SVAJONIŲ LAIVAS

Wilhelm Gustloff

SVAJONIŲ LAIVAS

Wilhelm Gustloff

Sudarė
BILL NIVEN

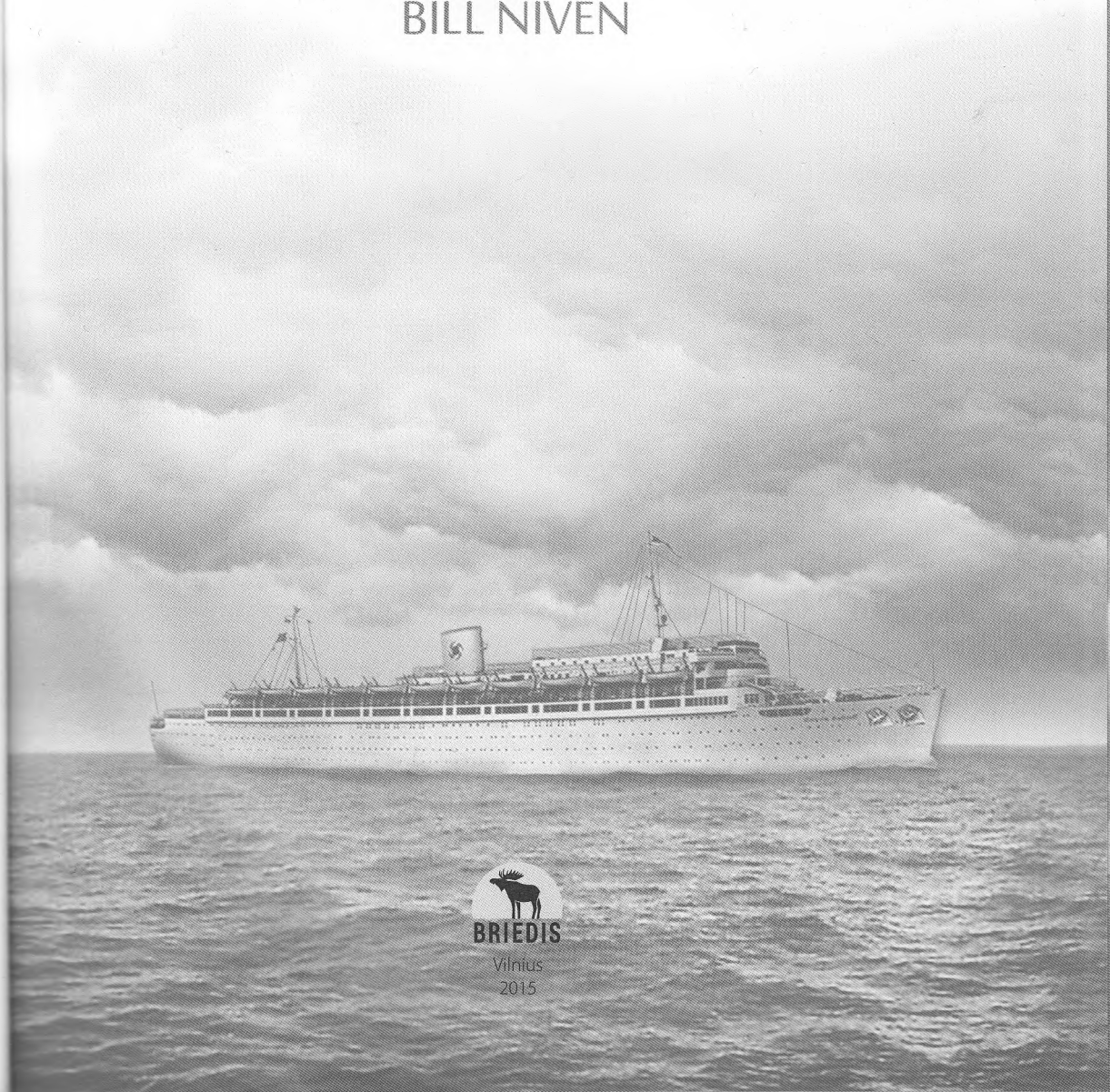

BRIEDIS
Vilnius
2015

UDK 94(100)„1939/1945“
Sv-02

Versta iš:
Bill Niven (Hg.) *Die Wilhelm Gustloff*.
Mitteldeustcher Verlag, 2011

© mdv Mitteldeutscher Verlag GmbH,
Halle (Saale), 2011
www.mitteldeutscherverlag.de

© Vertimas iš vokiečių kalbos,
Alma Imbrasienė, 2014

© Leidykla „Briedis“, 2015

ISSN 2351-7344
ISBN 978-9955-26-506-1

TURINYS

05 Įvadas
Bill Niven

25 01 Skyrius
Sascha Hovind

54 02 Skyrius
Bill Niven

83 03 Skyrius
Jann M. Witt

107 04 Skyrius
Christian Lotz

128 05 Skyrius
Rüdiger Stutz

155 06 Skyrius
Jann M. Witt

187 07 Skyrius
Michael Ennis

217 08 Skyrius
Bill Niven

241 09 Skyrius
Karina Berger

265 10 Skyrius
Stephen Brockmann

283 11 Skyrius
Axel Bangert

303 12 Skyrius
Eric Langenbacker

PRIEDAI

331 Santrumpų sąrašas

333 Bibliografija *Wilhelm Gustloff* katastrofos tema
Michael Ennis

346 Trumpai apie autorius

Motorlaivis *Wilhelm Gustloff*

ĮVADAS

Bill Niven

Apie laivo *Wilhelm Gustloff* tragediją nuolat sklido įvairiausių gandų. Išgirdęs, kad britai ieško kaltinamosios informacijos Niurnbergo karo nusikaltimų tribunolui, buvęs vermachto karinio jūrų laivyno vyriausiosios vadovybės radistas Heinis Maršteleris (Heini Marsteller) 1945 m. atsiuntė skandalingą pranešimą. Jame rašė, kad *Wilhelm Gustloff* tyčia buvęs perkrautas ir į Baltijos jūrą specialiai išsiųstas be reikiamos palydos, kaip tik, kad jį būtų paprasčiau paskandinti. Maršteleris pareiškė turėjęs progą stebėti, „kaip ramiai ir abejingai elgėsi karinė jūrų vadovybė šios nelaimės akivaizdoje" ir tada, kai gauta žinia, kad laivas nuskendo „per tris minutes". Jis įtarė, jog karinio jūrų laivyno vyriausioji vadovybė galėjo leisti laivui skęsti siekdama dviejų tikslų: „pirma, kad galėtų vėl skelbti apie galimai barbarišką sovietų elgesį su ligonius gabenančiais laivais, o antra (ir galbūt svarbiausia), kad atgrasintų į uostus plūstančius pabėgėlius nuo minties laivais pasiekti Vokietiją. Maršteleris teigia, kad išsigelbėjo tik 135 *Gustloff* keleiviai. Taip, pasak jo, siekta pademonstruoti bėgantiesiems, jog bėgti neverta: „buvo skelbiama, jog reikia kovoti, o ne bėgti".[1] Britų karo nusikaltimų tyrimo taryba[a] į Marštelerio pranešimą nereagavo. Iš tikro šiame pranešime buvo daug klaidų: *Wilhelm Gustloff* nuskendo visai ne per tris minutes – tai truko daugiau nei valandą, išgelbėti pavyko 1239, o ne 135[2] šiuo laivu plaukusius žmones, be to, 1945 m. *Wilhelm Gustloff* jau nebuvo ligoniams gabenti skirtas laivas. Laivas išplaukė be reikiamos palydos tikriausiai todėl, kad 2-oji mokomoji povandeninių laivų divizija, anksčiau naudojusi šį laivą kaip gyvenamąsias patalpas, dabar skubėjo savo karius išgabenti į Vakarus ir nenorėjo laukti iš 9-osios apsaugos divizijos siunčiamos palydos. Reikiamos apsaugos neliko dar ir todėl, kad sugedo vieno palydai skirto laivo variklis. Tarp *Gustloff* katastrofą patyrusiųjų ir išsigelbėjusiųjų sklandė dar kitas gandas – tariamai išplaukiant net sovietų radijo stotys įspėjusios apie povandeninių laivų pavojų. Šį gandą galėjo skleisti ir įguloje dirbantys užsieniečiai[3], bet to niekada nepavyko paremti patikimais įrodymais. Nepatvirtintas ir kitas juokingas teiginys – neva vienas laivo radistas, anksčiau buvęs rusų nelaisvėje ir ten „apdorotas" NKVD,

a British war crimes executive – vert. pastaba.

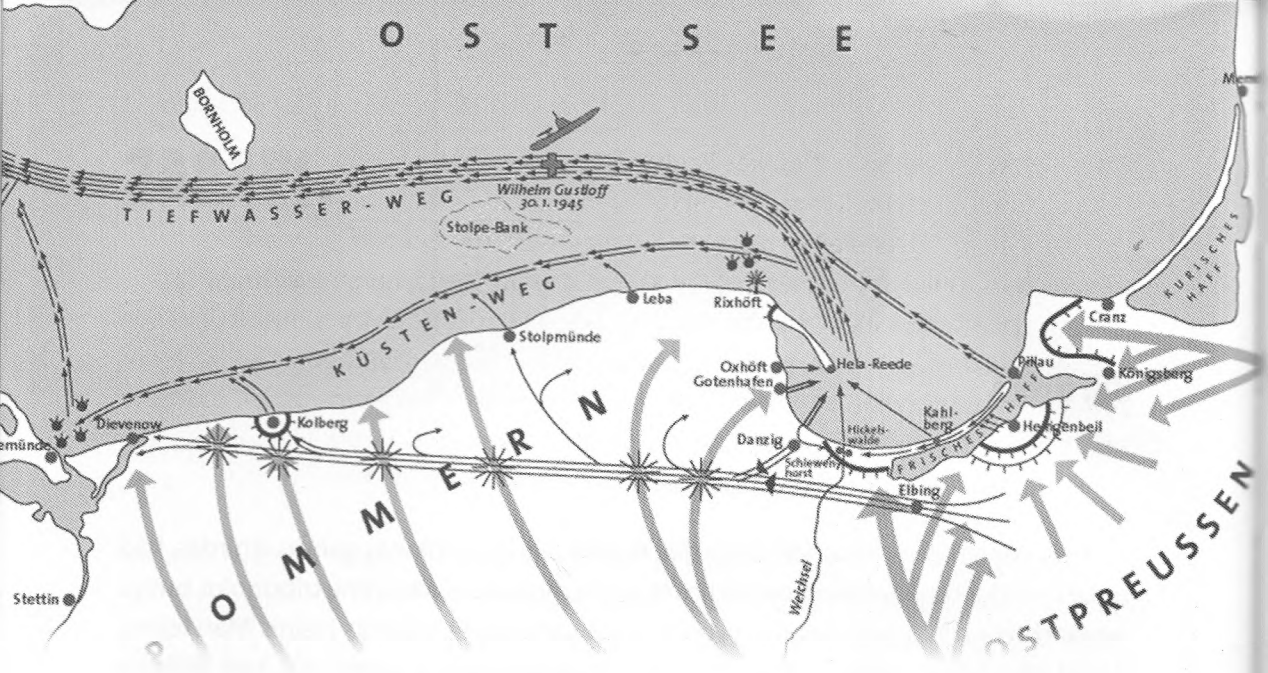

Paskutinės *Wilhelm Gustloff* kelionės trasa ir žūties vieta. Raudonosios armijos puolimo kryptys ir vokiečių pabėgėlių keliai iš Rytų Prūsijos, Pomeranijos. Pabėgėliai Baltijos jūra galėjo rinktis du kelius – trumpesnį ir ilgesnį. Trumpasis vedė neužminuotu vadinamuoju „58-uoju privalomu farvateriu", o ilgasis – palei pakrantę.

suklaidino *Gustloff* kapitonus, pranešdamas, kad artinasi minų ieškotojų junginys, ir juo patikėję kapitonai iš baimės įjungė visas signalines šviesas, todėl rusų kapitonui A. Marineskai, kuris vadovavo povandeniniam laivui S-13, buvo nesunku nustatyti *Gustloff* buvimo vietą ir jį paskandinti[4]. Ši versija plačiai pasklido tada, kai 2008 m. vokiečių televizija parodė dviejų dalių filmą *„Die Gustloff"*.

Prieš *Gustlofo* katastrofą susidarė visa grandinė nelaimingų aplinkybių, tačiau sunku pasakyti, kuri iš jų buvo „tikroji tragedijos kaltininkė". Per menka apsauga? Ar sprendimas plaukti atvira jūra (neužminuotu vadinamuoju „58-uoju privalomuoju farvateriu"), o ne palei krantą (kur, be abejonės, galėjo pasitaikyti minų, bet mažiau grėsė povandeninių laivų pavojus)? O gal reikėjo judėti priekin zigzagais (tik kažin, ar šis laivas būtų galėjęs plaukti tokiu kursu)? Ar tikrai nelaimę prišaukė įjungtos signalinės šviesos? O gal priežasčių būta daugiau? Labai tiksliai to sužinoti jau nepavyks. Nenustatysime ir tikro žuvusiųjų skaičiaus – daugybę kartų skelbtas skirtingas skaičius. Viename Vokietijos paieškų tarnybos rašte, pateiktame tuoj po karo, nurodoma, kad žuvo „apie 4000 asmenų"[5]. Tuometis karinio jūrų laivyno jūrų transporto skyriaus viršininkas kontradmirolas Konradas Engelhardtas (Conrad Engelhardt) paskelbė karinio jūrų laivyno dokumentų duomenis, pagal kuriuos laive turėjo būti 3385 pabėgėliai, 373 jūrų laivyno padėjėjos ir 991 karys[6]. Tačiau visai kitokius skaičius pateikė *Gustlofo* katastrofą išgyvenęs ir ją aprašęs Vokietijoje buvęs

Angerapės[a] savivaldos viršininkas Paulius Uždraveitas (Paul Uschdraweit). Laive jam teko kalbėtis su vienu įgulos karininku – vėliavininku – „apie pavojus, kurie galėtų ištikti *Gustlofą*". Uždraveitas rašo: „Karininkas tada minėjo aviacijos antskrydžius, povandeninius laivus ir minas. [...] Kai aš paklausiau, kiek žmonių galėtų būti laive, jis atsakė, kad apie 1500 jūrininkų ir mažiausiai 8000 civilių". Toks skaičius Uždraveitui pasirodė „realus"[7]. 1979 m. pasirodė knygos *„The Cruellest Night"* vokiškas vertimas *„Die Versenkung „Wilhelm Gustloff"*[b], kurią vėliau įvairios Vokietijos leidyklos keletą kartų leido iš naujo. Knygoje aprašoma, kaip nuskendo *Gustloff*, ir teigiama, kad „tai pati didžiausia laivo katastrofa per visą laivybos istoriją", taip pat pateikiamas žuvusiųjų skaičius – 7000[8].

Iš visų rašiusiųjų intensyviausiai ir kruopščiausiai šį įvykį daug metų tyrė laive buvęs finansininko padėjėjas Heincas Šionas (Heinz Schön). Jis, remdamasis įlaipinimo sąrašais ir kitais dokumentais, 1980 m. pakoregavo anksčiau teiktus skaičius ir pareiškė, kad žuvo 5348 žmonės[9]. Tačiau 1997–1998 m., pasikalbėjęs su vienu iš vyresniųjų sanitarinės tarnybos darbuotojų ir viena jūrų laivyno padėjėja, H. Šionas padarė išvadą, jog laive buvo 10 582 asmenys, o išsigelbėjo tik 1239. Taigi tada jis manė, kad žuvo 9343 žmonės – toks skaičius pateiktas ir 1998 m. pasirodžiusioje H. Šiono knygoje *SOS „Wilhelm Gustloff"*[10]. H. Šionas tiesiai ir ryškiu šriftu pabrėžia, kad *Gustloff* tragedija yra „neabejotinai didžiausia laivo katastrofa žmonijos istorijoje", taigi pritaria Ch. Dobsono ir R. Paynės[c] nuomonei[11]. Pasirodžius H. Šiono knygai *SOS Wilhelm Gustloff* visuotinai sutariama, kad nuskendęs *Gustloff* pasiglemžė nepalyginamai daugiau žmonių gyvybių nei bet kuri kita laivo katastrofa žmonijos istorijoje. Tiesa, dar 1970 m. ir pats H. Šionas manė kitaip – skaudžiausia nelaime laivybos istorijoje jis laikė tą, kuri 1945 m. balandžio 16 d. ištiko motorlaivį *Goya*, kai

a Taip 1938 m. birželio 2 d. vokiečių administracijoje vadintas Darkiemis, dabar Oziorskas Karaliaučiaus krašte – vert. pastaba.
b Liet. „Wilhelm Gustloff paskandinimas" – vert. pastaba.
c Christofer Dobson ir Ronald Payne – knygos „The Cruellest Night" autoriai – vert. pastaba.

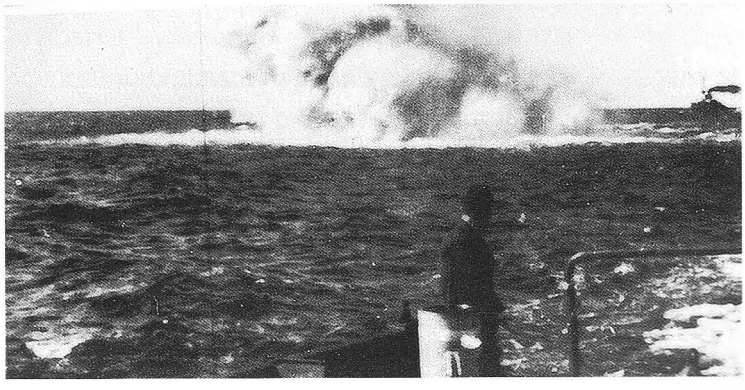

Prieš laivui *Wilhelm Gustloff* išplaukiant iš uosto, jo akvatorijoje sprogo mina.

jį torpedomis paskandino rusai. Tada žuvo apie 7000 žmonių[12]. Motorlaivio *Goya* žūtis dažnai buvo laikoma viena didžiausių ar net didžiausia iš visų bet kada įvykusių laivų katastrofų. Tokios nuomonės buvo ir Jurgenas Torvaldas (Jürgen Thorwald), 1949 m. išleidęs knygą *Es begann an der Weichsel*[a]. Ši knyga vėliau daug kartų leista iš naujo. Joje J. Torvaldas aprašo, kaip nuskendo *Gustloff, Goya* ir *General Steuben*, teigdamas, kad tai „trys pačios kraupiausios tragedijos"[13]. *Gustlofo* paskandinimas, jo manymu, buvusi iki tol neregėto masto laivo katastrofa, kurią vėliau aukų skaičiumi pralenkusi motorlaivio *Goya* žūtis. 1967 m. paskelbtame laivybos nuostolių sąraše, kurį sudarė Konradas Engelhardtas, rašoma, jog kartu su *Goya* nuskendo „apie 5300 pabėgėlių ir kareivių", o, paskendus *Gustloff,* žuvo „apie 4000 asmenų"[14]. Taigi, jei dabar kai kas mėgina priekaištauti, esą, Vokietijoje ir užsienyje per ilgai buvo delsiama deramai įvertinti *Gustloff* tragedijos mastą, tenka pasakyti, kad ne visada ji buvo laikoma pačia didžiausia pasaulio laivybos istorijoje įvykusia katastrofa. Žuvusiųjų skaičiai laivuose *Gustloff* ir *Goya* pateikiami tik remiantis prielaidomis – dabar jie tapo kiek tikslesni, tačiau nėra visiškai patikimi.

Šiame rinkinyje pateikiamais straipsniais nesiekiama dar kartą rekonstruoti tragedijos eigą, ieškoti atsakymų į dar kylančius klausimus ar mėginti paneigti sklandančius gandus. Juk po 1950 m. apie *Gustloffo* katastrofą prirašyta nemažai. Be jau įvardytų knygų, galima paminėti skyrių „SOS „Gustloff" Giunterio Karveinos (Günter Karweina) knygoje *„Der große Treck (1958)"*[15b] ar 1959 m. išleistą Kajaus Bekerio (Cajus Bekker) knygą *„Ostsee – deutsches*

Hanko karinė jūrų bazė. Į sovietų povandeninį laivą kraunamos torpedos.

Sovietų Sąjungos Didvyris, povandeninio laivo kapitonas A. Marineska, kurio vadovaujamas laivas torpedavo *Wilhelm Gustloff.*

a Liet. „Tai prasidėjo prie Vyslos" – vert. pasaba.
b Liet. „Didžioji vilkstinė 1958" – vert. pastaba.

Schicksal 1944/1945"[c], kurioje, be kitų tragedijų, aprašomas ir laivų *Gustloff, General Steuben* bei *Goya* likimas. K. Bekeris taip pat teigia, jog skaudžiausia nelaimė – tai laivo *Goya* katastrofa[16]. Visą seriją knygų – 1950 m., 1980 m. ir 1990 m. – publikavo po *Gustlofo* žūties išsigelbėjęs Heincas Šionas, mėgindamas vis tiksliau rekonstruoti tragedijos įvykių eigą[17]. Kitas publikacijų šia tema galima rasti knygos pabaigoje pateiktoje bibliografijoje, kurią sudaryti padėjo Michaelis Enis (Michael Ennis) ir straipsnių autoriai. Šio rinkinio tikslas – labiau išryškinti neaptartus *Gustlofo* istorijos aspektus. Heinco Šiono ir kitų autorių darbuose šiek tiek aprašoma laivo istorija prieš katastrofą, per karą ir tada, kai jis dar priklausė organizacijai KdF[d]. Tačiau visoje laivo istorijoje – prieš ir po katastrofos – trūksta detalių[18] ir kritinio požiūrio[19].

Taigi kalbama ne apie daugkartinius laivo nuolaužų grobimus ar nepavykusias „Gintaro kambario" paieškų istorijas, nors jos būtų taip pat įdomios ir svarbios. Laivo pokario istoriją šiuo požiūriu išsamiai ištyrė ir aprašė H. Šionas, kiti autoriai[20]. Kalbama apie kultūros palikimą, apie laivo atminimo istoriją filmuose, literatūroje, parodose, istoriniuose tyrimuose ar viešuose minėjimuose. Vien tai, kad šių kultūrinių atgarsių būta ir vis tebėra, leidžia suabejoti dažnai girdimu tikinimu[21], esą, *Gustlofo* katastrofos tema Vakarų Vokietijoje vis dar yra tabu. O Vokietijos Demokratinėje Respublikoje, – nepaisant kai kurių atsitiktinių paminėjimų beletristikoje ar autobiografijose[22], – šia tema iš viso nebuvo kalbama[23]. Vakaruose ne kartą mėginta klausti, ar *Gustlofo* paskandinimas tarptautinės teisės požiūriu apskritai gali būti pateisinamas[24]. Suprantama, kad Rytų Vokietijoje, kurią su Sovietų Sąjunga siejo artimi ryšiai, viešumoje tokio klausimo kelti nebuvo galima. Kai Heincas Šionas, parašęs savo knygą *Der Untergang von „Wilhelm Gustloff"*[e], susirengė aplankyti savo tėvus Potsdame, Marienborno stotyje jis drauge su žmona ir sūnumi buvo išvilktas iš traukinio. „Jie, apkaltinę mane antisovietinės propagandos skleidimu, norėjo 25 metams įkišti už grotų". H. Šionas paliktas ramybėje tik tada, kai Magdeburge jam pavyko VDR tarnyboms paaiškinti, kad jo knygoje nėra jokios antisovietinės propagandos, o tik faktai, „nukreipti

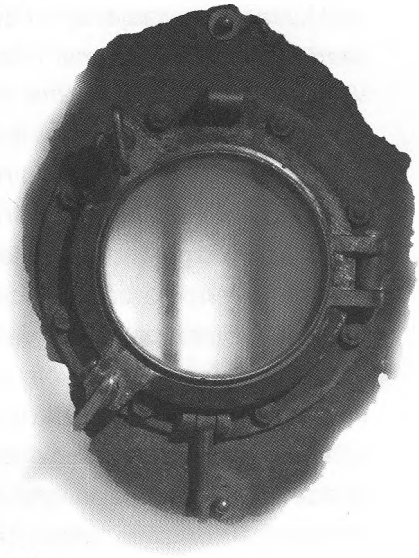

Wilhelm Gustloff laivo iliuminatorius.

c Liet. „Baltijos jūra – vokiečių lemtis 1944–1945" – vert. pastaba.

d Kraft durch Freude (sutr. KdF), liet.: Džiaugsmo jėga – politinė organizacija nacistinėje Vokietijoje, kuriai patikėta organizuoti ir kontroliuoti darbo žmonių laisvalaikį bei derinti jį su nacistine ideologija – vert. pastaba.

e Liet. „Kaip nuskendo „Wilhelm Gustloff"" – vert. pastaba.

prieš karą". Tačiau H. Šiono knygos Rytų Vokietijoje ir toliau liko nepageidaujamos[25].

Šioje knygoje pirmiausia dėmesys sutelkiamas į prieškarinę laivo istoriją. Pirmajame straipsnyje aptariama *Wilhelm Gustloff* paskirtis prieš Antrojo pasaulinio karo pradžią. Straipsnio autorius Saša Hovindas (Sascha Howind) apžvelgia nacionalsocialistinės draugijos *Kraft durch Freude* veiklą ir funkcijas, aptaria, kaip ši draugija organizavo masinį turizmą, taip pat ir keliones kruiziniais laivais, kaip tam tikslui pasistatė didžiausius kruizinius laivus *Wilhelm Gustloff* ir *Robert Ley*. Nacistinė propaganda skelbė, kad *Wilhelm Gustloff* ir *Robert Ley* – tai laivai, kuriuose „neskirstoma į klases"[26], kad jais gali naudotis bet kurių visuomenės sluoksnių ir visų provincijų vokiečiai. S. Hovindas atskleidžia, kad didžiuosiuose kruiziniuose laivuose atostogavo kur kas mažiau „vokiečių darbininkų", nei mėgino tikinti nacistinė propaganda. *Vilhelmu Gustlofu* buvo siekiama demonstruoti socialinę lygybę, kurios iš tikro nebuvo nei laive, nei visame Trečiajame reiche. Autorius įtikinamai parodo, jog kelionės programoje buvo numatyti ne vien malonumai, bet ir siekta propagandinių, ideologinių bei politinių tikslų. Dauguma KdF organizuojamų kruizų buvo skirti ne tik nacionalsocialistinės ideologijos sklaidai, bet ir politiniams pareiškimams. Pavyzdžiui, 1938 m. spalio mėn. *Gustloff* prisišvartavo Neapolyje, kad laive atostogaujantys vokiečiai „per didžiausią fašizmo šventę" galėtų dalyvauti *Maršo į Romą*[a] minėjime[27]. Kartą laive *Gustloff* buvo įrengta net rinkimų būstinė. Viename iš dviejų Bilo Niveno (Bill Niven) straipsnių aptariamos *Wilhelm Gustloff* kelionės į Angliją priežastys ir užkulisiai. Kai 1938 m. kovo mėnesį hitlerinė Vokietija aneksavo Austriją, balandžio mėnesį „Didžiajame Vokietijos reiche" buvo surengtas referendumas dėl Austrijos prijungimo prie Vokietijos. „Ar sutinki su kovo 13 dieną atstatytu Austrijos ir Vokietijos reicho suvienijimu ir ar balsuoji už mūsų fiurerio Adolfo Hitlerio sąrašą?" – buvo parašyta rinkimų biuletenyje. Atsakymui „taip" pažymėti buvo pateiktas didesnis apskritimas, o atsakymui „ne" – akivaizdžiai mažesnis[28]. Tuomet *Gustlofo* rinkimų būstinėje savo valią galėjo pareikšti tik 2500 Anglijoje gyvenančių vokiečių ir austrų.

Prasidėjus karui, buvę KdF organizacijos laivai taip pat naudoti politiniams tikslams. Kai buvo pasirašytas Hitlerio ir Stalino paktas, o vokiečių kariuomenė dar nebuvo baigusi savo žygio prieš Lenkiją, Heinrichas Himleris pradėjo vykdyti savo pirmąją germanizavimo plano dalį. 1939 m. spalio ir lapkričio mėnesiais į okupuotas Lenkijos vietoves imta kelti baltvokiečius[b]. Tam buvo skirti KdF organizacijos laivai *Der Deutsche* ir *Sierra Cordoba*[29], o kad vokiečiams Lenkijoje atsirastų vietos, lenkus imta varyti iš namų. Pavyzdžiui, ponia J. K., lenkė, pasakojo, kaip ji per keletą valandų

---

a Vok. Marsch nach Rom – taip vadinamas 1922 m. spalio 27–30 d. Italijoje įvykęs perversmas, kai Benito Musolinnio vadovaujamas fašistų judėjimas jėga perėmė valdžią – vert. pastaba.

b T.y. nuo XII a. pabaigos Estijos ir Latvijos teritorijose gyvenusius vokietkalbius gyventojus – vert. pastaba.

turėjo išsikraustyti ir atlaisvinti vokiečiams savo namus Gdynėje[c], paskui įlaipinta į atvirą vagoną, kuriame tebuvo pakreikta šiaudų, ir išvežta į Generalinės gubernijos[d] gilumą[30]. Po kelerių metų, 1945 m. pavasarį, tie, kurie 1939 m. buvo atkelti į Gdynę ar kitas Lenkijos vietoves, dar kartą buvo priversti kraustytis, kai kuriems iš jų vėl teko lipti į buvusius KdF organizacijos laivus. Žinoma, kad tarp pabėgėlių, žuvusių nuskendus *Wilhelm Gustloff*, būta ir baltvokiečių. Pirmojo straipsnio antroje dalyje B. Nivenas aprašo KdF organizacijos laivų dalyvavimą toje 1939 m. baltvokiečių perkėlimo akcijoje, pavadintoje *Heim ins Reich*[e], nors vis dar neaišku, ar į ją buvo įtrauktas ir *Wilhelm Gustloff* ir kokia tada galėjo būti šio laivo paskirtis.

Taigi po Lenkijos užpuolimo didžiųjų KdF laivų kruizai baigėsi. Šie laivai buvo perduoti kariniam jūrų laivynui. Beje, kariniams tikslams *Gustloff* buvo naudojamas dar ir prieš 1939 m. spalį, kai juo iš Vigo (Ispanija) į Vokietiją buvo pargabenti Franko pusėje kariavę vokiečių kariai. 1939 m. rugsėjį laive *Wilhelm Gustloff* buvo įrengta karo ligoninė. Nacistų laikraštis *Der Angrif* ta proga džiūgavo, kad, „praėjus vos porai savaičių nuo karo pradžios, kurį mums primetė anglai", karo ligoninėmis paversti KdF organizacijos laivai dabar „vėl galės tarnauti liaudžiai" – švelniai tariant, tikrai labai keista karo pradžios interpretacija[31]. 1940 m. lapkričio mėnesį *Gustloff* išmetė inkarą Gdynėje ir buvo paverstas 2-osios mokomosios povandeninių laivų divizijos gyvenamosiomis patalpomis. Taigi, kaip pirmajame savo straipsnyje pažymi Janas Vitas (Jann Witt), per visą karą laivas įvairiais būdais naudotas aktyviems puolamiesiems veiksmams. Tik 1945 m. sausio mėnesį, kai vokiečius imta labai spausti, jo vaidmuo pasikeitė. J. Vito straipsnis baigiamas *Wilhelm Gustloff* tragedija.

„Karaliaučius apsuptas. *Gustloff* prarastas, Svinouiscėje[f] prisikimšo pabėgėlių", – skelbė lakoniškas 1945 m. sausio 31 dienos įrašas karinio jūrų laivyno vadovybės karo dienoraštyje[32]. Tiesa, laivyno vyriausioji vadovybė inicijavo katastrofos tyrimą, tačiau pastangos liko be rezultatų[33]. „Dėl povandeninio laivo torpedomis paskandinto keleivinio laivo *Wilhelm Gustloff* netekties, – rašoma karinio jūrų laivyno vyriausiosios vadovybės 1945 m. vasario 1 dienos ataskaitoje, – karinio jūrų laivyno vyriausiasis vadas[g] pažymi, jog Baltijos jūroje dėl daugybės transporto nuostoliai buvo numatyti iš anksto, ir, nors ši tragedija iš esmės labai skaudi, transportavimą jūros keliu reikėtų laikyti itin sėkmingu, nes iki šiol nuostolių patirti neteko"[34].

---

c B. Nivenas ir kiti straipsnių autoriai Gdynę vadina Gotenhafenu, taip, kaip šis miestas vadintas vokiečių okupacijos metais, 1939–1945-aisiais, nuo to laiko, kai 1939 m. rugsėjo 20 dieną okupuotoje Gdynėje apsilankė Hitleris ir pats pasiūlė tokį miesto pavadinimą – vert. pastaba.

d Vok. Generalgouvernement, taip buvo vadinama 1939 metais Vokietijos okupuota Lenkijos dalis – vert. pastaba.

e Liet. Namo, į Reichą – vert. pastaba.

f Originale – senieji vokiški vietovių pavadinimai: Königsberg, Swinemünde (dabar Svinouiscė, lenk. Świnoujście) – vert. pastaba.

g Vok. Ob.d.M – Oberbefehlshaber der Marine – vert. pastaba.

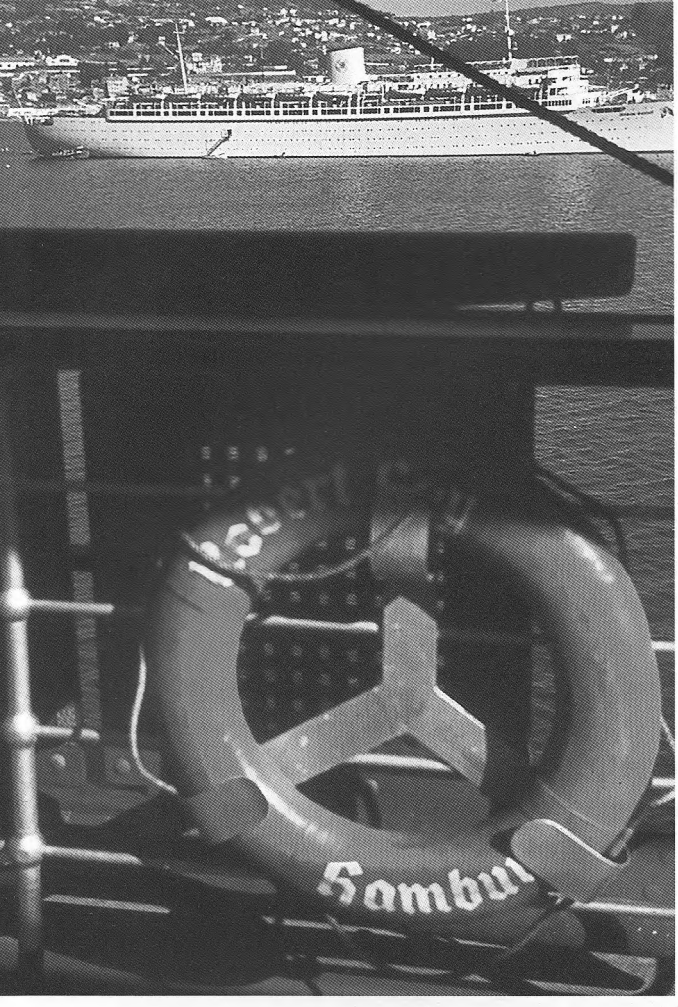

Žvilgsnis iš KdF laivo *Robert Ley* denio į *Wilhelm Gustloff*. Vigo, Ispanija. 1939 m. gegužės 24 d.

Tokios nuostatos laikėsi dauguma karinio jūrų laivyno vadų ir po karo jie tikino, jog galėjo būti ir blogiau, o operacija *Hannibal*[a], pasak jų, buvo tikrai sėkminga. Viename pirmųjų šios knygos skyrių, skirtų laivo istorijai po katastrofos, Michaelis Enis (Michael Ennis) analizuoja Franko Vizbaro (Frank Wisbar) vaidybinį filmą *Nacht fiel über Gotenhafen*[b], kuris apie 1960 m. demonstruotas Vakarų Vokietijos kino teatruose. Filmas sukurtas pagal plataus atgarsio susilaukusį, populiariame žurnale *Stern* publikuotą Hanso Verlės (Hans Wehrle) keturių dalių rašinių ciklą, kurį jis parašė pagal *Gustloff* katastrofą patyrusio Joachimo Broko (Joachim Brock) užrašus[35]. F. Vizbaro filmas, kuriame vaizduojamas *Gustloff* paskandinimas, 1950–1960 metais Vakarų Vokietijos visuomenei priminė pabėgėlių tragediją Baltijos jūroje. O pačioje septintojo dešimtmečio pabaigoje, 1967 m., F. Vizbaras susuko dar ir dokumentinį filmą Vokietijos ZDF televizijai *Flucht über die Ostsee*[c], kuriame pateikė ne tik *Gustloff*

a Operacija, kai paskutiniais Antrojo pasaulinio karo mėnesiais per Baltijos jūrą buvo evakuota apie 2,5 milijono Rytų ir Vakarų Prūsijos gyventojų – vert. pastaba.

b Liet. „Gdynę apgaubė naktis" – vert. pastaba.

c Liet. „Pabėgimas per Baltiją" – vert. pastaba.

tragedijos detales, bet ir operacijos *Hannibal* sėkmės aspektus. Antrajame šios knygos sudarytojo straipsnyje aptariamas paieškų tarnybos darbas Baltijos jūroje, kai ši tarnyba, paraginta Vokietijos Federacinės Respublikos vyriausybės, septintojo dešimtmečio viduryje pradėjo tirti gelbėjimo akcijas Baltijos jūroje. Šiuo tyrimu mėginta atskleisti „didžiausio humanizmo apraiškas Antrajame pasauliniame kare". Bet, kaip rašoma viename 1965 m. laikraščio straipsnyje, laivų *Wilhelm Gustloff* ir *Goya* tragedijų tyrimas nesudomino „nei plačiosios visuomenės, nei istorijos tyrėjų"[36], nors paieškų tarnybai tada buvo pavesta tirti ir per operaciją *Hannibal* paskendusių laivų istoriją. Būtent dėl katastrofą patyrusio *Gustloff* tada ir įsiplieskė ginčas tarp Heinco Šiono ir Vilhelmo Cano (Wilhelm Zahn), kuris buvo transporto laivo karinis vadas.

Atsiminimuose apie gelbėjimąsi per Baltijos jūrą Vakarų Vokietijoje buvo balansuojama tarp „katastrofos atminties" ir „atliktų gelbėjimo darbų atminties", buvo pabrėžiama tai viena, tai kita arba šie aspektai buvo priešinami vienas kitam. Prisiminimai apie katastrofą buvo nukreipti į praeitį, *Gustloff*, *Steuben* ar *Goya* žūtis, – jei minėsime tik didžiuosius paskendusius laivus, – simbolizavo vokiečių rytinių gyvenviečių egzistavimo pabaigą. O prisiminimai apie nuveiktus gelbėjimo darbus nestokojo optimizmo ir krypo į ateitį – juk karinis jūrų laivynas kartu su prekybos laivynu per Baltijos jūrą evakavo beveik du milijonus žmonių ir taip pademonstravo solidarumą bei pasiaukojimą, taigi, esą, įrodė, kad vokiečių tauta tebeturi sveiką moralinį pamatą. Žinoma, tie žmonės, kurie sėkmingai buvo evakuoti per operaciją *Hannibal*, prisimindami savo kelionę Baltijos jūra, matyt, vienu metu jautė ir dėkingumą, ir liūdesį. Janas Vitas savo antrajame straipsnyje aprašo, kaip laive *Albatros*, stovinčiame Baltijos jūros kurorto Dampo[d] uoste, buvo įrengtas memorialas, kuriame nuo 1983 m. veikė paroda, pavadinta *Rettung über See*[37e]. Parodos lankytojai galėjo sužinoti, kaip vyko operacija *Hannibal*. Devintojo dešimtmečio viduryje Dampo kurorte paminėti nuskendusį *Gustloff* susirinko ir patyrusiųjų šio laivo katastrofą. 1999 m. šis memorialinis laivas buvo uždarytas, tačiau paroda perkelta į netoliese esantį karinio jūrų laivyno Labojės[f] memorialą. Neseniai šis memorialas atnaujintas, o paroda papildyta ir išdėstyta naujoje erdvėje, kuri pavadinta „Gelbėjimas per jūrą". Kaip teigia Janas Vitas, atnaujinant memorialą, į Vokietijos karinio jūrų laivyno istoriją pažvelgta naujai, netgi kritiškai, gelbėjimasis per Baltijos jūrą dabar pateikiamas bendrame karo, kurį pradėjo vokiečiai, kontekste.

Šioje knygoje pateikiami ir du straipsniai, kuriuose nekalbama apie *Wilhelm Gustloff* katastrofą. Tam yra rimtų priežasčių. Christianas Lotcas (Christian Lotz) savo straipsnyje aptaria kito laivo žūties istoriją, kai 1945 m. gegužės 3 d. britų lėktuvai

d Vok. Damp – gyvenvietė Vokietijos Šlezvigo–Holšteino regione – vert. pastaba.
e Liet. „Gelbėjimas per jūrą" – vert. pastaba.
f Vok. Laboe – Baltijos jūros kurortas Šlezvigo–Holšteino žemėje prie Kylio įlankos – vert. pastaba.

KdF laivai *Wilhelm Gustloff* ir garlaivis *Cap Arcona* Hamburge.

Liubeko įlankoje paskandino laivą *Cap Arcona*, kuriame buvo laikomi koncentracijos stovyklų kaliniai. Kartu su šiuo laivu nuskendo apie 4000 ar 5000 žmonių. Kodėl, tada, kai koncentracijos stovykla jau buvo uždaryta, esesininkai[a] į laivus *Cap Arcona* bei *Thielbek* susodino tiek kalinių? Ar taip buvo siekiama sunaikinti kalinius, kaip 1965 m. savo laiške[38] Heincui Šionui rašė Hansas Švarcas (Hans Schwarz), Nojengamo koncentracijos stovyklos aukų tarptautinės draugijos[b] generalinis sekretorius?

Ch. Lotco straipsnyje mėginama ieškoti atsakymo ir į šį klausimą. Aiškėja, kad karo pabaigoje laivai buvo naudojami ne tik civilių žmonių gelbėjimui, bet ir koncentracijos stovyklų kalinių kalinimui ar transportavimui. Pateikiama nemažai pavyzdžių: 1944 m. rugpjūčio 7 d. garlaiviu *Bremerhaven* iš Rygos į Gdanską buvo gabenami 3368 žydų kilmės kaliniai[39], o po dviejų savaičių iš Talino, per Rygą į Gdanską garlaiviu buvo plukdoma apie 2500 žydų kilmės kalinių[40]. Abiejų kelionių tikslas buvo Štuthofo koncentracijos stovykla. 1945 m. kovo 10 d. laivu *Potsdam* iš Gdynės į Kopenhagą buvo gabenama 750 koncentracijos stovyklos kalinių[41]. Bet abu laivai – ir *Arcona*, ir *Potsdam* – buvo naudojami ir civiliams gyventojams transportuoti. Taigi žmonių gelbėjimo laivais per Baltijos jūrą istorija yra neatskiriamai susipynusi

a Vok. SS (Schutzstaffel) „apsaugos rinktinė" – vert. pastaba.
b Prc. Amicale Internationale de Neuengamme – vert. pastaba..

su žydų kalinimo, trėmimo, žudymo istorija. Straipsnyje apie *Cap Arconos* žūtį šios sąsajos, į kurias dažnai nekreipiama dėmesio, ypač išryškėja. Tą patį galima pasakyti ir dėl Riudigerio Štutco (Rüdiger Stutz) straipsnio apie Tiuringijos laivų statyklos, kurioje buvo pastatytas *Gustloff*, istoriją. Paskutiniais dvidešimt metų Vokietijos žiniasklaidoje dažnai eskaluojant *Gustloff* žūties temą, daugumai vokiečių žodis *Gustloff* asocijuojasi tik su politine organizacija KdF arba primena, jog tokia buvo nacionalsocialistų partinio, kurį 1936 m. Šveicarijoje nušovė žydų kilmės medicinos studentas Davidas Frankfurteris (David Frankfurter), funkcionieriaus pavardė. Mažiau žinomi faktai, kad nacistai Vilhelmo Gustlofo vardu pavadino ne tik naujai pastatytą „pavyzdinę gyvenvietę" Diuseldorfe[42], bet ir pramonei remti skirtą fondą, kurio pagrindą sudarė nacionalizuotas žydų kilmės brolių Simsonų gamyklos Zulyje[c] kapitalas. Tūkstančiai Buchenvaldo koncentracijos stovyklos kalinių buvo išnaudojami verčiant juos dirbti ir Gustlofo ginklų gamykloje.

Christianas Lotcas savo straipsnyje atkreipia dėmesį ir į kitą faktą. Vokietijos Demokratinėje Respublikoje *Gustloff* žūtimi beveik visiškai nesidomėta, tačiau laivo *Cap Arcona* tragedija buvo minima nuolat. Tai iliustruoja ir monumentai *Cap Arcona* žuvusiesiems, pastatyti Pelio saloje[d] ir Kliutce[e]. Tačiau oficialus „Arkonos"

c Vok. Simson Suhl Werke – 1856 m. Tiuringijos žemėje, Zulyje, įkurta ginklų, dviračių ir kitų transporto priemonių gamykla. 1936 m. nacistai gamyklą nacionalizavo ir pavadino Gustlofo ginklų gamykla – vert. pastaba.

d Vok. Poel, Insel Poel, Vokietijos sala Baltijos jūroje – vert. pastaba.

e Vok. Klütz, miestelis prie Baltijos jūros Meklenburgo–Pomeranijos žemėje – vert. pastaba.

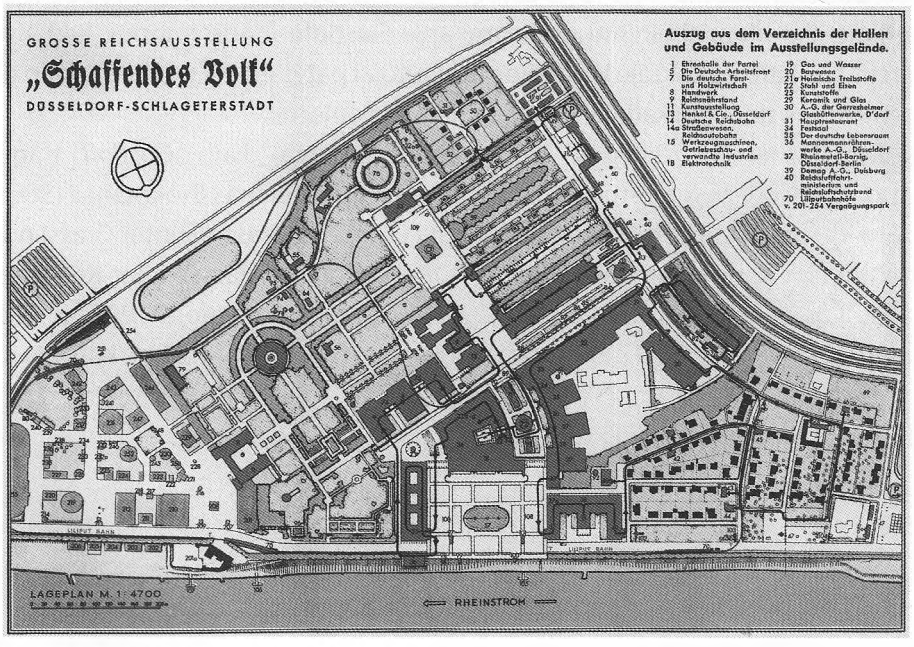

Diuseldorfo darbininkų gyvenvietės planas.

tragedijos minėjimas buvo labai politizuotas. Pirmiausia buvo kalbama apie antifašistinį pasipriešinimą ir kovą prieš esesininkus. Vakaruose apie *Cap Arcona* katastrofą buvo kalbama taip pat, tačiau į įvairias draugijas susibūrusiems nukentėjusiesiems vis teko kovoti su pareigūnų abejingumu. O Rytų Vokietijoje antroji Gustlofo gamykla Buchenvalde buvo minima, kelias į Etersbergo kalvą buvo nustatytas stelomis, jis tapo Buchenvaldo memorialo dalimi ir turėjo įspėjamai priminti apie aukas, kurios iki pat mirties ginklų gamykloje buvo nežmoniškai išnaudojamos. Tačiau, kaip ir *Cap Arcona* atveju, antrosios Gustlofo gamyklos Buchenvalde minėjimas tapo antifašistiniu mitu, nes svarbiausiu akcentu tapo koncentracijos stovyklos kalinių sabotažas.

„Didžioji paroda. Kuriančioji tauta". 1937 m. gegužė-spalis. Vokiečių plakatas.

Pavyzdžiui, dažnai kartota, jog dėl sabotažo „ištisais 1943, 1944 ir 1945 metais [...] daugelio gamyklos padalinių produktyvumas tesiekė 40 procentų to, ką būtų buvę galima pasiekti dirbant normaliu pajėgumu"[43]. R. Štutcas teigia, kad dabartinėje Vokietijoje liko tik prisiminimų nuotrupų apie Gustlofo fondo įmones, kad visiškai pamiršta, jog karo pabaigoje Vokietijos tarnautojai patys ėmėsi prižiūrėti, kaip dirbo koncentracijos stovyklų kaliniai ir darbininkai užsieniečiai.

Paskutiniuose šios knygos straipsniuose tiriama, kaip *Gustloff* tragedija vaizduojama vokiečių literatūroje, kine ir televizijoje. Štefanas Brokmanas (Stephen Brockmann) analizuoja 2002 m. pasirodžiusią Giunterio Graso (Günter Grass) novelę *Im Krebsgang*[a]. Karina Berger aptaria du Valterio Kempovskio (Walter Kempowski) kūrinius, kuriuose aprašoma *Gustloff* žūtis. K. Berger analizuoja 1992 m. išleistą romaną *Mark und Bein*[b] ir 1999 m. pasirodžiusią knygą *Fuga Furiosa*[c], kuri yra viena iš V. Kempovskio leidžiamos knygų serijos *Das Echolot. Ein kollektives Tagebuch* dalių[d]. Akselio Bangerto (Axel Bangert) straipsnyje aptariamos ir lyginamos įvairios

a Liet. „Vėžio žingsniu", 2003 m. leidykla „Alma littera" išleido šią T. Četrausko į lietuvių kalbą išverstą novelę klaidingu pavadinimu „Krabo žingsniu" (vok. Krebs – „vėžys", o ne „krabas"), kuris neatitinka G. Graso novelės pavadinime koduotos kūrinio minties „atbulai" ar „atbulomis" – vert. pastaba.

b Liet. „Iki kaulų smegenų" – vert. pastaba.

c Liet. „Pašėlęs pabėgimas" – vert. pastaba.

d „Echolotas. Kolektyvinis dienoraštis" – knygų serija, kurioje publikuojami ne tik žinomų kultūros veikėjų ir politikų, bet ir eilinių karių, civilių gyventojų, rezistentų, nacistų režimo aukų ir kaltininkų Antrojo pasaulinio karo metų dienoraščiai, laiškai, autobiografiniai atsiminimai ir nuotraukos iš dešimtmečiais rinkto Kempovskio asmeninio archyvo – vert. pastaba.

dokumentinės televizijos laidos, pavyzdžiui, 1992 m. Moriso Filipo Remiuso (Maurice Philip Remys) sukurta juosta *„30. Januar 1945: Der Tag, an dem die „Gustloff" sinkt*[e] arba 2001 m. Gvido Knopo (Guido Knopp) sukurtas filmas *Der Untergang der Gustloff*[f], iš pastaraisiais metais rodytos filmų serijos *Die große Flucht*[g]. Knygos pabaigoje Erikas Langenbacheris (Eric Langenbacher) aptaria 2008 m. Josefo Vilsmejerio (Joseph Vilsmaier) sukurtą dviejų dalių vaidybinį filmą *Die Gustloff*. Straipsnio autorius jį analizuoja ir gretina su kitais dviejų dalių vaidybiniais televizijos filmais, tokiais, kaip 2006 m. rodytas *Dresden* ar 2007 m. – *Die Flucht*[h].

Nė viename šios knygos straipsnyje nėra teigiama, kad bėgimo ir tremties tema apskritai ar būtent *Gustloff* likimo tema Vakarų Vokietijoje būtų absoliutus tabu. Šeštajame dešimtmetyje to tikrai nebuvo[44]. Bet septintajame dešimtmetyje pabėgimo, tremties tematika pamažu imta domėtis vis menkiau ir, – kaip matyti iš Langenbacherio pateikiamos lentelės, – tik devintajame dešimtmetyje gerokai padaugėjo publikacijų, skirtų pabėgimo ir tremties temoms.

Apžvelgdami *Gustloff* istoriją, straipsnių autoriai M. Enis, J. Vitas, Š. Brokmanas kelia klausimą apie 7-ojo dešimtmečio kartos vaidmenį, o šios knygos sudarytojas primena, kad įtakos turėti galėjo ir tuo metu vykęs politinis atšilimas tarp Rytų ir Vakarų. Devintajame dešimtmetyje – pirmiausia H. Šiono dėka – atsirado daugiau publikacijų, skirtų *Gustloff* tragedijai. Nuo 1990 m. pastebimas vis didesnis susidomėjimas *Gustloff* katastrofa, pasirodė daug naujų tiriamųjų darbų bei literatūros kūrinių, susukta naujų dokumentinių filmų (visas nuorodas skaitytojas gali rasti knygos gale

e „1945 m. sausio 30-oji – diena, kai paskendo Gustloff" – vert. pastaba.
f „Gustloff" žūtis – vert. pastaba.
g „Didysis bėgimas" – vert. pastaba.
h „Pabėgimas" – vert. pastaba.

Naujoji Diuseldorfo darbininkų gyvenvietė.

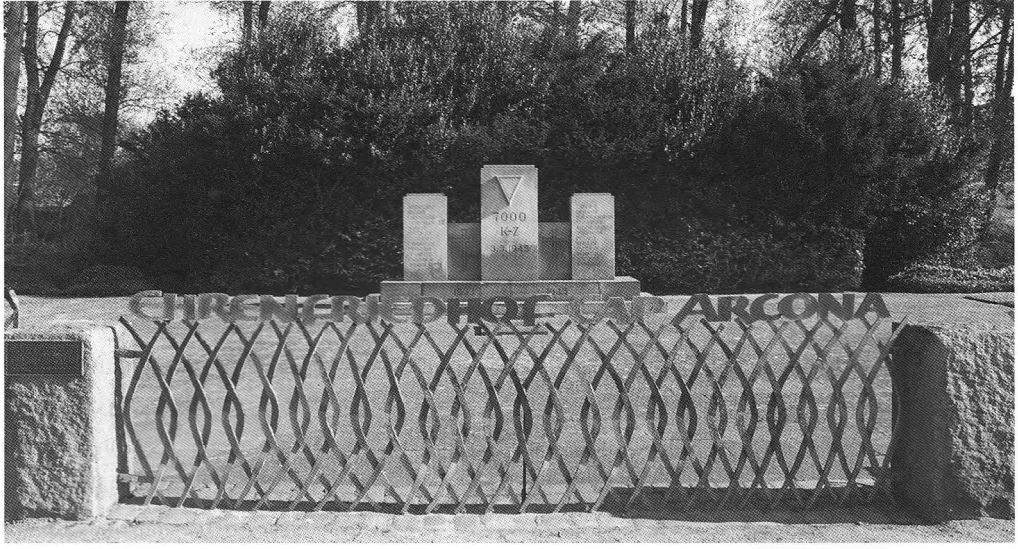

Paminklas laivui *Cap Arcona* atminti. Noištadtas (Neustadt).

pateikiamoje bibliografijoje). Apskritai nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios, o ypač nuo jo vidurio Vokietijos kultūroje pastebimas didėjantis domėjimasis karo tematika, per karą Vokietijos civilių gyventojų patirtomis kančiomis. Šis susidomėjimas aiškinamas įvairiai[45]. Tai galėjo lemti pokyčiai tautos atmintyje, posūkis nuo „komunikacinės atminties" „kultūrinės atminties" link – kai gyvų liudininkų neliko, prisiminimai apie praeitį galėjo būti perkelti į kultūros sritį[46]. Galbūt visa tai galima paaiškinti antrosios, trečiosios, o gal net ketvirtosios kartos siekiu suprasti savo tėvų, senelių ar prosenelių išgyvenimus ir patirtį, kuri gali turėti įtakos ir vėlesnėms kartoms[47]. Galiausiai, pripažinus Oderio–Neisės liniją ir pasibaigus šaltajam karui, apie pabėgimą ir ištrėmimą buvo galima pradėti kalbėti nepolitizuojant šios temos, galbūt pateikti ją visuomenei kaip naują kultūrinį atradimą. O gal – priešingai – šis domėjimasis slepia susirūpinimo vertus politinius ar net revizionistinius siekius? Gal vokiečiai nori atsikratyti „nusikaltėlių tautos" įvaizdžio ir, imdami save laikyti istorine „auka", mėgina formuoti naują įvaizdį, su kuriuo jiems lengviau tapatintis? Gal taip mėginama naujai ieškoti teisybės ir siekiama kokių tarptautinių politinių pareiškimų? Tačiau būtų galima klausti ir kitaip. Argi, prisimenant savąją bėgimo ir išvarymo iš tėvynės istoriją, negalima užjausti jos aukų, argi, nepaisant jos priežasčių ir eigos, ši istorija nepadarė įtakos gyventojų persiskirstymui? Ir argi vokiečiai neturi teisės minėti savo aukų taip, kaip jas prisimena ir mini bet kuri kita tauta?

Ši knyga neatsakys į tuos klausimus. Tačiau joje pateikiami straipsniai primena, kad Vokietijos žiniasklaidoje ir publicistikoje pasirodantys darbai *vokiečių aukų* tema negali būti vertinami vienu matu. Kai kurie straipsnių autoriai kritikuoja naujausius Vokietijos televizijoje pristatytus kūrinius šia tema. A. Bangertas savo straipsnyje atskleidžia, kokiomis stilistinėmis priemonėmis naudotasi ir tiesiog siekta, kad televizijos filmas *Die Gustloff* taptų ypatingu žiniasklaidos įvykiu. Jis parodo, kaip

Gvidas Knopas, siekdamas prikergti vaizdinį, jog vokiečių trauma vis dar nėra įveikta, savo medialiniam istorinės patirties perteikimui dokumentinių filmų serijoje *Die große Flucht* mėgina suteikti tikroviškumo įspūdį. E. Langenbacheris ir A. Bangertas atkreipia dėmesį į abejotiną perspektyvą filmuose *Die Gustloff* ir *Dresden*, iš kurios tiesiogiai ar netiesiogiai kuriamas sugestyvus vaizdinys, jog vokiečių tautos kančios neatskiriamai susijusios su holokaustu. M. Enio, A. Bangerto ir šios knygos sudarytojo nuomone, Vilsmejerio filmui *Die Gustloff*, kuriame vokiečiai vaizduojami kaip rusų ir nacistų aukos, iš tikro stinga kritinio istorinio požiūrio. E. Langenbacheris ne visai sutinka su tokia nuomone, paminėdamas tas televizijos filmo vietas, kurios, jo manymu, pakankamai kritiškai apibūdina civilių vokiečių vaidmenį. (Beje, dažnai pasitaiko, kad knygoje pateiktuose straipsniuose ryškėja skirtingi požiūriai, tačiau, kalbant šia tematika, viena nuomonė ir negalima, ir neprivaloma.) Kituose televizijos filmuose, pavyzdžiui, *Die Flucht*, E. Langenbacheris įžvelgia pastangas vokiečių istorinės atminties diskurse išryškinti vokiečių aukos temą, nediskutuojant dėl centrinės holokausto vietos šiame diskurse. Iš straipsnių, skirtų literatūros kūriniams aptarti, aiškėja, jog rašytojams taip pat tenka ieškoti balanso. V. Kempovskio kūryboje K. Berger įžvelgia dorą siekį aptarti *Gustloff* katastrofą iš įvairių pusių taip, kad bendrame kontekste būtų galima susidaryti apytikslį vaizdą. Straipsnių autoriai mėgina šalinti klaidingai suprastas literatūros interpretacijas. Tai, kad G. Grasas novelėje *Im Krebsgang*[a], rašąs apie plačiojoje visuomenėje tariamai paplitusį tabu, yra tikras nesusipratimas, – teigia Š. Brokmanas. Jis aiškina, jog rašytojui, esą, svarbu tik parodyti, kad priešlėktuvinės gynybos pagalbininkų kartai[b] kare patirtų kančių

a Vėžio žingsniu – vert. pastaba.

b Vok. Flakhelfergeneration – taip buvo vadinami 15–17 metų jaunuoliai, paskutiniais Antrojo pasaulinio karo metais pašaukti tarnauti pagalbininkais priešlėktuvinėje gynyboje ar kariniame jūrų laivyne – vert. pastaba.

Vokiečių pabėgėliai laukia laipinimo į laivus. 1945 m.

tema turėtų būti kur kas artimesnė ir kad nereikėtų palikti ją gvildenti vien tiems, kuriuos jis vadina „dešiniaisiais radikalais“[a]. Pasak jo, šiuo kūriniu autorius jokiu būdu neagituoja už beatodairišką atsidavimą prisiminimams apie *Gustloff* tragediją, priešingai – novelė kreipia kritinių apmąstymų linkme.

Be jokios abejonės, nepaisant visokių visuomeninės opinijos svyravimų, *Gustloff* žūties istorija visada buvo prisiminimų apie kare patirtas vokiečių kančias sudėtinė dalis – bent jau Vakarų Vokietijoje tai tikrai. Šią temą intensyviai plėtojant televizijoje, kine ir literatūroje, *Gustloff* katastrofa per paskutinius dvidešimt metų visų vokiečių sąmonėn įsirėžė labiau nei bet kada prieš tai. Deja, kiti karo pabaigoje paskandinti laivai, pavyzdžiui, *Goya* ar *Arcona*, medijose minimi rečiau[48]. Ir vargu, ar vokiečiai dabar nutuokia apie didžiąją evakuacijos akciją, pavadintą operacija *Hannibal*. O visą visuomeninę atmintį sutelkiant į vieną siaubingą, tegul laivybos istorijoje ir iki šiol didžiausią, laivo katastrofą, kyla pavojus susiaurinti visą atsiminimų kultūrą. Puikiame romane *Himmelskörper*[b] Tania Diukers (Tanja Dückers) pasakoja apie pabėgėlių kelionę iš Gdynės į Bergeną minų paieškos laivu *Theodor*. Tačiau romano viduryje, autorė, vaizduodama kelių kartų žmonių pokalbį, į priekinį planą iškelia *Gustloff* žūties aprašymą[49]. Greičiausiai iš dalies todėl, kad senelis Maksas šį laivą

a Vok. die Rechtsgestrikten – vert. pastaba.
b Dangaus kūnai – vert. pastaba.

Sugriautas Drezdeno (Dresden) centras.

Vokiečių tautos tragedija baigiantis karui. Mirę drauge. Motina prie vaiko.

labai gerai atsimena. Tačiau, perskaičius šią sceną, susidaro įspūdis, jog *Gustloff* tragedija taip tvirtai įsišaknijo šeimos atmintyje, kad atsiminimai apie gelbėjimąsi laivu *Theodor* jau išblėso. Į komunikacinės atminties vietą spraudžiasi kultūrinė atmintis. Beje, E. Langenbacherio straipsnyje ir daroma išvada, kad visuomeninei atminčiai reikia tam tikrų „atramos taškų", į kuriuos ją būtų galima sukoncentruoti. Taigi vienu tokiu „tašku" galima laikyti Drezdeno bombardavimą, kai 1945 m. vasarį miestą sugriovė sąjungininkų lėktuvai, o kitu – anksčiau KdF organizacijos naudoto laivo *Wilhelm Gustloff* katastrofą, kuri įvyko 1945 m. sausio 30 d.

PASTABOS

1 The National Archives London, W0311/271, Danzig Bight: radisto H. Marštellerio pranešimas, p. 3.

2 Išsigelbėjusiųjų skaičius pateikiamas iš H. Šiono knygos Die Letzte Fahrt der„Wilhelm Gustloff": Dokumentation eines Überlebenden (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2008), S. 174. Gali būti, kad H. Marštelleris supainiojo *Gustloff* su *Goya*, į kurį 1945 m. balandžio16 d. pataikė sovietų torpedos ir kuris paskendo per 7minutes. Išsigelbėjo tik 163 keleiviai (žr. Fritz Brustat-Naval, Unternehmen Rettung (Herford: Koehlers Verlagsgesellschaft, 1985).

3 Kontradmirolas K. Engelhardtas (Conrad Engelhardt), vadovaęs kariniam jūrų transportui tuo metu, kai buvo gabenami pabėgėliai, šiuos gandus pavadino „tikrų tikriausia fantazija", žr. 1966 m. spalio 7 dienos Engelhardto laišką H. Šrioteriui (Heinz Schröter), Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/73, S. 280.

4 Šis teiginys greičiausiai atsirado mėginant paaiškinti tą aplinkybę, kad daugelis apie laivo katastrofą pranešusiųjų jokio minų ieškotojų junginio nematė, tačiau visi patvirtina, kad povandeniam laivui S-13 plaukiantis *Gustloff* buvo labai aiškiai matomas. Tas pats teiginys atgyja ir literatūroje, pavyzdžiui., J. Broko (Joachim Brock) romane *Nackt in den Tod* (liet. Nuogi į mirtį – vert. pastaba.) aprašoma, kaip minų ieškotojų laivai rėžiasi į *Gustloff* paskuigalį (Wien: Eduard Kaiser Verlag, 1968, S. 65).

5 Cituojama pagal: „Verluste von Flüchtlingsschiffen in der Ostsee", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/39, S. 38–39.

6 Pavyzdžiui, 1968 m. rugsėjo 2 d. K. Engelhardto laiškas žurnalui *Neue Revue,* Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 225.

7 Ein Ostpreuße erlebt den Untergang der „Wilhelm Gustloff". Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 2/2, S. 66–67. Pranešimas datuotas 1946 m., tačiau į Koblenco federalinį archyvą atsiųstas tik 1963 m.

8 Cgristopher Dobson, John Miller, Ronald Payne, Die Versenkung der „Wilhelm Gustloff": Die größte Schiffskatastrophe der Seefahrtsgeschichte (Hamburg und Wien: Zsolnay, 1979), S. 177. Pirmiausia knyga išėjo anglų kalba The Cruellest Night: Germany's Dunkirk and the Sinking of the„Wilhelm Gustloff" (London: Hodder and Stoughton, 1979). Paskui knygą po keletą kartų išleido daugelis leidyklų: Bertelsmann (Giutersle ir Berlyne 1979, 1980, 1985), Weltbild (Augsburge, 1989), Heyne (Miunchene 1979, 1981, 1985), Ulstein (Frankfurte ir Berlyne 1995, 2002).

9 Heinz Schön, Die „Gustloff" Katastrophe: Bericht eines Überlebenden (liet. „Gustloff" katastrofa: Išgyvenusiojo pasakojimas) (Stuttgart: Motorbuchverlag, 1984). H. Šionas pateikia skaičius, kuriais pasinaudoja vėlesniame dokumentiniame tyrime, žr. H. Schön, SOS „Wilhelm Gustloff": Die große Schiffskatastrophe der Geschichte (liet. SOS „Wilhelm Gustloff": didžiausia laivo katastrofa per visą istoriją) (Stuttgart: Motorbuchverlag, 1998), S. 7.

10 H. Schön, SOS „Wilhelm Gustloff", S. 9.

11 Ten pat, S. 10. 1984 m. išleistos H. Šiono knygos paantraštė skelbia: „Didžiausia Antrojo pasaulinio karo metų laivo katastrofa", bet ne didžiausia laivo katastrofa per visą istoriją. Įvade H. Šionas rašo, kad tai „viena didžiausių tragedijų laivybos istorijoje", žr. Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe: Bericht eines Überlebenden, S. 12.

12 Paantraštėje teigiama, kad tai „didžiausia visų laikų laivo katastrofa", žr. Heinz Schön, Mit dem Motorschiff „Goya" versanken über 7000 Flüchtlinge in den Fluten der Ostsee, Die Welt, 6/7. Mai 1970.

13 Jürgen Thorwald, Die Große Flucht: Niederlage, Flucht und Vertreibung (München: Knaur, 2005), S. 197 ir 215.

14 „Handelsschiffsverluste vom 15.1.l–10.5.45", 20. März 1967, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/45, S. 143–144.

15 Günter Karweina, Der grosse Treck (Stuttgart und Wien: Eduard Wancura Verlag, 1958), S. 140–163.

16 Cajus Bekker, Ostsee – Deutsches Schicksal 1944/45 (Oldenburg und Hamburg: Gerhard Stalling Verlag, 1959), S. 202–211 (*Gustloff*) ir S. 296 (*Goya*).

17 Pavyzdžiui, Heinz Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff" (Göttingen: Karina-Goltze-Verlag, 1952) ir Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe: Bericht eines Überlebenden.

18 Žr., pavyzdžiui, Armin Fuhrer, Die Todesfahrt der „Gustloff": Porträts von Überlebenden der größten Schiffskatastrophe aller Zeiten (München: Olzog Verlag, 2007), S. 32–44.

19 Žr., pvz., Heinz Schön, Hitlers Traumschiffe: Die „Kraft durch Freude"-Flotte, 1934–1939 (Kiel: Arndt Verlag, 2000).

20 Heinz Schön, Das Geheimnis des Bernsteinzimmers. Das Ende der Legenden um den in Königsberg verschollenen Zarenschatz (Stuttgart: Pietsch Verlag, 2002). Žr. taip pat: Catherine Scott-Clark ir Adrian Levy, The Amber Room (London: Atlantic Books, 2004).

21 Žr., pavyzdžiui., Katja Riedel, „Eisiges Grab für über 9000 Menschen", Focus Online. Paantraštėje teigiama, kad istorija apie garlaivio *Die Gustloff* tragediją buvo tabu. Žr. http://www.focus.de/wissen/bildung/Geschichte/tid-9050/wilhelm-gustloff_aid_262894.html (2010 m. rugsėjo 12 d. duomenys).

22 Žr., pavyzdžiui, Elisabeth Schulz-Semrau, Suche nach Karalautschi: Report einer Kindheit (Halle und Leipzig: Mitteldeutscher Verlag, 1984), S. 192.

23 Beje, VDR beletristikoje buvo nuorodų apie tai, kad laivas priklausė organizacijai KdF (Kraft durch Freude), pavyzdžiui, Garsiame Christos Wolf romane *Kindheitsmuster* (Berlin: Aufbau, 1976) arba Wolfgango Lichto romane *Die Geschichte der Gussmanns* (Berlin: Aufbau, 1986).

24 H. Šionas šiuo klausimu kreipėsi į Kylio jūrų teisės institutą. Instituto atsakyme į H. Šiono klausimą teigiama, kad į laivą Gustloff buvo „leista taikytis", „jo denyje buvo šimtai povandeninių laivų specialistų ir priešlėktuvinės gynybos šaulių, todėl tam tikra prasme jį buvo galima laikyti kariniu laivu", Žr. Dobson, Maler ir Payne, Die Versenkung der „Wilhelm Gustloff", S. 177.

25 1964 m. vasario 18 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, žr. Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/76, S. 14–15. Jame H. Šionas rašo, kad tada, kai jis gyveno VDR, buvo nuolat stebimas. Dar viena priežastis, dėl kurios VDR tarnybos buvo nepalankios H. Šionui, galėjo būti tai, kad, dar pirmojoje savo knygoje H. Šionas labai išsamiai aprašė *Gustloff* katastrofą patyrusio Franko Michaelio Freimiulerio (Frank-Michael Freymüller) išgyvenimus. F. M. Freimiuleriui tada buvo pusantrų metukų, kai vienoje iš *Gustloff* gelbėjimosi valčių jį rado ir įsūnijo, o vėliau atsivežė į tuometinę VDR, į Rostoką, vyresnysis bocmanas Verneris Fikas (Werner Fick). Vėliau paaiškėjo, kad tikrasis F. M. Freimiulerio tėvas tebėra gyvas ir gyvena Vakarų Vokietijoje, tačiau V. Fikas nenorėjo vaiko atiduoti. H. Šionas šią istoriją aprašo labai taktiškai, pripažindamas VDR tarnybų pastangas rasti šios problemos sprendimą, žr. Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 105–135.

26 Pavyzdžiui, 1938 m. kovo 10 d. straipsnyje „Stapellauf des zweiten KdF-Schiffes", laikraštyje Berliner Börsen-Zeitung.

27 „Mit KdF vor Tripolis", Der Angriff; 26. Oktober 1938.

28 http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/57/Stimmzettel-Anschluss.jpg (2010 m. liepos 31 d. duomenys).

29 Heinz Schön, Die letzte Fahrt der „Wilhelm Gustloff": Dokumentation eines Überlebenden (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2008), S. 46–47.

30 Cituojama pagal Mark Mazower, Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe (London: Allen Lane, 2008), p. 82.

31 „Schwimmende Lazarette", Der Angriff, 28 Februar 1940.

32 „Auszug aus Ktb. 1 Skl. vom 1.–31 .1.45", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/43, S. 61.

33 Tyrimo protokole apie tai randamas toks įrašas: „Nurodyta atsakyti į tokius karinio jūrų laivyno vyriausiojo vado klausimus: 1) Kam tenka atsakomybė už pasirinktą maršrutą ir už lydinčiosios komandos sudėtį? 2) Kiek vietų buvo lydinčiame laive? 3) Kas vadovavo lydinčiajai komandai? 4) Kokie įsakymai buvo duodami dėl laivo kurso, kodėl nebuvo mėginama plaukti zigzagais? 5) Kokiais vietovės nustatymo prietaisais buvo aprūpinti palydos laivai? 6) Ar tie prietaisai buvo panaudoti ir kokie įsakymai buvo duodami dėl vietovės nustatymo prietaisų? 7) Ar apsisaugoti nuo povandeninių laivų pavojaus buvo imtasi kokių kitų priemonių?". Žr. „1.2.45 ... l: „Bei Besprechung Ostlage", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/43, S. 43.

34 „Niederschrift über die Teilnahme des Ob.d.M an der Führerlage am 1.2.1945", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/43, S. 43.

35 „Das nackte Leben", Stern 14 (4. April 1959); Stern 15 (11. April 1959); Stern 16 (18. April 1959); Stern 17 (25. April 1959).

36 Taip teigia Helmutas Plesas, žr. (Helmut Pleß),„Drei Millionen Menschen über die Ostsee gerettet", Lüneburger Zeitung, 3. März 1965.

37 1984 m. ir Šleisheime prie Miuncheno buvo atidengtas monumentas, kuriame daug dėmesio skiriama gelbėjimuisi per Baltijos jūrą. Tiesa, nors centrinės monumento temos yra išvarymas iš tėvynės ir gelbėjimasis bėgant, jame eksponuojama tik viena specialiųjų dalinių valtis, kuria 1945 m.. per Baltijos jūrą buvo gabenami tūkstančiai pabėgėlių iš Piliavos (dabar Baltijskas, vok. Pillau – miestas dab. Kaliningrado srities vakarinėje dalyje – vert. past.) į Helo neriją (lenk. Mierzeja Helska, Półwysep Helski, vok. Halbinsel Hela – siauras pusiasalis, šiaurinėje Lenkijoje – vert. pastaba). Žr. http:l/www. bdv-bayern .de/images/content/ bdvdoc/BdV_Mahnmale-Gedenkstaet-ten_Bayern.pdf (2010 m. spalio 6 d. duomenys).

38 1965 m. spalio 12 d. Hanso Švarco laiškas Haincui Šionui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/3, S. 215.

39 1966 m. spalio 22 d. H. Švarco (koncentracijos stovyklos aukų tarptautinės draugijos generalinio sekretoriaus) laiškas Konradui Engelhardui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/73, S. 329–330.

40 1967 m. gruodžio 6 d. K. Engelhardto laiškas H. Švarcui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4149, S. 271.

41 1966 m. spalio 22 d. H. Švarco (koncentracijos stovyklos aukų tarptautinės draugijos generalinio sekretoriaus) laiškas Konradui Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/73, S. 330.

42 Žr. http://schaffendesvolk.sellerie.de/sites/7svheimstaetten04.htnal (2010 m. spalio 3 d. duomenys).

43 Žr. Heinz Gross,„Die Sabotage der Häftlinge in den Buchenwalder Gustloff-Werken", Tarptautinio Buchenvaldo komiteto (vok. Internationales Buchenwald-Komitee – vert. pastaba) ir antifašistinio pasipriešinimo dalyvių komiteto (vok. Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer – vert. pastaba) išleistame straipsnių rinkinyje Buchenwald: Mahnung und Verpflichtung (Berlin: Kongress-Verlag, 1960), S. 357–358; čia: S. 358.

44 Žr. Robert G. Macher, War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany (Berkeley: University of California Press, 2001).

45 Daugiau apie tai žr. B. Niveno (Bill Niven) straipsnių rinkinyje Germans as Victims (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006).

46 Žr. Jan Assmann, Das kulturelle Gedächtnis: Schrift-, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen (München: C. H. Beck, 1992), S. 48–56.

47 Haraldas Velceris (Harald Welzer), pvz., teigia, kad ištisų vokiečių šeimų kančios niekada neišsitrynė iš atminties, žr. : Harald Welzer ir kiti, Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis (Frankfurt am Main: Fischer, 2002).

48 Išimtimi galima laikyti dokumentinius filmus: *Die Todesfahrt der Goya*, kuris 2003 m. birželį buvo parodytas per vokiečių televizijos kanalą MDR, arba *Der Fall „Cap Arcona"*, kurį 1995 m. prodiusavo vokiečių televizijos kanalas NDR.

49 Tanja Dückers, Himmelskörper (Berlin: Aufbau, 2003), S. 134–150.

Laivo *Wilhelm Gustloff* krikštynos. *A. Hitleris* ir V. *Gustlofo* našlė fon Hedviga (*Hedwig*). Hamburgas. 1937 m.

01 SKYRIUS

Sascha Hovind

„SVAJONIŲ LAIVAS" VOKIETIJOS „TAUTINEI BENDRUOMENEI"? *WILHELM GUSTLOFF* IR TREČIOJO REICHO SOCIALINĖ PROPAGANDA

Tokiu laineriu pagrįstai gali didžiuotis ne tik už vokiečių laisvalaikį atsakinga organizacija bei vokiečių darbininkija, kuriai jis ir buvo pastatytas, bet ir visas Vokietijos jūrų laivynas. Net užsienyje šis 25 000 tonų keliamosios galios motorinis laivas vadinamas gražiausiu pasaulyje[1].

Šiame skyriuje aptariama laivo *Wilhelm Gustloff* propagandinė paskirtis, kai jis priklausė nacionalsocialistų režimui. Nacistinės laisvalaikį organizuojančios ir kontroliuojančios tarnybos *Kraft durch Freude* (KdF) flagmanas, pavadintas aršaus antisemitisto, NSDAP[a] Šveicarijos skyriaus vadovo vardu, nuo 1938 m. kovo iki 1939 m. rugpjūčio daugybę kartų leidosi į atostogines keliones. Tokios kelionės į Norvegiją, Madeirą ar Italiją turėjo prisidėti prie nacistinės diktatūros kuriamo vėl sustiprėjusios „Naujosios Vokietijos" įvaizdžio. Iš tikro, laivui teko kur kas daugiau užduočių, nei tos, kurias jis atliko tuo trumpu, vos dvejų metų laikotarpiu, kai priklausė KdF organizacijai, tačiau tai aptariama kituose šios knygos skyriuose.

a Vok. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija – vert. pastaba.

Leisdama savo piliečiams „taikos laivynu" keliauti po užsienio šalis nacistinė Vokietija siekė pademonstruoti pasauliui ekonominę galią, savo taikingą nusiteikimą ir rūpestingą vidaus politiką. Kelionių organizavimas buvo viena svarbiausių KdF veiklos krypčių skatinant visuotinį socialinį pakilimą, kurio Vokietijoje neva pasiekta nacistų valdymo laikotarpiu. Tokia pirmiausia savo šalies gyventojams skirta propaganda, prie kurios prisidėjo kelionės *Gustlofu*, leido kurti „svajonių laivo" paveikslą, atitinkantį ne tik kolektyvinį nacionalinės stiprybės siekį, bet ir individualias darbininkų ir smulkiųjų tarnautojų svajones apie gerėjančią socialinę padėtį. Sujungiant tokias nacionalines ir tarptautines, kolektyvines ir individualias aspiracijas, imta formuoti „tautinės bendruomenės" idėja pagrįstą sampratą. Už šio šūkio slėpėsi nesunkiai atpažįstama bendruomeninė ideologija, kuria buvo galima maskuoti tikrąją visuomenės nelygybę.

Skyrius pradedamas iliuzinio 1933–1939 m. nacistų skelbto svarbiausio socialinės politikos principo aptarimu[2]. Paskui atskleidžiama, kad ir dabar, pristatant *Gustloff* istoriją medijose, tokiam iliuziniam nacistų socialinės politikos kontekstui skiriama labai menkai dėmesio. Šiam teiginiui iliustruoti pasitelkiama 2008 m. sukurto

Wilhelm Gustloff po kelionės Viduržemio jūroje.

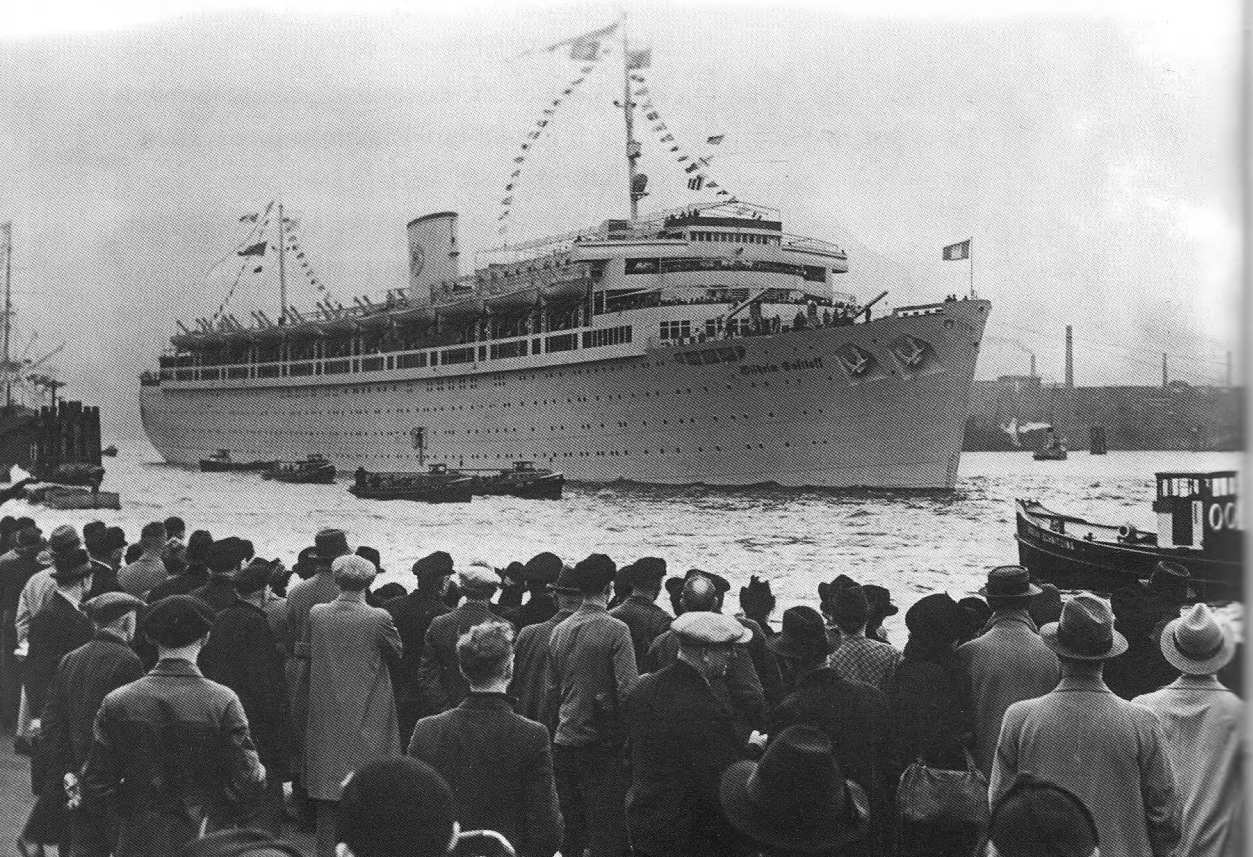

televizijos filmo ir literatūros apie laivą *Wilhelm Gustloff* pavyzdžių. Kartais netgi priešingai – kuriamas mitas apie „darbininkų klasės svajonių laivą". Taip aiškėja, kad medijose kuriamas įspūdis, lyg laivas *Wilhelm Gustloff* būtų buvęs skirtas socialiniams skirtumams panaikinti, tarsi tai būtų buvę tikrieji nacistinės politikos ketinimai.

Kitame poskyryje aptariama *Gustloff* ir jo jūrinių kelionių istorija iki 1939 m. rugsėjo ir atskleidžiama prieštara tarp tuometinės socialinės propagandos ir tikrosios visuomenės padėties[3]. Vos paskelbus, kad laivas bus statomas, ar vėliau, pranešimuose apie jo statybą į padanges kilo fantazijos apie „darbininkų klasės svajonių laivą" ir apie beklasę visuomenę. Taigi aiškėja ne tik tai, kokia paviršutinė tai buvo propaganda, ne tik tai, kad jai terūpėjo paradinė dalyko pusė, bet ir tokios propagandos paskirtis – būti reikšmių filtru suvokiant socialinę realybę. Tai matyti iš Roberto *Ley* kalbos, pasakytos nuleidžiant laivą į vandenį. Ta kalba aptariama straipsnio pabaigoje.

„TAUTINĖS BENDRUOMENĖS" PROPAGANDA – ILIUZINĖS SOCIALINĖS POLITIKOS DALIS

„Tautinės bendruomenės" idėja netapo socialinių struktūrų keitimo pamatu, tai buvo tik keičiamos sąmonės simbolis. Įskiepyti vokiečių liaudžiai tokią idėją buvo skirta ne tiek socialinei politikai, kiek propagandai. [...] Nacistinėje Vokietijoje kalbėta ne apie mėginimą keisti objektyvią realybę, o apie ypač ambicingą mėginimą keisti subjektyvią sąmonę[4].

Šiuolaikiniu supratimu, socialinė politika – tai valstybinių priemonių, kuriomis siekiama socialinės gyventojų lygybės, visuma.

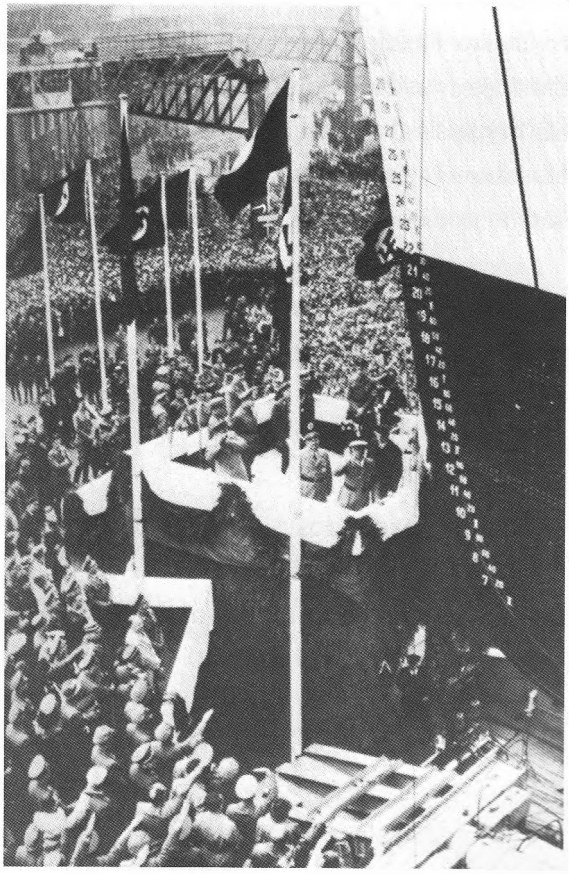

Iškilmingas mitingas, skirtas Kdf laivo *Wilhelm Gustloff* krikštynoms.

Nacistų valdomoje valstybėje tokių ketinimų neįžvelgta. Kaip taikliai pastebėjo Norbertas Frejus (Norbert Frei), režimui menkai terūpėjo kurti socialinę lygybę, kur kas labiau rūpintasi kurti įspūdį apie lygybę[5]. Politinėmis priemonėmis nebuvo keičiamos objektyvios realijos, pavyzdžiui, nemėginta siekti socialinės lygybės kišantis į nuosavybės santykius[6]. Vietoj to, kaip teigiama anksčiau pateiktoje Keršavo (Kershaw) citatoje[7], stengtasi keisti objektyvią sąmonę diegiant mintį apie socialinę pažangą, kurios realybėje nematyti.

Dėl tokių manipuliacinių socialinės politikos tikslų ją, atrodo, tinkamiausia būtų vadinti propaganda. „Tautinė bendruomenė" buvo pagrindinis tokios socialinės propagandos šūkis nacistinėje Vokietijoje[8]. „Tautinės bendruomenės" konstruktas – bendruomeninė ideologija tapo tikru visuomeninės tikrovės reikšmių skaidymo ir filtravimo įrankiu. Svarbia sudėtine „tautinės bendruomenės" politikos dalimi tapo masių lojalumo ugdymas, paremtas bendruomenės narių ir jos vadovų afektiniais ryšiais[9]. Susidaro įspūdis, jog „tautinės bendruomenės" idėją propagandiniais metodais buvo mėginama skleisti ir Europoje[10].

Tačiau iliuzijos apie nacionalsocialistinės politikos kuriamą geresnį gyvenimą darnioje ir materialinę gerovę užtikrinančioje „tautinėje bendruomenėje" dužo atsitrenkusios į realybę, kuri visiškai neatitiko propaguojamo idealo. Istorikas Timotis Masonas (Timothy Mason), apibrėždamas NSDAP politiką ir jos skatinamą dinamiką, vadina ją kova prieš socialinės realybės suvokimą:

Kiekvieną kartą, atidžiau pažvelgus vien į klasių konflikto sritį, vis aiškiau matoma nuolat platėjanti praraja tarp keliamų utopinių tikslų ir faktinės gyventojų padėties. [...] Taigi pramonės įmonių gyvenime būtinai reikėjo kasdien, vis iš naujo ir vis naujais būdais skelbti, diegti, piršti mintį apie darbo grožį, apie tai, kad įmonės vadovus ir valdinius sieja vienybė, kad „rankų" ir „proto" darbininkai yra lygūs, nes realybėje viso to kaip tik nebuvo[11].

Toks propagandos sukurtas utopinis visuomeninis „tautinės bendruomenės" paveikslas kasdienybėje nuolat kirtosi su įvairiausio pobūdžio apvylimais. Taigi propaguojant „tautinę bendruomenę", buvo sukurtas savaip suvokiamas visuomenės vaizdas, kuris, matyt, turėjo atliepti gyventojų puoselėjamus vienybės ir stiprybės norus. Tai buvo tarytum kolektyvinė iliuzija, į kurią, lyg į kokią projekcinę plokštumą buvo projektuojami kolektyviniai norai.

O realybėje didžiosios pramonės darbininkijos dalies materialinė padėtis dėl smunkančio realaus darbo užmokesčio ir ilgėjančio darbo laiko – bent jau pirmaisiais

nacių valdymo metais – blogėjo. Užuot mėginęs pagerinti darbininkų socialinę padėtį paveikdamas darbo užmokesčio ar darbo laiko sritis, režimas ėmėsi dangstyti egzistuojančius socialinius prieštaravimus bei nelygybę iliuzine bendruomenės ideologija. Todėl ir imta trimituoti apie šeimyninę įmonių vadovų ir valdinių vienybę, aiškinti, kad vadovai, įmonėse besimėgaujantys neribota autoritarine valdžia valdiniams, turėtų jaustis tik „socialiai pagerbtaisiais". Šią nuvalkiotą neįpareigojančią sąvoką itin dažnai mėgo kartoti Robertas *Ley*. Už tokių bendrų frazių buvo slepiamas darbininkų beteisiškumas ir totalitarinės valdžios įsigalėjimas[12].

„DARBININKŲ LAIVO" MITAS

Spindinčiu sniego baltumo priekiu 1937 m. nuo stapelių į vandenį nuslydęs Wilhelm Gustloff pavadintas kankiniu paskelbto Šveicarijos NSDAP veikėjo vardu. Tai buvo nacistų svajonių laivas: 208,5 m ilgio, 23,5 m pločio, 25484 t vandentalpos – anuomet tai pats didžiausias laivas pasaulyje[13].

2008 m. kovo 2–3 dienomis per Vokietijos antrojo visuomeninio televizijos ZDF[a] kanalo vakarinę programą pirmąkart buvo parodytas tos pačios televizijos prodiusuotas *Gustloff* tragedijai skirtas dviejų dalių vaidybinis filmas *Die Gustloff*. Šis režisieriaus Jozefo Vilsmejerio (Joseph Vilsmaier) darbas buvo reklamuojamas didelio formato sieniniuose plakatuose, kurie skelbė apie „neregėtą įvykį televizijoje". Filmo

a Vok. Zweites Deutsches Fernsehen – vert. pastaba.

Wilhelm Gustloff nuleidimo į vandenį akimirka.

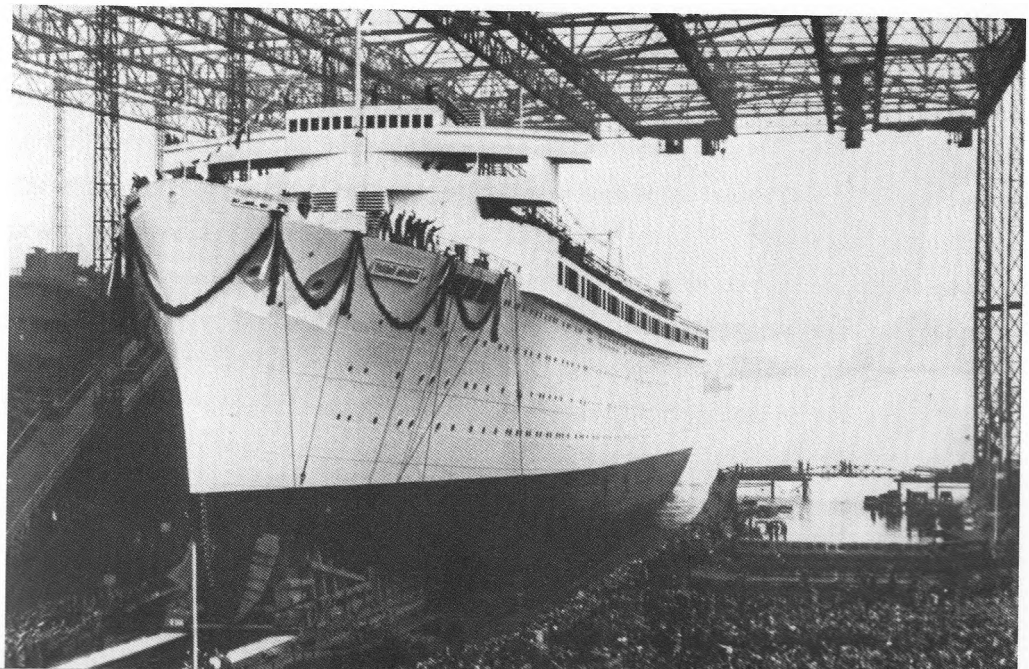

centre – pasakojimas apie tragedijos aukas, pradžioje vaizduojami 1945 m. sausio mėnesio įvykiai, po kurių *Gustloff* leidosi į paskutinę kelionę. Politinis ir ideologinis kontekstas filme beveik neužkliudomas[14]. Apie daugumos filmo veikėjų, pavyzdžiui, pagrindinių herojų ar kai kurių pabėgėlių, santykį su nacistų valdžios aparatu, ar apie tai, kad jie galėjo būti įsipainioję į nacistinės ideologijos tinklą, filme nekalbama. Tik trys personažai filme vaizduojami kaip tikri nacistai ir piktadariai. Apie nacionalsocialistų valdymą ir masinius nusikaltimus net ir po filmo bei laidos pasirodžiusiuose spaudos pranešimuose buvo vos užsimenama, miglotai viską apibendrinant populiaria ir niveliuojančia „karo" sąvoka[15]. Taigi nacistinė valdžia, kurios aukomis tapo Vokietijos piliečiai, šiuo atveju – daugybė pabėgėlių, ima atrodyti lyg kokia svetimųjų valdžia. Taip nutrinamas skirtumas tarp režimo aukų ir nusikaltimo vykdytojų[16].

Kalbant apie propagandinę veiklą, susijusią su laivu *Gustloff*, dar svarbiau, kad filme skiriama itin mažai dėmesio nacistų valdymo laikotarpio socialinėms sąlygoms prieš 1945-uosius metus. Po filmo *Die Gustloff* lieka įspūdis, kad režimas tautai padovanojo gražų gyvenimą, kuris staiga pasibaigė tik todėl, kad į šalį atžygiavo Raudonoji armija. Buvęs „svajonių laivas" tampa pabėgėlių laivu, kuriam žūstant parodoma vokiečių tragedija. Taip lyg ir daroma netiesioginė užuomina, jog tragedija reiškia diktatūros pabaigą, o tos diktatūros esmė iš arčiau neparodoma ir netgi iškraipoma, nes lieka nepaaiškintas „svajonių laivo" vaidmuo. Tai matyti ir iš to, kaip jis apibūdintas jau minėtoje citatoje iš žurnalo *Focus*, kur teigiama, jog *Gustloff* buvo didžiausias laivas pasaulyje. Toks teiginys apskritai neteisingas, nes *Gustloff* pagal dydį tebuvo vos penktas laivas tuometiniame Vokietijos prekybos laivyne (žr. 39 pastabą).

A. Hitleris stebi Kdf laivus Hamburgo uoste.

Šiame straipsnyje dažnai remiamasi istorijos tyrinėtojo mėgėjo Heinco Šiono (Heinz Schön) darbais[17]. H. Šionas, šio laivo tragedijos liudininkas, ją patyręs ir išsigelbėjęs, laive *Wilhelm Gustloff* išėjęs dalį jūreivystės mokymų, iki šiol laikomas autoritetingu KdF laivų istorijos metraštininku. Tačiau knygose jis neretai liaupsina KdF tarnybos kelionių organizavimo veiklą ir su ja susijusius nacių valdymo aspektus. H. Šionas pateikia nemažai ilgų citatų iš įvairių ano meto šaltinių, pavyzdžiui, kai kurių kelionių aprašymų, tačiau dažniausiai jų nekomentuoja[18]. Taip susidaro įspūdis, kad Vokietijos Trečiasis reichas buvo tikras „darbininkų rojus", kuriame nuoširdžiai rūpintasi jų socialine gerove[19]. Taip reprodukuojama socialinės propagandos sukurta iliuzija, ji tampa mitu, kuriuo ilgai tikima, ar iracionaliu įsivaizdavimu, kurio teisingumu paskui jau neabejojama.

ORGANIZACIJA *KRAFT DURCH FREUDE*[a] IR GERESNIO GYVENIMO UTOPIJA

„Stiprybė per džiaugsmą" – taip, matyt, tiksliausiai, liaudiškai ir trumpai galima pasakyti apie tai, ko mes siekiame „naujojoje Vokietijoje". (Iš Roberto Ley kalbos, pasakytos nuleidžiant laivą Gustloff į vandenį)[20].

1933 m. lapkritį įkurta nacistų organizacija *Kraft durch Freude* ėmė propaguoti naują gyvenimo stilių ir tokias laisvalaikio formas, kaip masinis turizmas, apie kurį anksčiau visai nebuvo žinoma[21]. Skelbiamas naujas gyvenimo būdas kartu reiškė ir visiems vokiečiams skirtą geresnio gyvenimo pažadą bei siūlė iš anksto mėgautis utopiniais vaizdiniais. Dažniausiai siūloma priemonė buvo kolektyvinės kelionės traukiniais po Vokietiją. KdF organizacijos planuotojai apskaičiavo, kad, pritaikius standartizuotą kelionių organizavimo modelį ir surinkus daug dalyvių, tokios kelionės turėtų būti nebrangios[22]. Tad į jas galėtų leistis ir nedaug uždirbantys darbininkai, kuriuos taip būtų galima labiau patraukti į nacistų pusę. Tik nereikėtų manyti, kad KdF buvo socialinės rūpybos organizacija – kelionės kaina buvo skaičiuojama neatsižvelgiant į keliautojo pajamas.

Beje, pirmosios KdF suorganizuotos kolektyvinės kelionės po šalį buvo prastai vertinamos dėl nekokių apgyvendinimo sąlygų ir menkų patogumų traukiniuose, tokios masinės kelionės, lyginant jas su komercinių kelionių organizatorių siūlymais, buvo laikomos antrarūšėmis[23]. Norėdama pataisyti blogą įvaizdį, KdF organizacija

a Kraft durch Freude (sutr. KdF), liet. Džiaugsmo jėga – politinė organizacija nacistinėje Vokietijoje, kuriai buvo patikėta organizuoti ir prižiūrėti darbo žmonių laisvalaikį bei derinti jį su nacistine ideologija – vert. pastaba.

ėmėsi plėsti savo veiklos sritis ir pradėjo planuoti keliones jūra. Kelionės į užsienio šalis jūra KdF darbe buvo sėkmingos. Iš esmės KdF organizavo dviejų skirtingų tipų keliones: vienose keleiviai galėjo lankytis užsienio šalių krante, tai buvo „kruizai po Atlantą", kai laivai sustodavo Portugalijoje, bei „Vidužemio jūros kruizai", kai buvo galima pamatyti Italiją, o nuo 1938 m. ir Graikiją, Ispaniją, Libiją bei Jugoslaviją. Kitos kelionės jūra buvo organizuojamos be išlipimo į krantą. Jos ir trukdavo trumpiau, tai buvo kelionės iki Vaito salos[a] arba savaitę trunkančios vadinamosios „Norvegijos kelionės".

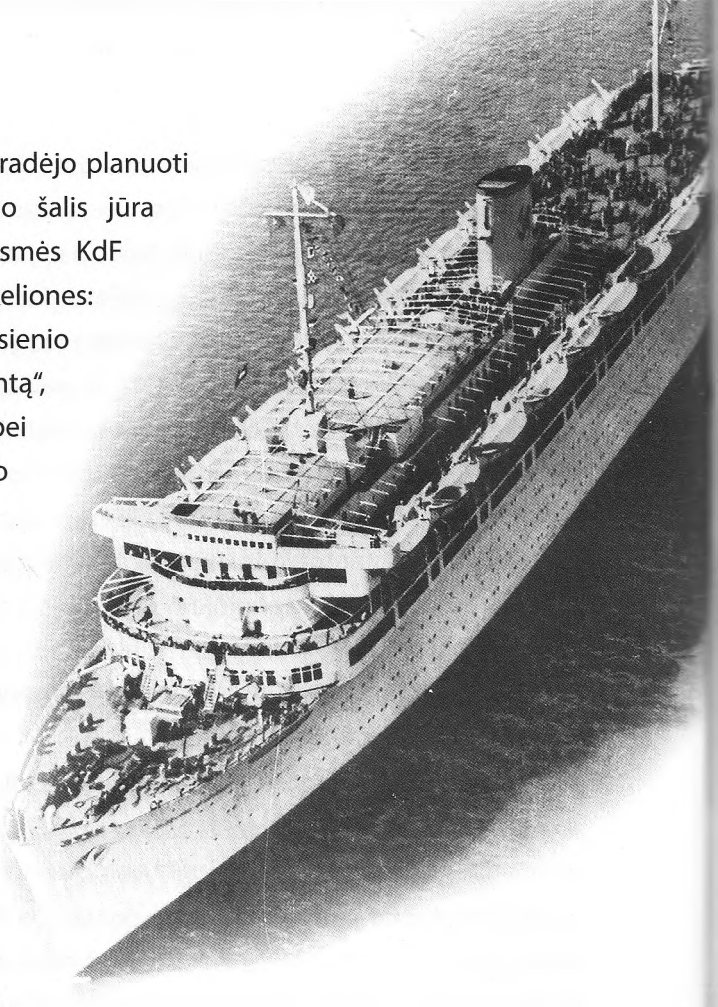

Vokietijos keleivinis laivas *Wilhelm Gustloff*. Kelionė po Vidužemio jūrą.

„Norvegijos kelionėmis" labiau nei kitomis buvo stengiamasi pabrėžti socialinės gerovės didėjimą. Laivai plaukdavo palei Norvegijos krantą tuo pačiu maršrutu, kuriuo kadaise plaukė Vokietijos kaizerio Vilhelmo II karališkoji jachta *Hohenzollern* – kelionių programoje apie tai būdavo rašoma ryškiu šriftu. S. Baranovskis[b] cituoja tokią keleivių reakciją į šią gerovės iliuziją: „Dabar, valdant Hitleriui, visi mes kaizeriai"[24].Tik kilmingais ponais staiga tapusiems keleiviams nebuvo leidžiama išlipti į krantą. Ir net dėl keleto priežasčių: problemų būta dėl vizų, be to, organizatoriai bijojo, jog gali kilti keleivių nemalonių susidūrimų su norvegais arba susitikimų su išvykusiais į Norvegiją tautiečiais, kurie nepritarė nacistų režimui. Būgštaujant, kad keleiviai nesielgtų netinkamai ir nekritikuotų nacistų politikos, jiems sekti į laivą būdavo siunčiami slaptųjų tarnybų darbuotojai. Matyt, bijota, kad kontaktai su Norvegijos gyventojais, kurių bendras gyvenimo lygis buvo gerokai

a Angl. Isle of Wight – sala Lamanšo sąsiauryje – vert. pastaba.
b Shelley Baranowski – anglų istorikė, Kembridžo universiteto profesorė – vert. pastaba.

aukštesnis[25] ir kurie mėgavosi demokratijos laisvėmis, gali greitai sugriauti iliuziją apie pranašesnę už visus vokiečių „tautinę bendruomenę".

O Portugalijoje, Italijoje ir Ispanijoje keleiviai galėjo išlipti. Vokietijos Darbo fronto[c] spaudos skyriaus vadovas, itin daug rašęs ir į žurnalą *Arbeitertum*, Hansas Biala (Hans Bialla), pavyzdžiui, pabrėžė laivo keleivių ir vietos gyventojų susitikimų svarbą. Matyt, turėdamas galvoje šių šalių fašistinius režimus, jis teigia, kad dėl daugybės vokiečių bendrumų su italais ar portugalais turėtų atsirasti nauja tautų draugystės forma:

[...] begalinė Tėvynės meilė, siekis palaikyti tvarką ir švarą bei kurti apsiginti gebančios šalies įvaizdį. Taip nuo abipusės pagarbos prasideda tautų tarpusavio supratimas, iš kurio galėtų imti pavyzdį tie, kurie susėdę dešimtmečiais mėgina išrasti nerealias teorijas[26].

Viena vertus, toks aprašymas, kaip atostogautojai susipažįsta su svetima kultūra, kaip žavisi egzotiškais dalykais ar ragauja nepažįstamų maisto produktų, primena šiandieninio moderniojo turizmo reklamą. Kita vertus, jame labai ryški ideologinė pusė, kai mėginama įgelti politiniams priešininkams, šiuo atveju – Tautų Sąjungai, iš kurios nacistinė Vokietija buvo išstojusi. H. Biala teigia, kad KdF organizuojamos kelionės yra daug natūralesnis būdas suartėti tautoms ir vaizduoja, kaip nuoširdžiai keliautojus pasitiko Italijos gyventojai, kai laivas sustojo Neapolyje.

Be to, vokiečių turistai, lankydamiesi tokiose šalyse, o ypač jų miestuose, galėjo įsitikinti savo tariamu pranašumu. Matydami, kokiomis sąlygomis gyvena vargingesni kitų šalių miestų gyventojai, dauguma keliautojų imdavosi lyginti Vokietijos ir tų šalių gyvenimo kokybę. „Nacionalsocializmui tai pati geriausia propaganda, tereikia parodyti vokiečiams, kaip gyvena italai," – rašoma vienoje slaptųjų tarnybų ataskaitoje[27]. Gali būti, kad daugelis keliautojų kartu prisimindavo ir tai, kaip jiems teko gyventi Vokietijoje iki 1933-iųjų, taigi šie kontrastai padėjo įsitikinti, kad Vokietijoje gyvenimas gerėja.

Per vasaros sezoną KdF laivai dažniausiai plaukdavo į Norvegiją, Madeirą ar Vidužemio jūrą. Žiemą taip pat buvo organizuojami kruizai „aplink Italiją". Todėl iš Hamburgo uosto rudenį laivai išplaukdavo į Madeirą, paskui – į Lisaboną ir Genują. Žiemos kruizams keleiviai iš Vokietijos į Italiją buvo vežami traukiniais. Pavasarį laivai vėl grįždavo į Hamburgą.

---

c Vok. Deutsche Arbeitsfront, sutr. DAF – buvo Vokietijos profesinė sąjunga, kurią prižiūrėjo nacistai – vert. pastaba.

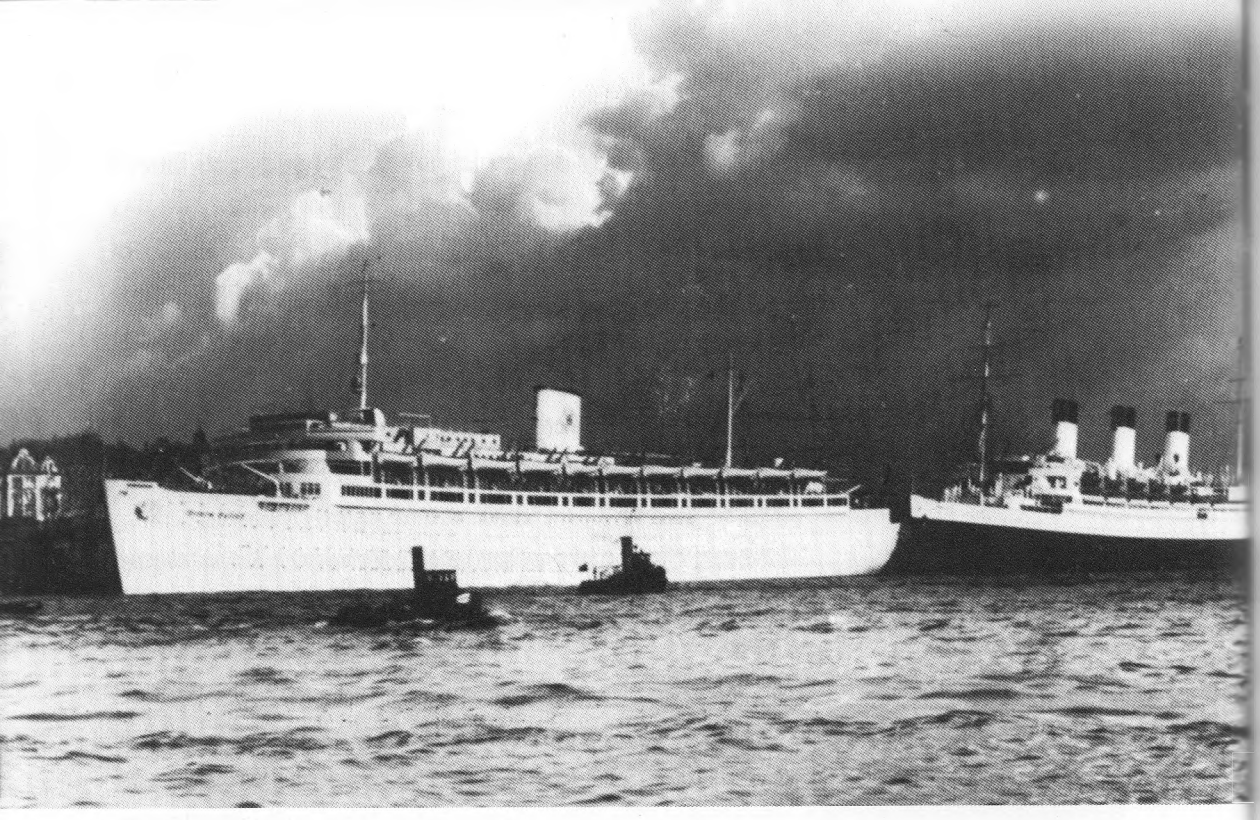

Wilhelm Gustloff Madeiros saloje.

KdF organizuojamos kelionės visame turizmo versle nevaidino reikšmingo vaidmens, jų apyvarta nesiekė nė trečdalio visos komercinio turizmo apyvartos[28]. Be to, pačioje veiklos pradžioje KdF jūrų keliones aptemdė avarijos šešėlis: laivas *Dresden*, senas kaizerio laikų garlaivis, 1934 m. birželio 20 d. prie Norvegijos krantų užplaukė ant rifo. Kita šios organizacijos silpnybė buvo susijusi su naudojamų laivų būkle. Anksčiau priklausę kitoms laivininkystėms jie gabeno įvairių klasių keleivius, o dabar, kai juos perėmė KdF, laipinta net aštuoniskart daugiau žmonių. Paprastai laivuose, plaukiančiuose į užsienį, buvo įrengiamos trijų klasių kajutės[29], tačiau KdF skelbė, kad jos organizuojamose kelionėse visi aptarnaujami vienodai ir visos kajutės yra tos pačios klasės, nors iš tikro senuose laivuose jos ir toliau liko skirtingai įrengtos. Kai kurie laivai buvo perplanuoti taip, kad būtų galima priimti daugiau keleivių, pavyzdžiui, triumai paverčiami gyvenamosiomis patalpomis ir į juos pristatoma sudedamųjų lovelių. Teoriškai visi keleiviai turėjo teisę gyventi bet kurioje iš kajučių, tačiau iš tiesų savo nuožiūra juos skirstė aptarnaujančiojo personalo darbuotojai, kurie darbininkus laikė žemesnės rūšies klientais ir skirdavo į prastesnes kajutes, numatytas didesniam žmonių skaičiui. Pasakojama, jog kai kuriose tokiose kajutėse buvę taip ankšta, kad norėdami persirengti atostogautojai turėdavę išeiti į koridorių[30].

WILHELM GUSTLOFF – LAIVAS, KURIAME NĖRA KLASIŲ?

Tai, kas vakar dar buvo tik mintyse, šiandien tapo tikrove. Tai didelis, niekur negirdėtas dalykas ir pirmas kartas pasaulyje, kai valstybė savo darbininkams pastatė tokį didelį laivą. Mes, vokiečiai, savo darbininkams siūlome ne senas geldas, mūsų darbininkai turi gauti tai, kas geriausia. (Iš Roberto Ley kalbos, pasakytos nuleidžiant laivą Gustloff į vandenį)[31].

Laive buvo du valgomieji.
Priekiniame galėjo valgyti 390, galiniame 370 žmonių.

1936 m. sausio 22 d. organizacija *Kraft durch Freude* Hamburgo laivų statyklai „Blohm & Voss" pateikė užsakymą vokiečių „tautinei bendruomenei" pastatyti pirmąjį laivą su standartinėmis kajutėmis. Standartinės kajutės nebuvo naujas KdF darbuotojų išradimas, tuo metu ir kitos didelės tarptautinės laivininkystės bendrovės, tokios, kaip *White Star*, *Cunard Line* ar *Compagnie Générale Transatlantique*, siekdamos pasiūlyti keliones vidurinės klasės žmonėms, jau turėjo laivų su nebrangiomis standartinėmis kajutėmis. Tiesa, juose tokių kajučių keleiviai negalėjo naudotis viršutiniais deniais. Bet po Pirmojo pasaulinio karo standartinės kajutės tapo populiaria idėja, kuri buvo įgyvendinta, pavyzdžiui., laivuose *De Grasse* ir *Chicago*. Kompanija *White Star* juos reklamavo kaip laivus, skirtus keliauti šeimoms („family ships") ir juose keleiviai jau galėjo naudotis visais deniais[32].

Organizacijos KdF projekte buvo numatyta, jog visi keleiviai galės laisvai naudotis visais deniais, kad ir keleiviai, ir laivo komandos nariai gyvens standartinėse kajutėse. Tokia tvarka turėjo simbolizuoti nacistų valdžios pastangas įveikti socialinę nelygybę ir sukurti beklasę „tautinę bendriją". Tiesa, laive buvo numatyta ir kajučių „fiureriams", didesnių nei tos, kurios skirtos atostogautojams, bet tai neva buvo nesvarbu. Laivas turėjo būti didelis, kad jame tilptų kiek galima daugiau keleivių ir taip būtų galima

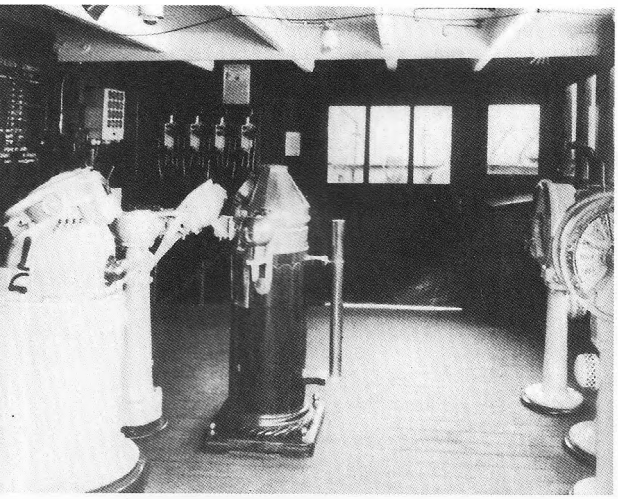

Laivo *Wilhelm Gustloff* kapitono tiltelis.

išsiversti su nedidelėmis jūrų kelionių kainomis. Tais pačiais ekonominiais sumetimais nuspręsta tokio „laivo be klasių" kajučių blokus surinkti iš jau pagamintų modulių.

Buvo suplanuoti vienodi, 7,20 m ilgio blokai iš dviejų dviviečių ir dviejų keturviečių kajučių. Keturvietės kajutės buvo „L" formos, jų erdvė stačiakampė, su lovomis, ilgokas koridoriukas ir patalpa pasisėdėti. Prie keturviečių kajučių koridoriuko tokiuose blokuose šliejosi dvivietės kajutės. Iš viso laive buvo įrengta 221 dvivietė ir 239 keturvietės kajutės. Be to, buvo 6 didelės salės, kuriose galėjo miegoti didesnės jaunimo grupės, pavyzdžiui, Vokietijos merginų sąjungos[a] ar hitlerjugendo[b] nariai.

Wilhelm Gustloff buvo 25484 tonų keliamosios galios, 208,5 m ilgio laivas, kuriame galėjo tilpti 1465 keleiviai ir 426 laivo įgulos nariai. Mašinų skyriuje – 9500 arklio galių dyzelinis variklis, kuris leido pasiekti 15,5 mazgo greitį. Santykinai nedidelė variklio galia tokiam dideliam laivui buvo pasirinkta sąmoningai – dėl jau minėtų

a Vok. Bund Deutscher Mädel, (BDM) – nacistinės Vokietijos moterų jaunimo organizacija, hitlerjugendo padalinys, į kurį buvo priimamos merginos nuo 10 iki 18 metų – vert. pastaba.

b Vok. Hitlerjugend (HJ) – jaunimo organizacija, priklausiusi Vokietijos nacionalsocialistinei darbininkų partijai (NSDAP) – vert. pastaba.

Wilhelm Gustloff„Saulės denis".

ekonominių priežasčių[33]. Įtaisius dyzelinį variklį, kaminas, puošdavęs garinius laivus, iš esmės tapo nereikalingas, tad jo vietą užėmė geriamojo vandens talpykla. Pačiame laivo viršuje įrengtas kapitono tiltelis, greta jo – radijo ryšio centras, kuris teikė paslaugas ir keliautojams: ten jie galėjo skambinti telefonu, siųsti ir gauti telegramas[34].

Po kapitono tilteliu plytėjo atviras „Saulės denis", jame – atskira didelė erdvė sportui. Ten būta įvairių sporto įrenginių ir pavėsinės, t.y. didokos dengtos erdvės laivo priekyje, kurioje atostogautojai galėjo leisti laiką esant prastam orui. Šviečiant saulei, šiame denyje buvo galima išdėstyti šezlongus – vietų ir gulimųjų kėdžių užteko net 1500 keleivių. Denis buvo įrengtas taip, kad jame liktų kuo daugiau laisvos erdvės, neužstatytos ventiliacijos kaminais ir skersinėmis pertvaromis. Laive kartu su priešgaisrinės apsaugos sistema suplanuota ir drėkinimo įranga, per kurią karštomis dienomis buvo galima vėsinti kajutes apatiniuose deniuose. Po „Saulės deniu" buvo viršutinis pasivaikščiojimų denis, kuriame esančius kajučių blokus juosė atvira promenada. Aplink žemiau esantį apatinį pasivaikščiojimų denį taip pat driekėsi promenada, bet dengta, įstiklintais šonais, be to, šiame denyje įrengtos penkios bendro naudojimo patalpos: žiemos sodas, muzikos salė, iškilmių salė, rūkomasis salonas ir vadinamoji Vokietijos salė, prie kurios šliejosi tautinio kostiumo kambarys ir raštinė[35]. Visos šios patalpos sujungtos, einant iš vienos į kitą, buvo galima pereiti išilgai visą laivą.

Žemesniuose keturiuose deniuose buvo išdėstyti kajučių blokai. Denyje A veikė virtuvė, restoranai, kuriuose atostogautojai buvo aptarnaujami dviem pamainomis, ir keletas parduotuvių, kuriose buvo galima įsigyti atminimo dovanėlių bei suvenyrų. Šio denio laivo priekyje ir

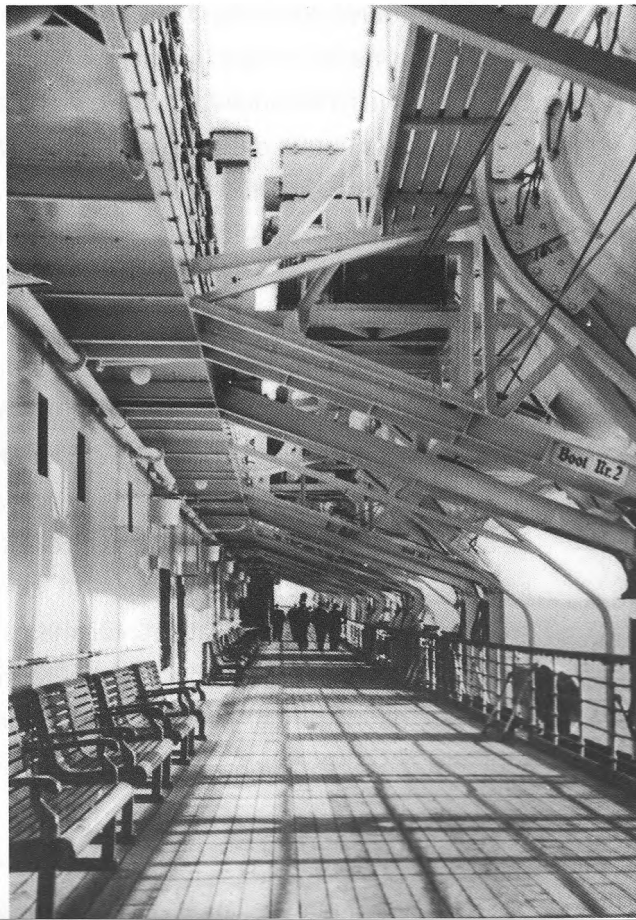

Viršutinis pasivaikščiojimo denis.

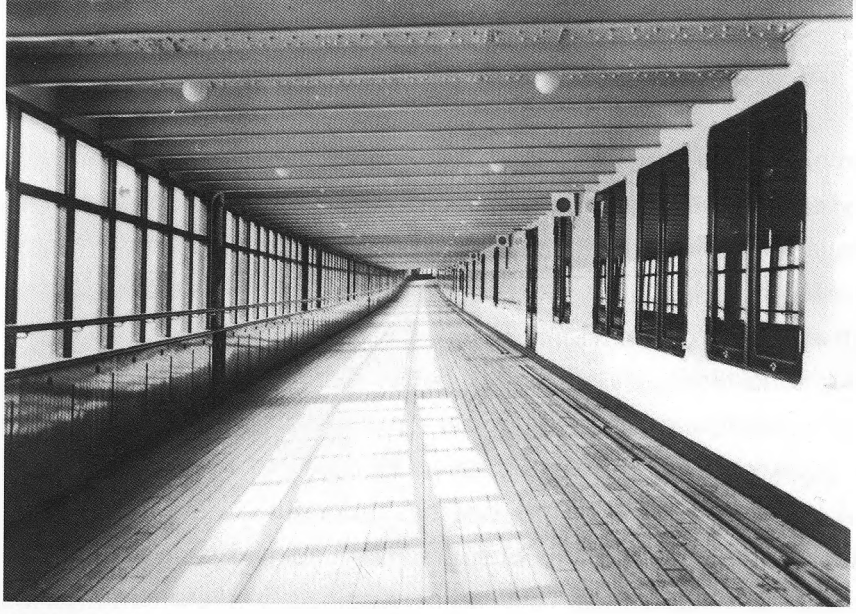

Kajučių blokas.

gale įrengtose kajutėse gyveno laivo įgulos nariai, taip pat buvo ligoninė. Denyje B – kirpykla, laivo skalbykla, kelionės organizatorių biuras, didelis tamsus sandėlis ir dantų gydytojo kabinetas. Šiame denyje buvo ir „fiurerių" kajutės[36]. Denyje C įsikūrė kepykla, skerdykla ir virtuvė, aptarnaujanti laivo įgulą. Denis D buvo vaterlinijos lygyje, ten buvo sumontuotas vairo mechanizmas, įkurdintos dirbtuvės ir valgykla laivo įgulos nariams. Apatiniame, E denyje buvo mašinų skyrius, atsargų sandėliai, bagažo skyrius ir nedidelis plaukimo baseinas. Taupant vietą laive denius jungiančių laiptų ir liftų nebuvo daug, tačiau liftai pritaikyti ir ligoniams transportuoti[37]. Be to, kad keliautojai nepamirštų tėvynės ir kiekviename laivo kampelyje galėtų girdėti Hitlerio ir kitų partijos „draugų" sakomas kalbas, laive buvo įrengta daugiau nei šimtas garsiakalbių. Vokietijos inžinierių draugijos laikraštis[a] rašė, jog laivo vidaus įranga suprojektuota taip, kad keliautojai galėtų patirti tikrą „tautinės bendrijos" dvasią ir suprasti jos esmę[38]. Tad standartinės kajutės paliktos be dušų ir tualetų. Tik „fiurerių" kajutėse buvo įrengti atskiri vonios kambariai, o turistai ir laivo įgula naudojosi bendromis dušo bei tualetų kabinomis.

Propaganda trimitavo, kad jau vien laivo konstrukcija įrodo, kaip vokiečių visuomenėje realizuojama nacionalsocialistinė mintis ir kaip siekiama panaikinti socialinius skirtumus. Reportažuose iš laivų statyklos ir pranešimuose apie laivo statybos darbus buvo nuolat pabrėžiama, esą, darbininkai patys sau statosi „svajonių laivą", tokį, kuris atitinka pačių „draugų" tautiečių norus ir svajas. Buvo akcentuojama ir aukšta, bet tikslingai pasirinkta laivo įrangos kokybė. Juk *Wilhelm Gustloff* esąs

a Vok. Zeitung des Vereins Deutscher Ingeneure – vert. pastaba.

126 vietų salė. Didžiulė šokių aikštelė. Sienos papuoštos įvairiais tapytais paveikslais.

skirtas ne „išlepusiems liukso klasės keleiviams", o „vokiečių darbo žmonėms". Vėliau žurnalas *Arbeitertum* rašė, kad po laivų *Europa*, *Bremen*, *Columbus* ir *Cap Arcona* naujai pastatytas *Gutsloff* yra penktas pagal dydį Vokietijos prekybinio laivyno laivas[39]. Taigi net patys nacistai neteigė, jog *Gustloff* – didžiausias kruizinis laivas pasaulyje, tačiau pabrėžė, kad tarptautiniu mastu jis laikomas vienu geriausių lainerių. Nacistų propaganda *Gustlofą* dažnai lygino su prabangiais kruiziniais laivais, taip buvo daroma užuomina, kad jų valdymo laikais įvyko pasikeitimų ir kelionės jūra jau nėra vien turtingųjų visuomenės sluoksnių privilegija.

Sakoma, kad pats Hitleris pasiūlęs laivą pakrikštyti buvusio NSDAP Šveicarijos skyriaus vadovo Vilhelmo Gustlofo vardu. V. Gustlofas buvo fanatiškas nacionalsocialistas. Vienam žurnalistui jis yra sakęs, jog galėtų nedvejodamas nušauti savo mylimą žmoną arba net motiną, jei to pareikalautų fiureris[40]. V. Gustlofo žmona, Hedviga Gustlof ilgą laiką dirbo Adolfo Hitlerio sekretore, dar prieš jam ateinant į valdžią. V. Gustlofas, eidamas NSDAP Šveicarijos skyriaus vadovo pareigas, aktyviai verbavo Šveicarijoje gyvenančius vokiečius stoti į nacionalsocialistų partiją ir leido antisemitinius raštus[41].

1936 m. vasario 4 d. V. Gustlofą Davose nušovė medicinos studentas Davidas Frankfurteris (David Frankfurter). Po to D. Frankfurteris iškart pasidavė policijai. Šiuo poelgiu jaunuolis norėjo išreikšti protestą prieš NSDAP įnirtingai varomą antisemitinę politiką, kurios padarinius teko patirti jo šeimai. Matydamas, kad ir pats gali tapti žydus persekiojančių jėgų auka, jis ryžosi nusikaltimui. D. Frankfurteris buvo nuteistas 18 metų kalėti ir iš kalėjimo paleistas tik pasibaigus karui. O V. Gustlofo

mirtį imta vadinti „didvyrio mirtimi“. Hitleris jį paskelbė „judėjimo kankiniu“[42].

1937 m. gegužės 5 d. laivas *Wilhelm Gustloff* buvo nuleistas į vandenį, šį įvykį nacistai pavertė tikru spektakliu, transliavo per radiją, filmavo. Prie pastatyto laivo buvo sukaltos tribūnos keletui tūkstančių žiūrovų. Kalbas sakė gauleiteris Karlas Kaufmanas (Karl Kaufmann), laivų statyklos politinis vadovas Rudolfas Blomas (Rudolf Blohm) ir pabaigoje Robertas *Ley* (Robert Ley)[a]. Visi kalbėtojai pabrėžė iškilmingo akto svarbą, vadino šį įvykį gerėjančio darbininkų klasės gyvenimo įrodymu ir nacionalsocializmo laimėjimu įveikiant klasinius prieštaravimus. Ceremonijoje dalyvavo ir Adolfas Hitleris. Pasak R. Blomo, jau vien dėl to ši „šlovinga diena“ ilgai išliksianti atmintyje. Yra žinoma, kad Hitleris pats domėjosi statomu laivu ir kas 14 dienų reikalavo ataskaitos apie tai, kas padaryta. Taigi R. Blomas kalbėjo, kad atvykdamas fiureris suteikė garbę laivų statyklos darbininkams, pastačiusiems tą laivą, kuris dabar atiduodamas jiems ir visiems kitiems darbo žmonėms. Laivas tikrai iškart buvo atiduotas laivų statyklos darbininkams, bet ne pasiplaukioti, o pabaigti vidaus apdailos darbus.

Laivo nuleidimo į vandenį akimirka.

1938 m. vasarą KdF rengiamų jūrų kelionių paklausa neregėtai išaugo, jai patenkinti prireikė naujų laivų. Ypač populiarios buvo „kruizais po Atlantą“ vadinamos kelionės į Portugaliją. Po *Gustloff* iškart pradėti antrojo keleivinio laivo „be klasių“ statybos darbai. 1938 m. kovo 29 d. jis buvo nuleistas į vandenį ir pavadintas Vokietijos darbo fronto vadovo Roberto *Ley* vardu. Laikraščiuose mirgėjo pranešimai apie tai, kaip vyksta *Wilhelm Gustloff* įrangos darbai, juos papildė žinia, kad į vandenį nuleistas jau antrasis KdF laivas, skirtas atostogaujantiems vokiečių darbininkams, taigi buvo kuriamas didelių pastangų įspūdis[43].

---

a Robert Ley – vienas svarbiausių Trečiojo reicho politikų, NSDAP reichskancleris ir Vokietijos Darbo fronto vadovas. Jo vardu pavadinta nacistų valdymo laikais pastatyta gyvenvietė ir kruizinis laivas. Po karo Robertas Ley buvo vienas iš 24 asmenų, kurie Niurnbergo procese pavadinti pagrindiniais karo nusikaltėliais. Kalėjime nusižudė – vert. pastaba.

Pirmąkart į jūrą *Gustloff* išplaukė 1938 m. kovo 15 d. Žurnalas *Arbeitertum* pavadino tą kelionę „darbininkų kruizu", nes joje dalyvavo ir laivų statyklos darbininkai, kurie statė šį laivą:

Daugelis iš jų nebuvo matę nei jūros, nei tokio didelio laivo. Jie ne tik organizacijos „Kraft durch Freude" svečiai, bet ir šio laivo savininkai, nes laivas nėra vieno asmen, ar kokios laivininkystės nuosavybė, jis priklauso visai vokiečių liaudžiai. Taip bus daroma ir ateityje, kai naujas laivas leisis į savo pirmąją kelionę, pirmiausia juo į jūrą plauks laivų statyklos darbininkai. Šįkart taip ir padaryta. Kniedytojai ir suvirintojai, staliai ir dailidės, stiklintojai ir dekoruotojai nusivilko darbo kombinezonus ir su žmonomis bei vaikais užkopė į laivą. Drauge su jais į kelionę leidžiasi ir laivų statyklos vadybininkai, inžinieriai bei konstruktoriai – trumpiau tariant, visi, kurie protiniu ar fiziniu darbu prisidėjo kuriant šį technikos stebuklą[44].

Iš tikrųjų simbolinis laivo perdavimas darbininkams buvo ne kas kita, kaip daugiadienė bandomoji kelionė, kurioje visiškai pakrautas laivas turėjo būti išbandytas atviroje neramioje jūroje. Tokiam didžiuliam laivui buvo įtaisytas nedidelio galingumo variklis, todėl konstruktoriai manė, kad reikia išbandyti jo manevringumą esant dideliam bangavimui. Be to, reikėjo patikrinti, kaip veikia svyravimo stabilizatorius – įrenginys, stabdantis laivo siūbavimą į šonus. Bandymams buvo pasirinktas audringas oras, tad keleiviai kentėjo nuo jūros ligos[45].

Tikrosios *Gustloff* kelionės prasidėjo 1938 m. kovo 24 d. Pirmojoje trijų dienų kelionėje po Šiaurės jūrą dalyvavo vos prieš dvylika dienų aneksuotos Austrijos turistai ir „draugių" darbininkių grupė iš Hamburgo. Laikraščiai rašė apie tai, kaip

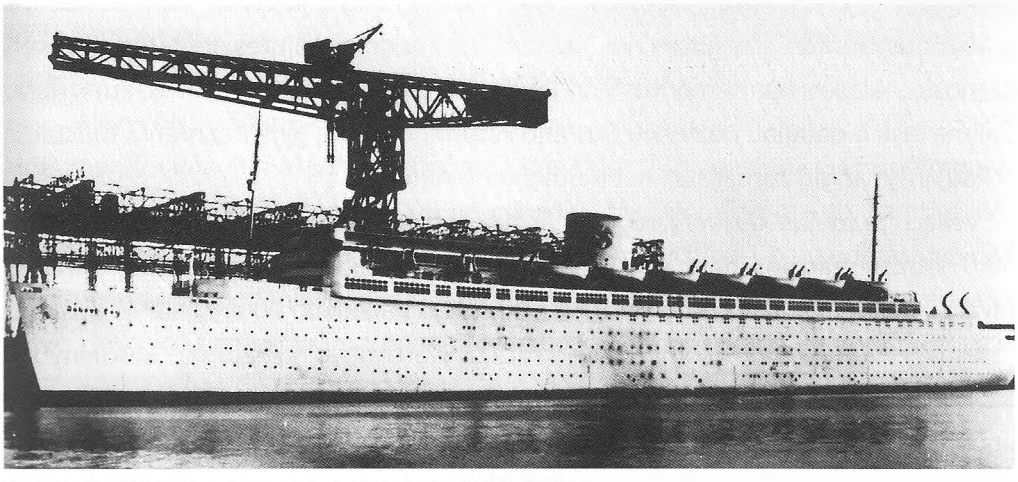

Naujasis KdF (Kraft durch Freude) flagmanas laivas *Robert Ley*.

Merginų grupė *Wilhelm Gustloff* denyje.

šiltai austrai buvo priimti į vokiečių „tautinę bendruomenę", nuotraukose buvo galima matyti, kaip jie šoka su „linksmomis merginomis iš Hamburgo". Po kelionės austrų turistai Hitleriui pasiuntė padėkos telegramą, kurioje pažadėjo, jog būsimame referendume, kuriuo ketinta legalizuoti jau įvykdytą Austrijos aneksiją, jie balsuosią „už"[46].

Balandžio 7 d. *Gustloff*, paverstas plaukiojančia rinkimų būstine, atplaukė į Londoną, kad ten gyvenantys vokiečiai galėtų dalyvauti rinkimuose. Pakeliui į Londoną, plaukiant Lamanšo sąsiauriu, balandžio 3 d. užėjo smarki audra ir netoliese buvęs anglų garlaivis *Pegaway* ėmė skęsti. *Gustloff* įgula išgelbėjo skęstančio laivo jūrininkus ir priėmė juos į savo laivą. Teigiama, jog anglų jūreivius labai nustebino prabangus *Gustloff* įrengimas, kai jiems buvo paskirtos kajutės, jie tarėsi patekę į pirmosios klasės apartamentus[47] ir labai džiaugėsi „bičiuliška" laivo atmosfera. Galima rasti ir daugiau pozityvių *Gustlofo* vertinimų – laivą gyrė ir užsienio turistai, ir keliaujantys anglų žurnalistai, net ir dokų darbininkai[48].

Vėliau, pradėjus *Gustlofą* reguliariai naudoti, jis tapo KdF flagmanu. Pirmojo tikro kruizo pradžios data simboliškai sutapo su Hitlerio gimtadieniu – dviejų savaičių kelionė iš Hamburgo į Madeirą prasidėjo balandžio 20 d. Kelionės *Gustlofu* iš esmės skyrėsi nuo komercinių kruizų. Svarbiausią keliautojų kasdienybės dalį sudarė ne individualus poilsis, o „tautinės bendruomenės" kolektyviškumo ugdymas. Atitinkamai suplanuota dienotvarke taip pat buvo siekiama nuolat stiprinti bendrumo jausmą. Išlikusiuose pasakojimuose ryškėja įvairių nuomonių

dėl visuomenės sluoksnių ribas tirpdančios „bičiulystės“[49], puikaus atsipalaidavimo riogsant šezlonge ir griežtos dienotvarkės su įvairiais ritualais.

Septintą valandą ryto keliautojus žadino trimitas atlikdamas dainos „Džiaukitės gyvenimu“ melodiją[a]. Pusryčiai vyko sparčiai, valgyta dviem pamainomis, kurių kiekvienai skirta po pusę valandos[50]. Tomis dienomis, kai laivas plaukdavo jūra, priešpiet turistai dažniausiai leisdavo laiką „Saulės denio“ šezlonguose. Kai laivas stovėdavo uoste, buvo galima dalyvauti ekskursijose. Ekskursijas paprastai be atlygio vesdavo vietiniai vokiečiai, kurie savo tėvynainiams parodydavo „naujosios tėvynės“ įžymybes. Laivui tada tekdavo plaukiojančio viešbučio funkcija. Plaukiant jūra, tarp laiko, skirto valgyti ir popietiniam poilsiui, dienotvarkėje buvo numatoma įvairios veiklos: skaitomi pranešimai, rengiami bendri žaidimai, sporto pratybos ar net kurioziškos užduotys, pavyzdžiui, apatiniame pasivaikščiojimų denyje nužygiuoti 100 kilometrų[51]. Nemenką dienos dalį užėmė ritualiniai ištikimybės režimui pareiškimai, kai keliautojai rikiuodavosi prie vėliavos, bendrai giedodavo Vokietijos ir KdF organizacijos himnus ar dainuodavo dainas apie Hitlerį. Šios akcijos, kaip ir Hitlerio bei Gebelso kalbos, buvo transliuojamos per daugybę garsiakalbių, visa tai galėjai girdėti kiekviename laivo kamputyje.

Baseino sienos papuoštos freskomis.

Erharto Albrechto (Erhart H. Albrecht) sukurtame dokumentiniame filme *Laivas, kuriame nėra klasių*[b] (žr. pastabą 34) nufilmuotas atostogautojų gyvenimas laive, kai jie plaukia į Madeirą. Ten matyti, kaip jie ilsisi šezlonguose „Saulės denyje“, kaip sporto salėje mankštinasi ir naudojasi įvairiais treniruokliais, kaip plaukia lenktynių baseine ar stebi bokso varžybas. Vakarais laive buvo organizuojamos pramoginės programos ir šokių vakarai, o po vidurnakčio

a Vok. Freut euch des Lebens – populiari daina, dažnai manoma, kad tai liaudies daina, nors jos žodžius dar 18 a. parašė šveicarų poetas Johanas Martinas Usteris, o melodiją sukūrė kompozitorius Hansas Georgas Negelis – vert. pastaba.

b Vok. *Schiff ohne Klassen* – 1938 m. KdF organizacijos užsakymu pastatytas progagandinis filmas – vert. pastaba.

110 vietų laivo salė.

Keleiviai laivo baseine.

visi turėjo būti lovose. Tokia tvarka, kai nustatyta, kada reikia gultis ir kada keltis, labiau primena kareivines, o ne atostogautojų laivą. Šis aspektas atsispindi ir propagandiniuose tekstuose, kai kalbama apie priverstinį suvisuomeninimą:

Gyvenimas dideliame laive – geriausia visuomeninio gyvenimo mokykla. Kajutėse, bendrai valgant ar leidžiant laiką bendrose patalpose – žmogus visur susitinka su tautiečiais, tad yra priverstas puoselėti bendruomenines dorybes[52].

Iš viso laivas *Gustloff* atliko 50 kruizų: į Norvegiją, Libiją, Lisaboną ir Madeirą, keliskart vykdė keliones ir kruizus „Aplink Italiją", kol 1939 m. rugpjūčio mėnesį, prieš užpuolant Lenkiją, visos kelionės buvo atšauktos. Per karą *Gustloff*, kaip ir kiti „Taikos laivyno" laivai, iš pradžių tapo plaukiojančia ligonine, paskui – karinių mokymų vieta[53]. Beje, kariniams tikslams *Gustloff* buvo panaudotas dar prieš karą. 1939 m. gegužės pabaigoje juo ir kitais KdF organizacijos laivais iš Ispanijos į Vokietiją pargabenti karinių oro pajėgų daliniai „Legion Condor", kurie dalyvavo Ispanijos pilietiniame kare ir kovojo Francisko Franko pučistų pusėje prieš Ispanijos Respublikos kariuomenę. „Legion Condor" tada išbandė naujus kovos būdus, bombardavo gyvenamąsias

vietoves, miestus, pavyzdžiui, Madridą, o 1937 m. balandžio mėnesį nuo žemės paviršiaus nušlavė Gerniką. Pasibaigus Ispanijos pilietiniam karui, vokiečių daliniams buvo suteiktas poilsis KdF organizacijos laivuose. Reportažų nuotraukose matyti šezlonguose sėdintys linksmi lakūnai[54]. 1939 m. gegužės 31 d. laivų vilkstinė pasiekė Hamburgo uostą, kur juos pasitiko džiūgaujanti minia ir pats J. Geringas, pavadinęs lakūnus didvyriais:

Apie jus liaudis ilgai nieko nežinojo. Tylomis jūs padarėte savo sunkų darbą. Šiandien visa vokiečių tauta žino apie savo drąsius kovotojus, kovojusius Ispanijos laisvės kovose. Jūs padidinot Vokietijos šlovę. Jūs įrodėte, kad mes esame ir būsime nenugalimi[55].

BEKLASĖS „TAUTINĖS BENDRUOMENĖS" ILIUZIJA

Ši diena yra aiškiausias įrodymas tiems, kurie mus kritikuoja, kad Vokietijoje viskas pasikeitė, kad mes negaištame laiko visokioms ekonomikos kovoms, deryboms dėl tarifų, dėl atlyginimų, visokioms konferencijoms, pasitarimams, suvažiavimams, kad mes kuriame naują socialistinę Vokietiją. (Iš Roberto Ley kalbos, pasakytos nuleidžiant laivą „Gustloff" į vandenį)[56].

Pabaigai grįžkime prie Roberto *Ley* kalbos, kurią jis sakė, kai *Gustloff* buvo nuleidžiamas į vandenį, ir kurią galima pavadinti tikru vaidinimu, dalyvaujant keletui tūkstančių žiūrovų[57]. Robertas *Ley* skelbė, kad šis laivas esąs išraiška naujos bendruomenės, kurią apibūdina ne klasių kova, o vieninga veikla ir siekiai. Tai esąs nacistų valdžios nuopelnas, kad ankstesnė persipykusi visuomenė pavirto vieninga bendruomene. Šis pokytis lėmęs naujos realybės

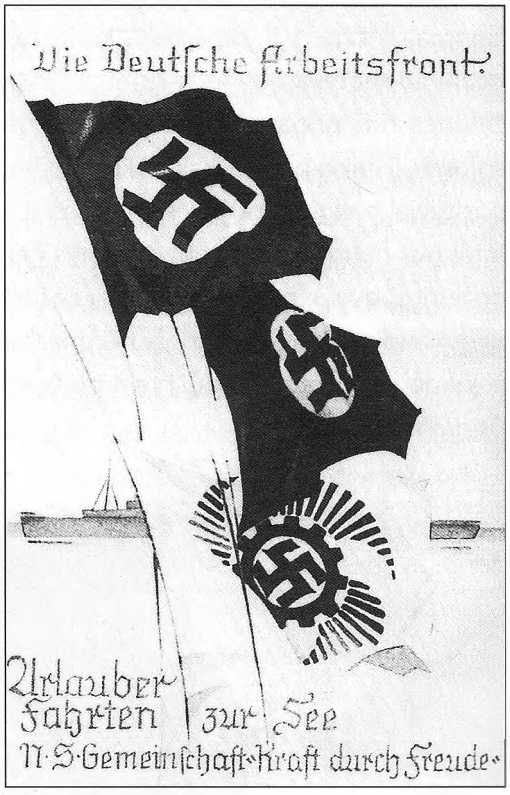

„Vokiečių darbininkų frontas. Atostogas praleiskite jūroje". KdF plakatas.

atsiradimą. Tokios realybės įrodymu, pasak jo, galima laikyti ir laivą *Gustloff*, ir bendras KdF rengiamas keliones, kai, prasidėjus sezonui, laivai, prikimšti darbininkų, išplaukia į Norvegiją – jos, akivaizdu, tapsiančios masiniu reiškiniu. Ši nauja realybė yra kontrastas praeičiai, kai buvo švaistomas laikas debatams ir deryboms.

Taigi esama politinė padėtis, kai panaikinta bet kokia demokratinio sprendimo forma, šioje kalboje vadinama socialine pažanga ir kažkokiu darbininkų išlaisvinimu. Teigiama, kad konkretus *Wilhelm Gustloff* pavyzdys rodo, jog visuomenės rutuliojimasis esąs to meto nacionalsocialistinės politikos nuopelnas, kur kas svarbesnis nei visi tariamai nenaudingų ir neefektyvių darbininkų partijų ir darbininkų profesinių sąjungų laimėjimai. Vietoj „nenaudingo socializmo" nacistinė Vokietija neva sukūrė „veiklos socializmą", kuris atsiskleidžia KdF organizacijos veikloje ir jos vykdomose kelionėse „darbininkų laivu" *Wilhelm Gustloff*.

Robertas *Ley* savo kalbą baigė aiškindamas pagrindinį organizacijos KdF tikslą – per džiaugsmą siekti stiprybės. Pasak jo, sąvoka „džiaugsmas" šiuo atveju vartojama ne malonumų prasme. Ši sąvoka veikiau reiškianti pozityvų požiūrį į gyvenimą, žinoma, įskaitant ir rūpesčius, kurių tas gyvenimas neišvengiamai atneša. Šiam požiūriui motyvacijos turįs suteikti tikėjimas aukštesne „Vokietijos" idėja. Pagaliau žmonės turi pripažinti, kad jų socialinės sąlygos – tai „likimas", kurio negalima pakeisti, jį reikia pakelti, kaip sakė kalbėtojas, „džiaugsmingai" nusiteikus. Kiekvienas, pozityviai žvelgiantis į gyvenimą, tapsiąs stipresnis, įgysiąs jėgų dirbti su atsidavimu, o tai bus naudinga ir visam „tautinės bendruomenės" kolektyvui. Tokio pozityvaus požiūrio į gyvenimą laikymąsi R. *Ley* vadino „nauju gyvenimo stiliumi", kurį tautai padovanojo fiureris. Toks požiūris orientuojąs į grožį, tariamai tik jo dėka Vokietijoje atsirado naujų autostradų, buvo pertvarkyti miestai ir – žinoma – pastatytas laivas *Gustloff*.

Vokietijos autostrada. Kelio ženklas – „Atsargiai, gyvūnai!" 1937 m.

Vokiečių autostrados – autobano atidarymo iškilmės. 1940 m. buvo nutiesta 3737 km kelių.

Norint įsitikinti, kiek tiesos propagandiniuose šūkiuose apie „darbininkų klasės svajonių laivą", reikia išsiaiškinti, koks darbininkų skaičius realiai dalyvavo kelionėse *Gustlofu*. Beje, tiksliai rekonstruoti KdF kruizų dalyvių socialinę sudėtį jau neįmanoma. Tačiau įtikinamai skamba S. Baranovskio teiginys, kad tarptautinės kelionės jūra labiau domino biurgerių visuomenę[58].

Matyti, kad ano meto laikraščių reportažuose stengtasi pagražinti keliautojų socialinę sudėtį. Pavyzdžiui, kai kažkur buvo pasakyta, jog KdF suorganizuotoje kelionėje į Italiją dalyvavo nedaug darbininkų, griebtasi šį teiginį vadinti „piktavalės užsienio spaudos" prasimanymu ir neigti pabrėžiant, kad KdF kelionėse 80 % visų keliauninkų tariamai sudaro darbininkai, „užsitarnavę valdiniai", kuriems pagal įmonių vadovų rekomendacijas keliones dovanojąs Vokietijos darbo frontas[59]. O štai žurnale *Arbeitertum* rašoma vėl kitaip: neva, kol kas dar nelabai daug darbininkų mėgaujasi kelionėmis į Italiją, tačiau tai esanti tik pradžia, greitai ateisiąs toks laikas, kai organizacija KdF turės daugiau laivų, tada galėsią keliauti ir visi darbininkai. Kitame šio žurnalo numeryje pateikiamas pirmosios kelionės į Italiją dalyvių sąrašas, pavadintas „tikrosios socialinės politikos dokumentu". Siekiant atremti „piktavalės užsienio spaudos" kritiką, kad į šią kelionę nevažiavo nė vienas darbininkas, išvardijamos ir keliautojų profesijos[60]. Be to, – teigiama ten, – iš išorės neįmanoma atpažinti, kurie keliautojai yra darbininkai, o tai esąs dar vienas puikus pavyzdys, rodantis, kad Vokietijoje nyksta klasių skirtumai. Tačiau yra žinoma atvejų, kai kelionės organizatoriai darbininkams išdalydavo brangius fotoaparatus *Leica*, kad jie sudarytų pasiturinčių žmonių įspūdį[61].

Krinta į akis ir tai, jog keliautojų socialinė sudėtis buvo maskuojama keičiant sąvokos „darbininkas" reikšmę. „Tautinės bendrijos" ideologų požiūriu sąvoka „darbininkai" apibrėžia ne kurį visuomenės sluoksnį ar klasę, o yra visų dirbančiųjų pavadinimas, įskaitant ir tuos, kurie, – kaip dažnai mėgstama sakyti, – „dirba rankomis", ir tuos, kurie „dirba galva". Taip subendrintai apibrėžiant „tautinės bendruomenės" narius, jos idėja neigia ir paslepia visuomenėje egzistuojančius skirtumus.

S. Baranovskis rašė, kad svarbiausi turizmo verslo tikslai – padėti žmogui pabėgti nuo kasdienybės ir įgyvendinti fantazijas. Kalbant apie KdF organizacijos tikslus, matyti, kad šiems turizmo plėtotojams labiau rūpėjo pateikti turistams ne fantastiškų kelionės įspūdžių, o fantazuoti apie šalies socialinę padėtį. Tikroji visuomenės padėtis šiose fantazijose lieka nematoma. KdF kelionių dalyviams diegiama mintis, jog nacistų režimas siejasi ne su priespauda ir beteisiškumu, o su individualia laisve[62].

To meto laikraščių reportažuose į akis krinta ir itin dažnai vartojamas žodis „svajonė", kad skaitytojas suprastų – atostogautojai patys negali patikėti, kad jie jau keliauja, kelionė jiems atrodo esanti už realybės ribų. 1938 m. balandžio 6 dienos numeryje laikraštis *Völkischer Beobachter* taip ir rašė: „Ar bent vienam pasaulio darbininkui teko patirti tokią kelionę kitaip negu svajose?" Taigi sakoma, kad tokios kelionės apibūdina Trečiojo reicho visuomenės būklę, kaip teigia savo kalboje Robertas *Ley*, ir tai yra nauja realybė. Akivaizdu, kad turistinių kelionių ir kasdienybės santykis, taip pat fantazijos ir realybės santykis šiuo atveju apverčiamas aukštyn kojomis.

„Tautinės bendruomenės" iliuzija perkeliama ne tik į individualių kelionės įspūdžių, bet ir į visuomenės suvokimo sritį. KdF veikla organizuojant keliones pateikiama kaip įrodymas, kad „tautinės visuomenės" idėja yra reali. Pavyzdžiui, žurnale *Arbeitertum* buvo rašoma, kad dabar, kai susiformavo nauja realybė (rengiamos kelionės *Gustlofu*), nereikia ir propagandos:

Šis laivas – pats geriausias įrodymas, jog naujoji Vokietija eina socializmo keliu. Jis ne kokia puošmena, jis pastatytas ne propagandai varyti[63].

Bet kaip tik propaganda buvo nukreipta į žmonių norus, žadino svajones ir teigė, kad jie realizuojami, pavyzdžiui, pastačius laivą *Gustloff*, taip kurdama ir palaikydama geresnio gyvenimo utopiją. Pagaliau į tokios utopijos – kolektyvinių norų išraiškos – terpę imta sprausti ir realią socialinę tikrovę. Ši propaganda gerai veikė ir

ilgai buvo veiksminga. Tai matyti ir iš to, jog kartais net dabar *Gustloff* vaizduojamas kaip „darbininkų klasės svajonių laivas“. Todėl labai svarbu pasakyti tiesą ir slopinti šį medijose reprodukuojamą įspūdį apie *Vilhelmą Gustlofą*. Vaizduojant jį kaip „svajonių laivą“ ir neskiriant dėmesio į propagandinį kontekstą, prisidedama prie tų, kurie liaupsina kai kuriuos nacistų režimo aspektus, pavyzdžiui, aktyvų gyventojų dalyvavimą diktatūroje ir jos masinį palaikymą. Belieka paklausti, ar be kritinės distancijos ir nieko nesakant apie nacistų propagandą, izoliuotai rodomi vaizdai apie KdF suorganizuotas keliones atostogautojams, nėra tam tikros atminties kultūros išraiška.

Priešais laivą *Wilhelm Gustloff* – KdF darbuotojai. Madeira.

PASTABOS

1 Reichsamtsleitung Kraft durch Freude (Hg.), Unter dem Sonnenrad. Ein Buch von Kraft durch Freude (Berlin: Kraft durch Freude, 1938), S. 124.

2 Dėl iliuzinio nacistų socialinės politikos principo šiuolaikiniai tyrinėtojai nesutaria. Apie diskusijas šiuo klausimu žr.: Ian Kershaw, Der NS-Staat. Geschichts-interpretationen und Kontroversen im Überblick (Reinbek: Rowohlt, 1988); Sascha Howind, „Braune Revolution? Die Debatten über Sozialstaat und NS-Politik", Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft 174 (2009). Vieni autoriai remia požiūrį į nacistų propagandinius ketinimus, žr.: Timothy W. Mason, Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft. Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939 (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1975) ir Detlev Peukert, Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde. Anpassung, Ausmerze und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus (Köln: Bund-Verlag, 1982), kiti, priešingai, linkę manyti, kad nacistų režimas iš tikro siekė socialinio saugumo, vykdydamas socialinius pokyčius įmonėse ir visuomenėje, plg.: Horst Matzerath und Heinrich Volkmann, „Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus", in Jürgen Kocka (Hg.), Theorien in der Praxis des Historikers. Forschungsbeispiele und ihre Diskussion (Zeitschrift fiir Historische Sozialwissenschaft, Sonderheft 3 (1977), S. 86–116; Ronald Smelser, „Eine braune Revolution'? Robert Ley, Deutsche Arbeitsfront und sozialrevolutionäre Konzepte", in Wolfgang Michalka, Der Zweite Weltkrieg. Analysen, Grundzüge, Forschungsbilanz (München: Piper, 1989); Michael Prinz und Rainer Zitelmann (Hg.), Nationalsozialismus und Modernisierung (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994 (Lizenzausgabe) ir neseniai pasirodžiusią knygą Götz Aly, Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus (Frankfurt a. M.: Fischer, 2005).

3 Apie organizaciją KdF žr.: Wolfhard Buchholz, Die nationalsozialistische Gemeinschaft „Kraft durch Freude": Freizeitgestaltung und Arbeiterschaft im Dritten Reich, Dissertation, München, 1976; Hasso Spode, „Der deutsche Arbeiter reist. Massentourismus im Dritten Reich", in Gerhard Huck (Hg.), Sozialgeschichte der Freizeit (Wuppertal: Hammer, 1980); Klaus Behnken (Hg.), Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934–1940 (Frankfurt a. M.: Zweitausendeins, 1980); Hasso Spode, „Arbeiterurlaub im Dritten Reich", in Carola Sachse u. a., Angst, Belohnung, Zucht und Ordnung Herrschaftsmechanismen im Nationalsozialismus (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1982); Bruno Frommann, Reisen im Dienste politischer Zielsetzungen. Arbeiterreisen und „Kraft durch Freude"-Fahrten, Dissertation, Stuttgart, 1993; Hasso Spode, „Fordisin, Mass Tourism and the Third Reich: the ‚Strength through Joy Seaside Resort as an Index Fossil", Journal of Social History 38 (2004), S. 127–155; Wolfgang König, Volkswagen, Volksempfänger, Volksgemeinschaft. Volksprodukte im Dritten Reich: vom Scheitern einer nationalsozialistischen Konsumgesellschaft (Paderborn: Schöningh, 2004); Christine Keitz, Reisen als Leitbild. Die Entstehung des modernen Massentourismus in Deutschland (München: DTV, 1997); und Shelley Baranowski, Strength through Joy. Consumerism und Mass Tourism in the Third Reich (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

4 Žr.: Kershaw, Der NS-Staat, S. 266, kuris čia cituoja Martiną Broszatą.

5 Norbert Frei, 1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen (München: C. H. Beck, 2005), S. 114 ff.

6 Žr.: Heinz Larnpert, „Staatliche Sozialpolitik im Dritten Reich'", in Karl Dietrich Bracher u. a. (Hg.), Nationalsozialistische Diktatur 1933–1945. Eine Bilanz (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1986 (Lizenzausgabe). H. Lampertas nacistų socialinę politiką apibūdina kaip priemonę diktatūros tikslams pasiekti.

7 Plg. David Schoenbaurn, Die braune Revolution. Eine Sozialgeschichte des Dritten Reiches (München: DTV, 1980).

8 Plg. Frank Bajohr und Michael Wildt (Hg.), Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus (Frankfurt a. M.: Fischer, 2009).

9 Plg. Rolf Pohl, „Das Konstrukt ‚Volksgemeinschaft' als Mittel zur Erzeugung von Massenloyalität", in Detlef Schmiechen-Ackermann (Hg.), „Volksgemeinschaft": Mythos der NS-Propaganda, wirkungsmächtige soziale Verheißung oder soziale Realität im „Dritten Reich? (Darmstadt 2011, in Vorbereitung).

10 Toks įspūdis lieka perskaičius vieno šveicarų rašytojo kelionės aprašymą, kuris pradedamas raginimu kurti „šveicarų tautinę bendruomenę". Plg. Jakob Schaffner, Volk zu Schiff: Zwei Seefahrten mit der „KdF-Hochseeflotte" (Hamburg 1936).

11 Mason, Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft, S. 80.

12 Tokia represinė „tautinės bendruomenės" retorika būdinga ir įmonėse veikiančių partinių funkcionierių kalboms. Pavyzdžiui, Tiuringijos gauleteris F. Zaukelis (F. Sauckel), sakydamas kalbą Gustlofo koncerno gamyklų darbininkams, kalbėjo, kad, siekiant lygybės, gali tekti kai kam sumažinti darbo užmokestį. Plg. Sascha Howind, „Repressive Egalisierung in der Volksgemeinschaft. Faschistische Gerechtigkeitsvorstellungen im Zeichen eines malicious egalitarianism", in Gideon Botsch, Christoph Kopke, Lars Rensmann und Julius Schoeps (Hg.), Politik des Hasses. Antisemitismus und radikale Rechte in Europa (Hildesheim: Olms, 2010), S. 122. Apie sąvoką „socialinė garbė" žr.: Robert Ley, Durchbruch der sozialen Ehre (Berlin: Eher Nachf., 1935).

13 Cituojama iš internetinio žurnalo Focus puslapio Online-Wissen nuorodos, žr.: http://www.focus.de/wissen/bildung/Geschichte/tid-9050/wilhelm-gustloff aid_262897.html (2010 m. rugsėjo 10 d. duomenys).

14 Apie skirtingas šio filmo interpretacijas plačiau žr. Eriko Langenbacherio straipsnį (Eric Langenbacher) šios knygos 12 skyriuje „Netekties fragmentai: Grįžę prisiminimai apie vokiečių kančias ir Vilhelmą Gustlofą".

15 Tai akivaizdžiai iliustruoja 2008 m. vasario 28 dienos laikraščio *Bild* pagrindinės filmo aktorės Valerie Niehaus interviu, kurio antraštė skelbė „Aukų kančios ją sujaudino iki širdies gelmių" (vok. „Leiden der Opfer bewegen ihr Herz"). Aktorė teigė: „Svarbu suprasti, ką karas daro žmonėms [...] Kai susiduri su tiek daug vargo ir kančių, tai ilgai nepamiršti, ir, net išėjus iš filmavimo, mąstau apie karus ir aukų kančias".

16 Žurnale *Spiegel* išsirutuliojo polemika. Viename straipsnyje, pavadintame „Tū tū, žiūrėkite, atplaukia garlaiviukas su aukomis" (vok. „Tut-tut, hier kommt der Opfer-Dampfer"), žurnalistas Christianas Busas (Christian Buß) pastebi, kad ZDF filmas apie Gustloff'ą transliuojamas ne tik tuo pačiu metu, kai rodomas populiarus pramoginis serialas „Das Traumschiff", bet ir skirtas tam pačiam tikslui – tai vakarinė pramoga. Norėdami papasakoti „vokiečių „Titaniko" istoriją, filmo autoriai, esą, nuo savo „Gustlofo" „nugramdė" visą nacistų laikų balastą: „Net paslėptai revizionistiniame dviejų dalių filme „Pabėgimas" (vok. „Die Flucht"), skirtame pabėgėliams, buvo užsiminta, kad vokiečių civiliai gyventojai taip pat buvo įsipainiojęs į nacistų politiką, o ZDF kanalas savo kūrinyje žuvusiesiems pagerbti rodo juos kaip Hitlerio režimo vergus. Didinga karo melodrama „Drezdenas" (vok. „Dresden"), vaizduojanti britų bombonešių naikinamą miestą, taip pat jautriai pasakojo ir apie tai, kaip fašizmas skverbėsi į pačias mažiausias visuomenės ląsteles, tačiau šiame filme nuo gerųjų vokiečių, sulipusių į laivą *Gustloff*, atšoko bet koks ideologinis purvas", *Spiegel* 8 (2008). Žr. http://www.spiegel.de/kultudgesellschaft/0,1518,538627,00.html (2010 m. rugsėjo 10 d. duomenys).

17 Žr. Guido Knopp, Der Untergang der „Gustloff" (München: Heyne, 2008); Heinz Schön, Die KdF-Schiffe und ihr Schicksal. Eine Dokumentation (Stuttgart: Motorbuch, 1987); Heinz Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe. Bericht eines Überlebenden über die größte Schiffskatastrophe im Zweiten Weltkrieg (Stuttgart: Motorbuch, 1994); Heinz Schön, Hitlers Traumschiffe. Die „Kraft durch Freude"-Flotte 1934–1939 (Kiel: Arndt, 2000).

18 Plg., pavyzdžiui, vieną jo pateikiamą citatą: „Vokietija tapo gražesnė! – taip dažnai sako reichskancleris Robertas *Ley* ir akivaizdu, kad tai tiesa. Su šia atostogautojų flotile galėtų nukariauti visą pasaulį, tik jis visai apie tai nemąsto. Jam nieko nėra svarbiau už savo darbininkų laimę, o jei ir mąsto apie pasaulį, tai tik norėdamas, kad ir visų kitų šalių darbininkai galėtų turėti tokį džiaugsmą". Žr. Schön, Hitlers Traumschiffe, S. 29.

19 Vieną iš daugelio pavyzdžių apie nacistų propagandos afektaciją pateikia Ch. Dobsonas, J. Mileris ir R. Paynė, žr.: Christopher Dobson, John Miller und Ronald Payne, Die Versenkung der „Wilhelm Gustloff" (Augsburg: Lizenzausgabe Weltbild, 1989), S. 33: „[...] *Wilhelm Gustloff* turėjo geriausiai pademonstruoti, kad Hitlerio laikų Vokietijoje daugiausia dėmesio buvo skiriama partijos draugams ir darbininkams. Vienas vokiečių autorius, pavyzdžiui, rašė: „Gustloff" buvo skirtas ne keletui svarbių ir turtingų žmonių, o tekintojams iš Bauroto, laiškanešiams iš Kelno, rūbininkėms iš Brėmeno ir namų šeimininkėms".

20 Schön, Die KdF-Schiffe, S. 65f. ir Schön, Hitlers Traumschiffe, S. 31 f.

21 KdF organizacijoje buvo daug tarnybų: tarnyba „Feierabend" organizavo kultūrinius laisvalaikio renginius, „Schönheit der Arbeit" buvo atsakinga už įmonių aplinkos gražinimą, „Sportamt" organizavo sporto renginius, „Volksbildungswerk" rūpinosi beveik visais suaugusiųjų švietimo reikalais, o kelionių organizavimas buvo patikėtas tarnybai „Reisen, Wandern, Urlaub". Žr.: Buchholz, Die nationalsozialistische Gemeinschaft „Kraft durch Freude"; Frommann, Reisen im Dienste politischer Zielsetzungen; Spode, „Arbeiterurlaub im Dritten Reich"; Keitz, Reisen als Leitbild; König, Volkswagen, Volksempfänger, Volksgemeinschaft. Volksprodukte; Baranowski, Strength through Joy.

22 Žr. Spode, „Fordism, Mass Tourism and the Third Reich. Iš devynių milijonų 1934 m. keliavusių žmonių 100 000 leidosi į keliones jūromis, žr.: König, Volkswagen, Volksempfänger, Volksgemeinschaft. Volksprodukte, S. 207.

23 Žr. Spode, „Arbeiterurlaub im Dritten Reich".

24 Baranowski, Strength through Joy, S. 195.

25 Vidutinių gyventojo pajamų dydžio palyginimui žr.: Adam Tooze, Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus (München: Siedler, 2007), S. 170. Puslapyje 175 autorius iliustruoja sunkias gyvenimo sąlygas, kurias teko pakelti didžiajai Vokietijos gyventojų daliai: „[...] kilogramas pilkos duonos ketvirtajame dešimtmetyje kainavo 31 pfenigą, už kurį mažai uždirbantis darbininkas Vokietijoje turėjo dirbti pusvalandį. [...] 1936 m. sviesto kilogramo kaina buvo apie 3,10 reichsmarkės. Taigi 250 g gabalėlis sviesto kainavo daugiau nei vidutiniškai uždirbantis darbininkas gaudavo už valandą darbo. [...] Akivaizdu, kad nacistų valdomoje valstybėje tik nedidelė dalis piliečių gyveno tokiomis sąlygomis, kurios mums šiandien būtų priimtinos".

26 Hans Biallas, „Wir sehen Afrika mit „Kraft und Freude", Arbeitertum 17 (1. Dezember 1937).

27 Frommann, 1993, S. 212 f.

28 Keitz, Reisen als Leitbild, S. 344.

29 Žr.: Lorraine Coons und Alexander Varias, Tourist Third Cabin. Steamship Travel in the Interwar Years (New York: Palgrave Macmillian, 2003).

30 Baranowski, Strength through Joy, S. 166–172; Schön, Die KdF-Schiffe, S. 29.

31 Schön, Die KdF-Schiffe, 1987, S. 65 f.; Schön, Hitlers Traurnsche, S. 31f.

32 Žr. Coons und Varias, Tourist Third Cabin, S. 35 ff.

33 „Motorschiff ‚Wilhelm Gustloff' fertig", Zeitschrift des Vereins Deutscher Ingenieure 82:49 (3. Dezember 1938), S. 1385–1392; čia: S. 1388.

34 1938 m. sukurtas dokumentinis filmas Schiff ohne Klassen vaizduoja situaciją, kaip vienas keliaujantis darbininkas iš laivo skambina telefonu savo kolegai-draugui, dirbančiam prie staklių Vokietijoje Gustlofo gamyklose, ir susižavėjęs pasakoja, kokiu nuostabiu laivu jam tenka keliauti. Pabaigęs kalbėti jis labai nustemba dėl nedidelės pokalbio kainos.

35 Žr. Schön, Die KdF-Schiffe, S. 71 ff.

36 Laikraštis Kreuzzeitung apie tai rašė: „Tarp kajučių darbininkams yra ir fiurerių kajutės" ir retoriškai klausė: „Kur dar pasaulyje yra vieta, kurioje fiureris gyvena žemiau nei jo liaudis" („In fünf Stockwerken des „Wilhelm Gustloff", Die Kreuzzeitung, 19. März 1938). Beje, Hitleris niekada nekeliavo laivu Gustloff ir jame lankėsi tik vieną kartą.

37 Vėliau, prasidėjus karui, Gustlofas tapo plaukiojančia karo ligonine. Apie Gustlofo „naująją tarnybą tautai" buvo rašoma 1940 m. vasario 28 d. laikraščio Angriff straipsnyje „Schwimmende Lazarette".

38 „Motorschiff „Wilhelm Gustloff fertig".

39 Nežinomo autoriaus straipsnis „25 Tausend Tonnen Freude", Arbeitertum 19 (1. Januar 1938), S. 20–22; čia: S. 21.

40 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 17.

41 Vienas iš jų: Protokolle der Weisen von Zion.

42 Nacistai V. Gustlofą laikė tarptautinio žydų sąmokslo auka ir paskelbė kankiniu. Žr. Wolfgang Diewerge, Der Fall Gustloff: Vorgeschichte und Hintergründe der Bluttat von Davos (München: Eher, 1936).

43 Werner Tepe, „Wilhelm Gustloff fertig", Arbeitertum 21 (1. Februar 1938), S. 8–10; „Tausend glückliche Österreicher", Völkischer Beobachter, 25. März 1938. KdF laivyną iš viso sudarė 12 laivų: *Robert Ley, Wilhelm Gustloff, Sierra Cordoba, Der Deutsche, Oceana, Stuttgart, Berlin, St. Louis, Dresden, Monte Sarmiento, Monte Olivia ir Monte Rosa.*

44 Gerhard Starcke, „Mit „Wilhelm Gustloff" auf hoher See", Arbeitertum 3 (1. Mai 1938), S. 16–17; čia: S. 17.

45 Žr.: Schön Hitlers Traumschiffe, S. 34 ir http://www.wilhelmgustloff.com/histo-ry_cruiseship.htm (2010 m. rugsėjo 10 d. duomenys).

46 Plg. H. Šiono pateikiamą citatą: „Tomis jaudinančiomis draugystės dienomis mums, austrams, KdF organizacija padovanojo galimybę būti pirmaisiais svečiais naujai pastatytame laive Wilhelm Gustloff. Išdidūs ir su džiaugsmu stebėjomės šiuo aukščiausiu nacionalsocializmo laimėjimu, puikiausiu pasaulio laivu, kuris dabar priklauso ir mums. Tos dienos atviroje jūroje buvo pačios gražiausios mūsų gyvenime. Savo padėką išreikšime ir balandžio 10-ąją, kai visi vieningai ateisime balsuoti..." Žr. Schön, Hitlers Traumschiffe, S. 36.

47 „Anerkennung für die Männer vom „Wilhelm Gustloff", Völkischer Beobachter, 6. April, 1938.

48 Plg. H. Šiono pateikiamą citatą: „Jis sakė tikįs, kad ir jo tautiečiai anglai ilgainiui supras, kokia palaiminta organizacija yra Vokietijos darbo frontas. Jis pajuto bendrijos dvasią ir suprato, kad tokie laivai savo magiška jėga gali sujungti žmones. Net ir anglų žurnalistas lyg iš prievartos pakėlė pasisveikinti dešinę ranką, kai buvo paminėtas Adolfas Hitleris, fiureris, žmogus, kuriam priklauso ir Wilhelm Gustloff, ir visa, kas susiję su šiuo laivu". Žr. Schön, Hitlers Traumschiffe, S. 39 ff. ir Bilo Niveno straipsnį „Gustloff" Londone, „Sierra Cordoba" Rygoje": KdF laivai nacistinės politikos tarnyboje" šios knygos antrajame skyriuje.

49 Žr. „Schiff der Generaldirektoren" in Nationalsozialistische Parteikorrespondenz 1. November 1938. Ten pateikiamas reportažas iš laivo *Gustloff* ir jo keturių keleivių interviu: dviejų amatininkų, darbininko ir akademiko, kurie visi gyvena vienoje kajutėje ir – kaip teigiama – šauniu darbu visi vienodai nusipelnė šios kelionės.

50 Nationalzeitung Nr. 335, 4. Dezember 1937.

51 Žr. Schön, Die KdF-Schiffe, S. 96.

52 Starcke, „Mit Wilhelm Gustloff auf hoher See".

53 Žr. plačiau Jano Wito straipsnį „Wilhelm Gustloff Antrajame pasauliniame kare" šios knygos 3 skyriuje.

54 H. Šionas apie tai rašė: „Laive įsitaisė bombarduotojai", žr. Schön, Die KdF-Schiffe, S. 126.

55 Manfred Overesch, Friedrich Wilhelm Saal, Wolfgang Schneider und Bernd Weinkauf, Digitale Bibliothek Band 49: Das Dritte Reich (Berlin, 2001), S. 3568.

56 Schön, Die KdF-Schiffe, S. 65 f.; Schön, Hitlers Traumschiffe, S. 31 f.

57 Schön, Die KdF-Schiffe, 1987, S. 65 f. H. Šionas pabrėžia, kad sakant šią kalbą publika labai džiūgavo. Džiaugsmingi žiūrovų šūksniai girdėti ir iš radijo transliacijos bei nufilmuotos juostos.

58 H. Šiono duomenimis, iš visų keliautojų jūromis darbininkų buvo 75 % (Schön, Hitlers Traumschiffe, 5. 53). Ch. Keitz, remdamasi SD įnašų ir partijos viduje veikusios slaptosios tarnybos dokumentais, skaičiuoja, kad darbininkų galėjo būti tik 11 % visų keliauninkų (Keitz, Reisen als Leitbild, S. 331). Apie KdF organizacijos populiarumą viduriniuose visuomenės sluoksniuose rašo Sh. Baranowskis: „In short, Strength through Joy's mass tourism complemented the mores of a predominantly middle-class and skilled worker or artisanal clientele already introduced to tourism through previous practice, Baedecker guides, the ethos of bourgeois self-improvement, and 1...] the ability to pay for their personal desires". (Baranowski, Strength through Joy, S. 183).

59 „Mit den KdF-Urlaubern in Sizilien", DAK 23. November 1937.

60 Nežinomo autoriaus straipsnis „Ein Dokument wahrer Sozialpolitik", Arbeitertum 16 (15. November 1937); Biallas, „Wir sehen Afrika".

61 Baranowski, Strength through Joy, 5. 173.

62 Ten pat, S. 143.

63 Starcke, „Mit Wilhelm Gustloff auf hoher See".

02 SKYRIUS

Bill Niven

GUSTLOFF LONDONE, *SIERRA CORDOBA* RYGOJE: KDF LAIVAI NACISTINĖS POLITIKOS TARNYBOJE

Nacistinė propaganda skelbė, kad organizacijos KdF tikslas – suteikti darbininkams galimybę nebrangiai pakeliauti jūromis. Laivais *Wilhelm Gustloff*, *Oceana* ir *Sierra Cordoba* vokiečių atostogautojai plaukė pmatyti pasaulio, bet kartu su jais visada plaukė ir Trečiasis reichas. Vienas laikraščio *Kreuzzeitung* korespondentas, pavyzdžiui, rašė, kad tokie KdF organizacijos laineriai, kaip *Gustloff*, „po visas pasaulio jūras skleidžia vokišką kultūrą, neša dalelę vokiško pasaulėvaizdžio ir yra tautinio socializmo pasiuntiniai, atstovai tos dvasios, kuria gyvena naujoji Vokietija"[1]. Taigi tokie KdF laivai, kaip *Wilhelm Gustloff* ar *Robert Ley,* buvo nacistinės propagandos įrankiai, simbolizuojantys tariamą nacistų pranašumą technikos laimėjimų ir socialinės politikos srityse. Ši propaganda veikė dviem kryptimis: ne tik „vokiečių liaudis", bet ir užsienis turėjo įsitikinti nacionalsocialistiniais kokybės laimėjimais. Tai labai gerai rodo vienas specialus *Wilhelm Gustloff* panaudojimo atvejis. Kai 1938 m. balandį laivas buvo pasiųstas į Londoną ten atlikti rinkimų būstinės funkcijos, jis pats buvo geriausia agitacija Anglijoje gyvenantiems vokiečiams bei austrams, o kartu nacistų laimėjimais galėjo įsitikinti ir anglai. Kad nacistai įspūdingais laivais mėgino palenkti užsienyje gyvenančius vokiečius, matyti ir iš kito pavyzdžio, kai 1939 m. KdF laivai buvo pasiųsti pargabenti „namo, į tėvynę" baltvokiečių[a]. Atplaukę į Londoną, Rygą ar Taliną šie laivai ne tik reprezentavo Trečiąjį reichą, jie *buvo* pati nacistinė Vokietija. Užlipę į tokį KdF organizacijos laivą, į *Wilhelm Gustloff* Londone ar į *Sierra Cordoba* Rygoje, užsienyje gyvenantys tautiečiai tam tikra prasme atsidurdavo Vokietijoje, kuri jiems turėjo pasirodyti itin prašmatni ir „išlaisvinti nuo abejonių" skeptiškai nusiteikusius rinkėjus arba dar dvejojančius baltvokiečius.

Šiame skyriuje aptariama, kaip ir kam *Gustloff* buvo naudojamas Londone ir kam

a T. y. nuo XII a. pabaigos Estijos ir Latvijos teritorijose gyvenusių vokietkalbių gyventojų – vert. pastaba.

reikėjo kitų, karo pradžioje Vokietijos kariniam jūrų laivynui perduotų KdF laivų, atsidūrusių Latvijoje ir Estijoje. Remiantis tuometine britų bei vokiečių spauda ir archyvine informacija, pirmojoje dalyje aptariama, kaip vyko *Gustloff* misija Londone ir kokią tai sukėlė reakciją. Antrojoje straipsnio dalyje analizuojama, kaip iš Baltijos šalių į Vokietiją buvo gabenami baltvokiečiai. Kelionės buvusiais KdF laivais poveikis iliustruojamas to meto reportažais, baltvokiečių laiškais ir užrašytais atsiminimais. Skyriuje atskleidžiama, kad KdF laivai buvo tiesiogiai susiję su nacistų politine praktika, ir tada, kai reikėjo referendumu legalizuoti prieš tai įvykdytą Austrijos aneksiją, ir tada, kai, pasirašius Hitlerio ir Stalino paktą, nacistai nusprendė pertvarkyti Rytų Europą pagal „rasių politikos" nuostatas.

WILHELM GUSTLOFF LONDONE

1938 metų balandis pasaulio jūrose buvo neramus mėnuo. Siaučiant audroms virš Atlanto, laive *Queen Mary*[b], plaukusiame iš Niujorko į Londoną, susižeidė keletas keleivių, buvo pranešama, kad net operos dainininkė Lily Pons[c] laive nukrito nuo scenos, bet „paskui dainavo toliau"[2]. Porą dienų anksčiau, balandžio, 3-iąją, prie

b Queen Mary – britų keleivinis laivas, nuo 1936 m. gabenęs keleivius per Atlantą. Nuo 1967 m. pastatytas Kalifornijoje ir pertvarkytas į viešbutį – vert. pastaba.

c Lily Pons (1898–1976) – garsi prancūzų, vėliau – amerikiečių operos solistė (sopranas) – vert. pastaba.

Wilhelm Gustloff pradeda kelionę iš Hamburgo Reinu į jūrą.

Nyderlandams priklausančios Teršelingo salos *Wilhelm Gustloff* įgula išgelbėjo 17 anglų jūrininkų, kai prakiuro ir nuskendo jų prekinis laivas *Pegaway*, gelbėjimo akciją aprašė ir britų spauda *Wilhelmą Gustlofą* pavadindama „Nazi Joy Ship"[3]. Balandžio 7-ąją britų garlaivis *Tafna* išgelbėjo 23 vokiečių jūreivius, kai tirštame rūke jie susidūrė su vokiečių laivu *Marsala*[4]. Neramus laikas buvo ir politikoje. Ispanijoje tebesiautė pilietinis karas, balandžio 15 d. Francisko Franko pučistai pasiekė Vidužemio jūrą ir taip perskyrė respublikonų kontroliuojamą teritoriją į dvi dalis. Prancūzija išgyveno sunkią vyriausybės krizę. Kai senatas atmetė Prancūzijos ministro pirmininko Leono Blumo siūlomą finansų programą, balandžio 8 d. jis atsistatydino. Nuo 1938 m. kovo 12 d. įvesta Hitlerio kariuomenė šeimininkavo Austrijoje ir „prisijungė" ją prie Trečiojo reicho. Todėl balandžio mėnesį vokiškai kalbančiųjų šalyse, taigi ir pačioje Vokietijoje, Hitleris rengė referendumą, kuriuo tikėjosi legalizuoti neteisėtai įvykdytą

„Plebiscito laivas". Anglijos vokiečiai taria „taip". Speciali skiltis iš jūros". Žurnale pasakojama apie balsavimą laive *Wilhelm Gustloff*. Life Magazin. 1939 m.

aneksiją. Pasirengimas referendumui kėlė įtampą ir kitose valstybėse, pavyzdžiui, Čekoslovakijoje. Sudetų kalnuose gyvenantys vokiečiai taip pat pradėjo reikšti pageidavimus „susivienyti" su Vokietija.

Nors Anglijos ir Prancūzijos protestai prieš Trečiojo reicho ekspansiją atrodė santūrūs, atmosfera Anglijoje taip pat buvo nervinga. Siekdama savo laivynui užsitikrinti priėjimą prie Vidužemio jūros ir norėdama pasirodyti palanki Musoliniui, kad jis „nepultų į Hitlerio glėbį" (Trečiasis reichas tuo metu jau siekė Italijos sienas), 1938 m. balandžio mėnesį britų vyriausybė pradėjo derybas su Italija, akivaizdžiai besirengiančia pripažinti Italijai Musolinio okupuotą Abisiniją. Tačiau sutartis turėjo įsigalioti tik tada, kai Musolinis iš Ispanijos atitrauks savo karius, kurie ten kariavo Franko pučistų pusėje. Kairieji ir liberalieji Anglijos sluoksniai piktinosi, kad toleruojama Italijos parama pučistams, sakydami, jog Anglija taip išduoda savo demokratijos principus[5]. 1938 m. balandžio 10 d. Londone įvyko didžiulė leiboristų partijos suorganizuota demonstracija, skirta pareikšti solidarumą su Ispanijos respublikonais. Dalyvauti demonstracijoje, pavadintoje „Kova už Ispaniją", Haid parke susirinko 12 000 žmonių. Kilo susirėmimų su fašistais, kuriuos buvo galima atpažinti, nes jie atvirai demonstravo savo ženklelius su svastika[6]. Prisisegusi ženklelį su svastika Haid parke pasirodė ir Hitlerio pasekėja Unity Milford[a]. Demonstrantai ją apstumdė ir išvarė iš parko.

Tą pačią balandžio 10-ąją *Wilhelm Gustloff* atplaukė į Londoną, kad į jį galėtų sulipti maždaug 2000 vokiečių ir austrų, gyvenančių Didžiojoje Britanijoje, ir dalyvauti referendume dėl Austrijos prijungimo prie Vokietijos. *Wilhelm Gustloff* buvo ne vienintelis laivas, pasiųstas dalyvauti rinkimų akcijoje, surinkti po pasaulį išsibarsčiusių „didžiosios Vokietijos" piliečių balsų į visas puses buvo pasiųsta daugiau nei 100 laivų[7]. Pavyzdžiui, kad galėtų balsuoti Danijoje gyvenantys vokiečiai ir austrai, į Kopenhagą išplaukė laivas *Orotawa*, Italijoje rinkėjai galėjo atiduoti savo balsus pakilę į šarvuotį *Admiral Scheer*[8] ir t.t. O *Gustloff*, kaip žinoma, buvo KdF laivyno pasididžiavimas, nepaprastas, ypatingas laivas, kuris turėjo pademonstruoti, kad nacistų valdoma valstybė yra socialiai teisinga, pasiekusi aukštą technikos lygį, net ir kultūros srityje yra daug pranašesnė už kitas. *Wilhelm Gustloff* kartą jau buvo panašiai naudojamas, kai ką tik prie Didžiojo reicho „prijungtus" austrus reikėjo įtikinti, kokia puiki jų naujoji politinė tėvynė. 1938 m. kovo 24 d. į pirmąją laivo kelionę jūra buvo pakviesta apie 1000 austrų[9]. Grįžę iš jos sužavėti keliauninkai

a Unity Valkyrie Mitford (1914–1948) – britų aristokrato duktė buvo Hitlerio gerbėja ir meilužė – vert. pastaba.

pasiuntė telegramą Hitleriui, prie kurios buvo parašas: „Tūkstantis laimingų austrų". Telegramoje jie reiškė susižavėjimą šiuo „nuostabiu nacionalsocializmo laimėjimu, puikiausiu pasaulio laivu", kuris, kaip jie rašė, nuo šiol priklausys ir jiems[10]. Taigi savo savybėmis pats *Gustloff* buvo geriausia propaganda, todėl rinkimų būstinės laivo misijai jis puikiausiai tiko. Tačiau, matyt, būta ir kitų priežasčių pasiųsti į Londoną šį įspūdingą laivą.

Britų vyriausybė visai nebuvo sužavėta tokio sumanymo, kad Didžiojoje Britanijoje gyvenantys vokiečiai ir austrai liptų į vokiečių laivą ir dalyvautų „Hitlerio referendume", juolab kad Tilburyje[a] sėdę į laivą jie turėjo išplaukti į atvirą jūrą, nes balsavimas turėjo vykti ne britams priklausančioje teritorijoje. Bet kiek padiskutavusi Didžiosios Britanijos vyriausybė priėjo išvadą, kad tokia procedūra nepažeidžia jų šalies teisės[11]. Aišku, kad pasiųsdami į Angliją būtent *Gustlofą*, ką tik pastatytą KdF „flagmaną", nacistai norėjo pasididžiuoti ir pademonstruoti tą savo „nuostabų technikos laimėjimą". Tačiau tai buvo ne vien pasipūtimas – taip siekta ir pripažinimo. Juk britai buvo laikomi geriausia (par exellence) jūrininkų tauta pasaulyje, todėl visa tai galima interpretuoti kaip palankumo gestą: „pats geriausias" laivas buvo pasiųstas būtent į Didžiąją Britaniją. Vokietijoje ir užsienyje veikiantiems nacionalsocialistams buvo labai svarbu palankiai nuteikti britus nacistų užsienio politikos atžvilgiu. Be abejo, pakelti savo prestižą tikėjosi ir Anglijoje veikianti nedidelė NSDAP[b] grupė, kuri kartu su NSDAP užsienio skyriumi organizavo *Gustlofo* pasiuntimą į Londoną[12]. Labiau nei patys rinkimai nacistams rūpėjo padaryti įspūdį užsieniui – tai matyti ir iš to, kad iš visų Anglijoje gyvenančių vokiečių ir austrų atiduoti savo balsus laive *Gustloff* galėjo tik 2000 rinkėjų (nors iš pradžių planuota, kad tokia galimybė bus suteikta 2500 žmonių)[13]. Ir kituose pasaulio miestuose, į kuriuos buvo pasiųsti vokiečių laivai atlikti rinkimų būstinės funkciją, realiai balsuoti juose galėjo tik dalis balso teisę turinčių vokiečių ir austrų.

Tačiau nėra ženklų, išskyrus propagandinius laikraščio *Völkischer Beobachter* reportažus, kad britams būtų padarę įspūdį laive *Wilhelm Gustloff* inscenizuoti rinkimai[14]. Dar prieš referendumą Anglijoje buvo susirūpinta dėl Trečiojo reicho pastangų didinti poveikį Anglijoje gyvenantiems vokiečiams ir austrams. 1938 m. balandžio mėnesį Vokietijos ambasada Londone paskelbė, kad joje privalo užsiregistruoti visi į Didžiąją Britaniją ilgiau nei trim mėnesiams atvykę vokiečiai ir austrai[15]. Šis potvarkis galiojo

a Angl. Tilbury – miestas, jūrų uostas Didžiosios Britanijos pietryčiuose, Temzės žiotyse – vert. pastaba.
b Vok. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija – vert. pastaba.

maždaug 35 000 žmonių. Didžiosios Britanijos vidaus reikalų ministras *Samuel Hoare* užklaustas informavo bendruomenių rūmus, kad Jungtinėje Karalystėje gyvena apie 20 000 vokiečių (iš jų apie 11 000 moterų) ir apie 14 000 austrų (iš jų apie 11 500 moterų). Ministras teigė, jog dėl politinių, religinių ar rasinių priežasčių Anglijoje įsikūrusių vokiečių turėtų būti apie 6000[16]. Kaip tik šios grupės žmonėms, nuo nacistų persekiojimo pabėgusiems į Angliją, dabar, pareikalavus registruotis, iškilo egzistencinis pavojus. Buvo aišku, kad užsiregistravus vokiečių tarnyboms taps žinoma ne tik jų gyvenamoji vieta Didžiojoje Britanijoje, bet ir darbo vieta bei darbdaviai. Registruodamiesi visi Vokietijos ir Austrijos piliečiai turėjo įrašyti, ar jie yra/nėra žydai, ar turi/neturi „žydų rasės" protėvių[17]. O nusprendus nesiregistruoti grėsė pavojus likti be pilietybės. Taigi daugeliui kilo dilema. Tuo metu britų spauda rašė, kad gestapo veikla Didžiojoje Britanijoje tampa vis aktyvesnė, o tai, suprantama, baugino vokiečių ir austrų pabėgėlius. Be to, sklandė kalbos, kad gestapas gali pasinaudoti registracija ir pasiieškoti žmonių, kuriuos galėtų užverbuoti šnipais. Didžiosios Britanijos parlamentaras *Geoffrey Mander* pasiuntė vidaus reikalų ministrui memorandumą, kuriame aiškino, kad gestapas jau dabar šnipinėti moko vokiečių merginas ir siunčia jas į Angliją dirbti tarnaitėmis, o kai kurios iš jų jau dirba Didžiosios Britanijos karininkų namuose[18].

Britų laikraščiuose pasirodė įtarimų, jog sumanyta vokiečių ir austrų registracija yra spaudimo priemonė dalyvauti referendume: užsiregistravę, tačiau į rinkimų būstinę laive *Gustloff* neatėję ir Vokietijos ambasadai nepranešę piliečiai iškart būtų žinomi Vokietijos tarnyboms[19]. Iš britų spaudos pranešimų aiškiai matyti, kad dauguma vokiečių ir austrų *nenorėjo* dalyvauti referendume[20]. Pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje gyvenantys austrų studentai bijojo, jog įlipę į laivą gali būti sulaikyti ir išgabenti į Vokietiją tarnauti vokiečių kariuomenėje[21]. Vienas neįvardytas vokietis dienraščio *News Chronicle* korespondentui yra pasakęs, kad jie, užsienyje gyvenantys vokiečiai, tikrai tiki, jog įlipę į *Gustloff* gali būti suimti ir išgabenti į Vokietiją, kad nė vienas politinis pabėgėlis neišdrįs eiti į referendumą ir nė vienas ten nuėjęs neišdrįs balsuoti „prieš"[22]. Daugelis Anglijos vokiečių bei austrų bauginosi dar ir to, kad pabalsavus gali kilti keblumų grįžtant į Jungtinės Karalystės žemę, juk britų pareigūnai gali pareikalauti naujų imigracijos dokumentų. Tiesa, dar 1938 m. balandžio 4 d. Didžiosios Britanijos imigracijos departamentas (*Home Office*) Vokietijos ambasadai patvirtino, kad panašių sunkumų tikrai nekils, tačiau ir tai neišsklaidė visų abejonių[23].

Tarp tų vokiečių ir austrų, kurie pareiškė norą balsuoti Didžiojoje Britanijoje

ir įžengti į laivą *Wilhelm Gustloff*, žinoma, nebuvo nė vieno Didžiojoje Britanijoje gyvenančio Vokietijos ar Austrijos žydo, nė vieno politinio pabėgėlio. Laive jie buvo nepageidaujami, nes nepriklausė „tautinei bendruomenei". Žydai jau ir šiaip buvo nušalinti nuo balsavimo. Pirmuoju „Tautos referendumo reglamento" punktu buvo pasakyta, kad rinkimų nuostatos galioja ir užsienyje gyvenantiems vokiečiams, tačiau negalioja „tiems Vokietijos piliečiams, kurie yra arba yra laikomi žydais"[24]. 1938 m. balandžio 4 d. Vokietijos ambasada Londone ir NSDAP Anglijos grupė išplatino kvietimą į referendumą, kuriame pabrėžiama, jog „rinkimų teisės neturi žydai arba žydų mišrūnai"[25]. Tai, kad žydai arba „žydų mišrūnai" laive *Wilhelm Gustloff* tikrai buvo nepageidaujami, 1940 metais asmeniškai teko patirti šio laivo pirmojo rango karininkui Alfredui Hartmanui (Alfred Hartmann), kai paaiškėjo, jog viena iš jo močiučių buvo žydė. A. Hartmanas buvo pašalintas iš partijos, o netrukus atleistas iš pareigų laive[26].

Taigi 1938 m. kovo mėnesį, dar tik vykstant pasirengimams referendumui, nacistai ėmėsi bauginti ir kontroliuoti Didžiojoje Britanijoje gyvenančius Vokietijos ir Austrijos piliečius – pirmiausia politinius pabėgėlius. Žydai, ieškoję prieglobsčio Anglijoje, per tai, kad jiems neleidžiama balsuoti referendume, į kurį galbūt ir šiaip būtų nėję, pajuto, jog net ir užsienyje jiems nepavyks išvengti diskriminuojamosios nacistų politikos apraiškų. Balandžio 10-ąją rinkti informacijos apie prasidėjusį referendumą atvykę į laivą *Gustloff* britų žurnalistai, matyt, puikiai žinojo, jog šie rinkimai – dalis propagandinės kampanijos ir represinės politikos, kuri jau pasiekė ir Angliją. Tad aišku, kodėl visi jų reportažai tokie šalti, ironiški, o kartais net ciniški. Laikraščiuose išsamiai aprašoma laive vyravusi džiugi nuotaika. Dauguma iš atvykusių 2000 Didžiojoje Britanijoje gyvenančių austrų ir vokiečių, turinčių rinkimų teisę[27], pasirodė esantys tikri Hitlerio garbintojai ir balsavo už tai, kad Austrija liktų prijungta prie Trečiojo reicho (lygiai 801 austras ir 1107 vokiečiai balsavo „už", 5 austrai ir 5 vokiečiai – „prieš", pats balsavimas, kaip pažymėjo britų spauda, praėjo tvarkingai ir buvo slaptas)[28]. Bet britų spaudoje labai smulkiai buvo aprašyta didelė programa, surengta rinkėjams palinksminti, kurios poveikį sustiprino puikus pavasario oras. Nuo pusės dešimtos ryto laive grojo muzikantų grupės, paskui pasirodė kabareto šokėjai, buvo šokama, dainuojama, vyko fechtavimosi varžybos, gimnastų spektakliai, rinkėjams leista pasiplaukioti laivo baseine. Alus buvo parduodamas labai sumažintomis kainomis, o vidurdienį visi pakviesti bendrų pietų. Patiektas troškinys, kurį vieni britų žurnalistai palygino su *Irish Stew*, kiti – *Lancashire Hotpot*. Viskas buvo

panašu į liaudies šventę arba, kaip vienas žurnalistas rašė, į mokyklinę iškylą („school treat")[29], o tai labai pozityviai nuteikė rinkėjus referendumui, kuris prasidėjo po pietų. Laikraštis *Daily Express*[a] laive *Wilhelm Gustloff* surengtą referendumą aprašė su neslepiama ironija, pavadindamas jį „song and dance election"[b]. Angliškas posakis „make a song and dance" reiškia „kelti daug triukšmo dėl nieko"[30].

Britų žurnalistai atidžiai stebėjo vykstantį referendumą, jie aprašė ir kitas vokiečių agitacijos priemones, kuriomis buvo siekiama maksimaliai palankaus rezultato. Vos laivas nuplaukė tris mylias ir atsidūrė neutraliuose vandenyse, SA žmonės[c] tučtuojau apsivilko savo rudas uniformas, visur buvo iškabinti plakatai, agituojantys balsuoti „už", politinę kalbą pasakė kažkoks daktaras Šmitas (Schmidt) iš NSDAP užsienio skyriaus, jis ragino balsuoti „už" ir rinkimų biuletenyje pažymėti didesnįjį apskritimą, o į tą mažesnįjį, skirtą atsakyti „prieš", tiesiog nekreipti dėmesio[31]. Prieš pradedant balsavimą, dar buvo giedamas Vokietijos ir SA himnas. Taigi akivaizdu, kad, esant tokiam propagandiniam spaudimui, turėjo būti tikrai labai nelengva tiems keletui, kurie pasiryžo balsuoti „prieš". Tai pripažino ir Anglijos spauda, kai rašė apie dar balandžio 9 d. laive surengtą balsavimą iš Hamburgo grįžtantiems KdF atostogautojams, ir pabrėžė, kad tarp jų atsirado „vienas drąsus žmogus" ir balsavo

a Daily Express – britų bulvarinis laikraštis, leidžiamas nuo 1900 m. – vert. pastaba.

b Liet. „dainų ir šokių rinkimai" – vert. pastaba.

c Vok. Die Sturmabteilungen der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei, sutrumpintai Sturmabteilung (SA) sukarinta Vokietijos nacionalsocialistų partijos organizacija – smogikų padalinys ar tiesiog smogikai, dėl uniformos spalvos (SA vyrai vilkėjo rusvos spalvos marškinius) vadinti rudmarškiniais – vert. pastaba.

SA būrys.

„prieš“[32]. Dienraštis *Daily Mail*[a] rašė, jog laive paskui buvę gyvai spėliojama, kas galėjo būti tas „vienintelis disidentas“, ir keliautojams buvę labai nesmagu jausti, kaip jų bendrakeleiviai įtartinais žvilgsniais varsto juos ir vieni kitus, ieškodami, kas čia galėtų būti tas „odd man out“ (keistas žmogus)[33]. Taigi britų laikraščiai aprašė ne tik linksmą liaudies šventės nuotaiką, vyravusią per referendumą, ne tik daugelio rinkėjų pasididžiavimą savo padidėjusia tėvyne bei kitais Hitlerio „laimėjimais“, bet ir tai, kaip buvo manipuliuojama ir naudojamasi jausmais bei reagavimu.

Anglijoje būta ir protestų prieš rinkimus, rengiamus laive *Gustloff*, apie tai taip pat rašė britų spauda, bet nė žodžiu neužsiminė vokiečių laikraščiai. Dar balandžio 4 d. protestą pareiškė Anglijos transportininkų profesinės sąjungos pirmininko pavaduotojas Artūras Deakinas (Arthur Deakin), sakydamas, kad *Gustloff* atvykimas į Angliją ne kas kita, kaip gluminantis nacistų įžūlumas ir propaganda (confounded Nazi insolence and propaganda)[34]. Nedidelė protestuotojų grupelė stovėjo ir Londono Šv. Pankracijaus geležinkelio stotyje, iš kurios rinkėjai dviem traukiniais turėjo būti nugabenti į Tilburį. Ten prie Temzės žiočių stovėjo *Gustloff*. Protestuotojai ragino rinkėjus taikos ir laisvės vardan balsuoti „prieš“[35]. Pagaliau ne vien tik *Gustloff* rinkimų būstinėje surinktas toks aukštas (99 %) teigiamų balsų skaičius. *Daily Mail*

a Daily Mail – britų bulvarinis laikraštis, didžiuliais tiražais leidžiamas dienraštis, leidžiamas nuo 1896 m. – vert. pastaba.

Keleiviai *Wilhelm Gustloff* laive džiaugsmingai atsisveikina Tilburio (*Tilbury*) uoste. Anglija.

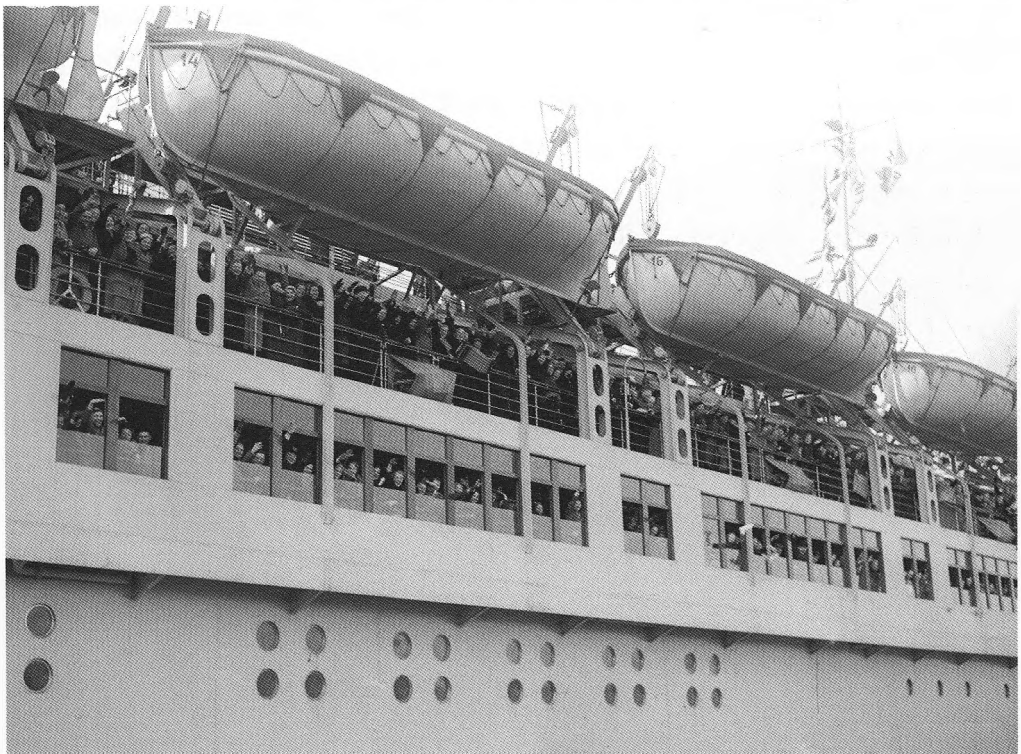

pranešė, kad „Didžiojo Vokietijos reicho dieną“ 43 453 000 vokiečių ir austrų pasisakė „už“ ir tik 426 000 rinkėjų balsavo „prieš“[36]. Stebėdami rinkimus laive *Gustloff*, anglų žurnalistai kalbėjosi su keletu rinkėjų, kurie kritikavo Anglijoje sklandančias antivokiškas nuotaikas ir teigė, kad Austrijos aneksija – „neišvengiamas dalykas“.„Dėl to mes tapsime turtingesni“, – sakė viena austrų mergina[37]. Vargu, ar laive *Gustloff* viešpataujant tokiai džiugiai nuotaikai, rinkėjai mąstė apie Vokietijos ir Austrijos žydus, kuriuos pamynęs Reichas turėjo tapti „turtingesnis“. Dar prieš referendumą, iškart po įvykdytos aneksijos, imta pulti ir žeminti Austrijos žydus, iš jų tyčiotis, pradėta siųsti juos į koncentracijos stovyklas. Po referendumo Austrijoje ėmė veikti ta pati sistema kaip ir Vokietijoje, ja buvo siekiama pamažu nusavinti ir Austrijos žydų turtą. Kai gerai nusiteikus ir geriant alų laive *Wilhelm Gustloff* buvo švenčiama ir džiaugiamasi teigiamais referendumo rezultatais, Vokietijos ir Austrijos žydams vėrėsi vis didėjančių kančių kelias, kuris daugelį vedė tiesiai į mirtį. Po pusantrų metų KdF laivai buvo panaudoti kitai politinei akcijai – į Reichą perkraustyti baltvokiečius, o jos padarinius teko patirti ne tik žydams, bet ir lenkams.

BUVĘ KDF ORGANIZACIJOS LAIVAI ESTIJOJE IR LATVIJOJE

Perkelti Baltijos šalių vokiečius į Vokietiją prireikė tada, kai Rytų Europa buvo padalyta į dvi įtakos sferas. 1939 m. rugpjūčio 23 d. Maskvoje buvo pasirašytas nacistinės Vokietijos ir SSRS paktas – nepuolimo sutartis bei slapti Vidurio ir Rytų Europos padalijimo protokolai. Pagal šiuos protokolus į sovietų įtakos sferą pateko Rytų Lenkija, Suomija, Estija ir Latvija, o Hitleris pretendavo į Vakarų Lenkiją ir Lietuvą. Kai vokiečiai okupavo Vakarų Lenkiją, o rusai – Rytų Lenkijos teritorijas, 1939 m. rugsėjo 28 d. Vokietija

SSSR nemano aukoti mažųjų savo kaimynų

Sovietams nereikią naujų teritorijų

KAIP AIŠKINAMAS NAUJASIS RUSŲ — VOKIEČIŲ PAKTAS.

Maskva, Elta. Havaso žiniomis iš Maskvos sveikmšalių sluoksnių, ten klausiama, kokių garantijų Vokietija pasiūlius Sovietų Sąjungai už nepuolimo paktą ir kokių garantijų iš savo pusės suteikianti Sovietų Sąjunga vokiečiams. Čia klausiama taip pat, kiek tos garantijos liečia valstybes, esančias tarp dviejų didžiųjų valstybių.

Tuo tarpu iš autoritetingų rusų sluoksnių pareiškiama, kad Sovietų Sąjunga sutinkanti sudaryti su Vokietija tik paprastą nepuolimo paktą ir kad ji jokiu būdu nesutiksianti dalyvauti „pakte padėti užpuolimui“. Tuose sluoksniuose taip pat minima, kad Sovietų Sąjunga yra sudariusi nepuolimo paktus su daugeliu valstybių, jų tarpe su Suomija, Estija, Lenkija, Prancūzija, Italija ir pan. Visuose tuose nepuolimo paktuose yra nuostatas, kuriuo, jei viena iš susitariančiųjų šalių užpultų kitą valstybę, antroji susitariančiųjų šalla gali nuo pakto atsimesti net neįspėjusi partnerės. Neabejojama, kad toks nuostatas bus vokiečių rusų pakte.

Iš aukštųjų autoritetingų sluoksnių Maskvoje reiškiamas įsitikinimas, kad nepuolimo paktas su Vokietija yra visiškai suderinamas su [illegible] didžiųjų valstybių — Prancūzijos, Didž. Britanijos ir Sovietų Sąjungos paktu. Tai esą, kaip čia nurodoma, du aktai, kurie vienas antro jokiu būdu neišskiria. Kiekvienas iš jų prisideda prie taikos stiprinimo. Čia sakoma, kad prancūzų — britų — rusų paktas, papildytas karine sutartimi tarp tų trijų valstybių, galėtų sulaikyti Vokietiją, jei ji norėtų ir toliau siekti agresinių tikslų. Esą, jei Vokietija nori sudaryti nepuolimo sutartį su Sovietų S-ga, tai, kaip manoma tuose sluoksniuose, yra vietoje ir naudinga visų interesais padaryti tą mostą, kuris galį padėti atpalaiduoti dabar įtemptą atmosferą. Atsakinguose Sovietų sluoksniuose pareiškiama dar, jog mažųjų kaimynių Sovietų Sąjungos valstybių reiškiamą baimę neturinti pagrindo, nes Sovietų S-ga nemanąnuti savo susitarimui su Vokietija aukoti jų, kaip nemanąnusi tai daryti, reikalaudama per derybas su prancūzais ir britais garantijų prieš jų sunacionalsocialistinimą, geruoju ar prievarta. „Sovietų S-ga nėra reikalinga teritorijų, ji neveda įtakos sferų pasidalinimo politikos ir nėra reikalingas vasalų“ — pareiškiama tuose sluoksniuose.

„SSRS nemano aukoti mažųjų savo kaimynų. Sovietams nereikia naujų teritorijų“. Laikraštis „Lietuvos žinios“, 1939 m. rugpjūčio 23 d.

К заключению советско-германского договора о ненападении. На снимке (справа налево): тов. В. М. Молотов, тов. И. В. Сталин, г-н Иоахим фон Риббентроп и г-н Ф. Гаус. Снимок сделан 23 августа 1939 г. Фото М. Калашникова.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ СОВЕТСКО-ГЕРМАНСКОГО ДОГОВОРА О НЕНАПАДЕНИИ.

Molotovo-Ribentropo akto pasirašymo akimirka. Iš kairės: V. Molotovas, J. Stalinas, J. Ribentropas ir F. Gausas. 1939 m. rugpjūčio 23 d. Iš sovietų laikraščio „Pravda".

ir SSRS pasirašė „sienos ir draugystės" sutartį, pagal kurią iš teritorijų, atitekusių Sovietų Sąjungos įtakos sferai, turėjo būti iškeldinti vokiečių tautybės gyventojai. Slaptu šios sutarties protokolu buvo numatyta iškeldinti vokiečius ne tik iš Baltijos šalių, bet ir iš Rytų Lenkijos bei Besarabijos. Tą pačią dieną, kai buvo pasirašyta ši sutartis, Estija buvo priversta pasirašyti vadinamąjį tarpusavio pagalbos paktą su Sovietų Sąjunga, pagal kurį Sovietų Sąjungai buvo suteikta teisė Estijoje laikyti savo kariuomenę, o spalio 5 d. toks pats paktas pasirašytas su Latvija. Tai buvo realūs žingsniai, rengiantis prijungti šias šalis prie Sovietų Sąjungos.

Apie numatytą vokiečių iškeldinimą visuomenei Hitleris pranešė tik 1939 m. spalio 6 d., sakydamas kalbą reichstage. Šių žingsnių, pasak jo, reikia, kad „būtų pašalinta bent dalis priežasčių kilti konfliktams Europoje". Hitleris sakė, jog „Europos Rytuose ir Pietryčiuose vis dar pilna nepatvarių vokiečių tautos atplaišų", o kaip tik tai tariamai ir yra „priežastis ir pagrindas vis tebesitęsiantiems tarpvalstybiniams nesutarimams". Jis kalbėjo apie „naują etnografinių santykių tvarką", o planuojamą gyventojų

perkėlimą pavaizdavo kaip taikos ir etninio konsolidavimo siekį[38]. Netrukus, panašiai pagrindžiant, apie iškeldinimą iš Latvijos ir Estijos pranešta ir baltvokiečiams, kurie apie juos užgriūsiančią pertvarką sužinojo tik spalio 9 dieną[39]. Pasibaigus iš pradžių kilusiai nežiniai dėl to, kur teks kraustytis, dauguma baltvokiečių (76 786 žmonės) atsikėlė gyventi į okupuotą Lenkiją[40]. Danzig-Westpreussen apskrities[a] gauleiteris Albertas Forsteris (Albert Forster) priešinosi naujų žmonių antplūdžiui, tačiau Warthegau apskričiai[b] vadovaveęs gauleiteris Arturas Greiseris (Arthur Greiser) atsikėlėlius mielai priėmė[41]. Kai 1939 m. spalio mėnesį A. Greiseris buvo paskirtas Posen (Poznanės) (vėliau vadinta „Warthegau") apskrities vyriausybės vietininku ir gauleiteriu, jo administruojamoje apskrityje vokiečiais save laikė tik 6,6 % gyventojų[42]. A. Greiseris suprato, kad jo užduotis – germanizuoti apskritį. Visi okupuotų teritorijų etniniai „pertvarkymai" buvo pavesti reichskomisariatui, atsakingam už vokiečių tautos stiprinimą (*Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums*), kuriam vadovavo H. Himleris. „Pertvarkymu" ir „vokiečių grąžinimu į Reichą", pavyzdžiui, iš Baltijos šalių ar Besarabijos, rūpinosi ne tik ši institucija, bet ir Reicho saugumo vyriausioji valdyba (*Reichssicherheitshauptamt*, sutr. *RSHA*), brutaliai vykdžiusi lenkų ir žydų deportacijas bei trėmimus, „ištuštindama" jų namus ir butus, kad atvykstantiems vokiečių persikėlėliams būtų kur gyventi[43]. Istorikas Markas Lenigeris (Markus Leniger) rašo: „rasistinio valymo siekis, susietas su objektyvia būstų parūpinimo būtinybe, [...] tapo pagrindiniu viso šio perkėlimo projekto veiksniu"[44].

Siekiant pozityviai nuteikti baltvokiečius ir paskatinti juos persikraustyti, oficialiuose pranešimuose ir spaudoje buvo kalbama apie tai, kad jie priimami į didelę draugišką tautinę bendruomenę. Reichsleiteris Alfredas Rozenbergas (Alfred Rosenberg), pats kilęs iš Talino, o nuo 1941 m. tapęs okupuotų rytų teritorijų reichsministru, laikraštyje *Völkischer Beobachter* rašė: „Baltai praranda savo tėviškę, bet laimi visą tėvynę"[45]. Nuolat buvo kartojama, kad juos „kviečia" fiureris, ir taip jiems suteikiama garbė bei pareiga pasinaudoti šiuo kvietimu. Spalio pabaigoje laikraštyje *Rigaer Rundschau* buvo išspausdintas Latvijos vokiečių tautinės bendruomenės prezidento Alfredo Intelmano (Alfred Intelmann) ir Latvijos vokiečių tautinio

a Vok. Reichsgau Danzig-Westpreußen – po Lenkijos okupacijos, 1939 spalio 8 d., Lenkijos teritorijoje įkurta Trečiojo reicho apskritis su sostine Gdansku (vok. Danzig). Vok. Reichsgau – 1939–1945 m. Trečiojo reicho administracinis vienetas, kuriam vadovavo paskirti vyriausybės vietininkai (Reichsstatthalter) ir gauleiteriai (vok. Gauleiter – aukščiausio rango partiniai NSDAP funkcionieriai). Kai kada apskrities vyriausybės vietininko ir gauleiterio pareigas ėjo tas pats asmuo – vert. pastaba.

b Vok. Warthegau – po Lenkijos okupacijos, 1939 spalio 8 d., Lenkijos teritorijoje įkurta Trečiojo reicho apskritis su sostine Poznane (lenk. Poznań, vok. Posen), iš pradžių vadinta Reichsgau Posen, vėliau pervadinta pagal Vartos upės pavadinimą – vert. pastaba.

judėjimo vadovo Erhardo Kregerio (Erhard Kroeger) bendras atsišaukimas: „Esame šio didingo meto liudininkai. Tai darbų, o ne kalbų metas. Fiureris mus pakvietė. Mes ateiname“[46]. Beje, nors 1934 m. baltvokiečiams teko nukentėti nuo autoritarinio režimo Baltijos šalyse, patirti politinių ir ekonominių nuostolių valdant Konstantinui

Raudonoji armija įžengia į Estiją. Baltvokiečiai traukėsi iš Stalino kariuomenės užimamų šalių – Estijos, Latvijos, Lietuvos.

Petsui Estijoje ir Karliui Ulmaniui Latvijoje, jiems, išskyrus keletą išimčių[47], šis persikėlimo planas buvo netikėtas[48]. Stiprėjant nacistų įtakai Vokietijoje ir reaguojant į estų ir latvių nacionalistines apraiškas, Baltijos šalyse taip pat kilo ir vokiečių tautinis judėjimas. Latvijoje šio „judėjimo“ struktūra „griežtai laikėsi Vokietijos NSDAP

Sovietų kariai Taline. 1940 m.

pavyzdžio"[49]. Tačiau baltvokiečiai jokiu būdu nesitikėjo, kad Hitleris juos „pakvies namo, į Reichą". Veikiau jie manė, kad, galbūt augant Trečiojo reicho ekonominei ir politinei galiai, jie galės ja pasinaudoti ir sustiprinti savo pozicijas Estijoje ir Latvijoje. Baltijos šalių vokiečiai per daug nemurmėjo ir sutiko kraustytis ne todėl (arba ne tik todėl), kad būtų troškę gyventi Trečiojo reicho Vokietijoje[50], o todėl, kad bijojo Stalino. Hitleriui ir vokiečių perkėlimo organizatoriams buvo labai aišku, kokių baisių padarinių jiems gali turėti sovietų įvykdyta Baltijos šalių okupacija[51]. Heinrichas Bosė (Heinrich Bosse), vykdęs aktyvią propagandos kampaniją ir mėginęs baltvokiečiams teigiamai pavaizduoti persikėlimo pranašumus, kalbėjo, kad kiekvienam vokiečiui, sumaniusiam likti tėviškėje, gresia „fizinis sunaikinimas". Po karo jis sakė, kad, siekiant apsaugoti baltvokiečius nuo tokio likimo, buvusios geros bet kokios propagandos priemonės[52].

Vokiečių perkraustymas iš Baltijos šalių, kurį iš dalies galima laikyti bėgimu nuo sovietų, daugiausia buvo vykdomas jūra, laivais. Pirmieji laivai atplaukė į Rygos uostą dar tada, kai dauguma baltvokiečių net nenujautė apie suplanuotą jų perkėlimą. Anuo metu Rygoje gyvenęs Folkeris Reichardtas (Volker Reichardt) prisimena, kaip 1939 m. spalio 8 d. sekmadieninę miesto tylą staiga perskrodė ūkiančios laivų sirenos, ir jis pamatė didžiulius juodus garlaivius. „Tiek daug ir tokių didelių laivų vienu metu Rygos uostas dar nebuvo matęs. Ko gi čia reikėjo šitiems milžinams?"[53] Spalio pradžioje laivai staiga pasirodė ir Talino uoste, ir, kaip pasakoja Valteris fon

„Baltenlager" persikėlėlių iš Estijos stovykla Poznanėje (*Posen*). 1940 m.

Heršelmanas (Walther von Hoerschelmann), vadovavęs baltvokiečių perkėlimo transportui iš Estijos, „buvo visiškai nesuprantama, ką tai reiškia“[54]. Bet Piarnu miesto moterų tarybos narė ponia Stela Tomson (Stella Thomson) pamėgino išsiaiškinti. Kai 1939 m. spalio 6 d. į kambarį įpuolęs jos sūnus pranešė, kad į Piarnu uostą atplaukė didžiulis laivas ir kad šnekama, jog tuo laivu galėsią išplaukti „1000 pabėgėlių“, ponia pasikvietė laivo kapitoną vakarienės. Laivo *Bremen* kapitonas Heinrichas Lorencas (Heinrich Lorenz) papasakojo jai gavęs netikėtą įsakymą „paimti 1200 vokiečių ir pargabenti į Vokietiją“. Tik jam buvo neaišku, kam to reikia: „Man nesuprantama, kodėl reikia tai daryti, kai čia viskas taip taiku, o aš sėdžiu pas Jus prie židinio ir geriu kavą su likeriu“[55]. Laivų kapitonai pradžioje iš tikro nedaug ką žinojo apie numatytą vokiečių perkėlimo akciją. Tai patvirtina ir kapitonas H. Kaizeris (H. Kaiser), vadovavęs į Latviją plaukiančiai transporto flotilei. H. Kaizeris pasakoja, kad dar naktį į spalio 6-ąją, taigi, kai Hitleris reichstage dar nebuvo pasakęs savo kalbos, jis gavo įsakymą su pirmaisiais dvylika laivų išplaukti į Latviją gabenti vokiečių persikėlėlių. Taigi jis žinojo tikrąjį tikslą, tačiau buvo įpareigotas tylėti, kol apie tai bus oficialiai paskelbta per radiją[56]. Rygoje ir Taline netikėtai pasirodę laivai buvo pirmieji „perkėlimo akcijos pranašai“[57], bet apie tą akciją dauguma baltvokiečių dar nieko nežinojo.

Teigiama, kad iki Hitlerio kalbos reichstage apie suplanuotą vokiečių perkėlimą nežinojusi ir centrinė valdyba tautiečiams remti (vok. *Zentrale der Volksdeutschen Mittelstelle*, sutr. *VoMi*)[a], kuri rūpinosi už Reicho ribų gyvenančiais vokiečiais. Vėliau šios valdybos referentas, atsakingas už Baltijos šalis, Hansjochenas Kubicas (Hansjochen Kubitz) pasakojo, kad spalio 7 d. Hitleris išsikvietė abu jo viršininkus – Vernerį Lorencą (Werner Lorenz) ir Hermaną Berendsą (Hermann Behrends). Centrinės valdybos tautiečiams remti (VoMi) vadovas Verneris Lorencas gavo užduotį organizuoti perkraustymą. Be abejo, iš pradžių visa ši akcija vyko kiek skubotai, vokiečiai bijojo, kad Estijoje ir Latvijoje dėl stiprėjančios Sovietų Sąjungos įtakos gali prasidėti pilietinis karas ir kad jau spalį sovietai gali okupuoti šias dvi šalis (tačiau Baltijos šalys okupuotos tik 1940 m. vasarą)[58]. Taigi H. Kubicas susisiekė su gerokai nustebusia Reicho transporto ministerija ir pareikalavo pateikti perkraustymui reikalingą laivų skaičių, o pats, kaip Reicho vyriausybės įgaliotinis, gavęs specialiems atvejams skirtą Hitlerio lėktuvą, skubiai išskrido į Taliną. Vos spėjusį nusileisti lėktuvą estai konfiskavo, nes Estija buvo neutrali valstybė, o šis nudažytas karo spalvomis, H. Kubicui ir kitiems

a Volksdeutsche Mittelstelle (sutr. VoMi) – viena iš pagrindinių nacistinės Vokietijos žinybų, sukurta 1937 m. sausio 27 d., skleisti nacistinę propagandą užsienyje gyvenantiems vokiečiams ir buvusi atsakinga už etninių vokiečių perkėlimą į Vokietiją. 1941 m. birželio 15 d. šiai žinybai buvo suteiktas centrinės valdybos statusas – vert. pastaba.

keleiviams[59] iš pradžių buvo neleidžiama iš jo išlipti. Kai atskridusieji pagaliau pasiekė Vokietijos pasiuntinybę Estijoje, jiems buvo paaiškinta, kad pasiuntinys Hansas Froveinas (Hans Frohwein) žinojo apie atvykstančius į Estiją laivus, tačiau apie suplanuotą vokiečių perkėlimą į Reichą nebuvo informuotas[60]. Dėl įvairių priežasčių perkraustymo akcija užtruko, pirmiausia todėl, kad iš pradžių turėjo būti pasirašytos atitinkamos dvišalės sutartys. Su Estija Vokietija tokią sutartį pasirašė spalio 15 d., o su Latvija – tik spalio 30 d. Pirmasis laivas (*Utlandshörn*) su perkraustomais vokiečiais iš Talino išplaukė spalio 15 d., o iki lapkričio 6-osios iš Estijos į Reichą buvo pargabenta 11 500 vokiečių. Iš Latvijos pirmasis laivas su baltvokiečiais išplaukė tik lapkričio 7d.[61], o gruodžio 15-ąją iš Latvijos jau buvo išvykę 52 000 vokiečių tautybės žmonių[62].

Taigi 1939 m. pabaigoje didžioji dalis baltvokiečių jau buvo perkraustyta, iš jų – ir seneliai bei ligoniai. Viena šioje akcijoje dalyvavusi medicinos sesuo laiške rašė: „Pirmąjį kartą buvau gavusi kajutę kartu su tais, kuriems ši kelionė buvo jau paskutinė, jie ilsisi dabar čia, Miendzyzdrojėje[b] (netoli Ščecino), miške naujai įkurtose baltvokiečių kapinėse [...] Daugeliui tų, kurie čia guli, buvo turbūt jau daugiau kaip šešiasdešimt metų. Beveik visi jie buvo seni, labai seni"[63]. Buvo numatytas specialus transportas net besilaukiančioms ir kūdikius maitinančioms motinoms. O 1939 m. gruodį „į Rygą iš visos šalies (Latvijos)" buvo surinkti psichikos ligoniai ir pergabenti į Reichą[64]. „Neramiems pamišėliams", kaip jie buvo vadinami tarnybine kalba, reikėjo įrengti specialias izoliuotas kajutes. Abejotina, ar tie vargšai išgyveno šią žmonių paniekinimo, eutanazijos kampaniją[65]. Gruodžio 14 d. į Reichą buvo perkelti ir vokiečių

b Lenk. Międzyzdroje, vok. Misdroy – miestelis Lenkijoje, Vakarų Pamario vaivadijoje – vert. pastaba.

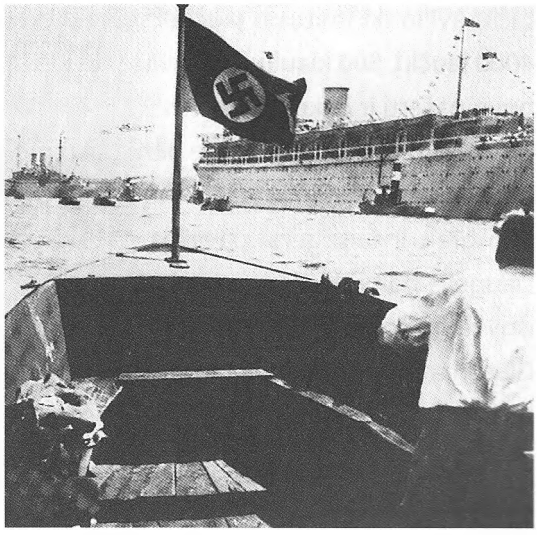

Wilhelm Gustloff įplaukia į uostą. Vokiečių savanorių legiono *Condor* kariai grįžta namo.

Laivais *Wilhelm Gustloff*, *Robert Ley*, *Oceana*, *Condor* legiono kariai grįžta į Vokietiją po kovų Ispanijoje. Kariai laive *Wilhelm Gustloff*.

tautybės kaliniai. Daugiausia transporto ėjo iš Rygos ir Talino, bet vokiečiai buvo laipinami į laivus ir Liepojoje, Ventspilyje, Piarnu. Laivai plaukė į Ščeciną, Gdanską, Gdynę ar į Svinouiscę[a]. Dauguma perkėlimo akcijai paskirtų laivų po keletą kartų plaukė į įvairius Latvijos ir Estijos uostus. Pavyzdžiui, laivas *Bremerhaven*, anksčiau bananus vežiojęs garlaivis, ne tik šešis kartus plaukė į Rygą, bet dar ir į Liepoją, ir į Ventspilį. Buvo gabenami ne tik žmonės, bet ir visas jų kilnojamasis turtas, prekiniais laivais buvo vežami net gyvuliai. Vėliau kapitonas H. Kaizeris pasakojo, kad Adamui Engelhardtui (Adam Engelhardt), atsakingam už visą transportavimą iš Latvijos, jis pažadėjo, jog „bus paimta viskas, nuo virtuvinės kėdės iki rūmų interjero" ir „nuo bičių avilio iki įmitusio jaučio"[66]. „Traukiniais į uostus buvo atgabenta 1600 arklių, 4000 jaučių, 580 kiaulių, 370 avių, 950 dėžių su naminiais paukščiais [...] uostuose jie buvo pašerti ir pakrauti į laivus"[67].

Po karo, kalbėdamas apie perkraustymo organizavimą, Adamas Engelhardtas yra taip pasakęs: „Iš įvairių atsiliepimų teko girdėti, kad tai buvo pirmasis ir galbūt vienintelis taip greit ir taip gerai pavykęs visos tautinės grupės perkėlimas gyventi kitur"[68]. Daugelis baltvokiečių, prisimindami persikraustymo akciją, kalba, kad po pirmojo išgyvento šoko, tarp jų suvešėjęs solidarumas. Verneris fon Glazenapas (Werner von Glasenapp), gydytojas iš Tartu, prisimena, kad tada, pavyzdžiui, išnyko konfliktai tarp baltvokiečių studentų draugijų, kurios nesutarė dar nuo 1933 metų: „Visi suprato –

a Vok. Swinemünde, lenk. Świnoujście – miestas ir uostas prie Baltijos jūros, pačioje šiaurės vakarų Lenkijoje – vert. pastaba.

kraustomės mes visi ir dabar nesvarbu, kas kokiam judėjimui priklauso"[69]. Tikra tiesa, kad praktinis išvažiavimo pasirengimas, kurį vietose organizavo patys baltvokiečiai, stiprino bendrumo jausmą, tačiau ironiška tai, jog persikėlimas kartu reiškė Latvijos ir Estijos vokiečių bendrystės pabaigą. Siekdama išsklaidyti baltvokiečių „pabaigos" ar „išnykimo" nuotaikas, nacistų propaganda nuolat kartojo, kad jie įsilieja į naują, „aukštesnio lygio" Trečiojo reicho bendruomenę. Todėl neatsitiktinai perkraustymui, be kitų, buvo paskirta nemažai buvusių KdF organizacijos laivų, kurie prieš karą buvo laikomi pavyzdiniais tokios „aukštesnio lygio" nacionalsocialistinės bendruomenės simboliais[70].

Tai buvo *Sierra Cordoba*, *Der Deutsche* ir *Oceana*. 1939 m. gegužę šiais KdF laivyno laivais, kaip ir *Vilhelmu Gustlofu,* iš Ispanijos į Vokietiją buvo pargabenti *Condor* legiono kovotojai. *Sierra Cordoba* ir *Der Deutsche* su Estijos ir Latvijos vokiečiais į Baltijos jūrą leidosi mažiausiai aštuonis kartus, *Oceana* – bent penkis kartus. Ar *Wilhelm Gustloff* taip pat gabeno vokiečius į Reichą? Haincas Šionas vienoje savo knygų aprašo, kaip *Gustloff* kapitonas Heinrichas Bertramas (Heinrich Bertram) gauna užduotį pargabenti „grįžtančiuosius". H. Šionas rašo, kad perkraustomų baltvokiečių skaičius pasirodė didesnis, nei tikėtasi, todėl lapkričio 5 d. į rytinius Baltijos jūros uostus „dalyvauti grįžtančiųjų transportavimo akcijoje" buvę pasiųsti penki KdF laivai: *Robert Ley*, *Wilhelm Gustloff*, *Stuttgart*, *Der Deutsche* ir *Oceana*[71]. Tačiau iš tikro *Der Deutsche* ir *Oceana* šią užduotį vykdė dar prieš lapkričio 5-ąją, o kituose šaltiniuose ir dokumentuose nepavyko rasti įrodymų, kad laivai *Stuttgart, Wilhelm Gustloff* ar *Robert Ley* būtų dalyvavę perkraustymo akcijoje. Iš turimų

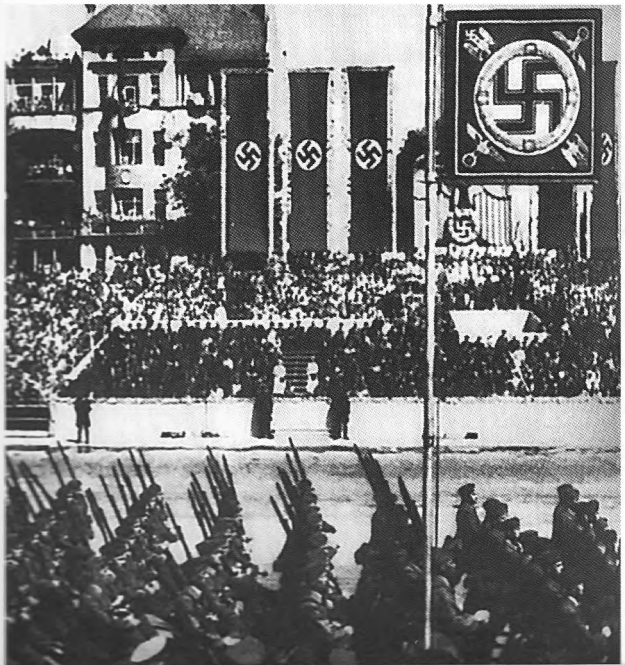

Legiono *Condor* pasitikimo iškilmės Vokietijoje.

duomenų labiau aiškėja, kad *Robert Ley* tuo metu veikiausiai stovėjo Gdynėje ir jame buvo teikiama medicinos pagalba tiems iš Baltijos šalių atvykusiems vokiečiams, kuriems jos reikėjo[72]. Gali būti, kad taip pat buvo naudojamas ir *Wilhelm Gustloff*, išmetęs inkarą Gdynėje[73].

Prasidėjus karui, buvę KdF organizacijos laivai buvo perduoti kariniam jūrų laivynui pagalbinėms užduotims atlikti, pertvarkyti į plaukiojančias ligonines ar gyvenamąsias patalpas. Kaip tik todėl *Der Deutsche* ir *Oceana* puikiausiai tiko iš Latvijos ir Estijos gabenti ligonius ir senelius. Tačiau talpūs ir gerai įrengti buvę KdF laivai į perkraustymo akciją buvo įtraukti ne vien dėl praktinių priežasčių, bet, kaip jau minėta, ir propagandiniais sumetimais. Šie impozantiški laineriai ir atplaukę kruiziniai laivai *Potsdam* bei *Steuben* persikėliams turėjo sudaryti įspūdį, kad Trečiasis reichas – tai valstybė, kurioje visi piliečiai yra privilegijuoti. Latvijoje, siekiant įtikinti dar dvejojančius baltvokiečius ir paskatinti juos pasiryžti kelionei, buvo platinamas atsišaukimas su tokiu tekstu: „Ar jau girdėjai apie tai, kaip įrengti didžiausi laivai *Der Deutsche*, *Sierra Cordoba* ir *Oceana*, skirti grįžtantiesiems į tėvynę? Jie pastatyti **ne liukso klasės keleiviams, o Vokietijos darbo žmonėms, darbininkams ir tarnautojams**. Tautieti, jei dar abejoji, pažiūrėk, **kokia tėvynė laukia tavęs**“ (paryškintas šriftas ir atsišaukimo originale)[74]. Latvijos ir Estijos vokiečių spauda springdama gyrė atplaukusių laivų vidaus įrangą, paprastai neužsimindama,

Pasitinkami laivu *von Steuben* atvykusieji į Ščecino uostą. 1939 m.

Laivu *Oceana* atvykę į Ščeciną persikėlėliai - Baltijos šalių vokiečiai. 1939 m. lapkričio 2 d.

kad, tiesą sakant, tai *buvę* KdF organizacijos laivai. Vienas laikraščio *Rigasche Post* korespondentas, apsilankęs garlaivyje *Der Deutsche* prieš pat jam išplaukiant, rašė: „Kyla nuostaba ir beveik pavydas. Šitaip keliauti norėčiau ir aš. Pamatėme nuostabiai gražias bendrąsias patalpas, apžiūrėjome keletą šiltai ir jaukiai įrengtų kajučių"[75]. Ne menkiau susižavėjęs rašė ir laikraštis *Rigasche Rundschau* apie tai, ką teko pamatyti laive *Oceana*: „Viskas blizga švara, didelės išpuoselėtos erdvės ir bendrosios patalpos"[76].

Kaip matyti iš baltvokiečių laiškų ir pasakojimų, pasirinkę tokį propagandos būdą, nacistai neapsiriko. Pavyzdžiui, viena ponia savo laiške susijaudinusi pasakoja apie „milžinišką KdF garlaivį", kuriuo ji 1939 m. lapkritį išvyko iš Rygos. Laive ji sutikusi pažįstamų, su kuriais apsikeitusi keletu „pasitikėjimo ir dėkingumo fiureriui" žodžių. Vakare jaunimas susirinkęs „pasivaikščiojimų denyje šokti ir dainuoti"[77]. Jaunuoliai rašė savo tėvams apie „puikią kelionę" kruiziniu laivu *Potsdam*, kuriuo jie plaukė taip pat 1939 m. lapkritį. Vidaus įrengimas buvęs toks prabangus, kad jie pasijutę „lyg danguje"[78]. Kiti gyrė „jaudinančiai rūpestingą globą", kuria juos, sulipusius į laivą *Der Deutsche*, apsupo nacionalsocialistinės visuomeninės labdaros organizacija[a], ir pasakojo, jog džiaugėsi sužinoję, kad kelionė užtruks ilgiau, nei numatyta, nes jiems teko plaukti į Ščeciną, o ten partija ir miestas juos sutiko ir priėmė „kaip

a Vok. Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, sutr. NSV – 1933 m. nacistinėje Vokietijoje įkurta visuomeninė labdaros organizacija – vert. pastaba.

kunigaikščius“[79] (NSDAP uostuose įkūrė specialius komitetus, kurie buvo atsakingi už atvykstančių tautiečių priėmimą; prisišvartavus laivui, buvo sakomos kalbos, giedamas Vokietijos himnas). Viena šešiolikmetė, apimta euforijos, rašė apie tai, kaip jai 1939 m. lapkritį teko būti perkraustomai laivu *Sierra Cordoba*: „Nuostabus laivas“, „jis kaip mažas miestas su kirpyklomis, pirtimis, siuvykla, fotografo salonu. Yra net mažų parduotuvių“. O pasitikimas Ščecine buvęs „tiesiog pritrenkiamas“: „Kaip mus sveikino! Visur kabėjo raudoni plakatai su užrašais: Sveiki atvykę į Reichą! Didžioji Vokietija sveikina savo baltvokiečius! Orkestras grojo maršus, o žmonės susižavėję šaukė ir taip džiūgavo, kad akyse nevalingai tvenkėsi ašaros“[80]. Atsiminimuose giriami laivai ir liaupsinamas Hitleris, pasakojama, kad net vaikai jį gyrę. Viena moteris rašo: „Ar tai Adolfo Hitlerio laivas? O jis turi daug laivų? Adolfo Hitlerio laivas labai gražus. Aš labai myliu Adolfą Hitlerį už tai, kad jis mums atsiuntė tokį gražų laivą, – taip čiauška didesnieji vaikai ir, tiesą sakant, jie kalba tai, kas skamba visų mūsų širdyse“[81]. Aišku, kad ir anksčiau, prieš didįjį persikraustymą, dauguma Baltijos šalių vokiečių simpatizavo Hitleriui ir Trečiajam reichui, o juos pamaloninęs, pompastiškas gabenimo į Didįjį reichą spektaklis, suorganizuotas taip, lyg tai būtų prabangus pasiplaukiojimas jūra, tik pastiprino tuos jausmus. Ideologiniai šūkiai, kuriais nacistai mėgino pozityviai pavaizduoti baltvokiečių perkėlimą, jiems patiko: savo laiškuose ir atsiminimuose jie kartoja propagandines frazes apie savo „naująją misiją“ Vokietijoje arba teigia priėmę „fiurerio kvietimą“[82].

Dauguma atsiminimų ir laiškų čia cituojami iš 1940 ir 1941 m. išleistų knygų *Baltenbriefe zur Rückkehr ins Reich* ir *Der Führer ruft*[a]. Aišku, kad laiškai į šias knygas buvo parinkti tendencingai, juk jomis siekta pademonstruoti perkėlimo akcijos sėkmę ir baltvokiečių susižavėjimą. Iš tiesų persikraustymas ne visiems kėlė džiaugsmą, pavyzdžiui, tikrai ne tiems, kurie 1939 m. gruodžio 9 dieną Rygoje turėjo vėl lipti lauk iš laivo *Sierra Cordoba*, kai jame buvo aptikta bomba[83]. Be to, perkraustoma buvo ir mažesniais, ne tokiais patogiais laivais. Daugeliui teko miegoti ne prabangiose kajutėse, o bendrosiose patalpose, kai kuriems dingo bagažas. Patiklūs persikėlėliai neretai prie lagaminų palikdavo kaboti jų raktelius, tad dirbantiesiems bagažo skyriuose nieko nereiškė juos apiplėšti. „Kai kuriose vietose buvo taip vagiama, kad sunku įsivaizduoti“[84]. Atvykusių į Gdynę ar Ščeciną keliautojų dažniausiai dar laukė ilga nepatogi kelionė traukiniais per visą Pomeraniją[85]. Vokietijos pasiuntinybė Rygoje informavo, kad į „labai apgailėtiną situaciją pateko“ jaunos motinos ir nėščiosios,

a Liet. Baltvokiečių laiškai apie sugrįžimą į Reichą ir Fiureris pašaukė – vert. pastaba.

Baltijos vokiečiai, persikėlėliai į Vokietiją Rygos uoste. Keleivių laukia keturi garlaiviai. Latvija. 1939 m.

kurias į Reichą atgabeno laivas *Gneisenau*. Po kelionės jūra joms dar „teko ištverti 16 ar 18 valandų kelionę beveik nešildomuose vagonuose traukiniu". Kelionėje keturios moterys pradėjusios gimdyti, „vienas kūdikėlis mirė"[86]. Kai kurios šeimos krante buvo išskirtos[87]. Atplaukus daugeliui iš pradžių teko gyventi greitosiomis surėstose, prastai aprūpintose stovyklose, kartais – net antisanitarinėmis sąlygomis[88]. Taigi Hitlerio pažadai dažnai pasirodė esanti tik iliuzija. Vietoj pažadėtosios draugiškos tautinės bendruomenės Warthegau apskrityje atsirado žemesnės rūšies baltvokiečių bendruomenė, kuri buvo mažiau gerbiama nei senieji Reicho gyventojai, bet geriau vertinama nei persikėlėliai iš kitų kraštų ir, žinoma, geresnėje padėtyje nei lenkai ar žydai[89]. Perkėlimo akcija neįtvirtino taikos. Po pusantrų metų Hitlerio kareiviai patraukė į Sovietų Sąjungą ir okupavo Baltijos šalis. Baltvokiečiai buvo pašaukti į tarnybą vermachte arba SS struktūrose.

Vis dėlto negalima sakyti, kad baltvokiečiai – bent jau jaunoji karta – persikėlimą į Reichą būtų vertinę neigiamai. Didžioji baltvokiečių dalis sėkmingai integravosi į senojo Reicho visuomenę. „Iš Baltijos šalių atsikėlę vokiečiai beveik neatskiriamai įsiliejo į senosios tėvynės gyvenimą"[90]. Apie trys ketvirtadaliai jų vėl įsikūrė miestuose: 29 000 – Poznanėje, 8500 – Lodzėje, 2800 – Gdynėje[91]. Prekybininkai, amatininkai, akademikai ir tarnautojai nesunkiai rado darbą[92]. Ūkininkams Warthegau apskrityje buvo pasiūlyti didesni žemės plotai už tuos, kuriuos jie valdė Latvijoje ar Estijoje (baltvokiečių dirbama žemė sudarė 5 % visų Warthegau apskrities žemės

naudmenų)[93]. Žemės ūkio darbininkai gavo visateisių valstiečių statusą[94]. Tačiau ši integracija buvo vykdoma deportavus lenkus ir žydus, iš kurių buvo nusavintas turtas, kurie prarado ne tik butus ir namus, bet ir savo prekybos ar amatų įmones[95]. Tik atvykę į Poznanę naujakuriai sužinojo, kad jų perkėlimas buvo dalis brutalaus rasine politika pagrįsto pertvarkymo, kuriame jiems teko vartotojų vaidmuo[96]. Daugeliui jis visai tiko, o daugelis net ir nenorėjo gilintis į tai, nes „reiškėsi keisto jausmų atbukimo fenomenas, kurį sukėlė dvigubas šokas, patirtas dėl prasidėjusio karo ir prarastos tėviškės išgyvenimų"[97]. Be to, nemažai baltvokiečių ir šiaip save laikė pranašesniais už lenkus ir žydus, o nacistinė rasių ideologija dar sustiprino tokias nuostatas[98]. Aišku, kad taip nusiteikus vargu ar buvo mąstoma apie užuojautą tiems, iš kurių viskas buvo atimta. Dažniau piktinasi, kad gautas turtas ne tokios kokybės, kokios tikėtasi. Pavyzdžiui, vienas persikėlėlis, gavęs „valdišką ūkį" netoli Poznanės, nepatenkintas rašė: „Matyt, kad tai turtingas ūkis, bet jame viskas kažkaip *lenkiškai* apleista ir netvarkinga"[99]. Yra keletas laiškų, kuriuose pasakojama apie „lenkišką ūkininkavimo būdą" ar „negirdėtai siaubingą netvarką" gautame bute[100]. Tačiau jau minėtoje 1941 metais išleistoje knygoje *Der Führer ruft* neatsispindi, kad buvo ir kitokių vokiečių, kuriuos šokiravo vykdomas nusavinimas ir kurie nenorėjo užgrobto, svetimo turto. Viename dienoraštyje yra įrašas: „Kodėl čia, (Vartegau) apskrityje, vyksta dalykai, kurių mes, padorūs žmonės, negalime suprasti? Kaip reikėtų tai sutrukdyti?"[101]

Pagaliau naujakurių gyvenimas ten truko neilgai. Maždaug po penkerių metų, kai artėjo Raudonoji armija, iš Vartegau apskrities ir iš visos Vakarų Prūsijos teko bėgti ne tik baltvokiečiams, bet ir visiems vokiečiams. Daug žmonių buvo evakuota per operaciją *Hannibal*, jiems vėl teko sėsti į laivus ir plaukti Baltijos jūra. Operacijoje *Hannibal* dalyvavo ir tie laivai, kuriais anksčiau buvo perkraustomi baltvokiečiai, t.y. laivai *Berlin*, *Nordenham*, *Frigga*, *Urundi*. Reikia pridėti ir kruizinius laivus: *Steuben*, kurį su pabėgėliais ir sužeistais kareiviais 1945 m. vasario 10 d. paskandino sovietų povandeninis laivas S-13[102], bei *Potsdam*, kuriuo buvo „išgabenta daugiau nei 50 tūkstančių žmonių"[103]. Pavyzdžiui, 1945 m. kovo 9 d. laivas *Potsdam* iš Gdynės į Kopenhagą išvežė 750 koncentracijos stovyklų kalinių, 3750 sužeistų kareivius, 4000 civilių pabėgėlių ir 240 kareivių, kuriems tikriausiai buvo skirta saugoti kalinių[104]. Priešpaskutinį karo mėnesį iš prabangaus kruizinio laivo buvo likę tai, ką galima pavadinti tuometinės nacionalsocialistinės tikrovės atspindžiu. Pabėgėlių gelbėjimo operacijoje dalyvavo ir tie buvę KdF laivyno laivai, kuriais 1939 m. iš Baltijos šalių į Reichą buvo perkraustomi vokiečiai, pavyzdžiui, *Oceana* ar *Der Deutsche*. Nors ir

nepavyko rasti įrodymų, kad baltvokiečių perkėlimo akcijoje tuomet dalyvavo ir *Wilhelm Gustloff*, ašku viena – 1945 m. sausio 30 d. kartu su juo nuskendo nemažai anksčiau iš Baltijos šalių į Reichą perkeltų vokiečių. Apie tai kalbama ir knygoje *Deutsch-Baltisches Gedenkbuch*[105], apie tai rašo ir istorikas Michaelis Garlefas (Michael Garleff): „Ši tautiečių grupė patyrė ypač didelių nuostolių tada, kai paskendo *Wilhelm Gustloff*, ir tada, kai buvo bombarduojamas Drezdenas“[106]. Taigi perkėlimas į Reichą daugeliui Baltijos šalių vokiečių reiškė perkėlimą į aną pasaulį.

Didysis vokiečių persikėlimas į *Faterlandą*. Vokiečių plakatas.

PASTABOS

1 Alfred Frankenfeld, „In fünf Stockwerken des „Wilhelm Gustloff", Kreuzzeitung, 19. März 1938.

2 „Queen Mary Passengers Hurt in Gale, Evening Standard, 11. April 1938".

3 „Nazi Joy Ship Saves 17 Britons", Evening Standard, 4. April 1938".

4 „British Steamer Rescues Germans", Evening Standard, 8. April 1938".

5 „Anglo-Italian Treaty to Aid Mussolini", Daily Worker, 8. April 1938".

6 „Crowds Chase Girls, Tear Clothes, Rip off Swastikas", Daily Mirror, 11. April 1938.

7 Taip teigė vienas NSDAP užsienio tarnybos atstovas Didžiojoje Britanijoje, žr. „Ballot in Ship", Daily Mail, 11. April 1938.

8 Apie tai pranešė ir Daily Telegraph, žr. „Six ‚no' Votes in Denmark", Daily Telegraph and Morning Post, 6. April 1938.

9 Heinz Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe: Bericht eines Überlebenden (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1984), S. 66–67.

10 „Tausend glückliche Österreicher", Völkischer Beobachter, 25. März 1938.

11 Vokietijos ambasada Londone balandžio pradžioje britų užsienio reikalų ministerijai (Foreign Office) išsiuntė paklausimą, ar nekils nesusipratimų, jei per planuojamą referendumą rinkėjai balsuos vokiečių laive. Britų vidaus reikalų ministerijos (Home Secretary) atstovas Samuel Hoare buvo įsitikinęs, kad pirmiau reikia gauti ministro pirmininko H. S. Čemberleno (Chamberlain) sutikimą. Balandžio 4 d. užsienio reikalų ministras A. Edenas (Eden) Vokietijos ambasadą patikino, kad nesusipratimų nekils, žr. National Archives London, FO 371/21757.

12 1938 m. kovo 24 d. Vokietijos užsienio reikalų ministerija savo atstovybėms užsienyje pranešė, kad užsienyje gyvenantys vokiečiai ir austrai, norėdami dalyvauti referendume, turi arba grįžti „į Austriją ar kitą Reichui priklausančią teritoriją", arba gali balsuoti viename iš tam reikalui atsiųstų vokiečių laivų (1938 m. kovo 24 dienos užsienio reikalų ministerijos pranešimas, žr. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA AA), London 1770). Paskui Anglijos NSDAP grupė susisiekė su centrine NSDAP užsienio tarnyba prašydama atsiųsti į Londoną vieną iš KdF organizacijos laivų (PA AA, London 1770: „Volksabstimmung und Reichstagswahl am 10. April", London, 11. April 1938). Jau balandžio 1-ąją buvo nuspręsta, kad į Londiną bus pasiųstas *Gustloff* (PA AA R27199: „Sofort! Es besteht der Plan ...", unterzeichnet Fischer, 1. April 1938).

13 Taip nuspręsta, nes KdF organizacija nusprendė sumokėti kelionės išlaidas ir, kad jas šiek tiek kompensuotų, išplaukiant iš Hamburgo uosto, į „Gustloff" įlaipino 1000 atostogautojų, o laivo įgulą papildė dar 500 žmonių. Taigi į referendumą 4000 vietų laivas atplaukė netuščias. (PA AA 1770: Schreiben der Deutschen Botschaft, London, an das Auswärtige Amt vom 11. April 1938). Dėl logistinių, finansinių ir diplomatinių priežasčių *Gustloff* likti Anglijoje ilgiau arba suorganizuoti, kad atvyktų kitų laivų, atrodė labai sudėtinga. Rinkimų būstinė laive apskritai buvo naujas dalykas; tai daryti buvo ketinta 1936 m., kai kovo 29 d. vyko rinkimai į reichstagą, tačiau mėginimas suteikti galimybę užsienyje gyvenantiems vokiečiams balsuoti vokiškuose laivuose nepavyko.

14 „Gewaltiger Eindruck des KdF-Riesen ‚Wilhelm Gustloff' auf die Londoner", Völkischer Beobachter, 12. April 1938.

15 Žr., pavyzdžiui, „Germans Staying in Britain, Manchester Guardian, 4. April 1938.

16 Žr.: Hansard April 1938, Commons Sitting, HC DEB 28. April 1938, vol. 335, cc. 331-332.

17 „Austrian Nurses Pram Parade to Register", Daily Herald, 5. April 1938.

18 „Gestapo Hold Secret Dossiers on Austrians with Homes in Britain", News Chronicle, 6. April 1938.

19 „Roll Call of All Germans in Britain", Sunday Express, 3. April 1938.

20 Žr., pavyzdžiui, „No Rush to Vote on German Ship", Daily Telegraph and Morning Post, 8. April 1938.

21 „Gestapo Hold Secret Dossiers on Austrians with Homes in Britain".

22 „2500 Voters for Nazi Ship", News Chronicle, 9. April 1938.

23 Žr. PA AA 1770: „Volksabstimmung und Reichstagswahl am 10. April", London, 11. April 1938.

24 Žr. PA AA 1770: „Reichsgesetzblatt: Erste Verordnung zur Volksabstimmung und zur Wahl zum Großdeutschen Reichstag", S. 289.

25 PA AA 1770: „Der Führer hat uns das Großdeutsche Volksreich errungen", unterzeichnet Woermann (Deutscher Geschäftsträger) und Karlowa (Landesgruppenleiter), 4. April 1938.

26 Alfred Hartmann, Von Kap Hoorn zum Silberband: Ein Leben im Banne der Seefahrt (Herford: Koehlers Verlagsgesellschaft, 1981). Beje, A. Hartmanas netrukus gavo kitą pirmojo karininko vietą motorlaivyje Monte Sarmiento.

27 Norą balsuoti pareiškė ir biuletenius užsisakė apie 7000 rinkėjų; dauguma jų buvo iš Londono apylinkių, iš kitų Anglijos regionų į laivą balsuoti atvyko tik 200 vokiečių ir austrų.

28 Skaičiai pateikiami iš: „Ten Voted No", Daily Express, 11. April 1938. Beje, rinkimai vyko ryškių lempų šviesoje, taip buvo siekiama palengvinti darbą šį įvykį fotografuojantiems žmonėms („Scenes on German Polling Ships", The Manchester Guardian, 11. April 1938).

29 A. B. Austin, „Just like a School Treat", Daily Herald, 11. April 1938.

30 Hilde Marchant, „120 Germans here missed the ‚Ja' Boat: Song and Dance Election at Sea", Daily Express, 11. April 1938.

31 „10 Vote ‚No' in Hitler's ‚Yes' Ship", Daily Mirror, 11. April 1938.

32 „Too, Too Kolossal", Daily Herald, 11. April 1938.

33 Paul Bewsher, „99 Per Cent ‚Ja' for Hitler", The Daily Mail, 11. April 1938.

34 „London Protest", Daily Herald, 4. April 1938.

35 „Austrian Girl Missed Vote", Daily Express, 11. April 1938.

36 „99 Per Cent ‚Ja' for Hitler".

37 „Too, Too Kolosse".

38 Žr.: http://library.fes.de/library/netzquelle/zwangsmigration/32rede.htm (2010 m. rugsėjo 25 d. duomenys).

39 Apie baltvokiečių perkėlimą iš Latvijos ir Estijos plačiau žr.: „Chronik der Umsiedlung", in Baltendeutsche Heimkehr: Berichte, Pressestimmen, Chronik (Löcknitz i. Pom.: Verlag „Baltischer Beobachter", 1940[?]), S. 21, 28.

40 Plg. lentelę knygoje: Catherine Epstein, Model Nazi: Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland (Oxford and New York: Oxford University Press, 2010), S. 174. Dauguma baltvokiečių pirmiausia buvo atgabenti į Pomeraniją arba į Vakarų Prūsiją, o vėliau pergabenti į Poznanę.

41 Epstein, Model Nazi, S. 163.

42 Ten pat, S. 160.

43 Plačiau apie germanizavimo politiką žr.: Elizabeth Harvey, Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization (New Haven und London: Yale University Press, 2003), S. 80–87.

44 Markus Leniger, Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit" und Umsiedlungspolitik 1933–1945: Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese (Berlin: Frank & Timme, 2006), S. 73.

45 Cituojama iš: Baltendeutsche Heimkehr, S. 16.

46 „Deutsche Volksgenossen", Rigaer Rundschau, 30. Oktober 1939, S. 1.

47 Viena tokių išimčių buvo Vokiečių tautinio judėjimo Latvijoje vadovas Erhardas Kregeris (Erhard Kroeger). 1939 m. rugsėjo 26 d. jis buvo kalbėjęs su Himleriu, kuris jį informavo apie „politinių jėgų numatytą pertvarkymą tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos" (Götz Aly, „Endlösung": Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden (Frankfurt a. M.: Fischer, 2005 [3. Aufl.]), S. 39). Himleris iš pradžių ketino perkelti į Reichą tik tuos baltvokiečius, kuriems tiesiogiai grėsė pavojus, tačiau Kregeris, bijodamas sovietų okupacijos norėjo, kad būtų perkeliami

visi baltvokiečiai; E. Krėgeris teigė, kad būtent į šį jo siūlymą atsižvelgė Himleris, o vėliau ir Hitleris, (žr. Aly, Endlösung, S. 39). Nežinia, ar sudarant 1939 m. rugsėjo 28 d. Vokietijos ir SSRS Sienos ir draugystės sutarties slaptuosius protokolus, iš tikrųjų turėjo įtakos E. Kregerio ir galbūt kitų baltvokiečių pastangos, kurie 1939 m. rugsėjo mėnesį įvairiose Reicho institucijose reikalavo organizuoti evakuaciją. Plačiau apie diskusijas šiuo klausimu žr.: Rex Rexheuser, „Die Umsiedlung der Deutschbalten 1939: Versuch einer historischen Einordnung", Jahrbuch des baltischen Deutschtums XXXVI (1989), S. 9–26.

48 H. Briumeris-Pacigas (Helmut Brümmer-Patzig), tuo metu buvęs Siemens AG vadovu Rygoje, reakciją į žinią apie artėjantį persikraustymą apibūdino taip: „žmonės buvo taip sukrėsti, lyg jiems būtų ištraukta žemė iš po kojų ir viskas, ką jie anksčiau gyvenime darė, apversta ant galvos". („Befragung des Herrn Helmut Brümmer-Patzig durch Herrn William v. Bremen am 29. Sept. 1958 in Wiesbaden", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Bah 491,14, S. 7).

49 Matthias Schröder, „Die deutschbaltische nationalsozialistische ‚Bewegung' in Lettland unter Erhard Kroeger", in Michael Garleff (Hg.), Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich, Bd. 2 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2008), S. 121–150; čia: S. 128.

50 Siekdamas užkirsti kelią galimam priešinimuisi užsienio reikalų ministras J. Ribentropas spalio 14 d. išplatino patikinimą, kad baltvokiečiai, perkelti į Reichą, bus „visiškai aprūpinti, t.y., ūkininkai, turėję ūkius ir žemės, gaus jos tiek pat, o kiti dirbantieji gaus tokias pačias darbo vietas". Žr.: PA AA R29670, Büro des Staatssekretärs, Lettland: Telegramm von Ribbentrop an den Deutschen Gesandten in Reval und Riga, 14. Oktober 1939.

51 Tokią pačią nuomonę išreiškė ir Erikas fon Bremenas (Erik von Bremen), kuris buvo atsakingas už techninę perkraustymo dalį: „Beveik visiems tai reiškė daryti tai, kas neišvengiama, visi suprato, kad anksčiau ar vėliau Estija pateks į politinę ir ekonominę Sovietų Sąjungos priklausomybę ir kad tai reiškia baltvokiečių etnoso pabaigą. („Befragung des Herrn Erik von Bremen durch Herrn William von Bremen am 14. November 1958 in Hannover", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Balt 491,12, S. 2).

52 Cituojama pagal: Jürgen von Hehn, Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte (Marburg/Lahn: Herder-Institut, 1984), S. 126.

53 Volker Reichardt, „Die ersten Boten der Umsiedlung" in Der Führer ruft. Erlebnisberichte aus den Tagen der großen Umsiedlung im Osten, zusammengestellt von Heinrich Bosse (Berlin: Zeitgeschichte-Verlag, 1941), S. 16.

54 „Befragung des Herrn Walther von Hoerschelmann durch Herrn William von Bremen am 12 Dezember 1958 in Lübeck", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Balt. 491, 22, S. 2.

55 „Befragung der Frau Pröbstin Thomson durch Herrn William von Bremen am 19.6.1959 in Göttingen", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Balt 491,44, S. 1–2.

56 „Befragung des Herrn Kapitän Kaiser durch Herrn William von Bremen am 10. Dezember 1958 in Hamburg", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Balt. 491, 24, S. 1.

57 Reichardt, „Die ersten Boten", S. 16.

58 Žr. pastabą 59.

59 Tai buvo du užsienio reikalų ministerijos atstovai ir už daugumą laivų atsakingas transporto vadybininkas Baronskis, kuris į Taliną atskrido be paso.

60 „Befragung des Herrn Landrat Kubitz durch Herrn William von Bremen am 23.6.1959 in Eschwege", Archiv des Herder-Institut, DSHI 140 Balt. 491, 29. Beje, H. Froveinas apie suplanuotą „išvežimą" turėjo sužinoti bent jau spalio 5-ąją, nes spalio 6-osios rytą, dar prieš Hitlerio kalbą, jis skambino į Berlyną ir prašė, kad „akcija, apie kurią buvo pranešta vakar vakare [...] būtų atšaukta". H. Froveinas tada pranešė, kad artimiausiu metu negresia joks pavojus (PA AA R28863, Büro Reichsaußenminister, Estland: Mitteilung vom Büro des Staatssekretärs, 6. Oktober 1939). Bet Estijos pasiuntinys Berlynui K. Toferis (Tofer) porą dienų prieš tai išreiškė susirūpinimą, kad rusai dabar kelia tokius reikalavimus, kurie jau neatitinka Estijos ir Sovietų Sąjungos tarpusavio pagalbos pakto ir Estijoje kelia socialistinės revoliucijos pavojų (PA AA R28863: Mitteilung von Woermann, 3. Oktober 1939). Tada užsienio reikalų ministerijos valstybinis sekretorius Ernstas fon Veiczekeris (Ernst von Weizsäcker) spalio 5 d. sovietų vyriausybei pasiuntė pranešimą, kuriame buvo teigiama, kad „dėl neramumų Baltijos šalyse" jose gyvenančių „vokiečių ir baltvokiečių gyvybei iškilo pavojus". Todėl Vokietija ketina „pasiųsti laivus į Rygą, Liepoją, Ventspilį, Piarnu ir Taliną, kad iš ten būtų galima išvežti vokiečius ir baltvokiečius" (PA AA R29670, Büro des Staatssekretärs, Lettland: Weizsäcker an Gesandtschaft in Moskau, 5. Oktober 1939). Su šiuo sprendimu buvo

supažindintos ir Vokietijos pasiuntinybės Rygoje bei Taline (PA AA RIGA 94, Handakten Korrespondenz: Weizsäcker an Gesandtschaft Riga, 5. Oktober 1939).

61 Beje, Trečiojo reicho piliečiai iš Rygos laivu Scharhörn buvo išgabenti jau spalio 14 d. ir spalio 26 d.

62 J. von Hehn pateikia tikslesnius skaičius: 52 583 žmonės iš Latvijos ir 11 984 žmonės iš Estijos. Žr.: Von Hehn, Die Umsiedlung, S. 131 und 121.

63 „Eine Krankenschwester im Umsiedlungswerk: Ein Brief", Der Führer ruft, S. 94–98; čia: S. 95.

64 Von Hehn, Die Umsiedlung, S. 128.

65 Ar ir kur skirti „paskutinę poilsio vietą", sprendė Reicho gydytojų sąjungos vadovas, žr.: Brief des Reichssicherheitshauptamtes an die Einwandererstelle Nordost, Stettin, 5. Dezember 1939, Bundesarchiv Berlin, R69/106.

66 „Befragung des Herrn Kapitän Kaiser", S. 2.

67 Baltendeutsche Heimkehr, S. 7.

68 „Befragung des Herrn Adam Baron Engelhardt durch Herrn William von Bremen am 16. Dezember 1958 in Kiel", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Balt. 491,16, S. 8.

69 „Befragung des Herrn Werner von Glasenapp durch Herrn William von Bremen am 12. Oktober 1958 in Rottenburg/Neckar", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Balt. 491,18, S. 9.

70 Žr. Sašos Hovindo (Sascha Howind) straipsnį šios knygos 1 skyriuje „Svajonių laivas Vokietijos tautinei bendruomenei? *Wilhelm Gustloff* ir Trečiojo reicho socialinė propaganda".

71 Heinz Schön, Die Letzte Fahrt der „Wilhelm Gustloff" (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2008), S. 46–47.

72 Gdynės Imigracijos tarnybos vadovas spalio pabaigoje kreipėsi į Šiaurės jūroje esančios karinio jūrų laivyno bazės viršininką prašydamas iš Gdansko į Gdynę išsiųsti laivą Robert Ley, „skubiai reikalingą ligoniams ir neįgaliesiems patalpinti" (Brief vom 28. Oktober 1939, Bundesarchiv Berlin, R 69/1219).

73 Plačiau žr. svetainėje wilhelmgustloff.com (http://www.wilhelmgustloff.com/history_hospitalship.htm) (2010 m. rugsėjo 29 d. duomenys).

74 „Lettland: Handzettel 4, etwa vom November 1939" (Dokument 137), in Loeber, Diktierte Option: die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland, 1939–1941 (Neumünster: Wachholtz Verlag, 1972), S. 174–176; čia: S. 175.

75 „Rückwanderer verließen gestern mit dem Dampfer ‚Der Deutsche' die alte Heimat", Rigasche Post, 12. November 1939, in Erich von Noltein, Die Umsiedlung der Deutschen aus Lettland, 1939 (München: Im Selbstverlag, 1979), S. 100–101; čia: S. 100.

76 „Wie unsere Kranken fahren werden", Rigasche Rundschau, 15. November 1939, in Die Umsiedlung der Deutschen aus Lettland, S. 103–105; čia: S. 103.

77 Hans Krieg (Hrsg.), Baltenbrüfe zur Rückkehr ins Reich (Berlin-Leipzig: Nibelungen-Verlag, 1940), S. 33.

78 Ten pat, S. 45.

79 Ten pat, S. 47.

80 „Irma Eigi: Briefe", Jahrbuch des baltischen Deutschtums, XXXVI (1989), S. 43–64; čia: S. 47.

81 *Der Führer* ruft, S. 105.

82 Žr., pvz., Krieg, Baltenbrieft, S. 19 ir S. 45.

83 *Cordoba* turėjo pajudėti gruodžio 9 d. Iš pradžių dėl incidento buvo kaltinamos britų slaptosios tarnybos, tik daug vėliau nustatyta, kad pasikėsinimą suorganizavo prancūzų slaptoji tarnyba. Žr.: Von Hehn, Die Umsiedlung, S. 128–129.

84 Taip teigė Walther von Hoerschelmann, žr.: „Befragung des Herrn Walther von Hoerschelmann", S. 7.

85 Žr., pvz., Heinricho Pelchau (Heinrich Poelchau) laišką, rašytą sūnui Klausui į Karaliaučių („Abschrift des ersten

Briefes nach der Umsiedlung von Papi aus Prerow an Klaus in Könisgberg", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Bali. 491,36).

86 PA AA R29670: Telegramm von Kotze an AA, 1. Dezember 1939.

87 Plg. Ivar Siegfried Hahnberg, Der Junge aus Riga (Berlin: Zeitgut, 2005), S. 10–11.

88 Apie perkraustymo akciją nacistų tarnybos buvo surinkusios ir labai kritiškų atsiliepimų, tačiau, aišku, jų nepublikavo, plačiau apie tai žr.: „Auszüge aus Briefen und Karten baltendeutscher Rückwanderer", Bundesarchiv Berlin, R069/001223.

89 Beje, yra buvę ir kitaip, pavyzdžiui, vienas baltvokietis, įdarbintas cukraus fabrike, skundėsi, kad „lenkams teikiama pirmenybė, o iš Baltijos šalių atkelti vokiečiai skriaudžiami" („Auszüge aus Briefen und Karten baltendeutscher Rückwanderer", Bundesarchiv Berlin, R069/001223).

90 Bastian Filaretow, „Die Deutschbalten seit der Umsiedlung", in Wilfried Schlau (Hg.), Die Deutschbalten (München: Langen Müller, 1995), S. 115–134; čia: S. 118.

91 Ten pat, S. 118.

92 Ten pat, S. 117.

93 Michael Garleff, „Die Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhängigen Staaten Estland und Lettland", in Gert von Pistohlkors (Hg.), Deutsche Geschichte im Osten Europas: Baltische Länder (Berlin: Siedler, 1994), S. 452 ff.; čia: S. 543.

94 „Befragung des Herrn Wolfgang Bernewitz durch Herrn Wiliam von Bremen am 13. Dezember 1958 in Lübeck", Archiv des Herder-Instituts, DSHI 140 Bah. 491,10.

95 Filaterow, „Die Deutschbalten seit der Umsiedlung", S. 117.

96 Išsamiau apie susipynusius įvairius šio pertvarkymo aspektus žr.: Aly, „Endlösung", S. 57–92.

97 Garleff, „Die Deutschbalten als nationale Minderheit", S. 543.

98 Buvo ir atviro antisemitizmo apraiškų. Viena baltvokietė, mąstydama apie prarastą tėviškę ir latvių laukiantį likimą, rašė: „Žydai su savo auksu ten liks ir dabar vaidins didelius ponus" (Krieg, Baltenbriefe, S. 29).

99 Der Führer ruft, S. 150.

100 Ten pat, S. 155 ir S. 156.

101 Jürgen E. Kroeger, Eine baltische Illusion: Tagebuch eines Deutsch-Balten aus den Jahren 1939–1944 (Lüneburg: Verlag Nordland-Druck, o. D.), S. 28.

102 Atsiminimus apie laivo *Steuben* tragediją žr.: Bundesarchiv Bayreuth Ost-Dok. 4/53, S. 27–35 ir S. 42–43.

103 Žr.: http://de.wikipedia.org/wild/Potsdam_(1935) (2010 m. spalio 6 d. duomenys).

104 Žr. 1968 m rugpjūčio 27 dienos Konrado Engelhardo (Conrad Engelhardt) laišką Hansui Švarcui (Hans Schwarz), Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/49.

105 Karin von Borbely, Deutsch-baltisches Gedenkbuch (Darmstadt: Deutsche-Baltische Genealogische Gesellschaft, 1991), z. B. S. 91, 255, 278, 319.

106 Garleff, „Die Deutschbalten als nationale Minderheit", S. 547.

03 SKYRIUS

Jann M. Witt

WILHELM GUSTLOFF ANTRAJAME PASAULINIAME KARE

Laivo *Wilhelm Gustloff* istorija itin glaudžiai susijusi su Antrojo pasaulinio karo istorija. Nuo pačių pirmųjų karo dienų, kai jame buvo įrengta karo ligoninė, ir vėliau, kai Gdynėje[a] jis tapo 2-osios mokomosios povandeninių laivų divizijos[b] gyvenamuoju laivu, iki likus vos keletui savaičių prieš kapituliaciją, laivas, tapęs pabėgėlių gelbėtoju, buvo paskandintas – jo istorija simboliškai atkartoja visą karo eigą nuo pačios pradžios, kai Vokietija užpuolė Lenkiją, iki totalinio Trečiojo reicho žlugimo.

Liepsnojanti Vesterplatė. Linijinis laivas *Schleswig-Holstein* 1939 m. rugsėjo 1 d. 4 valandą 45 minutės atidengė ugnį. Prasidėjo Antrasis pasaulinis karas.

a Straipsnio autorius Jann M. Witt Gdynę vadina Gotenhafenu, taip, kaip ji buvo vadinama per vokiečių okupaciją 1939–1945 m. – vert. pastaba.

b Vok. 2. U-Boot-Lehrdivision, sutr. 2.ULD – vert. pastaba.

Adolfas Hitleris, lydimas Keitelio, Forsterio, Riomelio ir laivo *Schleswig-Holstein* kapitonų, lankosi Vesterplatės kovų vietoje.

ANTROJO PASAULINIO KARO PRADŽIA

Pradėtas statyti 1936 m. Vokietijos darbo fronto[a] užsakymu, o 1937 m. liepos 5 dieną Hamburgo laivų statykloje į vandenį nuleistas keleivinis laivas *Wilhelm Gustloff* buvo atiduotas nacistinei laisvalaikio organizavimo tarnybai *Kraft durch Freude* (*KdF*) ir nuo 1938 m. kovo atliko daug kruizinių kelionių į Madeirą, Italiją ir Norvegiją[1]. 1939 m. rugpjūčio 22 dieną *Wilhelm Gustloff* išplaukė iš Hamburgo uosto į penkių dienų kruizą, į Norvegiją, o rugpjūčio 26 dieną vėl parplaukė į Hamburgą. Po keleto dienų, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, *Vilhelmo Gustlofo* karjera KdF organizacijoje baigėsi – atostogautojų neliko[2].

Ankstyvą 1939 m. rugsėjo 1-osios rytą prie Gdansko[b] stovintis vokiečių linijinis laivas *Schlesvig-Holstein* pradėjo šaudyti į lenkų pozicijas Vesterplatės pusiasalyje. Tuo pačiu metu vokiečių kariuomenė peržengė Lenkijos sieną[3]. Praėjus trim dienoms, laikydamosi savo garantinių įsipareigojimų Anglija ir Prancūzija Vokietijos reichui paskelbė karą[4]. Užpuldamas Lenkiją Adolfas Hitleris pradėjo dar neregėto masto niokojamąjį karą. Liūdni šio beveik šešerius metus trukusio, vykusio žemėje, ore ir jūroje, žmonijos istorijoje didžiausio karo rezultatai: sugriauta Europa, apie 60 milijonų žuvusiųjų, iš jų apie 20–30 milijonų civilių gyventojų, netekusių gyvybės per karo veiksmus, oro antskrydžius, per deportacijas ar masines žudynes[5].

Likus keletui dienų iki karo pradžios, 1939 m. rugpjūčio 23-iąją, Vokietijos Reichas ir Sovietų Sąjunga pasirašė nepuolimo sutartį, kuri Hitleriui suteikė daugiau taip jam

a Vok. Deutsche Arbeitsfront, sutr. DAF – buvo Vokietijos profesinė sąjunga, kurią prižiūrėjo nacistai – vert. pastaba.

b Vok. Danzig, lenk. Gdańsk – vert. pastaba.

reikalingos laisvės puolant Lenkiją. Be to, abu diktatoriai, Hitleris ir Stalinas, slaptu papildomu protokolu susitarė dėl Lenkijos padalijimo tarp Vokietijos ir SSRS[6].

O *Wilhelm Gustloff* pačioje karo pradžioje, 1939 m. rugsėjo 4 dieną, buvo perduotas karinio jūrų laivyno Hamburgo žinybai ir tapo karinio jūrų laivyno pagalbiniu laivu. Civiliai, kurie sudarė didžiąją dalį įgulos, pasitraukė iš laivo, jame liko tik kapitonas Heinrichas Bertramas (Heinrich Bertram), dalis tiltelio karininkų, didesnė dalis dirbusiųjų denyje ir šiek tiek mašinų skyriaus bei virtuvės personalo[7].

WILHELM GUSTLOFF TAMPA PLAUKIOJANČIA KARO LIGONINE

Vilhelmą Gustlofą buvo numatyta pertvarkyti į plaukiojančią karo ligoninę. Rengdamasi karui, vermachto vadovybė manė esant reikalinga laivuose įrengti ligonines, kad sužeistuosius būtų galima saugiai pargabenti į Vokietiją ir kad jie pakeliui galėtų gauti medicinos pagalbą. 1939 m. rugpjūčio 23-iąją, dar prieš Vokietijai užpuolant Lenkiją, skubiai pertvarkyti ir ligoniams transportuoti parengti keleiviniai laivai *Berlin* ir *Stuttgart* buvo perduoti vermachto žinion[8].

Plaukiojančiomis karo ligoninėmis paversti laivai buvo skirti išimtinai ligoniams prižiūrėti todėl jiems taikyta ypatinga tarptautinės humanitarinės teisės globa. Dėl šios priežasties jie turėjo būti be abejonių atpažįstami ir turėti aiškiai matomus specialius išorinius ženklus[9]. Rugpjūčio 26-ąją į Piliavos[c] uostą atplaukę laivai *Berlin* ir *Stuttgart* buvo paženklinti pagal Ženevos konvencijų reikalavimus: nudažyti baltais

c Vok. Pillau, dabar Baltijskas – miestas Karaliaučiaus krašto vakarinėje dalyje – vert. pastaba.

Laivas *Wilhelm Gustloff* – plaukiojanti ligoninė Dancige. 1939 m. spalis.

Vokietijos ir Raudonoji armijos pasidalija Lenkiją. Draugiškas vokiečių karininkų ir 29-iosios tankų brigados bataliono komisaro V. Borovickio pokalbis Brastoje (*Brest-Litovske*) prie sovietų šarvuotojo automobilio BA-20. 1939 m.

gruntiniais dažais, per visą korpusą apvesti 1,5 m pločio žalia juosta, iš abiejų kamino pusių pažymėti dideliais raudonais kryžiais, simbolizuojančiais karo ligoninę. Be to, laikantis Ženevos konvencijų, visoms kare dalyvaujančioms valstybėms buvo pranešta apie šių laivų paskirtį[10].

Vokiečių kariuomenės daliniams greitai veržiantis į Lenkiją, atrodė, jog karo ligoninėmis tapusių laivų panaudoti neteks, tačiau 1939 m. rugsėjo 4-ąją vyriausioji karinio jūrų laivyno vadovybė[a] įsakė per 12 dienų pertvarkyti ir abu KdF organizacijai priklausančius laivus – *Robert Ley* ir *Wilhelm Gustloff*, kiekviename įrengti po 500 lovų ir aprūpinti juos reikalinga medicinine įranga. Tiesa, pertvarkymas užtruko šiek tiek ilgiau: *Wilhelm Gustloff* buvo parengtas ir perduotas tarnybon tik 1939 m. rugsėjo 22 d., o *Robert Ley* – dar po dviejų dienų[11].

Į Lenkiją besiveržiančios vokiečių kariuomenės nebuvo įmanoma sulaikyti.

a Vok. Oberkommando der Kriegsmarine – vert. pastaba.

Išskyrus drąsą, lenkų kariuomenė nelabai turėjo kuo gintis nuo moderniausios ano meto karo mašinos. Per keletą savaičių Lenkija buvo palaužta: rugsėjo pabaigoje lenkų kariuomenė kapituliavo, o Lenkijos vyriausybė pabėgo į užsienį. Lenkijos valstybės neliko. 1919 m. nuo Vokietijos atskirtosios sritys vėl buvo prijungtos prie Vokietijos, likusią okupuotos Lenkijos teritoriją ėmė valdyti vokiečiai, pavadinę Generaline gubernija,[b] o Krokuvą paskelbę jos sostine. Vietos gyventojai buvo brutaliai engiami, ankstesnieji vadovybės žmonės iššudyti, šalis be atodairos plėšiama. Nacistai iškart ėmėsi persekioti žydus ir varyti juos į perpildytus getus. Kai vokiečių pergalė tapo akivaizdi, rugsėjo 17 d., Stalino įsakymu Raudonoji armija užėmė rytines Lenkijos teritorijas ir sovietai elgėsi ne mažiau žiauriai už vokiečius[12].

Rugsėjo 27 d. *Wilhelm Gustloff* iš Hamburgo uosto išplaukė į Gdanską. Ten į laivą buvo paimti 685 sužeisti lenkai drauge su sužeistais vokiečių povandeninio minų paieškos laivo M 85 įgulos nariais. Už savaitės, spalio 4 d., *Wilhelm Gustloff*, gavęs užduotį laive esančius sužeistuosius nugabenti į esantį prie Kylio kanalo Rendsburgą[c] ir grįžti į Gdanską, išplaukė iš Gdansko uosto[13].

Pasibaigus karo žygiui į Lenkiją, laivų, pertvarkytų į karo ligonines, vėl kurį laiką nereikėjo. Tačiau karinio jūrų laivyno vyriausioji vadovybė 1939 m. lapkričio mėn. vis tiek nusprendė „galimiems katastrofų atvejams", t.y., jei vokiečių uostai būtų smarkiai bombarduojami, kiekviename didesniame vokiečiams priklausančiame Šiaurės ir Baltijos jūrų uoste pastatyti po didelį laivą su įrengta karo ligonine. *Wilhelmui Gustlofui* liepta prisišvartuoti Gdynėje, kuri vokiečių okupacijos metais buvo pervadinta į Gotenhafeną. Ten laivas tapo stacionaria ligonine, aptarnaujančia Gdansko apylinkių gyventojus. Laivas pasirengė vėl pakelti inkarą tik tada[14], kai prasidėjo Danijos–Norvegijos operacija, pavadinta Vezerio manevrais[d].

WILHELM GUTSLOFF UŽDUOTYS NORVEGIJOJE

Po pergalės Lenkijoje Vokietijos karinės vadovybės žvilgsnis nukrypo į Norvegiją. 1940 m. balandžio 9 d. Vokietija užpuolė Daniją ir Norvegiją. Hitleris ir vermachto vyriausioji vadovybė šiuo žingsniu tikėjosi ne tik užbėgsią už akių britams, kurie taip pat rengėsi pulti šiaurinę Norvegijos dalį, bet ir užsitikrinsią savo karinėms reikmėms

b Vok. „Generalgouvernement" – vert. pastaba.

c Dan. Rendsborg – miestas prie Eiderio upės ir Kylio kanalo, Vokietijos šiaurėje, Šlezvigo-Holšteino žemėje – vert. pastaba.

d Vok. Operation „Weserübung" – Danijos (Weserübung-Süd) ir Norvegijos (Weserübung-Nord) užėmimo operacija, kurią Vokietija vykdė 1940 m. – vert. pastaba.

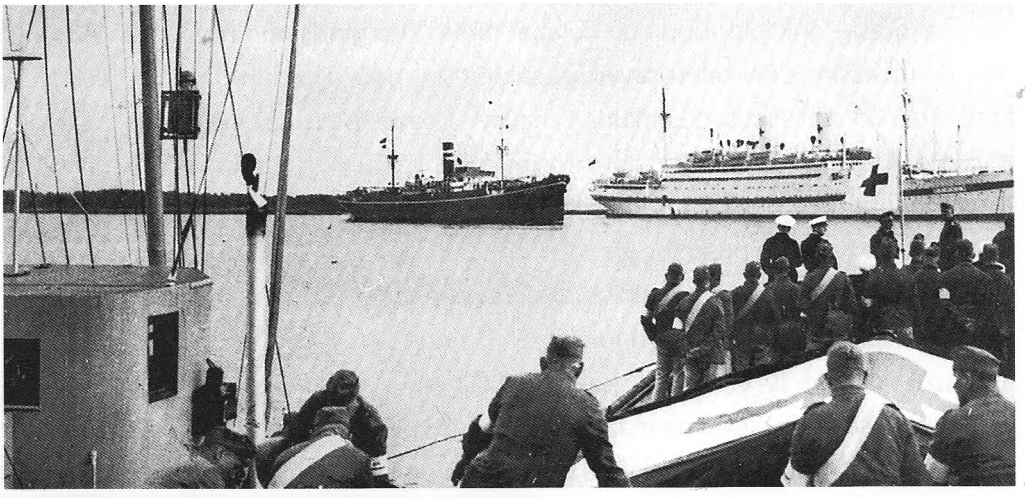

Plaukiojanti ligoninė *Berlin* grįžta su sužeistais kariais, dalyvavusiais „Vezerio manevruose" – Danijos, Norvegijos užėmime.

saugų geležies rūdos transportavimą iš Švedijos rūdynų per Narviko uostą bei gerą vietą karinei bazei, jei tektų kariauti Šiaurės Atlante. O Danija jiems buvo reikalinga kaip patogus sausumos tiltas į šiaurę[15]. Ankstyvą balandžio 9-osios rytą, maždaug 4 val. 15 min., Vokietijos kariuomenė, nepaskelbusi karo, peržengė Danijos sieną. Dar nebuvo praėję nė metai, kai 1939 m. gegužės 31 d. Vokietija ir Danija buvo sudariusios nepuolimo sutartį. Nesutikę rimtesnio pasipriešinimo vokiečiai patraukė į Jutlandiją. Jau kitą dieną Danija kapituliavo[16]. Tuo pačiu metu vokiečių junginiai sausuma, iš jūros ir iš oro puolė Norvegiją. Jie nusitaikė į Vakarų Norvegijos uostus, ypač aršiai buvo puolamas Narvikas – patogus uostas išvežti švedišką geležies rūdą, kurios kare reikia itin daug. Bet Norvegijos okupacija nepraėjo taip sklandžiai, kaip žygis į Daniją. Norvegijos kariuomenė, remiama anglų, prancūzų ir lenkų junginių, įnirtingai priešinosi, tačiau galiausiai, po daugybės pralaimėtų kovų, turėjo nusileisti vokiečių pajėgoms[17].

Balandžio 17 d. *Wilhelm Gustloff* prisišvartavo Zasnice, o gegužės 10 d. gavo įsakymą plaukti į Oslą paimti sužeistųjų[18].

Emigracijoje, Londone, Norvegijos karalius Haakonas birželio 10 d. paskelbė, kad Norvegija kapituliuoja. Kaip ir kitose okupuotose šalyse, nacistų valdymo laikotarpiu Norvegijoje vyko teroras, masiniai suėmimai, kankinimai, deportacijos, sušaudymai. Norvegija ir Danija vokiečių okupuotos liko iki pačios karo pabaigos[19]. Okupuojant Daniją ir Norvegiją, vokiečių karinis jūrų laivynas patyrė nemaža nuostolių: buvo

Sunkiai sužeistieji laive ligoninėje *Stuttgart*. Sužeistųjų evakuacijoje dalyvavo ne tik *Wilhelm Gustloff*, bet ir daugybė kitų Vokietijos laivų.

paskandintas sunkusis kreiseris *Blücher*, lengvieji kreiseriai *Königsberg* ir *Karlsruhe* bei dešimt eskadrinių minininkų. Žalos patyrė daugelis kitų karinio jūrų laivyno dalinių ir ilgesnį laiką jie buvo neveiklūs. Iš viso per Norvegijos šturmą Vokietija jūroje neteko trečdalio savo karinio laivyno pajėgų[20].

1940 m. liepos 2-ąją *Wilhelm Gustloff* su 736 sužeistaisiais išplaukė iš Oslo uosto į Kylį, ten atidavė 563 sužeistuosius, o su kitais pasuko į Svinemiundę (Svinouiscę)[a]. Paskui, iki 1940 m. rugpjūčio 25-osios, laivas stovėjo Ščecine,[b] jame ir vėl veikė plaukiojanti ligoninė. Kai prasidėjo pasirengimas operacijai „Jūrų liūtas"[c], per kurią Vokietija ketino įsiveržti į Didžiąją Britaniją, *Wilhelm Gustloff* buvo pasiųstas į Kylį, o iš ten – į Bremerhafeną (Vezermiundę)[21d]. Vokietija turėjo nemenką karinių oro pajėgų pranašumą, todėl tikėjosi Anglijos pakrantėje išlaipinti savo kariuomenę, tačiau vokiečiai, sėkmingai pradėję „oro mūšį dėl Anglijos", jį galiausiai pralaimėjo. Planus įsiveržti į Angliją teko pamiršti. Vietoj to prasidėjo pasirengimas karui su SSRS[22]. Kai 1940 m. spalio 12 d. oficialiai buvo paskelbta, kad operacija „Jūrų liūtas" atšaukiama, spalio pabaigoje *Wilhelm Gustloff* vėl išplaukė į Oslą paimti 414 sužeistųjų ir pargabenti į Svinouiscę[23].

---

a Vok. Swinemünde, lenk. Świnoujście – uostas prie Baltijos jūros, pačioje šiaurės vakarų Lenkijoje – vert. pastaba.

b Vok. Stettin, lenk. Szczecin – miestas Lenkijos šiaurės vakaruose – vert. pastaba.

c Vok. „Unternehmen Seelöwe" – vermachto parengtas, bet neįgyvendintas įsiveržimo į Angliją planas – vert. pastaba.

d Straipsnio autorius Jann M. Witt Bremerhafeną vadina Wesermünde, taip, kaip iki 1947 m. buvo vadinama viena Bremerhafeno dalis – vert. pastaba.

WILHELM GUSTLOFF TAMPA PLAUKIOJANČIOMIS KAREIVINĖMIS

Okupavęs Daniją ir Norvegiją, Vokietijos reichas galėjo šeimininkauti visoje Baltijos jūroje ir jos prieigose. Todėl pirmaisiais karo metais vokiečių prekybiniai laivai beveik netrikdomi plaukiojo Baltijos jūroje[24]. Be to, Baltijos jūra tapo puikia vieta praktikuotis ir stiprinti vokiečių karinį jūrų laivyną. Prasidėjus karui, jūrų laivyne tarnaujančių karių skaičius gerokai padidėjo, buvo sudaryta daug naujų junginių, tarnybon stojo

2-osios mokomosios povandeninių laivų divizijos skyriaus personalas laive *Wilhelm Gustloff*.

daug naujų povandeninių laivų[25]. Siekiant kaip galima greičiau padidinti kautynėms parengtų povandeninių laivų skaičių, reikėjo ne tik plėtoti laivų statyklų pajėgumus, bet sukurti ir mokymo centrus, kuriuose būtų galima rengti povandeninių laivų įgulos narius. Pradėjus kariauti povandeninių laivų specialistų rengimui tiesiogiai ėmė vadovauti karinio jūrų laivyno vyriausiasis vadas grosadmirolas Karlas Denicas (Karl Dönitz)[26].

Dėl vietos stokos povandeninių laivų specialistų mokykloje Holšteino Noištate[a]

a Vok. Neustadt in Holstein – miestelis Šlezvigo-Holšteino žemėje, anksčiau buvęs svarbus uostas, dabar turistų ir poilsiautojų traukos vieta – vert. pastaba.

Povandenininkai laive *Wilhelm Gustloff*.

ir dėl nuogąstavimo, kad Liubeko įlanką, kurioje vyko mokymai, gali užminuoti britų lėktuvai, 1940 m. pradžioje buvo nuspręsta visą povandeninių laivų specialistų rengimą perkelti į Rytprūsius. Dar 1939 m. gruodžio mėnesį Gdanske buvo įkurdinta pirmoji mokomoji flotilė, kurioje povandeninių laivų įgulos buvo mokomos šaudymo ir kovos meno, 1940 m. balandį – antroji mokomoji flotilė, o Gdynėje nuo 1940 m. sausio ėmė veikti fronto taktikos mokomasis centras povandenininkams. 1940 m. kovo mėnesį visa povandeninių laivų specialistų rengimo mokykla ir Holšteino Noištate stovėjusi mokomoji flotilė buvo perkeltos į Piliavą ir pavadintos pirmąja mokomąja povandeninių laivų divizija (1. ULD)[b]. 1940 m. liepos mėn., siekiant padidinti povandenininkų mokymo pajėgumus, Gdynėje papildomai buvo suformuota antroji mokomoji povandeninių laivų divizija (2. ULD). 1940 m. lapkričio 1 d. Gdynėje jau prasidėjo mokymai[27].

Wilhelm Gustloff 1940 m. lapkričio 17 d. gavo įsakymą plaukti į Gdynę, kur jo medicinos personalui ir daliai įgulos teko palikti laivą. Jis nuo to meto, nudažytas pilka maskuojamąja spalva, tapo antruoju antrosios mokomosios povandeninių laivų divizijos skyriumi, kuriame buvo gyvenama ir mokomasi[28].

Greta pagrindinės užduoties – Vokietijos pakrančių apsaugos – kariniam jūrų laivynui buvo skirta užkirsti Didžiosios Britanijos tiekimo kelius Atlanto vandenyne. Vadinamasis „mūšis dėl Atlanto" vyko per visą karą[29]. Kaip ir per Pirmąjį pasaulinį karą, taip ir dabar, Vokietijos karinė vadovybė daug dėmesio skyrė povandeniniams laivams. Iš pradžių vokiečiai povandeninių laivų turėjo nedaug, bet jau tada pastebėjo, kad, juos naudojant skandinti priešo laivams, galima patirti mažiausiai nuostolių ir pasiekti geriausių rezultatų. Okupavęs Norvegiją ir Prancūziją, vokiečių vermachtas

b Vok. 1. U-Boot-Lehrdivision, sutr. 1.ULD – vert. pastaba.

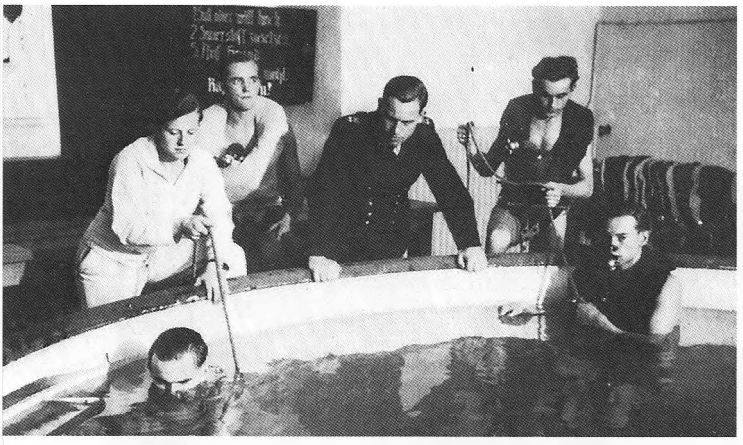

Povandeninių laivų jūreiviai treniruojasi *Wilhelm Gustloff* baseine.

įsigijo naujų strateginiu požiūriu patogių teritorijų ir nuo 1940 m. povandeniniais laivais Atlante ėmė medžioti sąjungininkų konvojaus lydimas laivų vilkstines[30].

Į šį karą dėl prekybos kelių vokiečių karinio jūrų laivyno vadovybė iš pradžių buvo įtraukusi ne tik povandeninius, bet ir kitus laivus, taip pat sunkiuosius kreiserius. Sunkiąją antvandeninę techniką naudoti strategijos sumetimais buvo ne mažiau svarbu nei skandinti prekinius laivus, nes dėl to prekinių laivų palydai britai turėjo skirti daugiau karo laivų[31]. Tačiau 1941 m. gegužės mėnesį paskendus laivui *Bismarck*, prekiniame kare nustota naudoti sunkiuosius antvandeninius laivus, o kartu sužlugo ir karinio jūrų laivyno vyriausiosios vadovybės puolamoji strategija. Nuo to laiko kovoje su britų konvojumi dažniausiai dalyvavo tik vokiečių povandeniniai laivai, todėl išmokytų povandeninių laivų įgulos narių poreikis, o kartu ir prie Baltijos jūros esančių mokymo centrų svarba nuolat didėjo. Dėl vis augančio naujų povandeninių laivų skaičiaus ir kylančių reikalavimų jų įguloms mokymai tapo dar intensyvesni ir griežtesni[32].

1941 m. birželio 22 d. Hitlerio įsakymu Vokietijos kariuomenė užpuolė Sovietų Sąjungą. Vos po dviejų savaičių nuo žygio į Rusiją pradžios vokiečių daliniai pasiekė Suomijos įlanką. Vokiečių karinis jūrų laivynas abiejose įlankos pusėse įrengė tvirtas užtveriamąsias pozicijas, kurios iki pat 1944 m. užkirto kelią visiems sovietų mėginimams povandeniniais ar antvandeniniais kariniais laivais prasiveržti pro jas. Turėdami tokią apsaugą vokiečių prekiniai laivai galėjo ir toliau nekliudomai plaukioti po Baltijos jūrą, gabenti karybai svarbius krovinius iš Švedijos ar į Rytų frontą, jūros keliu pristatyti reikalingą papildymą. Be to, iki pat 1944 m. rudens karinis jūrų laivynas galėjo disponuoti karo veiksmų beveik nekliudyta rytine Baltijos jūros puse, išbandyti ten naujus laivus ar mokyti naujai sudaromas įgulas[33].

Nuo 1940 m. pabaigos laivas *Wilhelm Gustloff* buvo paverstas plaukiojančiomis kareivinėmis ir stovėjo Gdynėje. Jame gyveno jaunesnieji karininkai ir kiti laivų įgulų nariai. Elektra, garu ir vandeniu iš pradžių buvo apsirūpinama paleidžiant laivo įrenginius. Tik 1943 m. krante pastatyta maža katilinė, iš kurios buvo tiekiamas garas visiems trim antrajai povandeninių laivų divizijai priklausantiems laivams: *Wilhelm Gustloff*, *Hansa* ir *Oceana* bei Gdynės uoste prišvartuotam *Antonio Delfino*. Šiek tiek vėliau tie laivai buvo prijungti prie kranto elektros tinklo. *Vilhelmo Gustlofo* katilai ir generatoriai buvo užkonservuoti ir dar viena dalis įgulos paliko laivą. Vietoj taikos metu įprastos 400 asmenų komandos laive liko tik 150 įgulos narių, kurių trečdalis buvo užsieniečiai, daugiausia kroatai. O įgulos nariai vokiečiai dažniausiai buvo netinkami karo tarnybai, senyvo amžiaus vyrai arba besimokantys jaunuoliai. Civilių įgulos narių užduotis buvo laive palaikyti tvarką, prižiūrėti įrenginius ir mašinas bei aptarnauti įgulą ir laive gyvenančius karius[34].

1943 m. spalio 9 d., per vieną sąjungininkų oro antskrydį, *Wilhelm Gustloff* smarkiai nukentėjo. Palei patį korpusą vandenyje sprogusi bomba laivagalyje, žemiau vaterlinijos pramušė 1,5 m ilgio plyšį. Pradžiai jis buvo užkamšytas laive esančiomis priemonėmis ir tik 1944 m. kovo mėnesį skylė po vandeniu užtaisyta laivų statykloje[35].

Dar 1944 m. vasario 20 d. kapitonas H. Bertramas laivą ir komandą perdavė savo įpėdiniui kapitonui Frydrichui Peterzenui (Friedrich Petersen)[36].

1944 m. vasarą prasidėjo paskutinis Antrojo pasaulinio karo etapas. Birželio 6 d.

Wilhelm Gustloff Gdynės (Gotenhafeno) uoste.

Normandijoje išsilaipino sąjungininkų kariuomenė – tai buvo Europos išlaisvinimo iš vokiečių okupacijos pradžia. Bet vokiečių karininkų mėginimas 1944 m. liepos 20 d. pasikėsinti į Hitlerį, jį pašalinus baigti betikslį karą, žlugo[37].

KARO VEIKSMAI PERSIKELIA Į BALTIJOS JŪRĄ

Per vasarą amerikiečių kariuomenė pasiekė vakarinę Vokietijos reicho sieną. Tuo pačiu metu Raudonoji armija Rytų fronte pradėjo didįjį strateginį puolimą: liepos 29 d. sovietų daliniai pasiekė Rygos įlanką, vokiečių armijų grupė „Nord" („Šiaurė") Estijoje ir Latvijoje liko atkirsta ir susisiekti su Vakarais galėjo tik per Baltijos jūrą. Dabar Baltijos jūra, iki tol iš esmės buvusi Vokietijos vidaus jūra, tapo karo veiksmų arena. Visos likusios karinio jūrų laivyno pajėgos buvo pasiųstos ginti Vokietijos uostų ir saugoti Rytų frontui papildymą gabenančių vilkstinių. Vėliau kariniams vokiečių laivams teko tiesiogiai dalyvauti kovos veiksmuose ir, šaudant iš savo pabūklų, paremti sausumos dalinių veiksmus[38].

Artėjant Rytų frontui, kilo grėsmė ir povandenininkų mokymams. Kai Vokietija neteko daug povandeninių laivų, 1943 m. gegužės pabaigoje karinio jūrų laivyno vadas grosadmirolas K. Denicas įsakė vokiečių povandeniniams laivams Atlante nutraukti kovas su britų konvojumi. Paskutiniame karo etape vokiečių povandeninius laivus retai lydėjo sėkmė, o nuostoliai toliau didėjo. Niekas nepasikeitė ir sukūrus naujus modernius XXI ir XXIII tipų laivus. Šie naujos konstrukcijos laivai galėjo ne tik panerti, bet ir greit judėti po vandeniu, tačiau juos naudoti imta pernelyg vėlai, kad dar būtų galima pakeisti situaciją jūros kare[39]. Tačiau admirolas K. Denicas neprarado vilties pradėti naują operatyvinį puolimą panaudojant povandeninius laivus ir dar 1944 metais inicijavo didelę povandeninių laivų statybos programą, taigi 1945 m. vasarį vokiečių karinis jūrų laivynas turėjo daugiau nei 400 povandeninių laivų – gausiau nei kada anksčiau. O Baltijos jūra liko vienintelė vieta, kur buvo galima netrikdomai išbandyti naujuosius povandeninius laivus ir rengti įgulų mokymus[40].

Dar 1944 m. pradžioje K. Denicas Hitleriui išdėstė, kokia svarbi jiems Baltijos jūra strateginiu požiūriu planuojant naująją povandeninių laivų ofenzyvą. Tačiau 1944 m. vasarą, sovietų kariuomenei prasiveržus prie Baltijos, K. Denico planams atnaujinti intensyvų povandeninių laivų karą kilo didelis pavojus. Jau 1944 m. rudenį artėjanti Raudonoji armija padarė žalos povandeninių laivų karių mokymams.

Liepojos ir Klaipėdos[a] mokomąsias flotiles teko perkelti į Gdynę. Aiškėjo, kad, sovietų kariuomenei toliau veržiantis Baltijos jūros pakrante, pavojuje atsidurs ir Gdansko įlanka, pagrindinė vokiečių povandeninių laivų pratybų ir mokymo vieta, ir visos viltys atnaujinti povandeninių laivų atakas žlugs. Todėl, nors Denico štabas rekomendavo trauktis[41], pats K. Denicas, kaip ir Hitleris, griežtai reikalavo nepaisyti nuostolių ir atkakliai, nepalenkiamai gintis Rytų fronte.

Nepaisant įnirtingos gynybos, vermachtas negalėjo sulaikyti sovietų kariuomenės dalinių, gal kai kuriais atvejais tik pristabdyti juos. 1944 m. rugsėjį Raudonoji armija jau vėl buvo užėmusi visą Pabaltijį. Nedelsiant per jūrą pradėta evakuoti vokiečių kareivius, sužeistuosius ir pabėgėlius iš Rytų. Pirmoji didelė tokios rūšies akcija įvyko 1944 m. rugsėjo mėnesį, kai iš Talino[b] buvo išgabenta beveik 50 000 vermachto kareivių ir 85 000 civilių. Pastebėtina, kad iki pačių paskutinių karo dienų pirmenybė buvo teikiama sužeistiesiems ir kariniams kroviniams, o pabėgėlius priimdavo tik tada, kai laivuose likdavo laisvos vietos[42].

Hitleris ir nacistų vyriausybė tuo metu prarado realybės jausmą ir vis dar reikalavo „bet kokia kaina laikytis". Buvo paskelbtas paskutinis šaukimas ir į frontą pasiųstas vadinamasis „folkssturmas"[c], sudarytas iš neišmokytų, prastai ginkluotų ir beprasmiška militarizmo dvasia užkrėstų jaunuolių bei senių. Abiejų šalių nuostoliai kilo į neregėtas aukštumas: vien per paskutinius penkis karo mėnesius žuvo po milijoną vokiečių ir rusų kareivių[43]. Siaubingai nukentėjo ir vokiečių civiliai gyventojai. Žiaurus likimas laukė tų, kuriems

a Straipsnio originale Liepoja ir Klaipėda vadinamos vokiškai – Libau ir Memel – vert. pastaba.
b Talinas autoriaus vadinamas – Reval – vert. pastaba.
c Liaudies pašauktinių būriai, vok. Volkssturm – vert. pastaba.

Vokiečių kareiviai ir civiliai gyventojai iš Rytų Prūsijos laivu evakuojami į Vokietiją. 1945 m.

nepavyko pabėgti. Sovietų kariai dabar troško kruvino keršto tariamiems kaltininkams: Raudonosios armijos žygį į Vokietiją lydėjo prievartavimai, šaudymai, plėšimai ir kitokie žiaurumai. Siekdami išvengti nugalėtojų keršto daugelis žmonių žudėsi[44].

Įniršę vokiečių kareiviai atkakliai mėgino sulaikyti sovietų šturmą. Kovoti skatino ne tik baimė pakliūti į rusų nelaisvę, bet ir tikslas – išsaugoti neužkirstus kelius pabėgėliams į Vakarus. O nacistų vadovybė Vokietijos rytinių sričių gyventojams neleido laiku evakuotis, ciniškai spekuliavo tais karių jausmais. Kietakaktiška nacistų politika ir reikalavimas laikytis sukūrė tokias sąlygas, kad daug žmonių bėgti leidosi tik paskutinės karo žiemos pačiame kovų įkarštyje[45].

GELBĖJIMASIS PER BALTIJOS JŪRĄ

1945 m. pradžioje liko tik laiko klausimas, kada vokiečiai pralaimės. 1945 m. sausio 15 d. Raudonoji armija apšaudymu ryžtingai pradėjo Vokietijos reicho puolimą; sausio 17 d. ji užėmė Varšuvą, o sausio 30-ąją Kostšyne prie Oderio[a] vakariniame Oderio krante raudonarmiečiai įjautvirtino pirmąjį prietiltį – iki Berlyno jiems beliko 60 kilometrų. Sausio 27 d. sovietų kariuomenė pasiekė Baltijos jūros pakrantę prie Elbingo ir taip perskyrė vokiečių dalinius, buvusius Rytų ir Vakarų Prūsijoje[46].

Artėjant Raudonajai armijai, civiliai vokiečių gyventojai ėmė bėgti, per šalį ritosi tikra pabėgėlių lavina, iki 1945 m. sausio pabaigos penki milijonai vokiečių buvo palikę savo namus ir bėgo nuo

Civiliai vokiečiai gelbėjasi nuo sovietų kariuomenės.

a Vok. Küstrin, lenk. Kostrzyn nad Odrą – miestas vakarų Lenkijoje, ties Odros (Oderio) ir Vartos santaka, Vokietijos pasienyje – vert. pastaba.

sovietų kariuomenės. Kai kurie vilkstinėmis patraukė per užšalusių Aistmarių ledą ir žuvo įlūžę ar pašauti skutamuoju skridimu skrendančių rusų lėktuvų. Kiti, ieškodami saugumo, mėgino rasti laivą, kuris juos nugabentų į Vakarus. Tik dabar prasidėjo didžioji kareivių ir pabėgėlių evakuacija per Baltijos jūrą. Sausio 21-ąją grosadmirolas Denicas davė įsakymą pradėti operaciją *„Hannibal"*, didžiausią evakuavimo per jūrą akciją žmonijos istorijoje. Joje turėjo dalyvauti visi laivai – nuo didžiausio keleivinio laivo iki mažiausio žvejybinio katerio, tačiau pirmenybė, kaip ir anksčiau, buvo teikiama kariniams kroviniams, o tik paskui priimami pabėgėliai[47].

Matydama, kad sovietų kariuomenė greit artėja, vokiečių karinio jūrų laivyno vyriausioji vadovybė 1945 m. sausį nusprendė baigti povandenininkų mokymus Gdanske ir Gdynėje. Bet grosadmirolas Denicas vis dar nebuvo praradęs paskutinės vilties ar bent mėgino ta idėja sudominti Hitlerį, kad povandeninių laivų kare dar įmanomas naujas posūkis. Todėl mokymo centrai bei jų personalas, o – svarbiausia – naujiems, XXI tipo, povandeniniams laivams parengtos įgulos turėjo būti perkeltos į Vakarus, kad ten galėtų toliau mokytis. Iki sausio 25-osios iš Piliavos į Liubeko įlankos uostus buvo perkelta visa pirmoji mokomoji povandeninių laivų divizija (1. ULD) kartu su jos kareivinėmis tapusiais laivais *Robert Ley*, *Pretoria*, *Ubena* ir *Duala*. Į tris iš jų kartu su karinio jūrų laivyno kariais buvo įlaipinta daugiau nei 7000 pabėgėlių[48].

WILHELM GUSTLOFF PASKANDINAMAS

1945 m. sausio pabaigoje Gdynėje antrosios mokomosios povandeninių laivų divizijos (2. ULD) namais tapusių *Wilhelm Gustloff* ir *Hansa* įgulos gavo įsakymą parengti laivus kelionei jūra. Reikėjo suremontuoti ir paleisti mašinas, sutvarkyti ir parengti naudoti kitus laivo įrenginius. Be to, laivus teko aprūpinti papildomomis gelbėjimo priemonėmis. Gintis nuo oro antskrydžių *Wilhelm Gustloff* teturėjo ant keleto lafetų įtaisytas po ketvertą 20 mm kalibro priešlėktuvinių patrankų[49]. Laipinimas į laivą prasidėjo 1945 m. sausio 26-ąją. Pirmieji asmenys, gavę įsakymą evakuotis į Vakarus ir lipti į laivą *Wilhelm Gustloff*, buvo antrosios mokomosios povandeninių laivų divizijos (2. ULD) kariai. Paskui į laivą lipo jūrų laivyno padėjėjos, sunkiai sužeistieji ir tik po jų leista lipti nenustatytam skaičiui pabėgėlių[50].

1945 m. sausio 30 d., vidurdienį, apie dvyliktą valandą *Wilhelm Gustloff* pajudėjo iš Gdynės uosto ir išplaukė į Baltijos jūrą. Į laivą sulipo daugiau nei 10 000 pabėgėlių, sužeistųjų ir jūrų laivyno karių. Vietoj numatytų keturių palydos laivų *Vilhelmą*

Pataikius sovietų povandeninio laivo torpedoms, į laivą pradėjo veržtis vanduo. Kilo panika. Kadras iš filmo „Gdynę apgaubė naktis".

Gustlofą lydėjo tik torpedinis laivas *Löwe* ir vienas eskadrinis minininkas, bet dėl avarijos pastarajam tuojau teko sukti į Helo[a] uostą. Tą patį vakarą, apie 21 val. 15 min., į *Wilhelm Gustloff* pataikė trys kapitono A. Marineskos vadovaujamo sovietų povandeninio laivo S-13 torpedos ir laivas iškart ėmė grimzti[51]. Puolimas torpedomis nelaikomas karo nusikaltimu, be to, *Wilhelm Gustloff* buvo ginkluotas ir gabeno kariuomenės dalinius, taigi tarptautinės humanitarinės teisės požiūriu buvo leistinas taikinys[52].

Wilhelm Gustloff kajutę semia vanduo. Kadras iš filmo „Gdynę apgaubė naktis".

a Vok. Hela, lenk. Hel – miestelis Lenkijoje, Pamario vaivadijoje – vert. pastaba.

Vilhelmą Gustlofą lydėjęs torpedinis laivas *Löwe* ir jam į pagalbą atskubėjęs torpedinis laivas T36 iš ledinio Baltijos jūros vandens išgelbėjo tiek žmonių, kiek buvo įmanoma, tačiau galiausiai ir jie turėjo skubėti šalin, kad patys netaptų naujos atakos aukomis. Dėl povandeninių laivų pavojaus teko pasišalinti ir netoliese buvusiam, 1500 sužeistųjų gabenusiam, sunkiajam kreiseriui *Admiral Hipper*. Vėliau kiti laivai dar išgelbėjo apie 200 *Vilhelmo Gustlofo* keleivių. Tačiau žuvo mažiausiai 9000 žmonių, o išsigelbėti per šią, matyt, visų laikų didžiausią laivo katastrofą pavyko tik 1252 asmenims. *Vilhelmo Gustlofo* nuolaužos ir dabar riogso Baltijos jūros dugne, 42 metrų gylyje, jos paskelbtos neliečiamu jūros karo aukų kapu[53].

Po karo buvęs karinio jūrų laivyno vyriausiasis vadas grosadmirolas Karlas Denicas apie *Wilhelm Gustloff* tragediją rašė:

Apie Wilhelm Gustloff atvejį reikia pasakyti štai ką: sprendimas pasinaudoti tuo, kad torpediniai laivai gali pasiekti didelius greičius, ir išleisti į jūrą Wilhelm Gustloff, lydimą tik dviejų tokių laivų, tada, kai paaiškėjo, kad sudaryti įprastos apimties palydą greit nepavyks, ir neleisti jam, jau pilnam pabėgėlių, laukti Helo uoste, kur lengvai galėjo tapti bombonešių taikiniu, – kariniu požiūriu buvo teisingas. Negalėjo būti kitaip, jei karo deivė nuo jo nusisuko. Ir netiesa, kad visi kiti transporto laivai buvo siunčiami su stipresne palyda. Pavyzdžiui, keleivinis laivas Hansa, kuriame buvo 7000 pabėgėlių, iš Helo uosto į Vakarus išplaukė lydimas tik vieno forposto laivelio, galinčio pasiekti 5 mazgų greitį. Todėl kelionė per pavojingą ruožą itin užtruko: laivui Hansa prireikė net penkių dienų, kol jis atplaukė į Kylio uostą. Bet, nepaisant to, karo deivės valia jam neteko patirti rusų povandeninių laivų atakų ir su visais 7000 pabėgėlių pasiekė uostą[54].

Wilhelm Gustloff buvo ne vienintelė sovietų povandeninio laivo S-13 auka. Vasario 10 d. jis paskandino keleivinį laivą *General Steuben*. Iš daugiau nei 4000 žmonių, plaukusių šiuo laivu, pavyko išgelbėti tik apie 660[55].

KARO PABAIGA

Pabėgėlių gabenimas nesustojo. Kovo 1–18 d. buvo evakuoti jau nuo kovo 7-osios rusų kariuomenės apgulto Kolobžego[b] gyventojai. Tą pačią, kovo 7 d., sovietų kariuomenė ėmė pulti Gdynę ir Gdanską, kur susitelkė milžiniškos masės nuo Raudonosios armijos bėgančių žmonių. Kovo 23 d. prasidėjo didžioji lemiama miesto ataka[56].

b Vok. Kolberg, lenk. Kołobrzeg – uostamiestis šiaurės vakarų Lenkijoje, prie Baltijos jūros – vert. pastaba.

Tuo metu Gdanske buvo susigrūdę beveik du milijonai pabėgėlių ir sužeistųjų. Nuolat atakuojant sovietų lėktuvams, Gdansko, Gdynės ir Helo uostuose į prekinius ir keleivinius laivus buvo laipinami vyrai, moterys ir vaikai. Iš viso buvo evakuota ir į Vakarus per jūrą perkelta 350 000 sužeistųjų ir apie 900 000 pabėgėlių. Vien garlaivis *Deutschland* per du kartus – kovo 23 d. ir kovo 28 d. – išgabeno apie 22 000 žmonių[57]. Kovo 28 d. krito Gdynė, o kovo 30 d. – Gdanskas, tačiau iki Vokietijos galutinės kapituliacijos žmonės buvo laipinami į laivus Helo pusiasalyje. Iš šio pusiasalio vien tik nuo kovo 21 d. iki balandžio 10 d. į Daniją ir Šlezvigo–Holšteino žemę buvo išgabenta daugiau nei 150 000 pabėgėlių ir sužeistųjų[58].

Vokietijos padėtis darėsi vis liūdnesnė. Balandžio 10 d. kapituliavo Karaliaučius, o balandžio 15 d. sovietų kariuomenė pralaužė frontą Sembos[a] pusiasalyje. Frontui subyrėjus, kareiviai ir civiliai traukėsi nuo artėjančios Raudonosios armijos ir bėgo į Vakarus. Bet sovietų kariuomenė tuo metu jau puolė Reicho sostinę – Berlyną[59]. Nepaisant vis intensyvėjančių sovietų povandeninių laivų ir lėktuvų atakų, evakuavimas į Vakarus tęsėsi. Balandžio 17 d. rusų povandeninis laivas L-3 paskandino transporterį *Goya*; laive buvo daugiau nei 6300 pabėgėlių, o išsigelbėti pavyko tik 165 žmonėms[60]. Balandžio vidury pirmieji sovietų kariuomenės būriai priartėjo prie Ščecino, todėl reikėjo evakuoti ir Svinouiscės žmones. Visais įmanančiais judėti laivais iš Svinouiscės į Kopenhagą pavyko nugabenti 35 000 žmonių[61].

1945 m. balandžio 30 d. Hitleris nusižudė po Reicho kanceliarija įrengtame bunkeryje, grosadmirolą K. Denicą prieš tai paskyręs savo įpėdiniu. Kai Denicas sužinojo apie Hitlerio mirtį, Flensburgo-Miurviko jūrininkų mokykloje[b] sušaukė „vadybinę Reicho vyriausybę“[62]. 1945 m. gegužės 4 d. grosadmirolas Denicas pranešė Didžiosios Britanijos feldmaršalui Montgomeriui (Bernard Law Montgomery) apie dalinę Vokietijos kapituliaciją Vokietijos šiaurės vakaruose, Danijoje ir Olandijoje. Taip jis siekė laimėti laiko, kad iš Rytų būtų galima evakuoti kuo daugiau kareivių ir pabėgėlių. Tam gegužės 5-osios rytą visi ne Vokietijos ir Danijos vyriausybinės valdžios vandenyse esantys[c] transporto ir karo laivai buvo dar kartą pasiųsti į Rytus, ten į laivus sulaipinta ir į Kopenhagą pargabenta dar 45 000 pabėgėlių[63].

Tačiau tik gegužės 6-ąją, likus vos dviem dienoms iki besąlygiškos Vokietijos reicho kapituliacijos, Denicas įsakė pirmiausia gelbėti žmones. Kad būtų galima pargabenti kuo daugiau pabėgėlių, į Rytus buvo pasiųsti visi turimi laivai. Taip iki

a Vok. Samland, rus. Zemlandskij poluostrov / Kaliningradskij poluostrov – vert. pastaba.
b Vok. Marineschule Mürwik in Flensburg-Mürwik – vert. pastaba.
c Vok. die außerhalb der deutschen und dänischen Hoheitsgewässer befindlichen – vert. pastaba.

gegužės 8 dienos į Vakarus laivais buvo pergabenta 111 000 kareivių, 6300 sužeistųjų, bet tik 5400 pabėgėlių. Tą dieną, kai Vokietija kapituliavo, vokiečių torpediniai laivai ir eskadriniai minininkai paskutinį kartą skubėjo į Helo pusiasalį paimti karo pabėgėlių ir vermachto kareivių. Gegužės 9 ir 10 dienomis jie parplaukė į Šlezvigo–Holšteino žemę[64]. Iš Liepojos ir Ventspilio[d] paskutinis transportas pajudėjo gegužės 8-ąją, iš Liepojos išplaukė 65 maži laivai, sutalpinę 14 400 žmonių, o iš Ventspilio – 61, į Vakarus pargabenęs 11 300 kareivių. Gegužės 14 d. Flensburgo uostą pasiekė paskutiniai pabėgėliai, atgabenti Vyslos barža *Hoffnung*[65].

Tačiau, ir pasibaigus karui, sovietų kariuomenės okupuotose Rytų Europos teritorijose vokiečių gyventojai toliau buvo varomi iš savo namų. Tūkstančiai vyrų, moterų ir vaikų tapo Hitlerio pradėto karo ir agresyvios Stalino ekspansinės politikos aukomis. Kai kur vokiečių persekiojimai tapo tikrais pogromais, kelyje į Vakarus taip pat žuvo daug nepritekliaus iškankintų žmonių[66].

1945 m. liepos 17–rugpjūčio 2 dienomis vykusioje Potsdamo konferencijoje Vakarų sąjungininkus Stalinas suglumino jau nauju faktu: vakarinę Lenkijos sieną jis savavališkai perstūmė 200 kilometrų į vakarus, kad Lenkijai būtų atlyginta už prarastas ir Sovietų Sąjungos aneksuotas rytines sritis. Vokiečių gyventojai turi būti išvaryti iš namų taip pat, kaip ir lenkai iš dabar jau sovietinėmis tapusių teritorijų[67]. Iki 1950 metų 12,5 milijono vokiečių priverstinai turėjo palikti tėvynę. Išvarius vokiečių gyventojus, Pomeranija ir Rytprūsiai buvo apgyvendinti lenkų. Lenkai įsikūrė pabėgėlių namuose ir ūkiuose taip pat, kaip kitados šie buvo pasisavinę lenkų turtą[68].

SUVESTINĖ

Oficialiais duomenimis, per paskutines 115 karo dienų maždaug 700 įvairaus tipo laivų – keleiviniais, krovininiais, keltais, buksyrais, kariniais laivais – evakuota ir į Vakarus, dažniausiai į Daniją ir Šlezvigą–Holšteiną, pergabenta mažiausiai du milijonai žmonių. Bet naujausi tyrimai rodo, kad šie skaičiai yra pagražinti. Galima manyti, kad jūros keliu buvo išgelbėta tik 800 000 ar 900 000 pabėgėlių ir apie 350 000 sužeistųjų[69]. Beveik dešimtadalis evakavimui skirtų laivų buvo paskandinta, apie 25 000 žmonių žuvo. Didžiausių nuostolių padarė laivų *Wilhelm Gustloff*, *General Steuben* ir *Goya* paskandinimas, tada gyvybės neteko daugiau nei 16 000 žmonių[70]. Jūrų laivyno Labojėje įrengtame memoriale yra salė, pavadinta „Gelbėjimas per jūrą“, ji

d Straipsnio originale Ventspilis vadinamas Windau – vert. pastaba.

skirta anuomet žuvusių žmonių atminimui. Be kitų šią akciją primenančių daiktų, ekspozicijoje yra ir vienas *Wilhelm Gustloff* iliuminatorius[71].

Gelbėjimo operacijoje dalyvavusių laivų vadai ir įgulos atliko tikrai milžinišką darbą, jų nuopelnai nenuneigiami, tačiau šio, didžiausio istorijoje evakuavimo per jūrą rezultatai prieštaringi. Jei vokiečių jūrų laivyno vadovybė laiku būtų įvertinusi evakuavimo svarbą, gal būtų buvę išgelbėta daugiau, o gal net ir visi pabėgėliai. Tačiau iš tiesų trys ar keturi milijonai vokiečių liko Raudonosios armijos užimtoje teritorijoje[72].

Vokiečių pabėgėliai ir kariai evakuojami
iš Rytų Prūsijos. 1945 m.

PASTABOS

1 Heinz Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe. Bericht eines Überlebenden über die größte Schiffskatastrophe im Zweiten Weltkrieg, 5. Aufl. (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1999), S. 47–116. Žr. taip pat: Christian Zentner ir Friedemann Bedürftig (Hg.), Das große Lexikon des Dritten Reiches (Augsburg: Weltbild Verlag, 1993), antraštiniai žodžiai: „Wilhelm Gustloff", S. 645.

2 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Wolfgang Müller, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff" (Martenshagen: Sundwerbung, 2005), S. 4.

3 Gerhard Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, 4. Aufl. (München: C. H. Beck, 2007), S. 17–24; Gerhard L. Weinberg, Eine Welt in Waffen. Die globale Geschichte des Zweiten Weltkriegs (Stuttgart: DVA, 1995), S. 65–81. Taip pat: François-E. Brézet, Die deutsche Kriegsmarine 1935–1945 (München: E A. Herbig Verlagsbuchhandlung, 2003), S. 49 ff.

4 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 17–24; Gerhard I. Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 65–81.

5 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 119 ff.; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 932 ff.

6 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 17–24; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 65–81.

7 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Müller, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 5.

8 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 5.

9 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 5. Žr. taip pat: Hans-Jürgen Witthöft, Lexikon zur deutschen Marinegeschichte, Bd. 1: A–M (Herford: Koehlers Verlagsgesellschaft, 1977), antraštinis žodis: „Lazarettschiff", S. 174f.

10 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff" S. 5f.

11 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 5f.

12 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 25–29; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 71–81.

13 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.

14 Ten pat.

15 Jann M. Witt, Die Ostsee – Schauplatz der Geschichte (Darmstadt: Primus Verlag, 2009), S. 109; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 29 ff.; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 130-139. Taip pat: John Keegan, Der Zweite Weltkrieg (Berlin: Rowohlt, 2004), S. 75–79.

16 Witt, Die Ostsee, S. 109, Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 29 ff.; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 130–139; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 75–79; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 104–147. Taip pat: Elmar B. Potter ir Chester W. Nimitz, Seemacht. Eine Seekriegsgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart, kurį į vokiečių kalbą išvertė Jürgen Rohwer, Manfred Pawlak bendrijos „Arbeitskreis für Wehrforschung" užsakymu (Herrsching: Verlagsgesellschaft, 1982), S. 491–498; Guntram Schulze-Wegener, Deutschland zur See, Illustrierte Marinegeschichte von den Anfingen bis heute, 2. vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage, hg. im Auftrag des Deutschen Marineinstituts (Hamburg: Verlag E. S. Mittler und Sohn, 2007), S. 158 ff.

17 Witt, Die Ostsee, S. 109; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 29 ff.; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 75–79; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 104–147; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 158 ff. Taip pat: Nimitz/Potter, Seemacht, S. 491–498.

18 Schön, Die „Gustloff" -Katastrophe, S. 116 ff.

19 Witt, Die Ostsee, S. 109 ff.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 29 ff.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 146f.; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 491–498.

20 Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 162 ff.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 104–147; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 135 f.

21 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 35–39; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 166f.; Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.

22 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 35–39; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 135–151; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 166 f.; Friedrich Ruge, Der Seekrieg 1939–1945, 2. Aufl. (Stuttgart: K. E Koehler Verlag, 1956), S. 86 ff.

23 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 35–39; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 135–151; Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.

24 Witt, Die Ostsee, S. 110; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 30f.; Ruge, Der Seekrieg, S. 76f.

25 Michael Salewski, Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945, Bd. 1: 1935–1941 (Frankfurt a. M.: Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, 1970), S. 130 ff ir 365 ff.; Fritz E. Giese, Kleine Geschichte der deutschen Flotte (Augsburg: Bechtermünz Verlag, 1998), S. 155 ff. Taip pat: Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 263 ff.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 66 f.

26 E. Rößler, „Die deutsche U-Bootausbildung und ihre Vorbereitung", Marine-Rundschau 68:8 (1971), S. 453–463; Hans Jürgen Witthöft, Lexikon zur deutschen Marinegeschichte, Bd. 2: N –Z (Herford: Koehlers Verlagsgesellschaft, 1978), antraštinis žodis: „U-Bootausbildung", S. 115.

27 Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 66; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 7; Rößler, „Die deutsche U-Bootausbildung", S. 453–463; Witthöft, Lexikon zur deutschen Marinegeschichte, „U-Bootausbildung", S. 115.

28 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.

29 Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 87 ff.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 38 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 151 f.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 66 ff.; Giese, Kleine Geschichte, S. 158 f.

30 Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 164 f.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 175; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 199f.; Ruge, Der Seekrieg, S. 96 ff.

31 Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 87 ff .; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 38 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 151 f.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 66 ff.; Giese, Kleine Geschichte, S. 158 f.

32 Rößler, „Die deutsche U-Bootausbildung", S. 459 ff.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 220–253; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 263 ff.

33 Witt, Die Ostsee, S. 111, Ruge, Der Seekrieg, S. 223–227; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 605–622; Witthöft, Lexikon zur deutschen Marinegeschichte, antraštinis žodis: „Ostsee", S 25 f.; Michael Salewski, Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945, Bd. 2: 1942-1945 (München: Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, 1975), S. 448 ff.

34 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 8–13.

35 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff.

36 Ten pat, S. 140 ff.

37 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 106 ff.

38 Witt, Die Ostsee, S. 113 f.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 106–111; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 615–618; Ruge, Der Seekrieg, S. 300–305.

39 Witt, Die Ostsee, S. 113f.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 94; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 582 ir 810 ff.; Salewski, Seekriegsleitung, Bd. 2, S.526 f.

40 Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 94; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 582 ir 810 ff.; Salewski, Seekriegsleitung, Bd. 2, S. 526 f.

41 Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 820 ff.; Rößler, „Die deutsche U-Bootausbildung", S. 463; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 417; Salewski, Seekriegsleitung, Bd. 2, S. 448–467.

42 Witt, Die Ostsee, S. 113 f.; Brézet, Die deutsche Kriegsmarine, S. 417 ff.; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 615–618; Ruge, Der Seekrieg, S. 300 ff.; Salewski, Seekriegsleitung, Bd. 2, S. 448–467 ir 530 ff.

43 Witt, Die Ostsee, S. 113 f.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S.107–114; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 759 ff.

44 Witt, Die Ostsee, S. 113f.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 110f.; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 759 ff. Taip pat: Thomas Darnstädt ir Klaus Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!" Die dramatische Flucht vor der Roten Armee", federalinės politinio švietimo agentūros raštų serijoje, kurią leidžia Stefan Aust ir Stephan Burgdorff, Die Flucht. Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten, Bd. 432 (Bonn, 2003), S. 21–38.

45 Witt, Die Ostsee, S. 113 f.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 107–114; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 933 ff.; Keegan, Der Zweite Weltkrieg, S. 759 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

46 Witt, Die Ostsee, S. 113f.; Schreiber, Der Zweite Weltkrieg, S. 112 f.; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 836 ff.; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 618–622.

47 Witt, Die Ostsee, S. 113 f.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S.21–38. Taip pat: Witt, Die Ostsee, S. 113–117; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 192–195; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 618–622.

48 Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 820 f.; Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 177 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 12 f.; Salewski, Seekriegsleitung, Bd. 2, S. 532 ff.

49 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 116 ff., 182 ff. ir 231 ff.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 12 f.

50 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 197f.; Müller, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 14 f.

51 Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 231–336. Taip pat: Clemes Höges, Cordula Meyer, Erich Wiedemann, Klaus Wiegrefe, „Die verdrängte Tragödie. Die letzte Fahrt der „Wilhelm Gustloff", in Aust und Burgdorff, Die Flucht, S. 51–65.

52 Plg. Höges/Meyer/Wiedemann/Wiegrefe, „Die verdrängte Tragödie", S. 60.

53 Witt, Die Ostsee, S. 116; Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe, S. 337–416; Höges/ Meyer/Wiedemann/Wiegrefe, „Die verdrängte Tragödie", S. 51–65.

54 Karl Dönitz, „Stellungnahme zu Thorwald: ‚Die große Flucht', Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/3, 307.

55 Nimitz/Potter, Seemacht, S. 620.

56 Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 620; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

57 Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 620; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

58 Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 620 ff.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

59 Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 857–863; Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/ Potter, Seemacht, S. 620 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

60 Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 621 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S.21–38.

61 Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 621 f., Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

62 Witt, Die Ostsee, S. 114–117; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 621 f., Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

63 Salewski, Seekriegsleitung, Bd. 2, S. 552–555; Witt, Die Ostsee, S. 115; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 621 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/ Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

64 Witt, Die Ostsee, S. 115ff.; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 621 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

65 Witt, Die Ostsee, S. 115 ff.; Nimitz/Potter, Seemacht, S. 621 f.; Schulze-Wegener, Deutschland zur See, S. 193 ff.; Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 21–38.

66 Witt, Die Ostsee, S. 115 ff.; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 932 ff. Taip pat: Thomas Darnstädt ir Klaus Wiegrefe, „Lauft, ihr Schweine!" – „Wilde Vertreibungen" nach dem Einmarsch der Roten Armee", in Aust und Burgdorff, Die Flucht, S. 83–98.

67 Witt, Die Ostsee, S. 117; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 932 ff.. Taip pat: Thomas Darnstädt ir Klaus Wiegrefe, „Eine teuflische Lösung" – Die fatalen Folgen der Potsdamer Konferenz", in Aust und Burgdorff, Die Flucht, S. 103–115.

68 Witt, Die Ostsee, S. 117; Weinberg, Eine Welt in Waffen, S. 932 ff.; Darnstädt/ Wiegrefe, „Eine teuflische Lösung", S. 103–115.

69 Witt, Die Ostsee, S. 116. Plg. daugiau Heinrich Schwendemann, „Der Deutsche Zusammenbruch im Osten 1944/5", in Bernd A. Rusinek (Hg.), Kriegsende 1945. Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive (Göttingen: Wallstein, 2004), S. 125–150; Heinrich Schwendemann, „Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten: Das Programm der Regierung Dönitz und der Beginn einer Legendenbildung", in Jörg Hillmann, John Zimmermann (Hg.), Kriegsende 1945 in Deutschland (München: Oldenbourg, 2002), S. 9–34.

70 Witt, Die Ostsee, S. 116.

71 Ten pat, taip pat: Dieter Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar..." Das Marine-Ehrenmal in Laboe (Hamburg, 2004), S. 81 f.

72 Witt, Die Ostsee, S.117. Plg. taip pat: Darnstädt/Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!", S. 37; Schwendemann, „Der Deutsche Zusammenbruch im Osten 1944/5"; Schwendemann, „Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten".

04 SKYRIUS

Christian Lotz

KALINIŲ LAIVO *CAP ARCONA* ŽŪTIS 1945 M. GEGUŽĖS 3-IĄJĄ: TRAGEDIJOS, JOS ATMINTIES IR TYRIMO KONTROVERSIJŲ APŽVALGA

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Baltijos jūroje buvo paskandinta daug laivų ir žuvo tūkstančiai žmonių, dauguma jų nebuvo kare dalyvaujančių šalių kariai. Kartu su laivais *Wilhelm Gustloff, Steuben* ir kitais nuskendo iš Rytprūsių bėgę ir kelio į Vakarus ieškoję žmonės, mėginę pabėgti nuo Raudonosios armijos. Į laivus *Cap Arcona* ir *Thielbek*, stovinčius Liubeko įlankoje, esesininkai suvarė koncentracijos stovyklų kalinius ir ten laikė juos nelaisvėje. Šis skyrius skirtas laivo *Cap Arcona* istorijai. Suprantama, kad šiuo vieninteliu tekstu neįmanoma pateikti tiek daug detalių ir temą aprėpti taip plačiai, kaip ji analizuojama kituose šios knygos skyriuose, skirtuose *Vilhelmui Gustlofui*. Priešingai – kalinių laivo *Cap Arcona* istorijos aptarimu siekiama

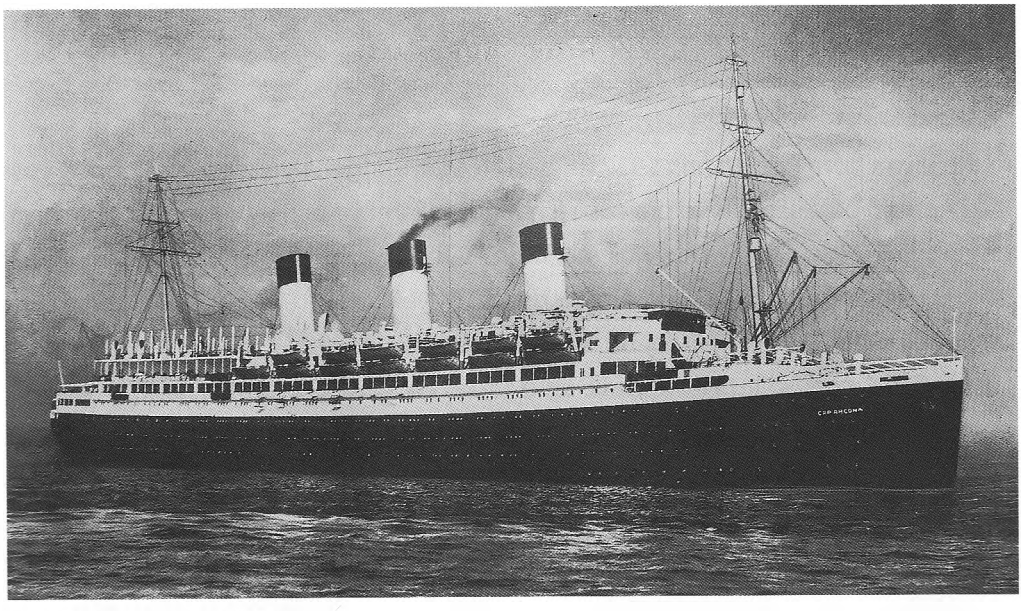

Garlaivis *Cap Arcona*. 1927 m.

straipsniams, tiriantiems pabėgėlių laivo *Wilhelm Gustloff* tragediją, pateikti tam tikrą kontekstą. Skyrius sudarytas iš trijų dalių: pirmojoje – bendrais bruožais išdėstoma laivo *Cap Arcona* istorija iki jo žūties, antrojoje – aptariami įvairūs atsiminimai apie laivo tragediją, iškilę po 1945 m. Rytuose ir Vakaruose, o trumpa trečioji dalis skirta tyrimų problemoms ir klausimams.

Buvo daugybė liudininkų, kurie po Antrojo pasaulinio karo pabaigos užrašė atsiminimus apie tai, kaip nuskendo *Cap Arcona*. Tokie užrašai yra labai svarbus, o kartais ir vienintelis šaltinis rekonstruojant įvykius. Iš pradžių juos rinkti ėmėsi Nacistų režimo aukų asociacija (VVN)[a], o dabar jie saugomi valstybės archyve, Berlyne[1].

Kiti dokumentai, pavyzdžiui, budėjusių įgulų ar civilių laivo darbuotojų užrašai – jei kas tokius ir darė tomis chaotiškomis paskutinėmis karo dienomis, nuskendo kartu su *Cap Arcona* ir kitais kalinius gabenusiais laivais. Be to, vėliau buvo mėginimų viską nuslėpti, todėl randame tik nuotrupas, pavyzdžiui, dalį sąrašo su pavardėmis kalinių, kuriuos Nojengamo koncentracijos stovykloje[b] esesininkai nužudė arba kurie mirė nuo išsekimo dar prieš likviduojant šią stovyklą[2]. Istorinis mokslinis laivo katastrofos tyrimas – plačiąja prasme – prasidėjo tik po 1950-ųjų, kai pasirodė publikacijų, kuriose, remiantis liudininkų užrašais ir kita informacija, sakysim, net teismo posėdžių protokolais, buvo mėginama rekonstruoti įvykių visumą. Nuo 1960 m. laivo *Cap Arcona* tragedijos tyrimai yra nacistų koncentracijos stovyklų istorijos tyrimų dalis[3].

I.

Keleivinį laivą *Cap Arcona* 1927 m. pastatė Hamburgo laivų statykla Blohm & Voss ir iki Antrojo pasaulinio karo pradžios jį naudojo Hamburgo–Pietų Amerikos garlaivių bendrovė. Laivas plukdė keleivius maršrutu Hamburgas–Buenos Airės. 196 m ilgio ir 27 000 t keliamosios galios *Cap Arcona* dydžiu beveik prilygo *Vilhelmui Gustlofui*, kuris buvo 208 m ilgio ir galėjo gabenti 25 000 tonų krovinių. Kelionių į Lotynų Ameriką laikais *Cap Arcona* kajutėse tilpdavo apie 1400 keleivių ir 400 įgulos narių.

Antrojo pasaulinio karo metais laivas buvo atiduotas karinio jūrų laivyno žinion. 1945 m. pradžioje vermachtas pradėjo „operaciją Hannibal" ir į Vakarus per Baltijos

a Vok. Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, sutr. VVN – vert.pastaba.

b Vok. Das Konzentrationslager (KZ) Neuengamme – Hamburgo pakraštyje, Nojengamo rajone 1938 m. įkurta koncentracijos stovykla, iš pradžių buvusi atskirai veikiantis Zachsenhauzeno koncentracijos stovyklos skyrius, nuo 1940 m. veikė kaip savarankiška įstaiga, turėjo 86 filialus. Ten kalintys žmonės priverstiniai dirbo plytinėje, karo pramonės įmonėse ir kitur – vert. pastaba.

jūrą ėmė gabenti Rytprūsiuose artėjančios Raudonosios armijos spaudžiamus ir apsuptus vokiečių kariuomenės dalinius bei civilius gyventojus. Šią užduotį kartu su kitais dideliais ir mažesniais laivais vykdė ir *Cap Arcona*. Per paskutinius karo mėnesius Baltijos jūra laivais iš Rytų į vakarus iš viso buvo pergabenta apie 1,4 milijono žmonių. *Cap Arcona* taip pat daug kartų leidosi į Kopenhagą ir kitus Vakarų Baltijos vokiečių uostus. 1945 m. balandžio viduryje laivui prireikė remonto ir kartu su kitais laivais jis buvo nukreiptas į Liubeko įlanką[4].

Išmetęs inkarą Liubeko įlankoje laivas patraukė keleto įvairių nacistų elito grupių dėmesį. Hamburgo gauleiteris[c] ir didžiųjų įmonių vadovai jau nuo 1945 m. sausio ieškojo būdo atsikratyti Nojengamo koncentracijos stovyklos ir daugelio kitų prie Hamburgo fabrikų ir laivų statyklų įrengtų darbo stovyklų kalinių[5]. O britų kariuomenė vis artėjo prie Hamburgo, taigi liko tik laiko klausimas, kada miestas bus okupuotas. Matydami, jog britai tikrai užims miestą, Hamburgo elito atstovai stengėsi, kad galėtų naujiesiems valdytojams perduoti bent jau karo sąlygų požiūriu „sutvarkytą" miestą. Todėl koncentracijos stovyklų „vargetos"[6] turėjo dingti, juk juos pamatę britai būtų supratę, kokiomis nežmoniškomis, tiesiog nusikalstamomis sąlygomis Hamburge buvo vykdomas priverstinis darbas. Be to, Hamburgo valdantieji bijojo, kad, jei britai paleis suimtuosius, šie gali imti plėšikauti.

Ištuštinti koncentracijos stovyklas, kol jas pasieks priešo kariuomenė, rūpėjo ir SS vadovybei. Kaliniai jokiu būdu neturėjo patekti į sąjungininkų rankas. Todėl išsekusius suimtuosius esesininkai jau anksčiau išsiuntė į kitas šalies viduje

c Hitlerinės Vokietijos nacionalistų partijos Hamburgo srities organizacijos ir pačios srities vadovas – vert. pastaba.

A. Hitleris ir Hamburgo gauleiteris K. Kaufmanas (*K. Kaufmann*).

esančias stovyklas; dalį jų išvarė pėsčiomis, dalį sugrūdo į prekinius vagonus. Taip susiformavus interesų grupėms, balandžio viduryje Hamburgo gauleiteris Karlas Kaufmanas (Karl Kaufmann), aukštesnysis Šiaurės jūros srities SS ir policijos vadas grafas Georgas Heningas (Georg Henning Graf von Bassewitz-Behr) ir pramoninkų atstovai tarėsi, kaip išgabenti kalinius. Hamburgo gauleiteris K. Kaufmanas buvo ir Reicho komisaras, atsakingas už jūrų transportą. Jis įsakė nusavinti *Cap Arcona* bei tris krovininius laivus *Athen, Thielbek ir Elmenhorst*. Manyta, kad šie laivai bus tinkama nauja plaukiojanti koncentracijos stovykla, nereikės įrengti nei aptvarų, nei išviečių – šaltas Baltijos jūros vanduo, skiriantis krantą ir gana toli išmetusius inkarus stovinčius laivus bus kaliniams neįveikiama užtvara.

1945 m. balandžio 21–26 d. iš Nojengamo koncentracijos stovyklos į Liubeko uostą prekiniais vagonais esesininkai atgabeno apie 9000 suimtųjų. SS hauptšturmiureris[a] Chrisofas Gėrichas (Christoph Gehrich) įsakė sugrūsti juos į krovininių laivų triumus. *Cap Arconos* kapitonas Heinrichas Bertramas (Heinrich Bertram) iš pradžių priešinosi ir nesutiko priimti kalinių į savo laivą. Tačiau Gėrichas nesitraukė ir pagrasino Bertramui sušaudysiąs jį pagal karo metų įstatymą, jei šis neatiduos laivo. Bertramui teko nusileisti ir į *Cap Arcona*, stovintį išmetus inkarą toliau nuo kranto, nuo balandžio 26-osios iš Liubeko įlankos pakrančių prekiniais laivais imta vežti suimtuosius. Atgabenta jų apie 5000[7].

Sąlygos ir „Kap Arkonoje", ir prekiniuose laivuose buvo siaubingos. Nė vienas iš šių laivų nebuvo pritaikytas priimti tiek daug žmonių. Prekiniuose laivuose buvo dar blogiau nei keleiviniame. Laivuose buvo laikomasi tos pačios vidinės suimtųjų hierarchijos, kokia kalinimo metu buvo susiformavusi daugelyje koncentracijos stovyklų[8]. Visiškai išsekę suimtieji, dažniausiai tai sovietų karo belaisviai, buvo priversti vegetuoti apatiniuose laivų triumuose, o kiti, dar šiek tiek stipresni, spaudėsi viršutiniuose. Vandens ir maisto tiekimu iš viso niekas nesirūpino. Gamtinius reikalus kaliniai turėjo atlikti tiesiog prekinių laivų triumuose. „Kap Arkonoje" būta ir fantasmagoriškų scenų: išbadėję kaliniai buvo uždaryti ir tuose deniuose, kuriuose buvo įrengtos kajutės keleiviams, su lovomis, vandens tualetais ir praustuvėmis. Tačiau, į laivą suvarius tiek daug žmonių, švaraus vandens bakai tučtuojau ištuštėjo, geriamojo vandens ruošimo sistema neveikė, nebuvo ir tanklaivių, galinčių jo pristatyti iš Liubeko ar Noištato uostų. „Kap Arkonoje", be suimtųjų, lindėjo ir 400 jūrų laivyno karių, SS liepimu pristatytų saugoti kalinius, ir 70 laivo įgulos narių[9].

Kai esesininkai paskutinėmis balandžio dienomis iš Nojengamo į Liubeką, o iš ten

a Vok. Hauptsturmführer – SS laipsnis, lygus kariuomenės kapitonui – vert. pastaba.

„Baltųjų autobusų" (*Weiß Busse*) akcijos akimirka. Akciją suorganizavo Švedijos Raudonasis Kryžius. Tada iš Nojengamo koncentracijos stovyklos buvo išgabenta apie 6000 skandinavų kilmės kalinių.

į Liubeko įlankoje stovinčius kalinių laivus ėmė gabenti dar daugiau žmonių, Švedijos Raudonasis Kryžius, vadovaujamas grafo *Folke Bernadotte*, pradėjo veikti aktyviau, siekė iškovoti, kad SS paleistų norvegų ir danų tautybės suimtuosius[10]. Derybas šiuo klausimu Švedijos Raudonasis Kryžius su SS buvo pradėjęs dar 1945 m. SS reichsfiureriui[b] Heinrichui Himleriui rūpėjo, tarpininkaujant švedams, per šias derybas užmegzti kontaktus su Vakarų priešininkais. Jis siekė Didžiajai Britanijai ir Jungtinėms Amerikos Valstijoms pasiūlyti separatinę taiką, kad – kaip tikėjosi – būtų galima Reicho vakarinėje dalyje naujai pertvarkyti Vokietijos ginkluotąsias pajėgas ir suvienytomis jėgomis kovoti su artėjančia Raudonąja armija. Už pagalbą užmezgant kontaktus su Vakarais Švedijos Raudonajam Kryžiui pavyko išsiderėti, kad SS suimtuosius danus ir norvegus iš įvairių koncentracijos stovyklų ir kalėjimų perkeltų į Nojengamo koncentracijos stovyklą. Iš ten 1945 m. kovo ir balandžio mėnesiais, per vadinamąją „Baltųjų autobusų" akciją, kurią suorganizavo Švedijos Raudonasis Kryžius, per okupuotą Daniją baltai lakuotais autobusais iš viso buvo pergabenta apie 6000 skandinavų kilmės kalinių[11]. Paskutinėmis balandžio dienomis, kai esesininkai dar tik vežė kalinius į Liubeko uostą, Švedijos Raudonasis Kryžius tęsė pastangas išlaisvinti suimtuosius. Koks svarbus buvo Švedijos Raudonojo Kryžiaus darbas, kurį jis atliko paskutinėmis karo dienomis, aiškėja tik žvelgiant iš laiko perspektyvos: Nojengamo koncentracijos stovyklos kaliniai, kuriuos iš stovyklos ar vėliau – iš Liubeko uosto SS

b Vok. Reichsführer – SS „Apsaugos būrių vyriausiasis vadas" – specialus SS laipsnis. Iki 1933 m. tai buvo pareigos, o nuo 1934 m. tapo SS aukščiausiu laipsniu – vert. pastaba.

perdavė Švedijos Raudonajam Kryžiui, išvengė mirties, kai buvo paskandinti laivai *Cap Arcona* ir *Thielbek*.

Tuo metu, kai suimtieji buvo laipinami į prekinius laivus ir į *Cap Arconą*, britų kariuomenė vakaruose ir šiaurėje sparčiai stūmėsi priekin. Balandžio 28-ąją, praėjus tik dviem dienoms po to, kai *Cap Arconoje* atsidūrė pirmieji kaliniai, britai perėjo Elbę prie Lauenburgo[a] ir kartu su sovietų kariuomene ėmė artėti prie Baltijos pajūrio Holšteino ir Meklenburgo regionuose. Vokiečių pajėgos traukėsi į pakrantes ir į šiaurines Holšteino teritorijas. Taigi 1945 m. balandžio mėnesį Holšteino regione susibūrė ne tik tūkstančiai pabėgėlių, bet ir vokiečių kariuomenės dalinių likučiai. Britų oro žvalgybai nepraslydo pro akis nei šis sausumos kariuomenės samplūdis, nei nemenkas vokiečių karinio jūrų laivyno dalinių koncentravimas[12]. Be to, į Londoną prasiskverbė žinia, kad Reicho vyriausybė balandžio 21 d. iš Berlyno taip pat persikėlė į Holšteino regione esantį Oitiną[b]. Britai šią situaciją suprato kaip grėsmę, kad vokiečiai gali mėginti pulti Daniją ar Norvegiją. Todėl Jungtinės Karalystės karinės oro pajėgos (RAF)[c] 1945 m. gegužės 2–6 d. daugybę kartų iš oro atakavo Kylio ir Liubeko įlankose sutelktus vokiečių laivus. Gegužės 3 d. į jų taikiklį pateko per keletą jūrmylių nuo Noištato uosto vis dar išmetę inkarus tebestovintys laivai *Cap Arcona* ir *Thielbek* be jokių skiriamųjų ženklų, kokius paprastai turėjo plaukiojančios ligoninės ar suimtuosius gabenantys laivai. Išsigelbėjusieji pateikė įvairios, kartais net prieštaringos informacijos, apie tai, kas įvyko 1945 m. gegužės 3-iąją. Tai iliustruoja keturi čia pateikiami pasakojimai.

„Popiet, gal buvo keletas minučių po antros, – 1946 m. pasakojo *Thielbek* laive buvęs ir išsigelbėjęs Paulius Vaismanas (Paul Weissmann), – iš motorų gaudesio supratome, kad lėktuvų būrys visai arti. Tuojau pasigirdo sprogimai. Mūsiškį [laivą] smarkiai sudrebino. Nuo denio kažkas žemyn riktelėjo, kad dega *Cap Arcona*. Mūsų *Thielbeke* iškart kilo neįsivaizduojama panika. Visi ėmė bėgioti į visas puses. Priartėjo lėktuvai ir mus apšaudė. Visi mėgino patekti ant laivo [t.y.: ant viršutinio denio]. Ant metalinių kopėčių žmonės kabojo kaip bičių spiečius. Ant laivo [t.y.: ant viršutinio denio] užlipti pavyko tik labai nedaugeliui. Daugelis nukrito į žemutinį triumą, kuris atrodė kaip katilas, pilnas kunkuliuojančio vandens ir besiblaškančių žmonių kūnų. Laimingo atsitiktinumo dėka man pavyko pasiekti denį. Ten radau labai

a Vok. Lauenburg/Elbe – miestelis Lauenburgo apskrityje, Šlėzvigo-Holšteino žemėje, pačiuose jos pietuose, apie 40 km į pietryčius nuo Hamburgo – vert. pastaba.

b Vok. Eutin – Rytų Holšteino apskrities centras Šlėzvigo-Holšteino žemės rytuose – vert. pastaba.

c Angl. Royal Air Force (RAF) – „Karališkosios oro pajėgos" – vert. pastaba.

Kraunamos trijų colių raketos RP-3 į naikintuvą bombonešį *Hawk Typhoon*. Oras – žemė raketa dar buvo vadinama 60lb (90 svarų – pagal kovinio užtaiso svorį – 27 kg). Šios raketos buvo naudojamos taikiniams žemėje: tankams, traukiniams, ir vandenyje – laivams atakuoti. Tokiomis raketomis buvo apšaudyta *Cap Arcona* 1945 m. gegužės 3 d., gabenusi vokiečių lagerio belaisvius.

nedaug nelaimės draugų. Esesininkai jau buvo palikę laivą pirmiau visų. Ar jiems pavyko nuleisti į vandenį gelbėjimosi valtis, aš nežinau. Greičiausiai jie, bijodami kalinių, kurie katastrofos akivaizdoje, matyt, metėsi ant jų, tiesiog šoko į vandenį su gelbėjimosi liemenėmis ar gelbėjimosi ratais. [...] Aš visai nusirengiau, šokau per bortą ir plaukiau artimiausio kranto link. [...] Nuplaukiau gal tris ketvirtadalius viso atstumo, kuris buvo trijų ar keturių kilometrų ilgio, kai mane paėmė motorinė valtis. Ji ir dar viena plaukė prie „Kap Arkonos", ten paėmė keletą laivo katastrofos ištiktųjų ir plaukė atgal, paskui priplaukė prie kažkokios prieplaukos. Mus, apie 100 išgelbėtų žmonių, išvarė į krantą. Jūrų laivyno kursantai, grasindami sušaudymu ir laikydami atkištus pistoletus, privertė mus sugulti ant žemės"[13].

„Kai 1945 m. gegužės pirmą dieną atvykau į Noištatą, – 1945 m. gruodžio mėn. protokolui pasakojo antrasis *Cap Arcona* karininkas Gerhardas Hynicšas (Gehard Hynitzsch), – [...] nedelsdamas prisistačiau į laivą. Supratau, kad viršutiniame denyje buvo patalpinta apie 500 vyrų, sargybinių, dauguma jų buvo seni vyrai, maždaug 60 metų, jiems vadovavo gal 20 esesininkų. [...] Kai 1945 m. gegužės 3-iąją pradėjo bombarduoti, turėjome daugiau nei 100 lavonų, kuriuos, įsikišus laivo vadovybei, šalinome iš laivo. [...] Bombarduojant aš išsigelbėjau vienu lynu nusileidęs į vandenį, tada, nuplaukęs keletą šimtų metrų, pasiekiau žvejybos katerį, kuris atskubėjo gelbėti katastrofos ištiktųjų. Drauge su manimi žvejai iš vandens ištraukė daug

koncentracijos stovyklos kalinių. [...] Tačiau iš lėktuvų šaudė, todėl dauguma išgelbėtųjų žuvo“[14].

Likęs gyvas Michelis Miuleris (Michel Müller), pasibaigus karui, pasakojo apie mėginimus artėjantiems lėktuvams signalizuoti, kad *Cap Arcona* nėra karo laivas: „Apie pirmą ar antrą valandą [t.y.: 13/14 val.] ėjau į *Cap Arconos* priekį pažiūrėti trijų katilų, kuriuose buvo užkaista kava. [Tada] pasirodė [...] visas būrys anglų lėktuvų ir numetė 50, gal 60 bombų, jos krito aplink kalinių laivus, 150 ar 100 metrų atstumu nuo jų. Mes tučtuojau griebėm iš kabinos dvi baltas paklodes ir iškėlėm jas aukštyn lyg baltas vėliavas. [...] Paskui per iliuminatorius kaliniai iškišo ir iškabino daugybę baltų užtiesalų ir paklodžių. Dabar, tai padarius, visi manėm, kad mums tikrai nieko neatsitiks. [...] Po ketvirčio valandos atskrido kita devynių lėktuvų grupė ir iš 800 ar 1000 m aukščio ir kokių 500 m atstumo pabėrė visą virtinę bombų ant *Cap Arcona*“[15].

Apie laive kilusią paniką Rudis Goguelis (Rudi Goguel), praėjus maždaug trims savaitėms po karo, rašė: „[Bombos] daug kartų pataikė į *Cap Arcona* vidurį, į laivą šaudyta iš lėktuvų. Į jau anksčiau priplaukusį barkasą pradėta krauti sužeistuosius. Tada vidurinėje laivo dalyje, B denyje, plykstelėjo ugnis. Per penkias minutes visi viršutiniai deniai buvo apimti skaisčios liepsnos. Kilo panika. Nei sargyba, nei įgula nesiėmė gelbėjimo darbų, nė nemėgino kovoti su ugnimi ar nuleisti į vandenį gelbėjimo valtis ir gelbėti 600 sanitarinės dalies ligonių. Esesininkai ir jūrų laivyno

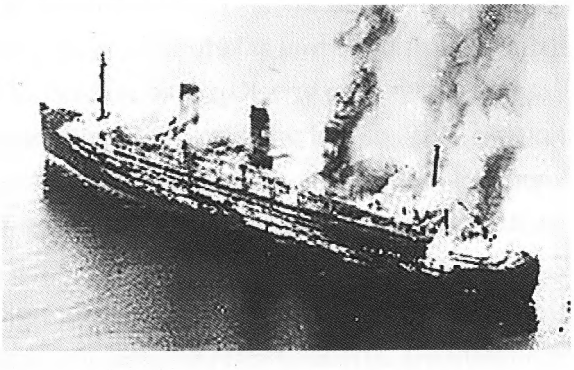

Po britų lėktuvų apšaudymo ir bombardavimo deganti *Cap Arcona*.

kariai pirmieji paliko degantį laivą, jie buvo apsirūpinę gelbėjimo liemenėmis ir pripučiamaisiais ratais. Daug kalinių šoko į vandenį [...] Dauguma nuskendo. Po pusvalandžio iš Noištato atplaukė du eskadriniai minininkai, juose buvo jauni jūrų laivyno kursantai, kurie ėmė šaudyti į vandenyje plūduriuojančius ir dar nenuskendusius kalinius. Esesininkus ir jūrų laivyno kareivius jie pasiėmė. 100 ar 150 žmonių plaukte arba tuo barkasu pasiekė krantą, maždaug 300 žmonių liko ir laikėsi

ant viršutinio denio iki 21 valandos, juos paskui išgelbėjo anglai. Kiti nuskendo ar sudegė laive“[16].

Sudėjus šiuos ir kitus pasakojimus, galima susidaryti tik apytikslį įvykių vaizdą su ryškiomis detalėmis, kurios, deja, nepadeda atsakyti į daugelį klausimų. Lieka neaišku, pavyzdžiui, ar balti užtiesalai ir paklodės buvo išnešti ir ant viršutinio denio, iš kur artėjantiems lėktuvams būtų buvę galima signalizuoti apie nemilitaristinę šių laivų paskirtį. Taip pat labai neaišku, kokie atskiri veiksmai vyko pradėjus gelbėjimo akciją. Atrodo, kad kiekvieno pavienio iš Noištato uosto atskubėjusio laivo kapitonas pats sprendė, ar drauge su sargybiniais gelbėti ir suimtuosius, ar ne.

Nuo gegužės 2 iki 6 d. Jungtinės Karalystės karinių oro pajėgų lėktuvai surengė daugybę oro atakų, Kylio ir Liubeko įlankose jiems pavyko paskandinti arba smarkiai apgadinti daug vokiečių laivų[17]. Laivų *Thielbek* ir *Cap Arcona* katastrofa iš viso pasiglemžė apie 7000 žmonių gyvybių. Tik keletas šimtų, daugiausia sargybinių ar tų, kuriems pakako jėgų plaukti šaltame, vos 7 laipsnių šilumos, Baltijos jūros vandenyje, pasiekė krantą arba buvo paimti į katastrofos vietą išskubėjusias valtis ar laivus[18]. Visi liudininkai vieningai tikina, kad visus pabėgėlius, kurie plaukte ar gelbėjimo valtyse pasiekė krantą, jūrų laivyno kareiviai ir esesininkai paskui suvarė krūvon. O prekinis laivas *Athen*, kuris taip pat buvo „pakrautas“ kaliniais, britų oro atakos išvengė. Gegužės 3-iosios rytą *Athen* kapitonui pavyko iškovoti jo laive šeimininkaujančių esesininkų sutikimą iškelti baltą vėliavą ir plaukti į Noištato uostą, kurį netrukus

Žydų kapinėse prie Noištato palaidoti lagerio belaisviai – laivo *Cap Arcona* keleiviai.

užėmė britų kariuomenė ir išlaisvino suimtuosius[19]. Galiausiai britų daliniai išlaisvino ir tuos kalinius, kuriems pavyko išsigelbėti iš skęstančių laivų *Thielbek* ir *Cap Arcona*.

II.

Baltijos jūros bangos į Liubeko įlankos krantą keletą savaičių vis metė ir metė lavonų krūvas. Dažniausiai jie buvo greit ir nieko nesiaiškinant laidojami neretai ir todėl, kad gyventojai baiminosi okupacinės valdžios pykčio – judėdami per Vokietijos reicho teritoriją sąjungininkai buvo matę visą nacistinių koncentracijos stovyklų siaubą. Tačiau, siekdama užkirsti kelią galimai epidemijai, randamus lavonus skubėjo laidoti ir okupacinė valdžia. Laivų katastrofos aukoms Liubeko įlankos pakrantėse radosi daug naujų kapaviečių, pavyzdžiui, Gremico[a], Šarboico[b], Gros Švanzės[c] vietovėse[20].

Išgyvenusieji susibūrė į regionines ir nacionalines „Nacistų režimo aukų asociacijos" (VVN)[d] draugijas. Nojengamo koncentracijos stovyklos nusikaltimams ir kančioms atminti įsikūrė atskira „Nojengamo koncentracijos stovyklos aukų tarptautinė draugija" (AIN)[e]. Daugelis išlikusiųjų pirmaisiais pokario mėnesiais užrašė atsiminimus, o VVN ir AIN ėmėsi juos rinkti ir saugoti. Tačiau dėl Rytuose ir Vakaruose skirtingai besirutuliojančių bendrųjų aplinkybių šių pavienių reminiscencijų aspektai vėlesniais metais turėjo nevienodą atbalsį visuomenės atmintyje, perėjimas nuo komunikacinės atminties prie kolektyvinės atminties taip pat skyrėsi[21].

Holšteino regionas iš pradžių pateko į Didžiosios Britanijos okupacinį sektorių, o nuo 1949 m. tapo Vokietijos Federacinės Respublikos dalimi. Dar valdant britams, Noištato miesto Pelcerhakeno rajone buvo pastatytas paminklas *Cap Arcona* žuvusiesiems. Paminklo statymą inicijavo grupė išsigelbėjusiųjų ir 1947 m. liepos 6 d. jis jau buvo iškilmingai atidengtas[22]. Tačiau šeštajame dešimtmetyje išsigelbėjusiųjų atsiminimais apie „Kap Arkonos" tragediją mažai domėtasi. Nieko nedomino ne tik kalinių laivų, bet ir Nojengamo ar kitų koncentracijos stovyklų istorija. Šlezvigo–Holšteino regioninės vyriausybės pritarimu – tikram patyrusiųjų katastrofą siaubui – daugumą memorialų ir paminklų ėmėsi administruoti vokiečių karių kapų globos tautinė

a Vok. Grömitz – gyvenvietė Liubeko įlankos Vagrijos pusiasalyje, apie 10 km į rytus nuo Noištato – vert. pastaba.
b Vok. Scharbeutz – gyvenvietė prie Liubeko įlankos, rytinėje Holšteino dalyje dabartinėje Šlezvigo–Holšteino žemėje – vert. pastaba.
c Vok. Groß Schwansee – buvusi dvarvietė Kalkhorsto gyvenvietėje dabartinėje Meklenburgo–Rytų Pomeranijos žemėje – vert. pastaba.
d Vok. Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes, sutr. VVN – vert. pastaba.
e Prc. Amicale Internationale de Neuengamme – vert. pastaba.

Buvusioje Vokietijos DR Grefesmiulene (*Grevesmühlen*) buvo atidengtas paminklas žuvusiems *Cap Arcona* keleiviams.

Paminklo fragmentas.

sąjunga[f]. Kapus, kuriuose buvo palaidoti koncentracijos stovyklų kaliniai, ši sąjunga pertvarkė į karo aukų kapus. Pasitaikė atvejų, kai ankstesni monumentai, įrašais ar apipavidalinimu nedviprasmiškai byloję apie koncentracijos stovyklų aukas, buvo pakeisti apibendrinamojo turinio ar visai nieko nesakančiais paminkliniais akmenimis[23].

Pirmaisiais pokario metais „Kap Arkonos" katastrofa nerūpėjo nei Noištato miesto Pelcerhakeno rajonui, nei visam regionui. Gegužės 3-iąją Pelcerhakeno rajone kasmet susitikdavo tie, kurie po katastrofos liko gyvi, ir jų artimieji, vainikų padėti atvykdavo VVN bei vietos partijų atstovų delegacijos. Netikėto, tačiau trumpo dėmesio kalinių laivų katastrofos sulaukė 1950 m. balandžio mėnesį, kai Šlezvigo–Holšteino žemės vyriausybė nusamdė narus ir pavedė ištirti nuskendusį laivą *Thielbek*. Apie tai, kaip vyksta nardymas rašė visi šalies laikraščiai ir žurnalai. Pavyzdžiui, 1950 m. vasario 9 d. numerio straipsnyje „Das Totenschiff" („Numirėlių laivas") Kelne leidžiamas žurnalas *Neue Illustrierte* rašė[24]: „Karo pabaigoje šis 2650 tonų keliamosios galios prekinis garlaivis buvo priskirtas laivui *Cap Arcona* ir gabeno į jį krovinius. Teigiama, kad katastrofos metu jame buvo apie 3000 suimtųjų. Kiek kūnų vis dar guli jo triumuose, nežino niekas".

Kaip tik dėl to nežinomo skaičiaus lavonų, kuriuos tikėtasi rasti sudužusiame

f Vok. Der Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge – vert. pastaba.

laive, nardymo proceso aprašymas taip gerai tiko medijoms – jį buvo galima pateikti lyg tikrą kriminalinę istoriją. Tačiau reikia pastebėti, jog nardyta visai ne todėl, kad būtų išsiaiškintas tikslus aukų skaičius. Svarbiausia narų užduotis buvo iššvalgyti sužalotas laivo vietas ir patikrinti, ar dar kam pritaikytas laivas teiktų ekonominės naudos. Ir tikrai – dar 1950 metais *Thielbek* buvo iškeltas ir nutemptas į Liubeko uostą atkuriamajam remontui.

Septintojo dešimtmečio viduryje Hamburge veikiančių karo aukų draugijų pastangomis buvo pasiekta bent tiek, kad miesto valdantieji ir elitas pagaliau sutiko, jog teritorijoje, kurioje karo pabaigoje veikė koncentracijos stovykla, būtų pastatytas memorialas. Tai buvo tik kukli atminimo sienelė su pritvirtintomis lentelėmis, žyminčiomis čia kalėjusiųjų tautybę, ir didelis akmuo, kuriame iškaltas bendras kalintų ir nužudytų žmonių skaičius bei šios koncentracijos stovyklos padalinių, veikusių atskirai, pavadinimai. Taigi istorinės informacija beveik nebuvo. Derantis su miesto valdžia dėl memorialo įrengimo, kaip teigiama detalioje Detlefo Garbės (Detlef Garbe) analizėje, karo aukų draugijoms teko daryti nuolaidų. Paminkliniame akmenyje, įrašant vietas, kuriose veikė šios koncentracijos stovyklos padaliniai, teko iškalti tik vietovardžius, bet ne fabrikų pavadinimus. Paminkle iškalus fabrikų pavadinimus, būtų aišku, kokios Hamburgo ir jo apylinkių įmonės krovėsi pelną naudodamos priverstinį darbą. Taigi akmenyje įrašyta, pavyzdžiui, „Steinwerder", bet ne „Blohm & Voss", nors koncentracijos stovyklos administracijoje šis padalinys iki pat 1945 m. vadinamas „Blohm & Voss"[25]. Be to, buvusios koncentracijos stovyklos teritorijoje, visai prie paties memorialo, buvo įrengtas Hamburgo miesto kalėjimas. Tik 1979 m. „Nojengamo dokumentacijos centro iniciatyvinė grupė"[a] ėmė kovoti, kad memorialas būtų išplėstas, įrengtos patalpos istoriniam memorialo lankytojų švietimui ir pedagoginiam darbui, kad šalia esantis kalėjimas būtų perkeltas į kitą vietą. Dabar kalėjimas jau uždarytas. Nuo 1990 m. ten veikia turtinga paroda. Remiantis surinktais dokumentais, parodoje ir memorialo interneto puslapyje detaliai pristatoma Nojengamo koncentracijos stovyklos istorija, yra informacijos ir apie tai, kaip stovykla buvo iškraustoma, ir apie „Kap Arkonos" tragediją[26].

Sovietų okupacinėje zonoje, Gros Švanzės kapinėse, esančiose Kalkhorsto gyvenvietėje, išsigelbėjusieji 1947 m. pastatė beržinį kryžių. Naujai suformuotos Meklenburgo federacinės žemės vyriausybė ėmė planuoti memorialo statybą. Buvo sumanyta Gros Švanzėje pastatyti švyturio formos paminklą, jo viršuje įtaisyti

a Vok. „Initiative Dokumentationsstätte Neuengamme" – vert. pastaba.

raudonai šviečiantį trikampį, kuris būtų matomas iš visų Liubeko įlankos vietų. Kai 1949 m. susikūrė dvi Vokietijos valstybės, Gros Švanzė tapo ne tik dviejų federacinių žemių, Holšteino ir Meklenburgo, bet ir dviejų valstybių, VFR ir VDR, pasienio vieta. Vokietijos Demokratinės Respublikos vyriausybei ankstesnis vietinės valdžios sprendimas nepatiko ir ji ėmėsi planuoti pati. Idėjos statyti memorialą Gros Švanzėje buvo atsisakyta, nes – bent taip formaliai aiškinama vienoje, 1979 m. išleistoje, brošiūroje – „kapines dažnai užpustydavo kopų smėlis, be to, ir privažiuoti prie jų buvo labai nepatogu"[27]. Taigi palaidotieji Gros Švanzės kapinėse iškasti ir perlaidoti maždaug už 15 km, prie apskrities centro Grevesmiuleno[b].

Sumanymą perkelti memorialą kitur lengvino ir ta aplinkybė, kad tikroji „Kap Arkonos" tragedijos aukų žuvimo vieta buvo jūroje. Todėl istorinėje suimtųjų žuvimo vietoje jokių atminimo statinių ir šiaip nebuvo galima įrengti. Nusprendus, kad memorialas stovės ne Gros Švanzėje, o Grevesmiulene, vis tiek liko neaišku, kurioje Grevesmiuleno vietoje jį reikėtų statyti. Ieškant tinkamos vietos, žvilgsniai pagaliau nukrypo į plytinti palei miestą miškelį. Ten, vienoje iš proskynų, dar nuo 1912 m. stovėjo Grevesmiuleno pirklių *Callies* šeimos pastatytas paminklinis akmuo. Kadangi *Callies* šeima tuoj po karo persikėlė į Vakarų Vokietiją, Grevesmiuleno miesto valdžios nurodymu akmuo buvo pašalintas ir sutrupintas[28].

Taip atlaisvintą vietą dabar tereikėjo užpildyti. 1950 m. pradžioje ten buvo atvežti ir palaidoti laivų katastrofų aukų palaikai ne tik iš Gros Švanzės, bet ir iš kitų palaidojimo vietų. Miško proskynoje iškilo memorialas, tačiau jo forma nė iš tolo nepriminė anksčiau puoselėtos švyturio idėjos: akmenimis grįsta aikštė, atminimo siena, paminklas – Grevesmiuleno memorialas forma iš esmės niekuo nesiskyrė nuo nesuskaičiuojamos daugybės kitų VDR įrengtų atmintinų vietų. 1957 m. rugsėjo 1 d. įvyko iškilminga memorialo atidarymo ceremonija. Be išlikusių po katastrofos gyvųjų, joje dalyvavo ir Vokietijos vieningosios socialistų partijos (SED)[c] bei vadinamųjų masinių organizacijų – Laisvųjų Vokietijos profesinių sąjungų federacijos (FDGB)[d] ir Laisvojo Vokietijos jaunimo (FDJ)[e] – regioninių vadovų delegacijos. Atlikęs iškilmių, vykusių Grevesmiuleno memoriale tyrimą, istorikas Svenas Šifneris (Sven Schiffner) pastebėjo, jog pirmaisiais metais po memorialo atidarymo pirmąjį vainiką dėdavo

b Vok. Grevesmühlen – miestas, administracinis centras Meklenburgo – Rytų Pomeranijos žemėje – vert. pastaba.

c Vok. Die Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED) – vadovaujančioji VDR partija, susikūrusi 1949 m. iš Vokietijos komunistų partijos ir Vokietijos socialdemokratų partijos – vert. pastaba.

d Vok. Freie Deutsche Gewerkschaftsbund (FDGB) – vert. pastaba.

e Vok. Freie Deutsche Jugend (FDJ) – vienintelė VDR vyriausybės pripažinta ir finansuota jaunimo organizacija – vert. pastaba.

išgyvenusieji „Kap Arkonos" tragediją, o po jų – kiti. Tačiau aštuntojo dešimtmečio viduryje „protokolas" pasikeitė: tada vietiniai SED partijos funkcionieriai jau žengė priekyje, paskui juos sekė miesto įmonių ir institucijų delegacijos ir tik pačiame gale pasirodydavo AIN ir Nojengamo darbo grupės atstovai iš VDR antifašistinio pasipriešinimo dalyvių komiteto. Nustumiant į šalį katastrofos liudininkus, Grevesmiuleno memorialas vis dažniau buvo naudojamas kaip besikartojančių įvairių valstybinių socialistinių iškilmių vieta, kurioje jaunieji mokiniai buvo priimami į pionierių organizaciją, vyko sporto ir technikos draugijos renginiai ar net sporto šventės. „Kap Arkonos" monumentas, – reziumuoja S. Šifneris, – pamažu virto politinio spektaklio kulisais"[29]. Greta išorinių pasikeitimų, kai išlikę koncentracijos stovyklų kaliniai buvo vis toliau stumiami į minėjimo iškilmių „protokolo" galą, ryškėjo ir siaurėjantis jų turinys: kai įprastu oficialių kalbų stiliumi vis dažniau minimi tik „antifašistinio pasipriešinimo dalyviai". Aprašant memorialą lankstinukuose ar kitur, būtinai reikėjo minėti „organizuotą pasipriešinimo kovą" ar „rengiamą sukilimą"[30]. Nėra abejonių, kad buvo tikrai drąsių kalinių, kurie, rizikuodami gyvybe, stovykloje mėgino kurti pasipriešinimo struktūrą. Tačiau greta jų buvo ir daug kitų, kurie neturėjo jėgų ir negalėjo ar nenorėjo priešintis. Tokių koncentracijos stovyklos kalinių biografijoms oficialioje VDR visuomeninėje atmintyje beveik nebuvo vietos.

„Kap Arkonos" katastrofos vaizdą visuomenėje kūrė ne tik kasmet pasikartojantys

Iškilminga ceremonija „Kap Arkonos" memoriale buvusios VDR metais.

minėjimai, rengiami prie Rytuose ir Vakaruose pastatytų monumentų, bet ir literatūriniai, publicistiniai bei moksliniai aprašymai ar meniniai filmai. Dauguma patyrusiųjų „Kap Arkonos" tragediją atsiminimų paskelbė spaudoje. Rudis Goguelis (Rudi Goguel) ir Ervinas Gešonekas (Erwin Geschonneck) buvo vieni iš jų. Nuo 1934 m. R. Gogueliui teko kalėti įvairiuose kalėjimuose ir stovyklose, taip pat ir Bergermoro (Börgermoor) koncentracijos stovykloje, kur jis parašė didelio populiarumo pelniusią dainą *Das Moorsoldatenlied*[a]. Po karo R. Goguelis dirbo publicistinį darbą, o nuo 1960 m. vadovavo Humboldtų universiteto „Imperialistinių Rytų tyrimo istorijos" skyriui Rytų Berlyne[31]. E. Gešonekas 1933 m. mėgino bėgti iš Vokietijos, tačiau 1938 m. Prahoje buvo suimtas ir pirmiausia pateko į Zachsenhauzeno koncentracijos stovyklą. Po karo jis tapo VDR ir užsienyje žinomu aktoriumi, vaidino Berlyno dramos teatre *Berliner Ensemble*, atliko vaidmenis daugelyje filmų. Septintajame dešimtmetyje E. Gešonekas aktyviai prisidėjo prie parengiamųjų darbų, kai DEFA[b] planavo pastatyti filmą apie tai, kaip paskendo *Cap Arcona*. Drauge su Hermanu Herlinghauzu (Hermann Herlinghaus) 1968 m. jis parašė šiam filmui scenarijų, tačiau tik 1982 m. VDR televizija sukūrė ir parodė filmą *Der Mann von der Cap Arcona*,[c] kurį režisavo Lotaras Belagas (Lothar Bellag)[32]. Ir pagrindinio herojaus, ir E. Gešoneko, kuris filme atlieka jo vaidmenį, likimai labai panašūs. 1995 m. pasirodė Giunterio Klaukės (Günter Klauke) ir Karlo Hermano (Karl Hermann) dokumentinis filmas *Der Fall Cap Arcona*[d], kuriame pasisako daugelis įvykio liudininkų, tarp jų ir *Royal Air Force* pilotai[33].

Po Vokietijos suvienijimo, kai 1990-aisiais buvo suvienyta ir atmintina teritorija Liubeko įlankos pakrantėje, buvo įvairiai stengiamasi atgaivinti prisiminimus apie paskandintą laivą. Šiuo atveju svarbu paminėti Vilhelmo Langės (Wilhelm Lange) vadovaujamame Rytų Holšteino muziejuje 1990 m. atidarytą nuolatinę parodą, skirtą „Kap Arkonos" tragedijai atminti. Be to, labai padeda ir naujosios medijos – visa informacija lengvai pasiekiama internetu, duomenis apie daugybę net ir visai mažų kapinių, išsibarsčiusių Liubeko įlankos pakrantėje, galima surinkti į vieną vietą ir juos nuolat papildyti[34]. Tačiau, nepaisant šalies suvienijimo, regione liko dvi skirtingos atminimo dienos, kai minima „Kap Arkonos" žūtis: viena – gegužės 3-ioji, kai rengiamas minėjimas Noištate, kita – sausio 27-oji, kai laivo tragediją mini

a Liet. Pelkių kareiviai – kalinių daina, kurioje apdainuojamas priverstinis kalinamų nacistų režimo priešininkų darbas Bėegerio pelkėse – vert. pastaba.
b Vok. Die Deutsche Film AG – VDR kino studija – vert. pastaba.
c Liet. Vyras iš laivo *Cap Arcona* – vert. pastaba.
d Liet. Tai įvyko „Kap Arkonoje" – vert. pastaba.

Grevesmiuleno gyventojai. Sausio 27-oji nuo 1996 m. Vokietijoje oficialiai vadinama Nacionalsocializmo aukų atminimo diena (šnekamojoje kalboje – Holokausto atminimo diena), ją Jungtinių Tautų Generalinė Asamblėja 2005 m. lapkričio 1 d. rezoliucija paskelbė kasmetine Tarptautine holokausto aukų atminimo diena[35a].

III.

Septintajame dešimtmetyje kalinių laivo istorija, jos priešistore, tragedijos detalėmis ir padariniais susidomėjo daugelio Europos šalių istorikai. Mokslinėje literatūroje išryškėjo iš esmės trys aspektai, dėl kurių diskusijos vyksta toliau.

Daugelyje darbų, skirtų laivų katastrofų priešistorės tyrimams, analizuojamas koncentracijos stovyklų ištuštinimas, vykęs karo pabaigoje. Paskutiniame karo etape iškraustoma buvo ne tik Nojengamo, bet ir daug kitų koncentracijos stovyklų, buvusių vokiečių valdomoje teritorijoje. Tada, pasiuntus suimtuosius į tokius mirties žygius, daugelis jų mirė. Nojengamo koncentracijos stovyklos istorijos tyrinėjimuose ilgą laiką buvo pabrėžiamas 1945 m. balandį Himlerio įsakymas, kuriuo reikalaujama į karo priešininkų rankas neatiduoti nė vieno gyvo suimtojo. Tačiau, tiriant kitų koncentracijos stovyklų istorijas, jų egzistavimo pabaigą, paaiškėjo, kad dažnai, artėjant sąjungininkų kariuomenei, SS jas iškraustydavo ir tada, kai Himlerio įsakymo dar nebuvo[36]. Į klausimą, kodėl esesininkai taip pedantiškai ištuštindavo koncentracijos stovyklas ir į negailestingą žygį išvarydavo kalinius, atsakoma skirtingai: 1998 m. pasirodžiusioje studijoje, nagrinėdamas „Kap Arkonos" tragediją,

a Angl. „The International Holocaust Remembrance Day" – vert. pastaba.

Nojengamo koncentracijos stovykla.

Iš Nojengamo koncentracijos stovyklos išvyksta „baltieji lakuoti autobusai".

Vilhelmas Langė teigia, kad iškraustymus ir žygius pėsčiomis reikia laikyti kalinių naikinimo priemonėmis, kurios, nuožmiu SS požiūriu, buvusios „pranašesnės" už masinius sušaudymus tuo, kad vyko be triukšmo[37]. Tačiau kitos nuomonės laikosi Karina Ort (Karin Orth), ji mano, jog SS, regis, svarbiau buvo išlaikyti kalinius savo valdžioje: „Nesvarbu kokiam tikslui – kaip darbo vergus [...], kaip totalinio apokaliptinio žlugimo aukas, kaip įkaitus galimose derybose su Vakarų šalimis ar kaip masę, kuria būtų galima disponuoti žengiant į taip laukiamą antikomunistinį rytojų"[38].

Su šiuo klausimu glaudžiai susijęs ir antrasis – diskusijos apie „baltuosius autobusus" ir apie Švedijos Raudonojo Kryžiaus vaidmenį. Viena vertus, tie, kurie per šią akciją buvo išgelbėti, pavyzdžiui, publicistas Bjornas Egė (Bjørn Egge), aukština Švedijos Raudonojo Kryžiaus nuopelnus ir labai vertina tai, kad šiai organizacijai pavyko chaotiškomis karo pabaigos sąlygomis išgelbėti tiek daug suimtųjų. Kita vertus, kai kurie, pavyzdžiui, Ingrida Lomfors (Ingrid Lomfors), klausia, ar Švedijos Raudonasis Kryžius, sąmoningai ėmęsis gelbėti tik skandinavus, nepažeidė savo svarbiausio principo (vienodai elgtis su visais) ir galiausiai – galbūt ne savo noru – atsidūrė SS parankinio vaidmenyje rūšiuojant suimtuosius[39].

Ir trečias klausimas – kodėl SS nusprendė suvaryti kalinius būtent į šiuos laivus: *Cap Arcona*, *Thielbek* ir *Athen*. Tirdamas šią problemą Detlefas Garbė išsiaiškino, kad šis klausimas buvo pateikiamas jau pirmaisiais pokario metais, vykstant buvusio nacistų elito denacifikacijai. Pavyzdžiui, per 1946 m. vykusią apklausą Hamburgo gauleiteris K. Kaufmanas, stengdamasis atsikratyti bet kokios atsakomybės, tikino,

kad sprendimas panaudoti būtent šiuos laivus buvo priimtas vien praktiniais sumetimais, nes taip SS nereikėjo rūpintis naujos koncentracijos stovyklos įrengimu, jos aptvėrimu ir panašiai. D. Garbė teigia, jog tokie samprotavimai įrodo, kad Hamburgo valdantiesiems karo pabaigoje rūpėjo tik viena – atsikratyti suimtųjų, kol britų kariuomenė dar neužėmė miesto[40]. Esą, siekiant perduoti miestą be „gėdos dėmių", susipynė nervingi mėginimai ką nors daryti ir žudikiškas abejingumas suimtųjų likimui. O galbūt kaliniais „pakrautus" laivus SS laikė kaip tik tuo, ką Karina Ort savo darbe vadina „mase, kuria būtų galima disponuoti"? Šiaip ar taip, SS derybos su Švedijos Raudonuoju Kryžiumi parodė, kad pažadėjus, o paskui iš tikro paleidus kalinius, galima išpešti politinės naudos. Juk kontaktą su Vakarų priešininkais tikrai pavyko užmegzti, nors šie paskui ir nesileido į jokias derybas su SS, tvirtai reikalavo be sąlygų kapituliuoti.

Į diskusiją įsiterpia ir pareiškimai tų, kurie po šios katastrofos liko gyvi. Jie linkę manyti, kad laivai buvo SS numatytas žudymo įrankis: suimtuosius, esą, SS tyčia suvarė į laivus, nes taip norėjo britams paspęsti spąstus. SS galėjo numanyti, kad britų karališkosios oro pajėgos (RAF) iš oro atakuos vokiečių laivus vakarinėje Baltijos jūros pakrantėje, taigi kalinių laivų žūtis buvusi apskaičiuota iš anksto. Panašiai svarsto ir istorikas Vilhelmas Langė, jis įtaria, kad SS net planavo Baltijos jūroje susprogdinti laivus ir taip atsikratyti kalinių[41]. Tačiau tokią versiją paneigia faktas, kad laivuose buvo ir sargybos komanda bei laivo įgula, be to, „pakrauti" laivai, išmetę inkarus, keletą dienų stovėjo Liubeko įlankoje, o SS nesiėmė jokių veiksmų.

Ateities tyrimams vertėtų greta kitų iki šiol neaiškių klausimų pasidomėti ir specifine padėtimi, kuri prieš 1945 m. gegužės 3-iąją susiklostė laivuose *Thielbek*, *Cap Arcona* ir *Athen*, iš kurių tik *Athen* laivo kapitonas įsakė iškelti baltą vėliavą. Įtampa tarp SS ir kapitonų tvyrojo visuose trijuose laivuose. Tačiau, kaip teigia įvykių liudininkai, laivų *Thielbek* ir *Cap Arcona* kapitonams nepavyko išsikovoti savo teisių, tai padarė tik laivo *Athen* kapitonas. Taip pat svarbu išsiaiškinti ir tai, kodėl taip skirtingai su laivo katastrofą patyrusiais kaliniais ir sargybiniais elgėsi jų gelbėti į nelaimės vietą atskubėjusių laivų įgulos, kokie buvo jų motyvai.

PASTABOS

1 Žr. Valstybinio archyvo (vok. Bundesarchiv, sutr. BArch) fondą BY 5.

2 Žr.: „Die auf der ‚Thielbek' aufgefundene Totenliste", Ostholsteiner Anzeiger, 7. März 1950.

3 Žr. Rudi Goguel, Cap Arcona. Report über den Untergang der Häftlingsflotte in der Lübecker Bucht am 3. Mai 1945 (Frankfurt a. M.: Röderberg-Verlag, 1972); Wilhelm Lange, „Cap Arcona". Dokumentation. Das tragische Ende einiger Konzentrationslager – Evakuierungstransporte im Raum der Stadt Neustadt in Holstein am 03. Mai 1945 (Eutin: Struve, 1988); Hermann Kaienburg, Das Konzentrationslager Neuengamme 1938–1945 (Bonn: Dietz, 1997); Günther Schwarberg, Angriffiziel „Cap Arcona" (Göttingen: Steidl, 1998); Katharina Hertz-Eichenrode (Hg.), Ein KZ wird geräumt (herausgegeben im Auftrag des Freundeskreises KZ-Gedenkstätte Neuengamme e. V.), 2 Bände (Bremen: Edition Temmen, 2000); Detlef Garbe und Carmen Lange (Hg.), Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung. Die Auflösung des KZ Neuengamme und seiner Außenlager durch die SS im Frühjahr 1945 (Bremen: Edition Temmen, 2005); apie Nojengamo stovyklos iškraustymą plg. taip pat: Eberhard Kolb, Bergen Belsen. Geschichte des „Aufenthaltslagers" 1943–1945 (Hannover: Verlag für Literatur und Zeitgeschehen, 1962); Benjamin Jacobs und Eugene Pool, The 100-Year Secret. Britain's Hidden World War II Massacre (Boston: Lyons Press, 2004); Bogdan Suchowiak, Neuengamme (Warszawa: Wydawictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1979); KZ-Gedenkstätte Neuengamme (Hg.), Lebensläufe. Lebensgeschichtliche Interviews mit Überlebenden des KZ Neuengamme. Ein Archiv-Findbuch (Hamburg, 1994).

4 Žr. Malcolm H. Murfett, Naval warfare 1919–1945. An Operational History of the Volatile War at Sea (London: Routledge, 2009), S. 430–438.

5 Žr.: Landeszentrale für Politische Bildung Hamburg (Hg.), Zwangsarbeit in der Hamburger Kriegswirtschaft 1939–1945. Wegweiser zu Lagerstandorten und Einsatzstätten ausländischer Zwangsarbeitskräfte, basierend auf einer Datenbank von Friederike Littmann (Hamburg, 2007) (CD-ROM); Herbert Diercks (Hg.), Der Hamburger Hafen im Nationalsozialismus. Wirtschaft, Zwangsarbeit und Widerstand. Texte, Fotos und Dokumente zur Hafengeschichte (hg. im Auftrag der KZ-Gedenkstätte Neuengamme in Zusammenarbeit mit dem Freundeskreis KZ-Gedenkstätte Neuengamme e. V.), Hamburg, 2008.

6 Taip koncentracijos stovyklos kalinius pavadino Hamburgo gauleiteris, cituojama iš: Detlef Garbe, „Einleitung", in Garbe und Lange, Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung, S. 21.

7 Iš atminties surašytas protokolas apie pokalbį su p. Gerhardu Hynicšu, žr.: 17 . Dezember 1945, BArch Berlin, BY 5/V 279/ 71.

8 Apie vidinę suimtųjų hierarchiją, jos istoriją ir padarinius žr.: Lutz Niethammer (Hg.), Der „gesäuberte" Antifaschismus. Die SED und die roten Kapos von Buchenwald. Dokumente (Berlin: Akademie-Verlag, 1994).

9 Garbe, „Einleitung", S. 20.

10 Apie „baltųjų autobusų" akciją žr.: Sune Persson, „Vi åker till Sverige". De vita bussarna 1945 (Stockholm: T. Fischer, 2002).

11 Šis skaičius (6000) pateikiamas: Garbe, „Einleitung", S. 19; tačiau žinoma, kad gelbėjimo akcija buvo vykdoma iki pat karo pabaigos ir net vėliau, taigi S. Person mano, kad iš viso į Švediją galėjo būti išvežta apie 15 000 žmonių (plg. Persson, „Vi åker till Sverige", S. 369).

12 Žr. Murfett, Naval warfare 1919–1945, S. 430–438.

13 Pauliaus Vaismano (Paul Weissmann) atsiminimai apie Nojengamo koncentracijos stovyklos evakuavimą ir tai, kaip 1945 m. gegužės 3 d. įlankoje prie Noištadto buvo paskandinti laivai *Cap Arcona* ir *Thielbeck*, žr.: Hamburg, 04. Mai 1946, BArch Berlin, BY 5/V 279/71.

14 Iš atminties surašytas pokalbio su p. Gerhardu Hynicšu protokolas, žr.: 17. Dezember 1945, BArch Berlin, BY 5/V 279/ 71 ir mašinų skyriaus vyresniojo grandinio Valdemaro Jeso (Waldemar Jess) pasakojimas, žr.: 31. März 1946, BArch Berlin, BY 5/ V 279/ 71.

15 Michelio Miulerio pasakojimas apie laivo *Cap Arcona* tragediją, žr.: Hamburg, 17. Januar 1946, BArch Berlin,

BY 5/V 279/ 71; apie baltas paklodes laive *Cap Arcona* pasakojo ir laivo Deutschkind kapitonas Šteinekė (Steinecke), žr.: Steinecke: Bericht, 19. Dezember 1945, BArch Berlin, BY 51V 279/71.

16 Rud[i] Gogu[e]l, Der Untergang der Cap Arcona, Hamburg, 24. Mai 1945, BArch Berlin, BY 5/V 279/ 71.

17 Žr.: Murfett, Naval warfiire 1919–1945, S. 436.

18 Iškraustymo procese dalyvavusio laivo R-220 mašinų skyriaus vyriausiojo grandinio Reinhardto Šumano (Reinhardt Schumann) pasakojimas, žr.: BArch Berlin, BY 51V 279/ 71.

19 Pauliaus Stačeko (Paul Staszek) pasakojimas apie 1945 m. gegužės 3 d. Noištato įlankoje įvykusią tragediją, žr.: Hamburg, 08. März 1946, BArch Berlin BY 5/V 279/ 71.

20 „Nacistų režimo aukų asociacijos" (VVN) Šionbergo apskrities sekretoriaus Cimermano (Zimmermann) 1949 m. balandžio 8 d. raštas srities sekretoriatui, žr.: BArch Berlin BY 5/ V 279/ 71. Daugybės palei Liubeko įlanką atsiradusių, didesnių ir mažesnių kapinių sąrašą galima rasti Noištato muziejaus *Cap Arcona* interneto puslapyje: www.stadt-neustadt.de, nuorodose „Freizeit und Kultur","Cap Arcona Museum","Friedhöfe" (2010 m. liepos 20 d. duomenys).

21 Svarbiausi visuomenės atminties tyrimai: Aleida Assmann, Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses (München: C. H. Beck, 1999); Harald Welzer, Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung (München: C. H. Beck, 2002); Christian Lotz und Katja Naumann, Ein fragmentiertes Gedächtnis. Die konfliktreiche Auseinandersetzung um die geteilte deutsche Geschichte anhand von Gästebüchern historischer Ausstellungen (Leipzig: Edition Leipziger Kreis, 2004).

22 Detlef Garbe, „Wiederentdeckte Geschichte", Garbe und Lange, Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung, S. 295–307, čia: S. 297.

23 Šiek tiek žinių apie Zandborštelio (Sandborstel) memorialą galima rasti: Werner Borgsen und Klaus Volland, Stalag X B Sandborstel. Zur Geschichte eines Kriegsgefangenen- und KZ-Auffanglagers in Norddeutschland 1939–1945 (Bremen: Edition Temmen, 1991).

24 Žr.: „Das Totenschiff", Neue Illustrierte (Köln), 9. Februar 1950.

25 Žr.: „Neuengamme Information", herausgegeben von der Lagergemeinschaft Neuengamme (Hamburg), November 1965, BArch Berlin, DY 57/ 822; ten – straipsnis apie minėjimą, vykusį 1965 m. lapkričio mėnesį; taip pat žr.: Michael Grill und Sabine Homann-Engel „... das war ja kein Spaziergang im Sommer". Die Geschichte eines Überlebendenverbandes (hg. von der Arbeitsgemeinschaft Neuengamme) (Hamburg: Konkret, 2008); taip pat: Garbe, „Wiederentdeckte Geschichte", S. 295–307.

26 Žr.: www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de (2010 m. liepos 14 d. duomenys).

27 Žr.: Bezirksleitung Rostock der SED, Abteilung Agitation und Propaganda/Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer der DDR, Bezirkskomitee Rostock (Hg.), Gedenkstätte Cap Arcona Grevesmühlen, [Text Herta Quadt, Klause Haese, Johanna Jawinsld, Alfred Weber unter Mitarbeit des Komitees der Antifaschistischen Widerstandskämpfer der DDR], Rostock, 1979.

28 Sven Schiffner, „Cap Arcona" – Gedenken in der DDR. Gedenken, Volkssport, Propaganda", in Garbe und Lange, Häftlinge zwischen Vernichtung und Befreiung, S. 309–324, čia: S. 315.

29 Ten pat, S. 318.

30 Plg. trumpą aprašą brošiūroje Gedenkstätte Cap Arcona Grevesmühlen, kurią išleido: Bezirksleitung Rostock der SED, Abteilung Agitation und Propaganda/Komitee der Antifaschistischen Widerstandskämpfer der DDR, Bezirkskomitee Rostock.

31 Rudi Goguel, Es war ein langer Weg (Düsseldorf: Komet, 1947); Goguel, Cap Arcona. Report über den Untergang der Hizfilingsflotte.

32 Ervino Gešoneko ir Hermano Herlinghauzo scenarijaus juodraštis, žr.: Rohdrehbuch von Erwin Geschonneck und Hermann Herlinghaus (Binzer Fassung vom August 1968), Archiv der Akademie der Künste, Berlin, Bestand: Geschonneck, laufende Nummer: 293.

33 Žr.: www.cap-arcona.com (2010 liepos 14 d. duomenys).

34 Žr.: www.stadt-neustadt.de, nuorodoje „Freizeit und Kultur" ir nuorodoje „Cap Arcona Museum" (2010 m. liepos 20 d. duomenys).

35 Žr.: vvww.un.org/ga128special/ (2010 m. rugpjūčio 23 d. duomenys).

36 Herbert Diercks und Michael Grill, „Die Evakuierung des KZ Neuengamme und die Katastrophe am 03. Mai 1945 in der Lübecker Bucht. Eine Sammelrezension", in KZ-Gedenkstätte Neuengamme (Hg.), Kriegsende und Befreiung (Bremen: Edition Temmen, 1995), S. 175–183.

37 Lange, „Cap Arcona". Dokumentation, S. 105.

38 Karin Orth, Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager (Hamburg: Hamburger Edition, 1999), S. 332.

39 Žr.: Bjørn Egge, „Redning med livet som innsats", Aftenposten, 14. Oktober 2005; Ingrid Lomfors, „Ikke alle fikk være med", Afienposten, 27. September 2005; Ingrid Lomfors, Blind fläck. Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945 (Stockholm: Atlantis, 2005).

40 Garbe, „Einleitung", S. 20.

41 Lange, „Cap Arcona" Dokumentation, S. 105.

05 SKYRIUS

Rüdiger Stutz

WILHELM GUSTLOFF FONDAS VEIMARE: ANTISEMITINE POLITIKA GRĮSTAS TAUTINĖS BENDRUOMENĖS MITAS, GINKLAVIMASIS IR PRIVERSTINIS DARBAS

Istorikams jau seniai neduoda ramybės klausimas, dėl kokių nacionalinių ir pasaulinių aplinkybių nacistų režimas įstengė į grobikišką ir naikinamąjį karą įtraukti visą pasaulį ir šešerius metus kariauti prieš daug stipresnę valstybių sąjungą. Publikacijose šia tema dažnai pabrėžiama, kokį milžinišką veiksmų laisvės potencialą įgyja diktatūra – tam tikra prasme, padedama polikratinės valdžios struktūrų – tada, kai reikia sutelkti išteklius ir radikalizuoti sistemą. Dar nacistų valdymo laikotarpiu buvo gyvai kritikuojama laukinė jų valstybės santvarkos organizacija, tačiau, daugelio amžininkų nuostabai, režimas buvo labai stabilus, o per Antrąjį pasaulinį karą įstengė išklibinti beveik visas Europos struktūras.

Naujuose istorijos mokslo darbuose ryškėja pastangos į „atvirą tyrimų erdvę" transformuoti jau dešimtmečius stringančių diskusijų apie polikratiją tyrimo objektus ir susiklosčiusią probleminę situaciją. Naujausioje mokslinėje literatūroje kalbama apie tris *kompensavimo mechanizmus*. Teigiama, kad, naudojantis jais, apatinėse ir vidurinėse administracijos grandyse sėkmingai pavyko reaguoti į Reicho valdžios struktūrų susidūrimus arba, vis labiau nykstant valstybės valdžios institucijų funkcijoms, pakeisti jas asmenims taikomais lojalumo kriterijais[1].

Miestų ar gyvenviečių sąjungos arba Vokietijos reicho savivaldybių asociacijos[a] parengė „privalomas komunikavimo ir koordinavimo veiksmų programas"[b], kuriose ne paskutinė vieta teko ir vietinės bei centrinės politikos tarpusavio ryšių stiprinimas persekiojant ir naikinant žydus.

a Vok. Der Deutsche Gemeindetag – nacistinėje Vokietijoje aukščiausia savivaldybių koordinavimo struktūra, kuriai buvo skirtas tarpininko vaidmuo tarp regionų savivaldos ir ministerijų. Jis anuomet organizavo savivaldybių keitimąsi patirtimi ir teikė žinių bei rekomendacijų ministerijoms rengiant naujus potvarkius. Tai buvo svarbus naciomalsocialistinės politikos komunikavimo ir koordinavimo įrankis – vert. pastaba.

b Vok. „unverzichtbare Kommunikations- und Koordinationsplattformen" – vert. pastaba.

„Specialiųjų vietinių įgaliotinių tinklas" – specialiosios vietos valdžios struktūros ir specialieji štabai šalies regionuose – leido tam tikra prasme tvarkytis valdžios vidaus įstaigose, bet pirmiausia jose vyko neformalūs susitarimai, režimo savivaliavimas, net lobizmas.

Prie įvairių specialiųjų Reicho įgaliotinių, kišantis į apatinės ir vidurinės grandies institucijų veiklą, prisidėjo „vykdomosios struktūros", kurioms priklausė tokie šalies, regionų ir savivaldybių politikai, kurie per visokias asmenines unijas, pareigybių sankaupas, įvairius įgaliojimus ir šiaip galėjo daryti nemenką poveikį daugeliui administracinių ir ūkinių sričių[2].

Neabejotina, kad vienas iš tokių įtakingų politikų, kurie turėjo įgaliojimų daugelyje įvairių šalies ir regionų žinybų, buvo Fricas Zaukelis (Fritz Sauckel). Nuo 1927 m. jis ėjo NSDAP[c] Tiuringijos gauleiterio pareigas, nuo 1933 m. gegužės 5 d. tapo ir Tiuringijos

c Vok. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija – vert. pastaba.

Fricas Zaukelis (*Fritz Sauckel*) – Tiuringijos vyriausybinis vietininkas. 1934 m.

vyriausybiniu vietininku[a], be to, nuo 1939 m. rugsėjo mėnesio tapo Reicho devintosios karinės apygardos gynybos komisaru[b], o nuo 1942 m. kovo 21 d. – ir generaliniu įgaliotiniu, atsakingu už darbo jėgos paskirstymą[3c]. Visiškai teisėtai galima teigti, kad Fricas Zaukelis buvo tikra Tiuringijos krašto politikų klikos galva, vadovavęs vadinamajai „politinei administracijai", kuri veikė atskirai nuo įvairių valdymo šakų žinybinės sistemos. Be to, viename, 1936 m. pradžioje rašytame, oficialiame rašte Hitleriui F. Zaukelis siūlė, kad, naujai organizuojant visuomenės valdymą, reikėtų jį pertvarkyti pagal hierarchinį NSDAP valdymo principą[4d]. Jo nuomone, reikia *vienose* nacionalsocialistų partijos rankose sutelkti vidurinės grandies institucijų valdymą, o centrinių įstaigų valstybės valdymo įgaliojimus deleguoti gauleiteriams ir vyriausybės vietininkams ne tik civilinio gyvenimo srityse, bet ir pusiau valstybinėje verslų ūkio organizacijoje. Perimant nacionalsocialistų partijos valdymo principą, turėjo būti apkarpyta tariamai dominuojanti „senoji" Reicho ministerijų ir karinių apygardų atsakomybė vidurinės grandies valstybės ar ūkio administravimo institucijose. Aišku, tai buvo tik nacistų administracinės politikos ateities projektas. Bet, atsiradus tokiems naujiems hibridiniams administraciniams dariniams, kai įtakingiausiems valstybės įstaigų skyriams, vadovaujančiosioms regiono įstaigoms ar ūkio tarnyboms ėmėsi vadovauti gauleiteriai ar vyriausybės vietininkai, ėmė keistis valdžios ir specialistų elito atstovų pragmatinis požiūris ir svarbiausi ekonominiai siekiai. Iki 1936 m. pabaigos Tiuringijos vyriausybės vietininko administracija išaugo iki tikros kliringu atsiskaitančios įmonės, t.y. tapo nauju regiono biurokratinės valdžios centru[5].

Todėl nenuostabu, kad daugybė veikėjų, inicijavusių Zūlio ginklų, dviračių ir kitų transporto priemonių gamybos bendrovės *Simson & Co. KG*[e] nusavinimą, ėjo tarnybą minėtoje F. Zaukelio „politinėje administracijoje". Šis apiplėšimas, kurį dar mėginta pridengti juridiniu figos lapeliu, prieš 1935 metų Kalėdas garsiai nuskambėjo šalies ir užsienio spaudoje[6]. Po slaptų pasitarimų su Hitleriu, su valstybiniu Reicho kanceliarijos sekretoriumi Hansu Heinrichu Lamersu[f], su ministrų kabinetu bei vokiečių kariuomenės ginklų agentūra[g] F. Zaukelis solidžią, 1856 m. įkurtą, įmonę ir iš

a Vok. Reichsstatthalter – nacistinėje Vokietijoje Reicho vyriausybės atstovas, kurio užduotis – stebėti, kaip jam priskirtoje administracinėje teritorijoje vykdomos fiurerio ir reichskanclerio (vyriausybės vadovo) direktyvos.
b Vok. Reichsverteidigungskommissar – vert. pastaba.
c Vok. Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz – vert. pastaba.
d Vok. „Prinzip des Hoheitsträgers" – vert. pastaba.
e Vok. Simson Suhl Werke – 1856 m. Tiuringijos žemėje, Zūlyje, žydų kilmės brolių Simsonų įkurta ginklų, dviračių ir kitų transporto priemonių gamykla – vert. pastaba.
f Hans Heinrich Lammers (1879–1962) – teisėjas, nacistinėje Vokietijoje Reicho kanceliarijos vadovas, tituluojamas valstybės sekretoriumi, ir nuolatinis gynybos tarybos narys bei gynybos tarybos pirmininko pavaduotojas – vert. pastaba.
g Vok. Heereswaffenamt – vert. pastaba.

jos savininkų atimtą turtą paskubomis perkėlė į vieną NSDAP valdomą fondą. 1936 m. rugsėjo 10 d. per NSDAP suvažiavimą, kai F. Zaukelis, kreipdamasis į H. H. Lamersą, pavadino jį „Reicho kanceliarijos fiureriu", šis atsakė tuo pačiu Tiuringijos gauleiterį tituluodamas „Fondo fiureriu". Prieš tai, 1936 m. vasario 4 d., Šveicarijoje vienas žydų kilmės studentas nušovė NSDAP Šveicarijos skyriaus vadovą. Tai tapo pretekstu naujai suorganizuotą pramonei remti skirtą fondą pavadinti Vilhelmo Gustlofo vardu. Dar 1936 m. vasario 15 d. šio nacistų funkcionieriaus vardu pavadinta viena Veimaro gatvė, o vėliau tai buvo padaryta ir daugelyje kitų Vokietijos miestų, taigi Vokietijos reicho leksikone žodis *Gustloff* tapo bendriniu „nuo viso pasaulio žydų nukentėjusios aukos" vardu.

ANTISEMITINE POLITIKA GRĮSTA LEGENDA APIE FONDO *WILHELM GUSTLOFF* ĮKŪRIMĄ

Naujasis pramonės kompleksas buvo įkurtas 1936 m. gegužės 27 d. Veimare civilinės atsakomybės fondo įmonės teisėmis. Nuo pat pradžių komplekso gamybine baze tapo Berlyno–Zūlio ginklų ir transporto priemonių gamybos ribotosios atsakomybės bendrovė (GmbH), kuri pamažu, nuo 1934 m. kovo iki 1935 spalio, buvo nusavinta iš buvusių savininkų šeimos. Beje, brolių Simsonų ir jų artimiausių bendradarbių pritarimas, kad jiems priklausiusi bendrovė *Simson & Co* būtų perduota Tiuringijos NSDAP gauleiterio žinion, buvo išgautas tik juos suėmus ir laikant viename iš Berlyno gestapo rūsių[7]. Erichas Buchmanas (Erich Buchmann), kurį Tiuringijos vyriausybės vietininko administracijoje tikriausiai kaip tik dėl šio savivalės akto pakėlė į vyresniojo valstybės patarėjo postą, vėliau triumfuodamas prisiminė:

Tereikia pagalvoti, kad 1933–1935 metais ūkiniame visuomenės gyvenime dar niekas nežinojo sąvokų Arisierung arba Entjudung[h], ir apie tai, kad tada buvo itin sunku pasinaudoti baudžiamąja, civiline ir administracine teise, tad mums teko suktis visais įmanomais būdais. Tačiau sėkmingai pasibaigusi kova už Simsonų įmonę buvo novatoriškas pavyzdys ir būtent ji Vokietijos ūkyje praskynė kelią vėliau vykusiam žydų turto nusavinimui ir perdavimui į arijų rankas[8].

Paskutiniu sakiniu E. Buchmanas pabrėžia, kad Tiuringijos gauleiterio administracija buvo pradininkė, visoje Vokietijos reicho teritorijoje pirmoji pradėjusi

h Liet. „arizacija" arba „išvalymas nuo žydų" – nacistų valdymo laikotarpiu vykdytas žydų kapitalo atidavimas į „arijų" rankas jį nusavinant ar priverčiant parduoti – vert. pastaba.

žydų pramonės ir prekybos įmonių nusavinimo procesą. Ši legenda tik pridengė ir pagražino tai, kas jau vyko anksčiau: nuo 1932–1933 m. žydų verslininkams buvo taikomos visokiausios represijos, leidžiama daugybė pasityčiojimo kupinų, priekabingų potvarkių[9]. Be to, nuo pačių pirmųjų metų, kai F. Zaukelis ėmė vadovauti gauleiterio administracijai, buvo aišku, kad Tiuringijoje rengiamasi pastatyti NSDAP valdomą ginklų gamybos kompleksą. Pirmieji mėginimai nacionalizuoti[a] Jenos fondo *Zeiss und Schott*[b] įmones žlugo, nes 1934 m. gegužės mėnesį aktyviai pasipriešino trys Reicho ministerijos ir bendrovės *Carl Zeiss* valdyba[10]. Tiuringijos gauleiterio administracija visokiomis priemonėmis mėgino neleisti, kad Vokietijos pramonininkams būtų daroma tariama „žydams nuolaidžiaujančių sluoksnių" įtaka ir, pasitarus su Hermanu Geringu, nekreipdami dėmesio į didžiules pradines išlaidas,

Carl Zeiss gamyklos produkcija Drezdeno foto prekių parduotuvės vitrinoje. 1939 m.

rengėsi organizuoti ginklų ir atsarginių dalių gamybą. Siekdami savo ambicijų ginklų gamybos srityje Tiuringijos nacistai nukreipė ietis į privačiai tvarkomą sunkiąją pramonę, nes dar ketvirtojo dešimtmečio pradžioje jos atstovai kėlė sąlygas vis

a Straipsnio autorius Rüdiger Stutz vartoja terminą „Verreichlichung" (liet. „perėmimas Reicho žinion") – vert. pastaba.

b Vok. Carl-Zeiss- Stiftung – 1889 m. įkurtas fondas, valdantis bendroves Carl Zeiss AG ir Schott AG, kuriose gaminami tradiciniai optikos ir tikslieji mechanizmai, optinis stiklas bei stiklo keramika – vert. pastaba.

spartėjančiam Trečiojo reicho ginklavimuisi. Pramonininkai priešinosi reichsvero[c], vėliau vermachto vadovybei pavaldžios gynybos pramonės žinybos[d] strateginiams planams įvesti militaristinės komandinės ekonomikos sistemą[11].

Fondo valdyba iš pradžių veikė kaip tikslinė žinovų grupė, vadovaujanti keleto regionų įvairių pramonės įmonių susivienijimui. Tačiau jame dalyvaujančios kapitalo bendrovės 1939 m. gegužės 1 dieną, remiantis mokesčių teisės aktais, buvo išardytos. Jų kapitalą perėmė fondas, kuriam dabar buvo suteiktas pavadinimas *„Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Weimar"*[e]. Kai fondas tik buvo įkurtas, 1936 m., jo fiksuotasis kapitalas, neskaitant vėliau pagrindine fondo įmonė tapusios Zūlio ginklų gamyklos, buvo tik sudilusi vagonų ir mašinų gamykla Veimare bei fondo *Wilhelm Gustloff* atstovybės pastatas Berlyne. Ši korporacija valdė jai priklausančių įmonių rinkodarą ir eksportą. Ji turėjo rezidenciją Berlyne, puikiame Mohrenštrasės name Nr. 65, kuris buvo vadinamas *„Thüringer-Haus"*, ir stovėjo tiesiai priešais viešbutį *„Kaiserhof"*, kuriame dažnai įsikurdavo nacionalsocialistų partijos elitas. 1937 metais fondo valdyba nusprendė pastatyti nedidelę gamyklą Šmydefelde[f] ir įsigyti Moizelvico[g] mašinų gamybos įmonės *Heymer & Pilz* didesnę akcijų paketo dalį. Už metų, prijungus Hirtenbergo šovinių, padegamųjų šovinių galvučių ir metalo dirbinių fabriką prie antrinių bendrovių žemutinėje Austrijoje, gamybos bazė buvo dar labiau išplėsta. Tad nuo 1936 m. gruodžio 31 d. iki 1939 m. pabaigos *Gustloff* gamyklų darbuotojų skaičius padidėjo nuo 5198 iki 15 528.

Svarbiausias siekis, įrašytas fondo įstatuose[12], greta tokių tikslų, kaip „kelti ištikimų bendrovės narių gerovę", buvo „siekti gerų darbo rezultatų ir aukštos kokybės" – tikrai ambicinga užduotis, jei prisiminsime kuklią fondo darbo pradžią. Nuo pat pradžių fondo valdyba veikė dviem kryptimis: viena vertus, iš darbininkų buvo griežtai reikalaujama drausmės ir puikių darbo rodiklių, kita vertus, pagrindinei darbo jėgos daliai buvo žadama iš esmės pagerinti socialines garantijas. Taip turėjo būti kuriama nauja nacionalsocialistinė „darbo etika". Taigi Tiuringijos NSDAP gauleiterio administracija mėgino Vokietijos privačiam ūkiui pademonstruoti „tikrą" kolektyvinę įmonių kultūrą ir pateikti ekonomikos laimėjimų pavyzdį. F. Zaukelio verslo filosofiją, nukreiptą prieš liberalizmą ir žydus, ekonomikos istorijos tyrinėtojas anglas Adamas

c Vok. Reichswehr „Reicho gynyba" – 1919–1935 m. Vokietijos kariuomenės pavadinimas, kuris 1935 m. pakeistas vermachto (vok. Wehrmacht) pavadinimu – vert. pastaba.

d Vok. Wehrwirtschaftsamt (WwA) – Vermachto vyriausiosios vadovybės skyrius karinei pramonei planuoti ir užtikrinti, ryšiams su pramonininkais palaikyti – vert. pastaba.

e Liet. „Veimaro nacionalsocialistinis pramonės rėmimo fondas, Gustlofo gamykla" – vert. pastaba.

f Vok. Schmiedefeld – gyvenvietė Tiuringijoje, Ilmo apskrityje – vert. pastaba.

g Vok. Meuselwitz – miestas Tiuringijoje, Altenburger Land apskrityje – vert. pastaba.

Toze (Adam Tooze) apibūdino taip: „jo aršus antisemitizmas“ susimaišė su „giliu nepasitikėjimu liberaliu kapitalizmu bei su uoliomis pastangomis kelti ‚normalių‘ vokiečių gerovę ir virto bjauria pliurze“[13]. Fondo įmonių valdybos buvo įpareigotos sekti rasistiniu nacionalsocialistinės darbo ideologijos ir ekonomikos laimėjimų politikos pavyzdžiu, kad visiems laikams nugalėtų tariamai „žydiškus ir liberalistinius“ praeities ekonomikos principus. Todėl fondo valdytojai mėgo antisemitiškai interpretuojamus palyginimus tarp „tada ir dabar“ ir propagandinius pagražinimus apie Veimaro bendrovės plėtrą. Neneigiama, kad socialiniai rodikliai išties buvo pagerinti, tačiau visai kitaip jie pasirodo kontekste – NSDAP gauleiterio administracijos ketverių metų darbo plano laikotarpiu, kai imta aktyviai ginkluotis, o kvalifikuotų darbininkų trūko, kitaip tariant, kai didėjo prityrusių metalo apdirbėjų poreikis.

Nemažos sumos, skirtos fondo įmonių socialinei politikai, buvo naudojamos integruoti nemokytiems arba kitų sričių darbininkams, iš kurių daugiausia buvo sukomplektuoti naujai įsigytų įmonių darbo kolektyvai. Kvalifikuotų darbininkų branduoliu fondo valdybos taryba galėjo remtis tik Zūlio atsarginių detalių ir Hirtenbergo šovinių fabrikuose, kuriuose, beje, 1933–1934 m. vykdant rasistinę partijos politiką, o paskui ir 1938 m. buvo atlikti „valymai“. Mat ginklų pramonės įmonės, bent jau trečiajame dešimtmetyje, buvo laikomos komunistinių kuopelių

Bremenas (*Bremen*). Vokietija. 1938 m.

tvirtove ir už tai, F. Zaukelio supratimu, taip pat buvo atsakingi ankstesni firmų savininkai: pasak jo, būtent dėl „žydiškų pinigų darymo metodų" daugelis darbininkų ir tarnautojų krito į „komunos" glėbį. Zūlio gamyklų susirinkimuose F. Zaukelis elgėsi kovingai ir ryžtingai. Jis įsivaizdavo stovįs „užkariautoje teritorijoje"[14], atėmęs ją ne tik iš „žydų lupikautojų", bet ir iš „komunistinių agitatorių". Skleisdamas antisemitine politika paremtą fondo įkūrimo mitą F. Zaukelis kartu skelbė, jog „nacionalsocialistinės pažangos" rytojus jau visai arti. Tokie pažadai aiškiai skyrėsi nuo *Gustloff* gamyklose privalomai vykdomų socialinės politikos įsipareigojimų, pagal kuriuos iš dirbančiųjų buvo reikalaujama, jo žodžiais tariant, „aukščiausio laipsnio pasitikėjimo, ištikimybės, stropumo ir gerų darbo rezultatų". O pažeidžiantys „svarbius" fondo tvarkos „dėsnius", nesilaikantys „nacionalsocialistinės drausmės, teisingumo, aukštų laimėjimų principų ir nepaklūstantys vadovavimui" turėjo suprasti, kad „tučtuojau, neįspėjus, bus atleisti"[15]. Štai tokie įmonių socialiniai rodikliai, valdant nacistams, turėjo ne tik prisidėti prie „vidinio fronto" stabilizavimo šeimose, įmonėse ir gyvenamuosiuose kvartaluose, bet ir skatinti darbininkus. Dar gerokai prieš prasidedant karui 1939 m., Vokietijos darbo fronto valdantieji funkcionieriai suprato, kad tokios priemonės gerai tinka „liaudies dvasinei būklei" stiprinti – visiems laikams nugalėti po 1917–1918 m. karo kilusią depresiją, užkirsti kelią masinėms demonstracijoms ir 1919 m. ėmusioms plisti socialdemokratinėms nuotaikoms[16]. Priešingai, nei „praturtėję žydai", tokie, kaip Simsonai, – atviravo F. Zaukelis 1940 m. balandžio 14 d. vienoje iš savo kalbų, pasakytų *Gustlofo* gamyklose, – dauguma valstiečių, darbininkų, amatininkų, taip pat verslininkų bei vadybininkų privalo gyventi tik iš savo rankų darbo vaisių. Todėl jiems reikia nuolat stengtis kuo geriau išnaudoti mašinas ir savo „rankų gebėjimus". Aukštesnio gyvenimo lygio, pasak jo, galima tikėtis tik tada, kai įmonės sėkmingai tvarkysis ir jose bus atliekamas tiriamasis darbas. Pagaliau tik dėl „kūrybinės, drąsios vokiečių atradėjų iniciatyvos" vokiečių liaudies ūkis lenkiąs „žydus" ir „visą likusį pasaulį". Taigi Tiuringijos įmones, esą, būtina aprūpinti moderniausiais įrenginiais, „kad ir kiek jie kainuotų"[17].

Tokiais ekstremaliais nacionalistiniais ir antisemitiniais tikslais buvo grįsta Tiuringijos NSDAP gauleiterio regioninė gigantomanijos politika. F. Zaukelio pretenzijos išsiskyrė iš kitų, jis įsivaizdavo galįs įsteigti Veimare moderniausią Europos staklių gamybos fabriką. Jame buvo planuojama (1939 m.) įdarbinti 2400 darbininkų, o pagal 1940 m. planą – net 5000. Be to, kaip teigiama vienuose iš konfidencialių Jenos koncerno *Zeiss* vyriausiojo vadybininko Augusto Kothauzo (August Kotthaus)

Weimaras (*Weimar*).1938 m.

užrašų, F. Zaukelis stūmė savo planus dėl staklių gamyklos nepaisydamas „jokios rizikos". Veimarą, tarnautojų ir pensininkų miestą, jis ketino – kaip teigė, „fiurerio pageidavimu" – paversti darbininkų miestu. Šį šaltinį galima laikyti tikrai autentišku, mat, A. Kothauzas buvo *Wilhelm Gustloff* fondo valdybos tarybos narys ir galėjo žinoti apie Hitlerio nurodymus[18]. Ketinimas statyti staklių gamyklą išsivystė į daugybę ketvirtojo dešimtmečio pabaigos planų, kurie apėmė daugybę sričių. Kai kurie miestai buvo suplanuoti visiškai naujai, pavyzdžiui., Štatilmas,[a] kaip sakė F. Zaukelis, turėjo būti „nulietas iš naujo". Apie šią savo viziją gauleiteris užsiminė dar 1939 m. rugpjūčio 24 d. sakydamas kalbą parodos „Senasis ir naujasis Veimaras" atidaryme. Iš jo užslėpto teiginio, kad miestą, „užmigusį erškėtrožės miegu", reikia pažadinti, buvo galima nujausti laukiančių pasikeitimų dydį. Pertvarkymų pradžią bendraisiais bruožais žymėjo F. Zaukelio išvardyta daugybė jau atliktų ar dar tik planuojamų naujų statinių ir išplėtimų, taip pat jo paminėta perspektyva ateityje miestą prijungti prie nacionalinės reikšmės kelių. Tą patį reiškė ir jo pastaba, kad Veimaras – klasikų miestas[b] – nors ir laikomas „šventu kultūros lopšiu", jokiu būdu negalįs taip ir likti „šventomis kultūros kapinėmis"[19].

1940 m. spalio 18 d. F. Zaukelis surengė pasitarimą su Miuncheno architekto profesoriaus Hermano Gyslerio (Hermann Giesler) biuro valdybos nariais, Tiuringijos valstybinių statybos valdybų ir Veimaro miesto statybos valdybos nariais ir aptarė savo plano, pagal kurį turėjo būti sukurtas „naujasis Veimaras", detales. Planuojant darbų terminus, buvo pažymėta svarbi tarpinė data – 1946 m. rugpjūčio 3-ioji, kai

a Vok. Stadtilm – nedidelis Tiuringijos miestas prie Ilmo upės, apie 30 km į pietus nuo Erfurto – vert. pastaba.

b Veimaras išgarsėjo vadinamąja Veimaro klasika. Jame gyveno ir kūrė žymiausi Vokietijos klasikai, padėję pagrindus šiuolaikinei vokiečių literatūrai: literatūrologas ir poetas Ch. M. Vylandas, filosofas, teologas, poetas J. G. Herderis, rašytojas humanistas J. V. Gėtė, poetas, dramaturgas F. Šileris ir kiti – vert. pastaba.

turėjo prasidėti vėl į Veimarą grąžintas NSDAP partijos dvidešimtasis suvažiavimas, nes F. Zaukelis visus užkrėtė savo ambicijomis parodyti Hitleriui miestą tokį, kokį, jo manymu, galima vadinti „impozantiška apskrities sostine". Iš pradžių reikėjo apmąstyti, kur Veimare įkurdinti „stiprų" garnizoną su visais jo štabais, manyta, jog garnizone bus apie 15 000 kareivių, su jais ir Buchenvaldo koncentracijos stovyklos sargyba bei Noros[c] oro uosto apsauga. Toliau, pasak jo, reikėjo turėti galvoje, kad Veimaro *Gustloff* gamyklų darbininkų ir tarnautojų skaičius išaugs iki 5000. O visa miesto pramonės darbininkija artimiausioje ateityje turės būti beveik 10 000 dirbančiųjų. Taigi todėl, esą, reikia planuoti ir naujas prekybos bei amatų įstaigas, taip pat, žinoma, ir biurus, kuriuose teks dirbti partijos ir valstybės administracijos tarnautojams. Pagautas įspūdžio, kurį jam padarė kalbos apie planus perstatyti Berlyną ir paversti jį pasaulio sostine *Germanija*, F. Zaukelis, kalbėdamas 1940 m. lapkričio 25 d., skaičiavo, kad „naujajame Veimare" gyvens 100 000 miestiečių. Tokie skaičiai turėjo būti pasiekti ne vėliau kaip per dešimt metų. Jo manymu, milžiniški uždaviniai laukė ne tik miesto komunalinio ūkio, bet ir individualių prekybos bei maitinimo įstaigų, nes turėjo didėti skaičius turistų, norinčių aplankyti „klasikų miestą", o prie jų prisidėti „nesuskaičiuojamų kongresų, suvažiavimų, partijos susirinkimų ir kt. dalyviai"[20].

F. Zaukelis nenorėjo, kad jaukiojo Veimaro žmonės imtų baugintis didmiesčio perspektyvos, todėl tuoj pabrėždavo, jog „apskrities sostinėje" ir ateityje vyrausianti kultūra. „Milžiniškas didmiestis ar pramonės centras neatitiktų Veimaro dvasios, neatitiktų to, ko tikisi fiureris", – įtikinamai mėgdavo pridėti jis. Netgi „naujųjų" pramonės darbininkų gyvenamieji rajonai turį būti suprojektuoti taip, kad jų vaizdas „bylotų apie Vokietijos tautinę bendruomenę"[21]. Tačiau Tiuringijoje projektuotas „nacionalsocialistinis ūkis"[22] lemtingos sėkmės nesulaukė. Norint pakeisti Veimarą ir padaryti jį „darbo miestu", reikėjo daug kvalifikuotų pramonės darbininkų, kurių nacistų gauleiterio administracija Ilmo upės slėnyje neturėjo. Apskritai fondo valdybai Veimare tik iš dalies pavyko savo ūkio sistemoje suderinti itin prieštaringus – ekonomikos ir nacionalsocializmo „pasaulėžiūros" – pragmatinius aspektus. Tačiau F. Zaukelis vis mėgino įveikti gilėjančią prarają tarp nacistinės retorikos ir realaus išteklių trūkumo siekdamas ekstremalių sprendimų karo ekonomikoje bei ginklavimosi politikoje ir nukreipdamas juos į konkrečius asmenis.

---

c Vok. Nohra (bei Weimar) – gyvenvietė Tiuringijoje, Veimaro apskrityje – vert. pastaba.

Gustlofo gamykla Veimare. 1945 m. birželio 9 d.

NACIONALSOCIALISTINĖ ĮMONIŲ POLITIKA VYKDANT KETVERIŲ METŲ PLANĄ

1936 m. vasario 29 d. Berlyno–Zūlio ginklų ir transporto priemonių gamybos ribotosios atsakomybės bendrovė (GmbH) perėmė akcinę bendrovę *„Waggon- und Maschinenfabrik AG vorm. Busch Bautzen-Werdau-Weimar"* ir iš pradžių jos filiale Veimare toliau gamino transporto priemones, įvairius mechanizmus bei įrenginius žemės ūkiui ir kasybai. Tačiau greit vietoj vagonų pradėta gaminti karines transporto priemones, 50 mm minosvaidžius ir 20 mm zenitines patrankas. Vėliau, kai Jenos *Zeiss* bendrovėje buvo patobulintas karabino *Mauser K 98* taikiklis, 1939 m. šio karabino montavimo darbai iš Zūlio ginklų gamyklos taip pat buvo perkelti į Veimarą. Mažesnės Veimaro ir jo apylinkių firmos pelnėsi iš ginklų gamybos, ketverių metų plano metu jos tiekė *Gustloff* gamykloms reikmenis, atsargines dalis arba teikė įvairias reikalingas paslaugas[23]. Stropiai paskleista fondo įkūrimo legenda buvo grindžiama siekiu, sukvietus „geriausius Vokietijos pramonės darbininkus, kultūros miestui įkvėpti naujos gyvybės"[24]. Tiesa, įsigytoje vagonų gamykloje prieš tai, trūkstant darbo, darbininkų skaičius buvo sumažėjęs iki 150, staklių ūkis pasenęs, o firmos

pastatai apverktinos būklės. Naujosios gamyklos verslo reikalų vadovu iš pradžių buvo paskirtas inžinierius Hansas Braunas (Hans Braun), prieš tai dirbęs garsiose Pietų ir Vakarų Vokietijos firmose. Po Austrijos aneksijos H. Braunas H. Geringo pritarimu ėmėsi vadovauti Hirtenbergo akcinės bendrovės šovinių, padegamųjų šovinių galvučių ir metalo dirbinių fabrikui, kuris, aktyviai dalyvaujant Tiuringijos ir Žemutinio Dunojaus NSDAP gauleiterio patarėjui ūkio klausimais, neva, buvo nacionalizuotas. Todėl 1938 m. į Veimaro *Gustloff* gamyklos direktoriaus postą buvo pakeltas Valteris Hornigas (Walter Hornig), kuris kartu ėjo NSDAP apskrities vadovo pareigas ir rūpinosi, kad gamykloje partijos narių skaičius išaugtų iki 92 procentų[25]. Be to, V. Hornigas sugriežtino darbo dienos reglamentą, pavyzdžiui, uždraudė rūkyti, remdamasis absurdiškais antisemitiniais teiginiais. Nuo 1937 m. gegužės 1 d. Veimaro įmonei buvo suteiktas Frico Zaukelio[a] vardas, o 1940 metais joje dirbo jau 2000 žmonių.

Šiek tiek anksčiau, 1936 m. spalio 27 d., savo 42-ojo gimtadienio proga, F. Zaukelis kreipėsi į eilėmis išrikiuotus Zūlio ginklų gamyklos darbuotojus. Jiems pristatė naujai įsteigto fondo pagrindines vidaus tvarkos „nacionalsocialistines taisykles", kuriose, jo supratimu, buvo įkūnyta novatoriška įmonės ekonomikos ir socialinės politikos dvasia. F. Zaukelio žodžiais tariant, fondas *Wilhelm Gustloff* tikrove pavertė NSDAP gauleiterio administracijos ir jos puikių vadybininkų kūrybinį siekį pertvarkyti ekonomiką taip, kad ji taptų „tautos tarnaite"[26]. Atlikus šį tikėjimo puikia bendrovės ateitimi išpažinimo aktą, buvo išdėstyti konkretūs „artimiausi" tikslai. Berlyno–Zūlio ginklų ir transporto priemonių gamyklų personalo skyriaus viršininkas, pradėjęs ten dirbti dar 1934 m. vasario mėnesį, visai neatsitiktinai buvo puikiai susipažinęs su ankstesnių kapitalo valdytojų draugijų ir įmonėse taikoma Vokietijos darbo fronto socialine politika. Šiuo atveju kalbama apie daktarą Jurgeną Freiherą fon Orgies-Rutenbergą (Dr. Jürgen Feiherr von Orgies-Rutenberg), kuris taip pat buvo NSDAP narys. Dar būdamas moksleivis jis pasiprašė savanoriu į Reinhardo brigadą[b] ir 1920 m. dalyvavo Volfgango Kapo puče[c], prieš Veimaro respublikos demokratiją. Įkūrus Vokietijos darbo frontą, J. fon Orgies-Rutenbergas tapo šios organizacijos komisijos, atsakingos už socialinę politiką, nariu ir dalyvavo kuriant nacistinės

a Vok. Fritz-Sauckel-Werk – vert. pastaba.

b Vok. Das Freiwilligen-Regiment Reinhard – savanorių pulkas, pavadintas jo vado Vilhelmo Reinhardo (Wilhelm Reinhard), vėliau tapusio SS vyresniuoju grupenfiureriu, vardu. 1919 m. pulkas buvo išplėstas į brigadą ir dalyvavo malšinant sausio ir kovo sukilimus Berlyne. Dauguma tarnavusiųjų šiame pulke vėliau pasižymėjo dešiniojo radikalizmo pažiūromis – vert. pastaba.

c Vok. Der Kapp-Lüttwitz-Putsch – 1920 m. kovo 13 d. prasidėjęs ir po 5 dienų žlugęs Vokietijos konservatyvių jėgų surengtas pučas prieš demokratiškai išrinktą respublikos vyriausybę – vert. pastaba.

struktūros kelionių ir keliavimo pėsčiomis tarnybą *Kraft durch Freude*. Prieš tai jam teko būti Vokietijos darbdavių draugijų sąjungos valdybos nariu, atsakingu už socialinės politikos principų įgyvendinimą, už „nuolatinį įmonių ekonomikos ir personalo vadybos tobulinimą", už įmonių socialinį darbą[27]. Socialinės priemonės, išvardytos ir raštu patvirtintos įmonės statute, turėjo pagrindinį gamyklos darbuotojų kolektyvą tvirtai prikaustyti prie gamyklos ir taip buvo kuriamas militarizuoto ir kartu modernizuoto regioninio ūkio ekonomikos pagrindas. Veimare įkurtas „*Gustloff* gamyklų senatvės pensijų fondas buvo pasitikėjimu pagrįsta draudimo sąjunga", svarbiausias laidas ir centrinė ašis, apie kurią sukosi „didysis *Gustloff* fondo socialinis darbas", – taip jį apibūdino patikimiausias F. Zaukelio teisininkas Erichas Buchmanas (Erich Buchmann). Draudimo modelis sukurtas pagal „naujausių", „mokslinių" pramonės įmonių pavyzdį, t. y. taip, kaip veikė koncerno *Siemens* ir Jenos *Zeiss* gamyklų pensijų fondai[28]. Pagal šį modelį visi darbininkai ir tarnautojai,

Iškilmės Zūlio ginklų gamykloje. 1937 m. gruodžio 31 d.

„vokiečiai", išdirbę daugiau nei penkerius metus vienoje iš fondo valdomų įmonių, taip pat tokių darbuotojų našlės ir našlaičiai turėjo teisę į šio fondo pensinį draudimą. Nacionalsocialistinė spauda šlovino pasaulyje „negirdėtą" rūpestį senais žmonėmis,

„Geriausias draugas yra DBK. Vokiečių darbuotojų sveikatos draudimas". Plakatas vokiečių žurnale.

nes apdraustieji, nemokėdami jokių įnašų, atėjus senatvei, galėjo tikėtis papildomų pajamų, t.y. priedo prie įprastos pensijos, mokamos iš visuomeninių pensijų draudimo fondų[29].

Kitas socialinės politikos aspektas, taikomas *Gustloff* fondo gamyklose, buvo gyvenamųjų namų statyba, kurią vykdė Veimaro visuomeniškai naudinga gyvenviečių ir gyvenamųjų namų statybos ribotosios atsakomybės bendrovė[a]. Nuo 1936 m. rudens iki 1937 m. gegužės visai netoli gamyklos, prie *Grosskromsdorfer* gatvės iškilo nauja Frico Zaukelio gamyklos gyvenvietė. Gyvenamasis plotas buvo suteiktas 52 šeimoms, kiekvienai šeimai skirta po keturis kambarius, virtuvę ir vonios kambarį, namuose buvo įrengti rūsiai, aplink kiekvieną namą pasodintas 400 m^2 ploto sodas. 1937 m. sausio 30 d. dvi šio gyvenamųjų namų kvartalo gatvės buvo pavadintos Ernsto Abės[b] ir Karlo Ceiso[c] – didelės kaimyninėje Jenoje įsikūrusios tiksliosios mechanikos ir optikos prietaisų gamyklos pradininkų – vardais. Į šiuos namus su šeimomis susikėlė metalo apdirbėjai, gamyklos šaltkalviai, inžinieriai, pardavimų vadybininkai, meistrai[30]. Tiesa, butai buvo dalijami griežtos atrankos principu pirmenybę teikiant „stropioms, daugiavaikėms šeimoms", nes buvo siekiama privilioti „sveiką darbininkijos branduolį"[31]. 1938 m. pavasarį į šiaurę nuo Veimaro fondas pastatė dar vieną gyvenvietę, pavadintą *Otto-Eberhardt-Gartenstadt Schöndorf*, kurioje buvo įrengta dar 280 atskirų namų. Otas Eberhardtas, kurio vardą gavo ši gyvenvietė, buvo fondo *Wilhelm-Gustloff* valdybos tarybos pirmininkas, daugelio valstybės ir partijos tarnybų funkcionierius, taip pat Tiuringijos NSDAP gauleiterio administracijos patarėjas ekonomikos klausimais. Vėliau šį svarbų fondo

a Vok. Gemeinnützige Siedlungs- und Wohnungsbau-GmbH – vert. pastaba.
b Ernst Abbe – vokiečių fizikas, optikos specialistas, verslininkas ir socialinių reformų pradininkas, kartu su Karlu Ceisu (Carl Zeiß) ir Oto Šotu (Otto Schott) sukūręs moderniosios optikos pradmenis – vert. pastaba.
c Carl Zeiß – vokiečių mechanikas ir verslininkas, įkūręs firmą Carl Zeiss – vert. pastaba.

valdybos postą užėmė kiti: 1939 m. į jį buvo paskirtas Valteris Šyberis (Walther Schieber), o 1941 m. – Otas Demė (Otto Demme).

Apie „rasės gryninimo" direktyvas byloja ir 1938 m. NSDAP gauleiterio administracijos spaudos tarnybos išplatintų didelio formato reklaminių tekstų apie *Gustloff* gamyklų gyvenvietės statybas potekstė. Laikraštis *Thüringer Gauzeutung* toms pastangoms aptarti skyrė visą puslapį ir tarėsi tokius tekstus galįs vadinti „naujosios kultūros dokumentais". Vardijant įmonėje vykdomus visus rasinės ir socialinės politikos veiksmus, buvo leidžiama suprasti, kad taip kuriama „elitinė darbininkija". Šiaip ar taip, šiuo laikotarpiu, oficialiais partijos duomenimis, 2000 bendrovės dirbančiųjų priklausė NSDAP, SA[a], SS[b] arba kokiai NSDAP draugijai: nacionalsocialistinei sunkvežimių vairuotojų draugijai[c], nacionalsocialistinei fronto kovotojų sąjungai *„Plieninis šalmas"*[d], paramilitaristiniam gamyklos darbininkų būriui, nacionalsocialistinei moterų draugijai[e], Vokietijos merginų sąjungai[f] ar Hitlerjugendui[g][32]. Publicistas tautininkas Teodoras Šeferis (Theodor Scheffer), skaitydamas pranešimą Bad Berkos miesto mokykloje *Deutsche Heimatschule*[h], aiškino, jog Jenos universiteto profesoriaus rasės gryninimo ideologo Karlo Astelio (Karl Astel) siūlymu *Gustloff* gamyklose buvęs įgyvendintas „šeimos rūpesčių naštos atlyginimo" principas. Pagal tai, pasak jo, Zūlio ginklų ir transporto priemonių gamykloje 1934 ir 1935 metais kalėdinių premijų dydis priklausė nuo darbuotojo šeiminės padėties: nevedusieji gaudavę 10 reichsmarkių, vedusieji – 15, o turintys jaunesnių nei 16 metų vaikų – dar po penkias reichsmarkes už kiekvieną[33]. Taigi, tvirtai remiantis gimimų skatinimo ir rasinės politikos planais, Veimaras turėjo tapti tikru pramoniniu miestu. Tačiau ši propagandinė brošiūra skaitytojams nutylėjo, jog, kuriant idilišką gyvenvietę, gyvenamųjų namų statyboje dirbo ir Buchenvaldo koncentracijos stovyklos kaliniai, lygiai taip pat, kaip ir vėliau, kai paskutiniais karo

a Vok. Die Sturmabteilungen der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei, sutrumpintai Sturmabteilung (SA) sukarinta Vokietijos nacionalsocialistų partijos organizacija, liet. smogikų padalinys, arba smogikai. Dėl jų uniformos spalvos SA vyrai dažnai buvo vadinami rudmarškiniais – vert. pastaba.

b Vok. SS (Schutzstaffel) „apsaugos rinktinė" – sukarinta nacistinės Vokietijos organizacija – vert. pastaba.

c Vok. Das Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK) – pusiau karinis NSDAP padalinys – vert. pastaba.

d Vok. Der Nationalsozialistische Frontkämpferbund „Stahlhelm" – pusiau karinė sąjunga, sukurta po Pirmojo pasaulinio karo Vokietijos liaudies partijos (Deutschnationale Volkspartei) apsaugai. Hitleriui atėjus į valdžią sąjungos vadovybė kurį laiką priešinosi nacistams, tačiau 1933/34 m. sąjunga tapo SA padaliniu – vert. pastaba.

e Vok. Nationalsozialistische Frauenschaft, arba NS-Frauenschaft – NSDAP moterų organizacija – vert. pastaba.

f Vok. Bund Deutscher Mädel (BDM) – nacistinės Vokietijos moterų jaunimo organizacija, hitlerjugendo padalinys, į kurį buvo priimamos mergaitės nuo 10 iki 18 metų – vert. pastaba.

g Vok. Hitlerjugend (HJ) – jaunimo organizacija, priklausiusi Vokietijos nacionalsocialistinei darbininkų partijai (NSDAP) – vert. pastaba.

h Radikalios tautinės pakraipos mokykla, pavadinta Deutsche Heimatschule, 1922 m. Bad Berkoje buvo įkurta paties Teodoro Šeferio iniciatyva – vert. pastaba.

„NSDAP užtikrina tautinę bendruomenę. Žmonės gali gauti patarimus ir naudotis pagalba, jei kreipsis į vietos grupę". Vokiečių plakatas.

metais buvo subombarduota *Gustloff* gamyklų gyvenvietė ir darbininkams buvo statomi pagalbiniai statiniai[34].

Taigi nuo 1932 m. Tiuringijos gauleiterio administracijos galia augo, todėl, remiantis šiuo potencialu, vėlesniais metais jai pavyko gerokai sustiprinti savo įtaką ne tik Tiuringijos miško[i] regiono darbininkams bei tarnautojams, bet ir naujuosiuose pramonės centruose, tokiuose, kaip tas, kuris iškilo į šiaurę nuo Veimaro. Aišku, kad, neskaitant įmonių viduje atliekamų personalo „valymų" ir drausminimo pastangų, prie to labai prisidėjo ir socialinė politika *Gustloff* gamyklose, kurios vykdymu rūpinosi ir Vokietijos darbo frontas. O Antrojo pasaulinio karo pabaigoje F. Zaukelis dar visai rimtai mėgino *Gustloff* gamyklų statute įteisinti NSDAP programą „Darbuotojų dalyvavimas didžiųjų įmonių pelno skirstyme". Kaip teigiama viename metalo apdirbimo akcinės bendrovės advokato rašte, 1943 m. spalio 8 d. Hitleris pabrėžė, kad būtina atlikti įmonių pajaus vardinių dokumentų emisiją ir į grynojo pelno skirstymą įtraukti darbuotojus, dirbančius naujose, valstybės subsidijomis pastatytose įmonėse. Tačiau šie vertybiniai popieriai turėjo būti visai kas kita nei

i Vok. Thüringer Wald – kalnai Vidurio Vokietijoje, Tiuringijos žemės pietinėje dalyje – vert. pastaba.

įprastos akcijos. Pasikalbėjęs su Hitleriu F. Zaukelis pasičiupo šią mintį ir lapkričio 6 dieną naujajam Tiuringijos gauleiterio administracijos patarėjui ekonomikos klausimais Otui Demei (Otto Demme) ir gamyklų generaliniam direktoriui Karlui Bekurtsui (Karl Beckurts) pavedė „tučtuojau pradėti ir kaip galima greičiau parengti *Gustloff* fondo statuto pataisas dėl gamyklos darbuotojų įtraukimo į pajaus skirstymo sistemą". Jam turėjo būti pateikti siūlymai, kaip nuolatiniai *Gustloff* gamyklų darbininkai, vokiečiai, „galėtų tapti fondo pajininkais"[35]. Abu gavusieji šią užduotį nuolat buvo užversti nepabaigiamais darbais, tačiau jau 1943 m. gruodį grįžo ją įvykdę. Abu vadybininkai pasisakė už metinių dividendų išmokėjimą „nuolatiniams darbuotojams" ir sutarė, kad tokiais reikia laikyti dirbusius įmonėje ne mažiau nei 10 metų ir, – suprantama, – „atitinkančius darbo rodiklių ir elgesio reikalavimus", t.y. pagrindines nacionalsocialistines nuostatas. F. Zaukelis juos skubino, nes ketino dar 1944 m. sausio 30 d. *Gustloff* gamyklų darbuotojams pranešti apie planuojamą pelno skirstymą dirbantiesiems. Tačiau NSDAP reichskancleris[a] ir partijos kanceliarijos vadovas Martinas Bormanas jį įspėjo nežengti šio svarbaus žingsnio nepasitarus su atsakingomis Reicho žinybomis. Būdamas generalinis įgaliotinis, atsakingas už darbo jėgos skirstymą, F. Zaukelis, remiamas valdžios įstaigų, siekė surengti keleto ministerijų pasitarimą, tačiau šis vis buvo atidedamas[36].

Be to, atrodo, kad vadovaujantiems NSDAP politikams ši iniciatyva vis labiau slydo iš rankų. Pavyzdžiui, žinoma, kad 1943 m. lapkričio mėnesį Reicho pramonės ministerijos vadovas Vilhelmas Cangenas (Wilhelm Zangen) surengė pasitarimą tema „Kapitalo ir pelno skirstymas", jame dalyvavo verslininkai, politikai, pramonės vadybininkai ir NSDAP kanceliarijos darbuotojai. O 1944 m. vasario mėnesį, po to, kai šios įstaigos pastatas buvo subombarduotas, Reicho pramonės ministerijos socialinės ekonomikos skyriaus vadovas teisės mokslų daktaras Gerhardas Lohmanas (Gerhard Lohmann) ypač stengėsi atgauti būtent jau minėto pasitarimo diskusijų medžiagą. Vėliau, 1944 m. vasarą, kai Reicho pramonės ministerija persikėlė dirbti į Roslebeną[b], jos vadovybė iš Jenos komplekso *Zeiss* pasikvietė Frydrichą Šomerusą (Friedrich Schomerus), kad šis informuotų apie „pelno skirstymo patirtį anglų firmose" Anglijoje ir kitose aljanso ar prie jo prisijungusiose šalyse. Tada šiuo klausimu ėmė domėtis ir Heseno–Nasau federalinės žemės gauleiterio administracijos patarėjas ekonomikos klausimais, dirbantis Frankfurte – bankų ir pramonės mieste. Matyt, kad didžiosios pramonės interesų atstovai tarp savęs jau diskutavo, tarėsi dėl

a Vok. Reichskanzler – Vokietijos vyriausybės vadovas (ministras pirmininkas) – vert. pastaba.
b Vok. Roßleben – miestelis Vokietijoje, Tiuringijos žemėje, prie Unstruto upės – vert. pastaba.

ekonomikos perėjimo į taikos metą, kai F. Zaukelis vis dar tikėjosi *Gustloff* gamyklų dirbančiuosius sudominti „Vokietijos ūkio, ypač ginkluotės pramonės laimėjimais“[37]. Tiesa, SS saugumo tarnybos šnipų pranešimuose pažymima, kad didžiosiose Pietų Tiuringijos ginklų pramonės gamyklose dalis darbininkų ir tarnautojų iš tikro iki pat nacistų režimo pabaigos tikėjo fanatiškais fondo vadovo lozungais ir kvietimais „atsilaikyti“[38].

GINKLŲ GAMYBA IR SUIMTŲJŲ DARBAS ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS

Be kitų įmonių, kurias fondas Antrojo pasaulinio karo metais nusipirko, įsigijo per įvairias panaudos sutartis arba pasistatė naujas, buvo ir keletas mažesnių įmonių Meiningene[c] bei Greice[d]. O 1940–1942 m. įkūrė gamyklą Austrijoje Kotingbrune[e] prie Hirtenbergo. Nuo 1940 m. pradžios fondo valdoma gamykla Lichtenverte[f] pradėjo gaminti generatorius, kad transporto priemonėse benzininio variklio degalus būtų galima pakeisti alternatyviu kuru. Kaip pranešama vienoje ataskaitoje, nuo 1939 m. rugsėjo 1 d. iki 1944 m. rugpjūčio 31 d. *Gustloff* gamyklose iš viso buvo pagaminta ginkluotės už 740 milijonų reichsmarkių, t.y. daugiau nei milijonas šautuvų, daugiau nei 150 000 lengvųjų kulkosvaidžių, beveik 11 000 priešlėktuvinių pabūklų, daugiau nei 4000 prieštankinių pabūklų, 12 000 prieštankinių šautuvų, 15 000 granatsvaidžių,

c Vok. Meiningen – kultūrine praeitimi turtingas miestas Pietų Tiuringijoje – vert. pastaba.
d Vok. Greiz – miestas Tiuringijos pietryčiuose, prie pačios sienos su Saksonijos federacine žeme – vert. pastaba.
e Vok. Kottingbrunn – gyvenvietė Pietvakarių Austrijoje, maždaug 30 km į pietus nuo Vienos – vert. pastaba.
f Vok. Lichtenwörth – pramoninė gyvenvietė Vienos priemiestyje – vert. pastaba.

Buchenvaldo koncentracijos stovyklos vaizdas iš lėktuvo. Kairėje: *Gustloff* II gamyklos pastatai. Dešinėje – SS zona. 1945 m. balandžio pabaiga.

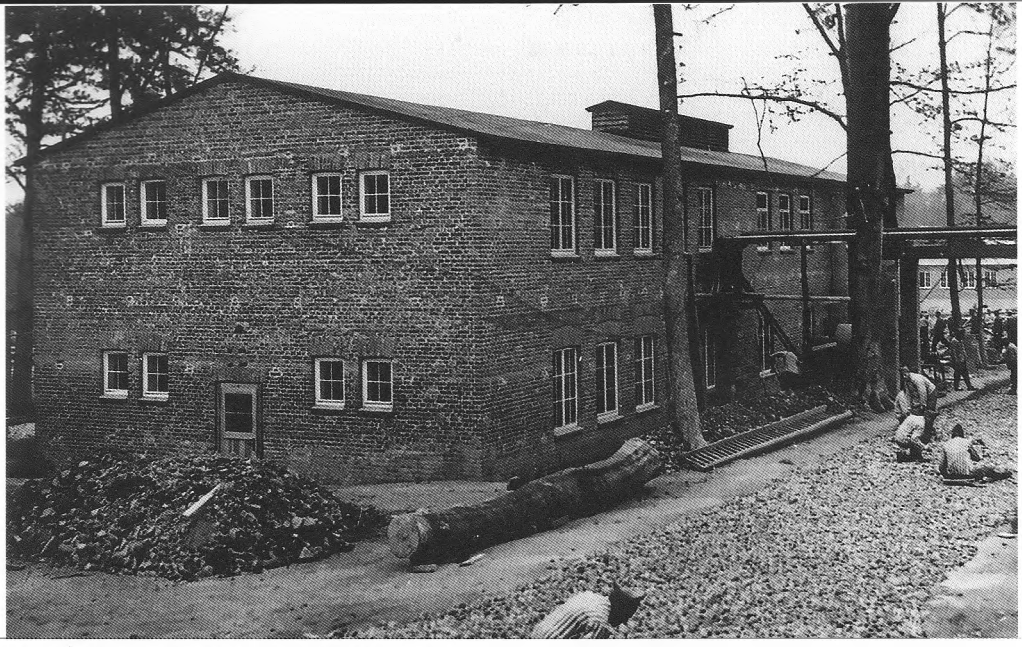

Gustloff II gamykla. Prie katilinės – kaliniai. 1943 m.

be to, daug automobilių kariuomenei, lafetų pabūklams ir kitokių įrenginių bei amunicijos. Nuo 1942 m. rugpjūčio pabaigos ir 1944 m. rugpjūčio pabaigos Vokietijos Reicho ginklų pramonėje fondo valdomų gamyklų dalis sudarė 16% pėstininkų ginkluotės ir 18% kulkosvaidžių gamybos. Gynybos ministras Albertas Šperas (Albert Speer) 1943 m. sausio 12 d. perdėtai dėkojo Zūlio ginklų gamyklos vyriausiajam vadybininkui už tai, kad užsakytų kulkosvaidžių skaičius buvo net viršytas[39].

Be to, *Gustloff* fondas kartu su Veimaro inžinerijos institutu 1940 m. gruodžio 18 d. Veimare įkūrė nedidelę pramoninių tyrimų kompaniją. Ji buvo pavadinta *Ventilmotor GmbH* ir ėmėsi tirti, gaminti bei statyti nedideles vėjo jėgaines. Ištyrus darbo sąnaudų ir gaunamos galios santykį mažose jėgainėse, buvo planuojama netrukus nuošaliuose ūkiuose įrengti periferinius centrus, iš kurių būtų galima pakankamai apsirūpinti reikalinga energija[40]. *Wolfgang-Gustloff* fondo valdybos tarybos pirmininkas Valteris Šyberis (Walter Schieber) 1942 m. birželio 11 d. Veimaro miesto burmistrui rašė, kad statybų pramonę prižiūrintis generalinis įgaliotinis Fricas Todas (Fritz Todt), „vykdydamas fiurerio pageidavimą", 1940 m. F. Zaukeliui davęs užduotį pradėti tirti vėjo energijos panaudojimo galimybes. F. Todo nurodymas paaiškina, ką F. Zaukelis – Tiuringijos gauleiteris ir „fondo fiureris" – turėjo galvoje, kai 1940 m. pavasarį, sakydamas jau minėtą kalbą, skelbė, jog bus įsteigtas tyrimų ir *Gustloff* gamyklų plėtros centras. Tačiau V. Šyberis savo rašte pažymėjo ir tai, kad dėl „labai didelių išlaidų" pagrindinio kompanijos *Ventilmotor* kapitalo neužteko, kad jos atsipirktų ir būtų galima dirbti toliau. Minimu metu dar nebuvo gauta jokių pajamų.

Kartu buvo paminėta, kad Reicho gynybos ir amunicijos ministerija, SS reichsfiureris, organizacija *Todt*[a] ir Reicho ekonomikos plėtros tarnyba „labai suinteresuotos" kompanijos *Ventilmotor* tyrimo darbais. Jos konstruojamus ir gaminamus vėjo malūnus esą numatyta statyti „naujosiose rytinėse teritorijose"[41].

1941 m. V. Šyberis publikavo savo vadovaujamų tyrimo darbų kompanijoje *Vetilmotor GmbH* aprašymą. Jame užsimenama apie dideles energetikos ir ekonomikos politikos nacistų vadovybės ambicijas, kurias F. Todas, F. Zaukelis ir Tiuringijos gauleiterio administracija siejo su naujųjų generatorių ir vėjo malūnų gamyba. Publikacijoje teigiama, kad tai geniali mintis, leisianti pakelti naujų, prie Reicho prijungtų Lenkijos teritorijų ekonomiką ir „suteiksianti naujiesiems jų gyventojams civilizacijos bei technikos pažangos patogumų, nenaudojant milžiniškų anglies kiekių ir netiesiant ilgų vamzdynų". Vėjo energija atversianti plačias perspektyvas ne tik aneksuotose Reicho teritorijose, bet ir toliau už jų Rytuose[42]. Vokiečių vadovybei dabar, esą, atsiranda užduotis naujosiose rytinėse žemėse intensyvinti žemės ūkį ir taip laipsniškai išvaduoti Reichą nuo būtinybės importuoti maisto produktus. V. Šyberis pabrėžė rytinių gyvenviečių įtaką net gyventojų politikai, teigdamas, kad jos galinčios „atnaujinti" vokiečių tautą. Taigi elektros tiekimo sistemų „plėtra" aneksuotoje Lenkijoje turinti būti energingai tęsiama, kad nuo miesto pavargusiems kolonistams ir „sveikai palikuonių turtingiems" naujakuriams tos teritorijos taptų patrauklesnės. Savaime suprantama, moderni, *Ventilmotor GmbH* pagaminta, žemės ūkio technika taip pat turėjo padėti jiems konkurencingai plėtoti valstiečių šeimos ūkį.

Todėl mažą antrinę *Gustloff* fondo įmonę *Ventilmotor* rėmė net SS organizacija. Centrinė SS ūkio ir ūkio valdymo tarnyba[b] rėmė jos Miuncheno filialą, o SS reichsfiureris iki pat 1944 m. kovo 1 d., kai ši įmonė buvo pertvarkyta į savarankišką bendrovę, kasmet skirdavo jai tvirtą 36 000 reichsmarkių dydžio priedą[43]. Suprantama, apie tokios paramos tikslus nebuvo kalbama. Bet galima manyti, kad jau minėta SS žinyba, vadovaujama Osvaldo Polio (Oswald Pohl), domėjosi naujų didesnės galios elektros akumuliatorių kūrimu, kad ateityje jais būtų galima pakeisti senesnius akumuliatorius su švino plokštelėmis. Mat tada buvo manoma, kad šio metalo visiškai nėra kuo pakeisti, o jo atsargos pasaulyje greitu laiku išseks[44].

Dar 1942–1943 m. Buchenvaldo koncentracijos stovyklos sargybos sektoriuje

a Vok. Organisation Todt – sukarinta statybos organizacija, veikusi nacistinėje Vokietijoje. Organizacija buvo pavadinta jos vadovo Frico Todto vardu – vert. pastaba.

b Vok. Wirtschafts-Verwaltungshauptamt (sutr. WVHA) – SS vadovybei pavaldi ūkio ir ūkio valdymo žinyba – vert. pastaba.

buvo įrengtas *Gustloff* fondo gamyklinis padalinys. Kaliniai buvo priversti skubiai pastatyti 13 didelių patalpų ir per tris mėnesius nutiesti geležinkelį į Veimarą. Keletą tokių patalpų SS išnuomojo *Gustlofo* gamykloms, kurios čia pradėjo pėstininkų kariuomenės ginklų surinkimo darbus. Iš pradžių šioje gamykloje – *Gustloff II* – dirbo apie 3500 ar 3700 koncentracijos stovyklos kalinių[45]. O paskutiniais karo metais fondo valdomose gamyklose dirbančiųjų skaičius padvigubėjo. Kaip teigiama 1944 m. liepos mėnesio ataskaitoje, Zūlio, Veimaro, Hirtenbergo, Mauzelvico, Berlyno ir Lichtenverto gamyklose dirbo daugiau nei 24 000 žmonių, iš jų 36,2% buvo civilių darbininkų užsieniečių, 2,9% karo belaisvių ir daugiau nei 30% koncentracijos stovyklų kalinių. Pirmojoje grupėje tuo metu būta 8843 civilių užsieniečių, beveik pusė kurių – Sovietų Sąjungos piliečiai, iš jų beveik 3000 – moterys. Be to, ten dirbo apie 800 belgų, 1400 prancūzų, 270 olandų ir 1000 lenkų. Skaičiuojama, kad bendras dirbančių koncentracijos stovyklos kalinių skaičius siekė 5000[46]. 1944 m. liepos pabaigoje Veimaro gamykloje *Fritz-Sauckel* dar dirbo 800 vokiečių darbininkų. Iš 8000 visų dirbančiųjų tai susidarė tik 10%. Todėl *Gustloff* gamyklų generalinis direktorius kreipėsi į naujai paskirtą „Nacionalsocialistinio pramonės fondo" tarybos prezidentą Otą Demę prašydamas paskirti daugiau asmenų gamyklų apsaugai. Tik taip, esą, galima veiksmingai užkirsti kelią užsieniečių ir kalinių mėginimams vykdyti sabotažo akcijas. Neva visai neseniai buvęs atskleistas „rusų sąmokslas, kai jie, nutiesę padegamąją virvutę, mėgino padegti benzino statinę"[47]. Galiausiai Hermano Geringo pritarimu 1944 m. *Gustloff* gamykloms buvo atiduota ir Harco kalnų regione esanti Ošerslebeno[a] lėktuvų statykla *AGO Flugzeugwerke GmbH Oschersleben*[b], o kartu patikėta ir montuoti reaktyvinį naikintuvą Me-262. Paskui įmonių susivienijimas *„Reichsmarschal Hermann Göring"* (*REIAHG*) Valpersbergo kalne[c] nežmoniškomis sąlygomis ėmėsi statyti požeminę gamyklą šio tipo lėktuvams montuoti. Ji taip pat buvo pavaldi „fondo fiureriui" F. Zaukeliui[48].

Pabaigai belieka pridurti, kad naudodamasis „senais ryšiais" F. Zaukelis į vadovaujančiuosius fondo valdybos ir atskirų įmonių postus surinko tikrą sąmokslais susaistytą „politinių vadybininkų" kliką. Juos siejančių ryšių pradžia kai kada siekė vadinamuosius NSDAP kovų metus. Atskirų *Gustloff* gamyklų direktoriai ir generalinis direktorius Karlas Bekurtsas (Karl Becurts) dar Veimaro respublikos laikais[d] turėjo

a Vok. Oschersleben – miestelis Vokietijoje, Saksonijos–Anhalto federacinėje žemėje – vert. pastaba.

b Sutrumpinimas AGO – vok. Apparatebau GmbH Oschersleben – vert. pastaba.

c Vok. Der Walpersberg – daugiau nei 300 m aukščio kalnas vakariniame Zalės upės krante, netoli Kalės (vok. Kahla) miesto Tiuringijoje – vert. pastaba.

d Vok. Weimarer Republik – Vokietijos istorijos laikotarpis nuo 1919 m. iki 1933 m., kuris prasidėjo, kai Vokietija tapo demokratine parlamentine respublika, ir baigėsi su Hitlerio atėjimu į valdžią. Veimaro respublikos pavadinimas kilo iš ją įteisinusios Veimaro konstitucijos – vert. pastaba.

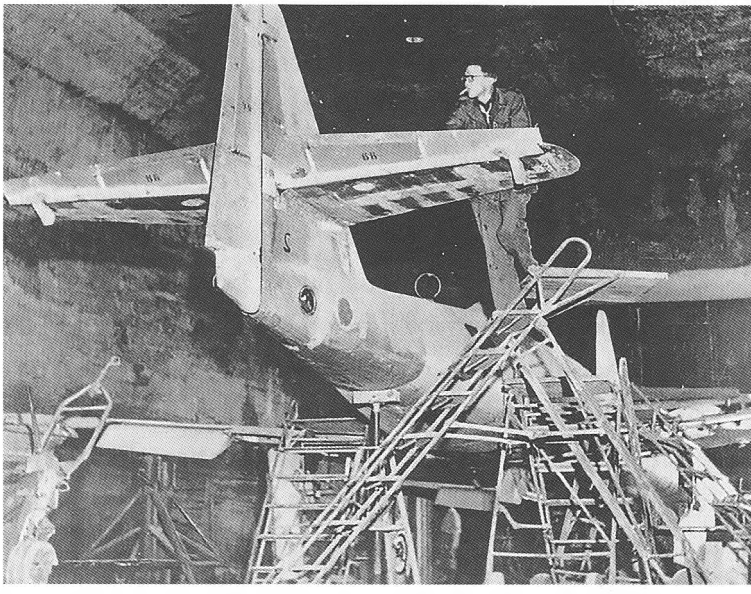

Požeminėje reaktyvinių lėktuvų Me-262 gamykloje.

svarbius postus įvairiose šalies ar vietos žinybose, didelėse pramonės įmonėse ar jų susivienijimuose. Jie visi arba buvo gimę tarp 1894 ir 1902 metų ir priklausė Pirmojo pasaulinio karo frontininkų kartai, arba – kiek jaunesni – vadinamajai karo jaunimo kartai. Vyresniųjų politinė socializacija buvo susiformavusi karo metu vilhelmnizmo[e] dvasia persmelktuose karininkų sluoksniuose ir (ar) pokario savanorių korpusuose, taigi itin radikalioje antidemokratinėje ir antisemitinėje socialinėje aplinkoje. Jų remiamam „fondo fiureriui" pavyko greta civilinės Tiuringijos krašto valdžios į regiono ūkio tyrimo ir plėtojimo valdymą įtraukti ir nacionalsocialistų partijos elito atstovus. Pastarųjų dėka *Vilhelmo Gustlofo* fondas išaugo į tikrą visos Vokietijos karo pramonės grandžių „mazgą". Viršijami pėstininkų kariuomenės ginkluotės gamybos kiekiai rodo, kad vokiečių nuolatiniai darbininkai pritarė „nacionalsocialistinio pramonės rėmimo fondo" tikslams. Neretai vokiečių meistrai ir brigadininkai demonstravo nacionalistinį priešiškumą arba jį beatodairiškai kurstė[49]. Jiems pasyviai priešinosi pirmiausia iš Sovietų Sąjungos atvykę civiliai darbininkai arba kaliniai, jie tyčia dirbo lėtai arba žlugdė gamybą. Buchenvaldo koncentracijos stovyklos kaliniai, kuriuos esesininkai „išnuomojo" fondui, buvo negailestingai išnaudojami. Ypač daug jų žuvo skubotai statant *Gustloff II* gamyklos patalpas ant Etersbergo kalvos ir tiesiant geležinkelį į Veimarą.

e Vok. Wilhelmnismus – Vokietijos kaizerio Vilhelmo II valdymo metais susiformavusi patriarchalinė ir konservatyvi visuomeninė kultūra, kuriai būdinga išorinė pompastika, Vokietijos imperializmo ir militarizmo garbinimas, priešiškumas socializmo idėjoms – vert.pastaba.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Vilhelmo Gustlofo vardas šio fondo istorijoje buvo labai greitai pamirštas. Jo vardu pavadinta gatvė Veimare dar 1945 m. gegužės 4 d. pervadinta *Fehrenbach* vardu. *Gustloff* gamyklų turtas Veimare trumpam buvo perduotas demokratiniais pagrindais sukurtam pramonės rėmimo fondui „*Gemeinschaftswerk Türinger Arbeiter*"[a]. Tačiau 1945 m. spalio pabaigoje sovietų okupacinė valdžia jį areštavo, o vėliau nacionalizavo[50]. Okupacinėje sovietų zonoje, o vėliau VDR, minint fondą, nuolat buvo linksniuojama tik „valstybinė monopolistinė" ginkluotės gamyba, kalinių išnaudojimas ir F. Zaukelio valdžios politika. Tačiau buvusių fondo gamyklų darbuotojų atsiminimuose fondo istorija išnirdavo atskirais sluoksniais. Pavyzdžiui, kalbant apie gyvenvietės statybą, iš atsiminimų konteksto nykdavo rasinės ir antisemitinės „Nacionalsocialistinio pramonės rėmimo fondo" nuostatos, o apie jo įmonių socialinę politiką buvo atsiliepiama pozityviai. Po 1945-ųjų buvę *Gustloff* gamyklų darbuotojai taip pat skirtingai vertino nacistų valdymo laikotarpį prieškariu ir per karą, jų kalbose prieškaris vadinamas „gerais metais", o karo metas „blogais metais" juolab kad karo pabaigoje *Gustloff* gamyklos buvo smarkiai bombarduojamos ir Tiuringiją okupavo sąjungininkų kariuomenė. Viešuose ir šeimyniniuose atsiminimuose beveik visada buvo nutylima tai, kad *Fritz-Sauckel* gamykloje likę dirbti vokiečių darbininkai dažnai prižiūrėjo dirbančius užsieniečius bei koncentracijos stovyklų kalinius arba jiems vadovavo. To nenorima prisiminti ir po 1990 metais įvykusio Vokietijos susivienijimo. Pretenzingame Erfurto prekybos ir amatų rūmų leidinyje apie fondo valdytas įmones temai „Priverstinis darbas" skirta tik menka pastraipa. Buchenvaldo koncentracijos stovyklos kalinių komandos, dirbusios *Gustloff* gamyklose Veimare, leidinyje visiškai neminimos, nors 1945 m. sausio 31 d. ten dirbo 2350 kalinių[51]. Tiesa, Veimaro miesto savivaldybės leidinyje, kuriame aprašoma šimtmetinė miesto pramonės įmonių istorija, tai neliko pamiršta, tačiau „fondo fiurerio" F. Zaukelio įtaka gerokai perdedama. Bet apie ekstremalią hierarchiją, vyravusią šios *Gustloff* gamyklos darbo ir socialiniuose santykiuose, ir vėl nekalbama[52]. Iki šiandien šeimų ar visuomenės atmintyje apie *Wilhelm Gustloff* fondą išliko tik keletas gyvų prisiminimų, bet ir tie ilgais pokario dešimtmečiais derinti prie įvairių, vėliau paplitusių interpretacijų ir ne kartą buvo „perrašomi" iš naujo.

a Liet. Tiuringijos darbininkų bendrija – vert. pastaba.

PASTABOS

1 Žr. Bernhard Gotto, „Polykratische Selbststabilisierung. Mittel- und Unterinstanzen in der NS-Diktatur", in Rüdiger Hachtmann und Winfried Süß (Hg.), Hitlers Kommissare. Sondergewalten in der nationalsozialistischen Diktatur (Göttingen: Wallstein, 2006), S. 28–50; ir to paties autoriaus Nationalsozialistische Kommunalpolitik. Administrative Normalität und Systemstabilisierung durch die Augsburger Stadtverwaltung 1933-1945 (München: Oldenbourg, 2006).

2 Žr. Wolf Gruner, „Die NS-Judenverfolgung und die Kommunen. Zur wechselseitigen Dynamisierung von zentraler und lokaler Politik 1933–1941", Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 48 (2000), S. 75–126; Rüdiger Hachtmann und Winfried Süß, „Editorial: Kommissare im NS-Herrschaftssystem. Probleme und Perspektiven der Forschung", in Hachtmann und Süß, Hitlers Kommissare, S. 9–27, čia: S. 26 ir Jürgen John, „Die Gaue im NS-System", in Jürgen John, Horst Müller und Thomas Schaarschmidt (Hg.), Die NS-Gaue. Regionale Mittelinstanzen im zentralistischen „Führerstaat" (München: Oldenbourg, 2007), S. 22–55.

3 Žr. Manfred Weißbecker, „Fritz Sauckel, Wir werden die letzten Schlacken unserer Humanitätsduselei ablegen..." in Kurt Pätzold und Manfred Weißbecker (Hg.), Stufen zum Galgen. Lebenswege vor den Nürnberger Urteilen (Leipzig: Militzke, 1996), S. 297–331; Willy Schilling und Rüdiger Stutz, „NS-Gau Thüringen. Der Sauckel-Wächtler-Konflikt", in Kurt Pätzold und Erika Schwarz (Hg.), Europa vor dem Abgrund. Das Jahr 1935 – Eine nicht genutzte Chance (Köln: Papyrossa, 2005), S. 164–176; ir Steffen Raßloff, Fritz Sauckel Hitlers „Muster-Gauleiter" und „Sklavenhalter" (Erfurt: Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, 2007).

4 Cituojama iš: Peter Hüttenberger, Die Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1969), S. 116.

5 Žr. Markus Fleischhauer, Der NS-Gau Thüringen 1939–1945. Eine Struktur- und Funktionsgeschichte (Köln, Weimar und Wien: Böhlau, 2010), S. 71 f. ir 96.

6 Žr. Ulrike Schulz, Die Enteignung der Firma „Simson & Co", 1929–1935 (Thüringen. Blätter zur Landeskunde, 60, Erfurt, 2006), S. 1 f.

7 Žr. Ulrike Schulz, Die Enteignung der Firma „Simson & Co" und die Entstehung der nationalsozialistischen Wilhelm-Gustloff-Stiftung, 1927–1936, MS (magistro darbas). (Berlin, 2004), S. 53–83.

8 Erich Buchmann, Von der jüdischen Firma Simson zur Nationalsozialistischen Industriestiftung Gustloff-Werke (Thüringer Untersuchungen zur Judenfrage, hg. v. Dr. Erich Buchmann, H. 10; Erfurt, 1944), S. 13.

9 Žr. Ulrike Schulz, Die Enteignung der Firma „Simson & Co", S. 86.

10 Žr. Johannes Harting, „Niederschrift über den Verlauf der beiden Sitzungen am 2. und 3.5.1934 in Berlin, angefertigt am 6.05.1934" ir Karlo Ceiso įmonės archyvo fonde (vok. Bestand Betriebsarchiv des VEB Carl Zeiss Jena), Nr. 16228, o.S.

11 Žr. Georg Thomas, Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918–1943/45), hg. von Wolfgang Birkenfeld (Boppard am Rhein: Boldt, 1966), S. 108–110.

12 Cituojama iš: Erich Buchmann, Von der jüdischen Firma Simson zur Nationalsozialistischen Industriestifiung Gustloff-Werke, S. 17.

13 Adam Tooze, Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus (München: Siedler, 2007), S. 594.

14 Erich Buchmann, Von der jüdischen Firma Simson zur Nationalsozialistischen Industriestiftung Gustloff-Werke, S. 22.

15 Žr. F. Zaukelio kalbą apie tvarką fondo valdomose gamyklose, pasakytą 1936 m. spalio 27 d. Zūlio ginklų gamyklos darbininkams, Tiuringijos valstybinio archyvo Veimaro fonde (vok. Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar, sutr. ThHStA Weimar), Der Reichsstatthalter in Thüringen (RStH), Bd. 186, Bll. 2-12, cituojama iš Bl. 9.

16 Betriebliche Sozialleistungen in der Kriegswirtschaft (liet.: Karo pramonės įmonių socialiniai rodikliai), hg. v. Arbeitswissenschaftlichen Institut der Deutschen Arbeitsfront (Berlin, 1939), S. 4.

17 Fritz Sauckel, „Nationalsozialistische Volks- und Betriebsgemeinschaft. Ein Appell an die Betriebsführer und Gefolgschaften der Gustloff-Werke". Sonderdruck der Werkszeitung der Gustoff-Werke, o. O., o. J. [Weimar 1940], S. 16 und 29.

18 1940.9.18. A. Kothauzo darytas įrašas įmonės dokumentuose, žr. Karlo Ceiso archyve (vok. Bestand Betriebsarchiv des VEB Carl Zeiss) Jena, Nr. 9724, o.S.

19 Cituojama iš: Lothar Ehrlich, Jürgen John und Justus H. Ulbricht (Hg.), Das Dritte Weimar. Klassik und Kultur im Nationalsozialismus (Köln, Weimar und Wien: Böhlau, 1999), S. 19.

20 Žr. Veimaro miesto archyve (vok. Stadtarchiv Weimar), Bestand 12, Akte 7-71-2, o. S.

21 „Niederschrift der Besprechung Sauckels mit Mitarbeitern des Architekten Giesler, 18.10.1940", ThHStA Weimar, RStH Bd. 187, Bl. 269 r.-278 r., čia Bl. 273 r.-276 r.

22 Hans Kehrl, Krisenmanager im Dritten Reich. 6 Jahre Frieden – 6 Jahre Krieg. Erinnerungen. Mit kritischen Anmerkungen und einem Nachwort von Erwin Viefhaus (Düsseldorf: Droste, 1973), S. 521, 527.

23 Žr. Gitta Günther und Lothar Wallraf (Hg.), Geschichte der Stadt Weimar, 2. durchgesehene Aufl. (Weimar: Böhlau, 1976), S. 605f.

24 Die Wilhelm-Gustloff-Stiftung in Weimar, hg. v. Stiftungsführer, Gauleiter und Reichsstatthalter in Thüringen, Firtz Sauckel (Weimar, 1938), S. 48.

25 Žr. Günther und Wallraf, Geschichte der Stadt Weimar, S. 628.

26 „Die Wilhelm-Gustloff-Stiftung. Aus einem Judenbetrieb wurde ein Musterunternehmen", Jenaische Zeitung, 4. Mai 1938; cituojama remiantis Karlo Ceiso archyvu, žr. Bestand Betriebsarchiv des VEB Carl Zeiss Jena, Nr. 3394, o. S.

27 Žr. Die Wilhelm-Gustloff-Stifiung in Weimar, S. 27.

28 Žr. ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nr. 86, o. S.

29 Erich Buchmann, Von der jüdischen Firma Simson zur Nationalsozialistischen Industriestiftung Gustloff-Werke, S. 20.

30 Žr. Einwohnerbuch der Stadt Weimar und ihres Wirtschaftskreises (liet. Veimaro miesto ir pramoninės aplinkos gyventojų registracijos knyga), Ausgabe 1939/40. Dritter Teil: Straßen und Plätze (Weimar, 1939), S. 14 f., 21.

31 Die Wilhelm-Gustloff-Stiftung in Weimar, S. 25. Plg. Carl Zeiss Archiv, Bestand Betriebsarchiv des VEB Carl Zeiss Jena, Nr. 6235, o. S.

32 Laikraščio Thüringer Gauzeitung 1938 m. vasario 3 d. numeris, Carl Zeiss Archiv, Bestand Betriebsarchiv des

VEB Carl Zeiss Jena, Nr. 6235, o. S.; plg. „Die Wilhelm-Gustloff-Stiftung in Weimar", Jenaer Volksblatt, 9. Februar 1938.

33 Theodor Scheffer, „Landschaft und Wirtschaft", in Theodor Scheffer und Fritz Fink (Hg.), Türingen. Landschaft – Geschichte – Wirtschaft – Kultur (Langensalza, Berlin und Leipzig: Beltz, 1938), S. 25–47; čia: S. 45.

34 Žr. Veimaro miesto archyve, Bestand 12, Akten 2-25-81 und 7-77-88, o. S.

35 ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Nr. 139, Bl. 56; plg. 1943. 11. 15. įrašą „Betr.: Beteiligung der Arbeiter am Ertrag industrieller Unternehmungen", S. 4. BA Berlin, ehem. BDC, Film Nr. 478.

36 ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Nr. 139, Bll. 58-60, plg. ten pat Bl. 61E; BA Berlin, Abt. Reich, R 43 II, Nr. 648a, Bl. 69.

37 Cituojama pagal: BA Berlin, Abt. Reich, R 43 II, Nr. 648a, Bl: 72r.; Frydricho Šomeruso 1944 gegužės 12 dienos laiškas Reicho pramonės ministerijos Roslebeno skyriui ir skubus 1944 kovo 20 dienos generalinio įgaliotinio, atsakingo už darbo jėgos skirstymą, laiškas su priedais. BA Berlin, ehem. BDC, Film Nr. 478. Plg. taip pat Jenos Carl Zeiss koncerno tarybos nario Paulio Henriko (Paul Henrichs) susirašinėjimą su p. Beines iš NSDAP partijos kanceliarijos, Carl Zeiss Archiv, Bestand Betriebsarchiv des VEB Carl Zeiss Jena, Nr. 19147, o. S.

38 Žr. BA Berlin, NS 6, Nr. 406, Bl. 16 f.

39 Žr. Marc Bartuschka, „Unter Zurückstellung aller möglichen Bedenken ..." Die NS-Betriebsgruppe „Reichsmarschall Hermann Göring" (REIMAHG) und der Zwangsarbeitereinsatz 1944/45, phil. Diss., MS., Jena 2010, S. 81.

40 Žr. ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Nr. 139, Bll. 3f.

41 ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Nr. 24/2, o.S.; plg. Matthias Heymann, Die Geschichte der Windenergienutzung 1890–1990 (Frankfurt a M. und New York: Campus, 1995), S. 260–268.

42 Walther Schieber, Energiequelle Windkraft (Berlin o. J.), S. 97; plg. „Die Ausnutzung der Windkraft". Bericht Nr. 4, o. O., o. J. (Weimar 1941).

43 Žr. ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Nr. 24/2, unpag.ir Nr. 139, Bll. 7–10; čia: Bl. 10.

44 Žr. Kurt Wagner, Großraum-Technik. Die Technik im neuen Europa (Berlin, Wien und Leipzig: Otto Elsner, 1944), S. 132; o apie problemas kaupiant elektros energiją, pagamintą vėjo jėgainėse, žr: Anton Zischka, Wissenschaft bricht Monopole (Leipzig: Goldmann, 1941), S. 227 f.

45 Žr. Ewald Deyda, Die Geschichte des Gustloff-Werkes II Buchenwald, Buchenwald-Heft 4 (Weimar, 1977), S. 16.

46 Visą pastraipą plg. su: Marc Bartuschka, „Unter Zurückstellung aller möglichen Bedenken...", S. 74–85.

47 ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalsozialistische Industriestiftung, Nr. 139, Bll. 113r. und 113v. Straipsnio autorius dėkoja p. Marc Bartuschka iš Jenos už patarimą pasinaudoti šiuo šaltiniu. Žr. taip pat Buchenvaldo archyve (vok. Buchenwaldarchiv Weimar), Nr. 3211-33 ir Nr. 31/201, o. S.

48 Žr. Marc Bartuschka, „Unter Zurückstellung aller möglichen Bedenken..." S. 74 f.

49 Apie „brutaliausius išnaudojimo ir prievartos metodus", surašytus 1945.04.26. Buchenvaldo kalinių rašte, žr. Buchenvaldo archyve, Nr. 301IV-315-13, o. S.

50 Žr. Günther und Wallraf, Geschichte der Stadt Weimar, S. 698f.

51 Žr. Franka Günther, Das Außenkommando des KZ Buchenwald in den Gustloff-Werken, Betrieb Weimar, MS., (Weimar, 1997), S. 2. Plg. taip pat: Stadtarchiv Weimar, Bestand 58, Akte 4/57, o. S.; ir ThHStA Weimar, Gustloff-Werke, Nationalistische Industriestiftung, Nr. 84, Bl. 116.

52 Žr. Helmut Fischer und Hans-Jörg Zöllner, 100 Jahre Industriestandort Weimar-Werk, hg. v. der Stadtverwaltung Weimar (Weimar, 1998), S. 27–40; ir Tamara Hawich, Manufakturen. Maschinen. Manager. Unternehmen und Unternehmer zwischen Apolda und Weimar – Geschichte und Geschichten (Erfurt: IHK, 2009), S. 70 f.

Antrojo pasaulinio karo pradžia. Vokiečių kariuomenė įvažiuoja į Lenkijos teritoriją. Pirmajame automobilyje vokiečių kariai vežasi Lenkijos – Vokietijos pasienio ženklą. 1939 m.

06 SKYRIUS

Jann M. Witt

JŪRŲ LAIVYNO MEMORIALAS LABOJĖJE GELBĖJIMO AKCIJAI PER BALTIJOS JŪRĄ ATMINTI

Kolektyvinė žmonių atmintis apie praeities įvykius – viena svarbiausių pastovių kultūros sudedamųjų dalių. „Nėra bendruomenės, kuri neturėtų šventinių minėjimų ir monumentų, mitų ir ritualų, kuri nesietų savo tapatumo su atmintinais savosios istorijos žmonėmis, daiktais ir įvykiais", – rašė Etjenas Fransua (Étienne François) ir Hagenas Šulcė (Hagen Schulze) knygos *Deutsche Erinnerungsorte*[a] įvade[1]. Tačiau būtina aiškiai skirti atmintį, t.y. tradicijas nuo istorijos mokslo. Jūrų istorijos tyrinėtojas Heinrichas Valė (Heinrich Walle) aiškina:

Tradicija galima laikyti praeities vertybių perėmimą ir puoselėjimą. Tai ne apmąstymais, o jausmais paremtas procesas. Bet, perėmus vertybes, vėliau tenka jas patikrinti apmąstymais. Priešingai, nei daugelis mano, tradicija neturi nieko bendra su istorija ar istorijos mokslu[2].

Mokslinė praeities apžvalga – tai tolesnis žingsnis po prisiminimų: „Istorijos mokslas į praeities plotus žengia tik tada, kai juose pradeda vešėti užmarštis", – teigia E. Fransua ir H. Šulcė[3]. Atsiminimams ir istorijos mokslui lemta nuolat kisti. „Praeitis pasikeičia, kai nauja karta ją naujai suvokia, supranta ir struktūruoja", – pabrėžia E. Fransua ir H. Šulcė[4]. Tas pats vyksta ir įvertinant Antrojo pasaulinio karo laikotarpį.

Dabar atsiminimus apie Antrąjį pasaulinį karą „tvirtai vienija nuo devintojo dešimtmečio nusistovėjusi pažiūra apie nusikaltėlišką nacistų režimo pobūdį", – konstatuoja istorikas Martynas Zabrovas (Martin Sabrow)[5]. O Utė Frefert (Ute Frevert) prideda: „Šis pažiūrų konsensusas susiformavo istorikų debatuose per paskutinius trisdešimt metų ir dabar apima visas politines stovyklas, išskyrus tik radikalų dešinįjį pakraštį"[6]. Iki tol Antrojo pasaulinio karo atminties tradicija ilgą laiką „buvo skirtingai suvokiama karo amžininkų ir jaunesnės kartos atstovų, skirtingose bendruomenėse

a Liet. Vokiečių atmintinos vietos – vert. pastaba.

Rytų Prūsijos civiliai gyventojai per Kuršių marių ledą traukiasi artėjant sovietų kariuomenei. 1945 m.

buvo pasakojami vis kiti praeities fragmentai", – diagnozuoja M. Zabrovas[7]. Daugelį metų atsiminimai apie 1939–1945 m. įvykius „buvo lydimi perrašinėjimų ir įvairių interpretacinių kovų, tuo metu vyko esminių pertvarkymų žmonių atmintyje ir dažnai nuostabą kėlė aiškiai matoma distancija tarp viešojo istorijos diskurso ir specialistų mokslininkų daromų išvadų"[8]. Tai ypač tinka ir atsiminimams apie vokiečių išvarymą iš tėvynės ir gelbėjimąsi bėgant paskutinėmis Antrojo pasaulinio karo savaitėmis[9].

1945 m. sausio 15 d. Raudonoji armija pasirengė paskutiniam puolimui prieš Trečiąjį reichą. Artėjant sovietų daliniams, civiliai vokiečių gyventojai ėmė bėgti, per šalį ritosi tikra pabėgėlių lavina; iki 1945 m. sausio pabaigos penki milijonai vokiečių buvo palikę savo namus ir bėgo nuo sovietų kariuomenės. Kai kurie traukė begalinėmis vežimų vilkstinėmis sausuma, kiti mėgino ieškoti laivo, kuris juos nugabentų į Vakarus, į saugų prieglobstį. Oficialiais duomenimis, per paskutines 115 karo dienų į Vakarus, dažniausiai į Daniją ir Šlezvigą–Holšteiną, keleiviniais, prekiniais ir kariniais laivais, keltais bei buksyrais buvo pergabenta mažiausiai du milijonai žmonių. Šią liūdną gelbėjimo jūros keliu akciją Kylio istorikas M. Zalevskis kartą pavadino „per visą istoriją bene didžiausios apimties gabenimu jūra"[10].

Daugelis žmonių per šiuos įvykius patyrė sunkių psichologinių traumų, prisimindami siaubingus išgyvenimus, kuriuos jiems teko patirti išvaromiems ir bėgant, dažnas iš jų kentėjo ir kenčia visą savo gyvenimą. „Traumatizuojanti daugelio išvarytųjų ir pabėgėlių patirtis dar ir dabar tebekelia problemų", – konstatuoja publicistė Helga Hirš (Helga Hirsch)[11]. Labai dažnai tokie potyriai liko neapmąstyti, o paprasčiausiai nustumti šonan: „Slegianti patirtis turėjo būti greit nubrukta į privačią sritį ar į uždarus pabėgėlių draugijų sluoksnius", – dėsto toliau Helga Hirš[12]. Bet:

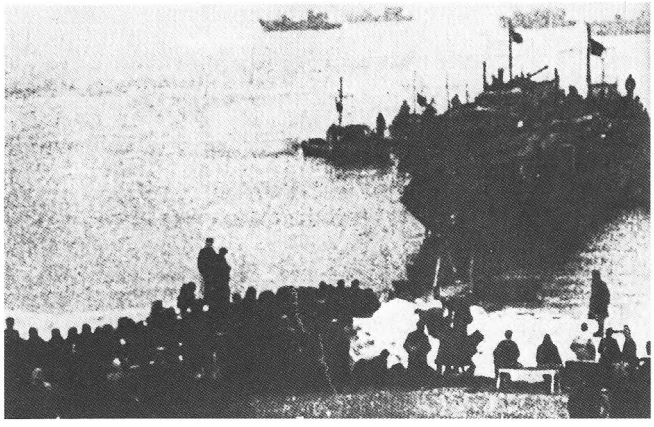

Didelė dalis civilių gyventojų buvo gabenami prekiniais, kariniais laivais, keltais ir buksyrais.

Pabėgėlių srautas užtvindė Rytų Prūsiją. Žmonės gelbėjosi nuo sovietų kariuomenės 1945 m. sausis. Piliava (*Pillau*).

„Prisiminti kančias, kurias karas ir jo padariniai sukėlė vokiečių civiliams gyventojams savoje šalyje, yra teisėta ir svarbu", – viename savo straipsnyje apie išvarymą ir bėgimą iš tėvynės pabrėžia istorikė Utė Frefert[13].

Visai taip pat ir prisiminimai apie tai, kad milijonai vokiečių Antrojo pasaulinio karo pabaigoje neteko tėviškės, ilgą laiką puoselėti tik pabėgėlių draugijose, todėl ši tema daugelio žmonių akyse buvo diskredituota[14]. Greita pabėgėlių integracija ir asimiliacija Vakarų Vokietijoje prisidėjo prie to, kad prisiminimai apie jų kančias atsidurdavo vis tolesniuose užkulisiuose, juolab kad nuo 1970-ųjų metų, keičiantis Rytų politikai, socialliberalų koalicijos, o vėliau ir CDU[a] bei FDP[b] koalicijos programoje

a Liet. – Krikščionių demokratų sąjunga (vok. Christlich Demokratische Union, sutr. CDU) – didžiausia konservatyvioji, dešiniojo centro politinė partija Vokietijoje.

b Liet. Laisvoji demokratų partija (vok. Freie Demokratische Partei, sutr. FDP) – Vokietijos liberalų politinė partija. 1949–1956, 1961–1966, 1969–1998 m. ir nuo 2009 m. – valdančiosios daugumos koalicinė partnerė, partija, ilgiausiai ir dažniausiai delegavusi savo ministrus į Vokietijos Federalinės vyriausybės narius valdančiojoje daugumoje.

buvo įrašyta ne konfrontacija su Rytų Europos šalimis, o taikaus bendrabūvio siekis[15]. Pasikeitė ir pabėgėlių laikysena: „Tik nedaugelis pritarė pabėgėlių draugijų funkcionierių parodomosioms politinėms kovoms ir jų revizionistiniams reikalavimams. Nors ir nepamiršę savo *senosios tėvynės*, ir, supaprastėjus kelionių sąlygoms, aštuntajame dešimtmetyje važiuodavę jos aplankyti, dauguma jų jautėsi jau įsitvirtinę *naujojoje tėvynėje*"[16].

Taigi daugelį dešimtmečius pabėgėlių prisiminimai buvo niekinami, „laikomi smerktinais, orientuotais į praeitį, revanšistiniais", – reziumuoja Helga Hirš[17]. Panašiai pasisako ir Utė Frefert, kalbėdama apie vadinamąją 68-ųjų metų kartą[a]: „Jų kritika, nukreipta į asmenis ir sistemą, greitai peraugo į visuotinį tėvų kartos pasmerkimą, o tai ilgam užvėrė kelią visoms diskusijoms"[18]. Tas pats atsitiko ir dėl išvarytųjų iš tėviškės bei pabėgusiųjų reikalų: „Pokario metais dar buvo svarstoma, ar nevertėtų kreiptis į Rytų valstybes ir pareikalauti iš jų reparacijų bei Rytuose vokiečių piliečiams padarytos žalos atlyginimo, o dabar viskas pakrypo į kairę, vokiečių patirtas kančias vis dažniau buvo linkstama laikyti teisėtu, logišku atpildu už nacionalsocializmo padarytas neteisybes"[19]. Visi besidomintys išvarymo iš tėvynės ir pabėgimo tematika kairiesiems tapo įtartini. Utė Frefert taikliai pastebi: „Vien tik pabėgėlių atsiminimuose daugelis įžvelgė potencialų revanšistinį aktą, trukdantį susitaikyti su kaimynais"[20]. Iš tikrųjų buvo ir iki dabar tebėra kraštutinių dešiniųjų mėginimų prisiminimus apie išvarymą ir bėgimą iš tėviškės paversti savo įrankiu ir vieną kaltinimą atremti kitu. Pavyzdžiui, 2010 m. sausio 28 d. Meklenburgo–Rytų Pomeranijos landtage kraštutinės dešiniųjų partijos NPD frakcijos vadovas *Udo Pastörs* 1945 metais vykusį vokiečių bėgimą iš tėvynės pavadino *„kitų tautų įvykdytu vokiečių tautos genocidu"*[b] ir pareikalavo pastatyti paminklą 1945 m. nuskendusio pabėgėlių laivo *Wilhelm Gustloff* aukoms[21]. Kai šitaip iškraipoma istorija, telieka prisidėti prie Utės Frefert žodžių: „Nemenkinant ir nenuvertinant skausmingos aukų patirties, būtina tinkamai pasverti neteisybių ir kančių eigą. Šiaip ar taip juk tai nacistinė Vokietija pirmoji pradėjo ištisas tautas varyti iš jų tėviškių ir jas naikinti"[22].

Rytų Vokietijos viešojoje erdvėje prisiminimai apie išvarymą ir bėgimą iš tėvynės oficialiai buvo visiškas tabu – apie tai ir buvo kalbama, tnebent vartojant eufemizmus „persikėlėliai" ar „naujieji gyventojai", o kurtis kraštiečių organizacijoms buvo

a Vakaruose 1968 metai siejami su protestų judėjimu: JAV ir Europoje buvo protestuojama prieš karą Vietname, prieš karą apskritai, prieš Martyno Liuterio Kingo nužudymą, Vokietijos studentai ir jaunimas protestavo prieš autoritarinę mokymo ir studijų sistemą, prabilo apie savo tėvų kartos bendradarbiavimą su nacistais, tuo pat metu buvo reikalaujama lygybės įvairioms mažumoms, pasisakoma už moterų, už seksualinių mažumų lygybę, už sekso laisvę, kilo hipių judėjimas – vert. pastaba.

b Vok. „Völkermord am deutschen Volk" – vert. pastaba.

Sunkiame kelyje žuvo tūkstančiai pabėgėlių, besitraukiančių nuo sovietų kariuomenės.

Kelionė į Vakarus daugybei vokiečių baigėsi žūtimi.

draudžiama[23]. Pamažu abiejose vokiečių valstybėse bėgimo ir išvarymo iš tėvynės tema daugeliui gyventojų darėsi vis mažiau svarbi[24]. Visuomenės atmintyje ją šiek tiek vėl atgaivino tik pasirodžiusi Giunterio Graso novelė *Im Krebsgang*[25].

VOKIETIJOS JŪRŲ LAIVYNO ASOCIACIJA IR „GELBĖJIMO PER BALTIJOS JŪRĄ" ATMINIMAS

Paminėti „Žmonių gelbėjimą per Baltijos jūrą" nuo pat 1950 metų labiausiai rūpėjo Vokietijos Jūrų laivyno asociacijai (DMB)[c26]. Labojės jūrų laivyno memoriale laivyno istorijos salėje dar 1956 m. buvo įrengtas stendas ir pabėgėlių draugijų sąjungos padėkos lenta priminti Antrojo pasaulinio karo pabaigoje karinio ir prekinio jūrų laivyno vykdytą gelbėjimo akciją. Lentoje yra įrašas: „Išvarytieji iš tėvynės dėkoja kariniam ir prekiniam jūrų laivynui už pasiaukojimą gelbstint šimtus tūkstančių vokiečių gyventojų, kai jie 1944 ir 1945 m. buvo varomi iš savo namų"[27].

c Vok. Der Deutsche Marinebund, sutr. DMB – vert. pastaba.

Be to, 1980 m. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos prezidiume kilo idėja įrengti atskirą vietą, skirtą paminėti, kaip žmonės buvo išvaryti ir bėgo iš tėvynės per Baltijos jūrą. Taip jūrų laivyno asociacija ketino priminti karinio jūrų laivyno vaidmenį gelbstint pabėgėlius nuo artėjančios Raudonosios armijos. Parodai įrengti buvo pasirinktas Baltijos jūros kurorte Dampe prie kranto stovintis garlaivis *Albatros*[28]. 1912 m. Papenburgo[a] laivų statykloje *Meyer* pastatytas laivas *Albatros* keletą dešimtmečių priklausė jungtinei Flensburgo[b]-Egernsundo[c] ir Senderborgo[d] garlaivių bendrovei,

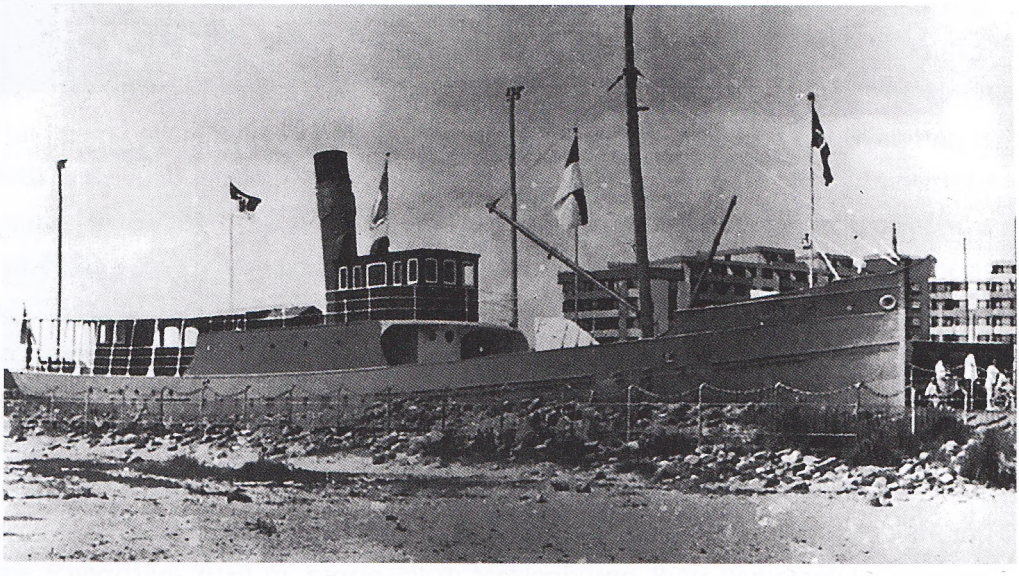

Laivas muziejus *Albatros* Dampe. Šiuo laivu buvo pergabenta daugiau nei 3000 pabėgėlių.

o vėliau plaukiojo Flensburgo fiorde su Flensburgo fiordo laivininkystės vėliava ir gabeno keleivius ar gyvulius. Per abu pasaulinius karus šis nedidelis, 36,6 metro ilgio, 6,3 metro pločio, 214 tonų keliamosios galios garlaivis, pasiekiantis 10 mazgų greitį, buvo pagalbinis karo laivas. Jis buvo įtrauktas ir į pabėgėlių gelbėjimo akciją: paskutinėmis Antrojo pasaulinio karo savaitėmis į Šlezvigą–Holšteiną *Albatrosu* buvo pergabenta daugiau nei 3000 pabėgėlių iš Kuršo, iš Klaipėdos krašto, iš Rytų ir Vakarų Prūsijos, iš Gdansko ir Pomeranijos[29].

---

a Vok. Papenburg – miestas Vokietijos šiaurės vakaruose, Žemutinėje Saksonijoje, prie Emso upės – vert. pastaba.

b Vok. Flensburg – miestas Vokietijos šiaurėje, Šlezvigo–Holšteino žemėje, Pietų Šlezvigo geografiniame regione, prie Danijos sienos ir Baltijos jūrai priklausančio Flensburgo fiordo.

c Dan. Egernsund Sogn (vok. Ekensund) – gyvenvietė Danijoje, Jutlandijos pusiasalio pietuose, šiauriniame Flensburgo fiordo krante – vert. pastaba.

d Dan. Sønderborg (vok. Senderburg) – Danijos miestas Pietų Danijoje; 40 km nuo Flensburgo – vert. pastaba.

Galiausiai aštuntojo dešimtmečio pradžioje laivas nustotas naudoti ir buvo atgabentas į naują, tada kaip iš po žemės išdygusį kurortą prie Baltijos jūros „*Damp 2000*“[e] ir įkurdintas paplūdimyje. Mažasis garlaivis tapo atrakcija turistams, jame buvo įrengtas restoranas. Tačiau, einant metams, jis vis labiau nyko, kol pagaliau 1980 m. Vokietijos jūrų laivyno asociacija priėmė sprendimą laive *Albatros* įrengti memorialą tema „Gelbėjimas per jūrą, – kaip 1983 m. rašė su jūrų laivyno asociacija bendradarbiaujantis žurnalas *Marine,* – vietą istorijoje didžiausiai gelbėjimo per jūrą akcijai atminti, o kartu ir pagerbti tada joje dalyvavusius mūsų karo ir prekybos laivyno jūrininkus“[30]. Jūrų laivyno asociacijos nuomone, laivas *Albatros* šiam sumanymui tiesiog idealiai tiko, nes „jis buvo vienas iš tų paskutiniųjų dar išlikusių laivų, kurie 1945 m. dalyvavo turbūt didžiausioje akcijoje, kurią kartu vykdė Vokietijos karinis ir prekinis laivynas – *Gelbėjimo per jūrą akcijoje*“[31].

Vadovaujant tuometiniam Vokietijos jūrų laivyno asociacijos prezidentui, dimisijoje esančiam fregatos kapitonui Frydrichui Rolfingui (Friedrich Rohlfing), atsirado globos organizacija *„Kuratorium Albatros – Rettung über See“*, kurioje susibūrė Vokietijos jūrų laivyno asociacijos atstovai, keleto pabėgėlių draugijų ir kraštiečių draugijų nariai bei Šlezvigo–Holšteino tėviškės draugijos atstovai, ėmęsi prižiūrėti memorialinio laivo įrengimą[32]. F. Rolfingo žodžiais tariant, taip buvo siekiama „išreikšti pabėgėlių padėką vokiečių jūrininkams už legendinį jų žygdarbį,

e Aštuntajame dešimtmetyje Dampo gyvenvietėje prie Baltijos jūros buvo suplanuotas ir pradėtas statyti didelis laisvalaikio centras futuristiniu pavadinimu *Damp 2000*, kuris vėliau išsiplėtė į tikrą kurortą su gydyklomis, sanatorijomis, vandens parkais, poilsio namais ir t.t. – vert. pastaba.

Laivo muziejaus *Albatros* ekspozicija.

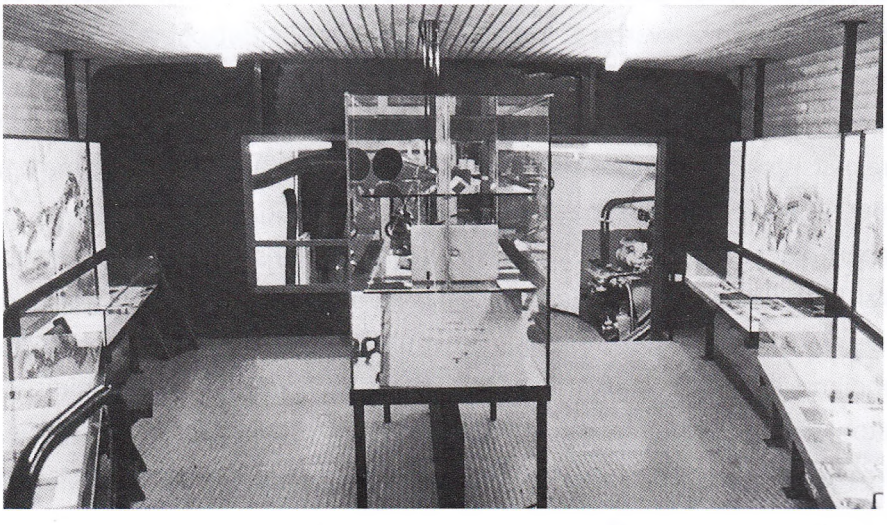

o kartu iš priverstinio nuotolio įspūdingai pavaizduoti vokiečių gyvenimą Rytuose. Šį parodomąjį objektą numatyta skirti mokiniams ir vėlesnėms kartoms, jo sumanytojai yra vaizduojamų įvykių dalyviai"[33]. Todėl reikėjo laivą grąžinti į pirmykštę būklę ir jame įrengti parodą. Joje numatyta „pavaizduoti Rytų teritorijas, kuriose gyveno vokiečiai, buvusią pabėgėlių tėvynę, uostus, kuriuose jiems teko sėsti į laivus, pateikti istorinius duomenis ir eksponuoti dokumentus"[34].

Buvo apskaičiuota, kad laivo restauravimo ir pertvarkymo darbai atsieis apie 500 000 Vokietijos markių. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos sumanymu, laivas memorialas *Albatros* turėjo išsiversti iš įėjimo mokesčio bei aukų, panašiai, kaip ir jūrų laivyno memorialas Labojėje[35]. Tačiau jo įrengti nebuvo galima be Šlezvigo–Holšeino žemės ir kitų Vokietijos federacinių žemių, pavyzdžiui, Žemutinės Saksonijos ar Badeno–Viurtenbergo, vyriausybių finansinės paramos[36].

1983 m. gegužės 31 d. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos prezidentas F. Rolfingas iškilmingai atidengė naujai sukurtą memorialą[37]. Iškilmėse dalyvavo daug svečių: politikų, vyriausybės, ginkluotųjų pajėgų ir verslo žmonių. Šventinę kalbą pasakė CDU politikas daktaras Heningas Švarcas (Henning Schwarz), tada ėjęs Šlezvigo–Holšteino žemės teisės ministro pareigas. Kalbėdamas apie naujojo memorialo paskirtį jis dėstė, kad ši vieta „neturėtų būti tik muziejumi, ji turi priminti karo žiaurumus ir kviesti mus daryti viską, kad užkirstume kelią karams". H. Švarcas pabrėžė, kad „mums būtina žinoti apie karo baisumus, kurie visada susiję su bėgimu, varymu iš namų ir priespauda". Kalbėdamas jis paminėjo ir 1980 m. mirusį grosadmirolą Karlą Denicą, buvusį Karinio jūrų laivyno vyriausiąjį vadą, po Hitlerio savižudybės tapusį jo įpėdiniu, valstybės galva ir šalies karinių pajėgų vyriausiuoju vadu. H. Švarcas pabrėžė, jo manymu, svarbų K. Denico vaidmenį gelbstint pabėgėlius laivais per Baltijos jūrą: „Vokiečių gyventojų gelbėjimą iš Rytų jis laikė paskutiniu prasmingu savo ir jūrų laivyno kariniu bei politiniu uždaviniu. Taip buvo ir tomis dienomis, kai jis turėjo atsistoti žlungančios sistemos priešakyje. „Išgelbėti kiek įmanoma daugiau žmonių", – skelbė jo vyriausybės programa"[38].

Dabartiniuose tyrimuose K. Denico vaidmuo gelbėjimo akcijoje vertinamas gerokai kritiškiau, nes iki pačių paskutinių karo dienų prioritetą jis teikė karinių krovinių transportui, o ne žmonių gelbėjimui[39]. H. Švarco kalboje taip pat pristigo pastebėjimo, kad vokiečių išvarymas ir bėgimas iš tėvynės buvo tiesioginis Hitlerio pradėto Antrojo pasaulinio karo padarinys. Tą patį galima pasakyti ir apie laive *Albatros* įrengtą parodą. Paroda buvo dalykinė ir be jokių revizionistinių aspiracijų,

tačiau greta žemėlapiuose pavaizduotų pabėgėlių srautų buvo apsiribota vien įvykių faktais, t.y. joje pateikti gelbėjimo akcijoje dalyvavusių laivų pavadinimai, reisų datos, išvardyti ją vykdant paskendę laivai visai nesileidžiant į istorinį kontekstą, kuris privedė prie šių įvykių, ir nė neminint to, kad tikroji priežastis, dėl kurios žmonės buvo išvaryti iš namų ir turėjo bėgti, buvo Vokietijos reicho tyčia išprovokuotas Antrasis pasaulinis karas[40].

Paskui laivas memorialas *Albatros* kelerius metus buvo gausiai lankomas. Išlikę gyvi gelbėjimo akcijos dalyviai Dampe surengė keletą didelių renginių. Pavyzdžiui, 1985 m. pabaigoje, minint 40-ąsias laivo *Wilhelm Gustloff* paskandinimo metines, šiame Baltijos jūros kurorte susirinko 300 išsigelbėjusių keleivių ir 100 buvusių įgulos narių iš devynių gelbėjimo operacijoje dalyvavusių laivų. Be kitų kalbėtojų iš įvairių kraštiečių ir pabėgėlių draugijų, šventinę kalbą tada sakė ir tuometinė Šlezvigo–Holšteino žemės socialinės apsaugos ministrė *Ursula Gräfin Brochdorff* bei Frydrichas Rolfingas, globos organizacijos „*Kuratorium Erinnerungsstätte Albatros – Rettung über See*" pirmininkas[41].

Tačiau paskutiniame dešimtmetyje memorialo *Albatros* lankytojų skaičiai gerokai sumenko, kartu sumažėjo ir pajamos. Laivo memorialo globėjus pamažu ėmė spausti vis didesni finansiniai rūpesčiai, nes laivui išlaikyti reikėjo nemenkų sumų. 1999 m. spalio pabaigoje memorialas *Albatros* buvo uždarytas, jo globos draugija paleista, paroda išmontuota, dalis jos pergabenta į Vokietijos jūrų laivyno Labojės memorialą. Ten laivyno istorijos salėje temai „Gelbėjimas per jūrą" buvo skirta speciali erdvė, kurioje eksponuojami ir laivo memorialo *Albatros* stendai[42].

LABOJĖS JŪRŲ LAIVYNO MEMORIALAS

Jūrų laivyno memorialas Labojėje yra vieta, kurioje pagerbiami po Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo iš jūros negrįžę vokiečių ir sąjungininkų jūrininkai[43]. Tai atminimo, individualaus ir kolektyvinio liūdesio vieta, kuri kelia atitinkamas emocijas[44]. Minėjimas, kaip teigia Heinrichas Valė, yra tradicijos dalis, jausmais paremtas artėjimas prie praeities: „Svarbiausias tradicijos bruožas – tai, kad vertybės emociškai perteikiamos simboliais, ceremonijomis arba sektinais pavyzdžiais. Vadinasi, tradicijų negalima sukurti savavališkai ar – juolab – įsakymais"[45]. Tai reiškia, kad memorialas jūrų laivynui tapo pagarbos vieta ne todėl, kad jis taip vadinamas, o pirmiausia todėl, kad į jį ateina žmonės, sąmoningai nusiteikę pagerbti praeitį.

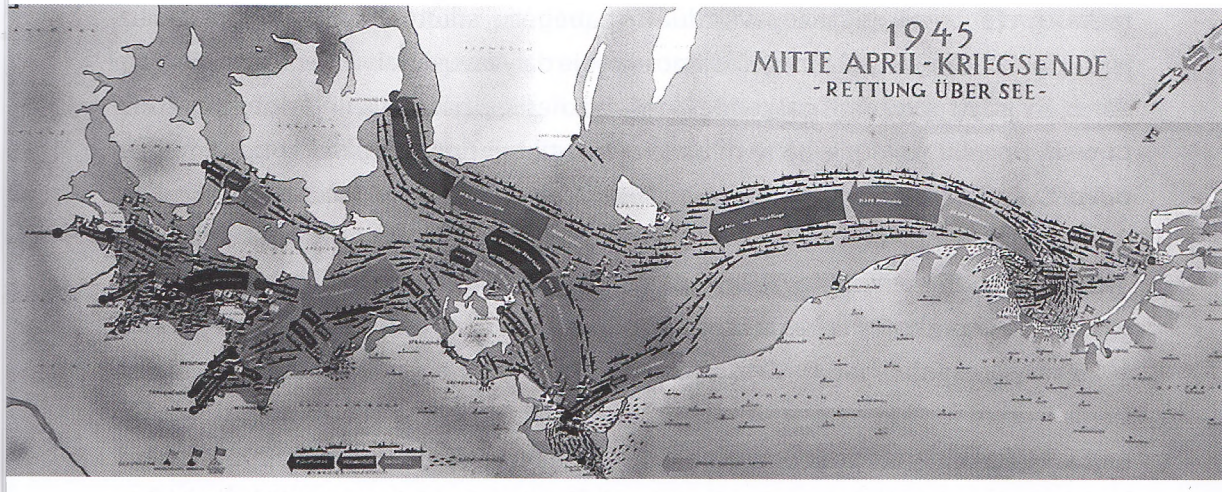

„Gelbėjimasis Baltijos jūroje. Karo pabaiga. 1945 m. balandžio vidurys". Kenotafas Labojoje (*Laboe*).

Dėl skaudžios Antrojo pasaulinio karo patirties Vokietijoje militaristinio pobūdžio minėjimai vis dar kelia problemų. Karo istorijos tyrinėtojas Rolfas Dyteris Miuleris (Rolf-Dieter Müller) konstatuoja: „1945-ųjų gegužės 8-ąją [...], kitaip, nei 1918 metų lapkritį[a], vokiečių karo istorijoje įvyko esminis lūžis"[46]. Ši cezūra, atsiradusi 1945 m., po visiško Vokietijos pralaimėjimo, tiesiogiai paveikė vokiečių požiūrį į viską, kas kariška: „Būtent Vokietijoje dėl sunkios istorinės naštos pozityvus kareivio paveikslas išnyko arba visai nublanko, jo negalima lyginti su kareivio įvaizdžiu anglosaksų ar rusų pasaulyje, kur pagarbos kareiviui tradicijos niekada nenutrūko", – teigia R. D. Miuleris[47]. Apie šį pokytį, įvykusį minėjimo kultūroje po Antrojo pasaulinio karo, M. Zabrovas rašo: „Pralaimėtas karas tapo postūmiu kitaip suvokti istoriją, jo vietoj monumentų karo didvyriams atsirado stebėtinai daug memorialų karo aukoms minėti"[48]. Istorikė *Ellen Ueerschär* taikliai pastebi: „Vermachto kareiviai nebuvo nei herojai, nei aukos, tačiau juos laikyti tik nusikaltėliais taip pat, atrodo, būtų neteisinga"[49]. Štai ir pastebime militaristinės praeities minėjimo ambivalenciją: dabar netinka nei beatodairiškai garbinti žuvusiuosius, kaip buvo daroma ankstesniais laikais, nei nediferencijuotai smerkti visus vokiečių kareivius, kariavusius Antrajame pasauliniame kare. Politikos mokslų specialistas ir buvęs Žemutinės Saksonijos landtago prezidentas Rolfas Vernštedas (Rolf Wernstedt) teigia: „Neabejotina, kad kareivis, būdamas kariuomenės, užpuolusios kitą šalį dalimi, yra nusikaltėlis". Tačiau čia pat jis klausia: „Bet ar savo valia jis tampa nusikaltėliu, ar taikytina jam individuali

a Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, 1918 m. lapkritį Vokietijoje kilo revoliucija, daugelyje Vokietijos didmiesčių valdžią perėmė darbininkų ir kareivių tarybos, o 1918 m. lapkričio 9 d. socialistai ir socialdemokratai paskelbė respubliką – vert. pastaba.

atsakomybė?“[50] Šiame klausime sutelpa visa karinės praeities minėjimo problemika, jis parodo, kaip sudėtinga „operuoti nusikaltėlio sąvoka, kai negalima įrodyti individualios kaltės“[51]. Todėl tenka pabrėžti, kad Pirmajame ir Antrajame pasauliniame kare žuvusių vokiečių kareivių kolektyvinis pagerbimas, pavyzdžiui, kaip tai daroma Jūrų laivyno memorialiniame komplekse, yra visiškai teisėtas ir tinkamas, jei tik kartu nemėginama nepamatuotai garbinti ir šlovinti kare žuvusiuosius ar net menkinti nacistų nusikaltimų mastą.

Esminis minėjimo kultūros pasikeitimas po 1945-ųjų rodo, kad kisti lemta ir minėjimo tradicijoms bei atmintinoms vietoms, E. Fransua ir H. Šulcė aiškiai sako[52]: „Nėra tokių praeities paveikslų, kurie nebūtų susiję su dabartimi“. Tai puikiai iliustruoja Labojės jūrų laivyno memorialinio komplekso istorija: kadaise įrengtas Pirmajame pasauliniame kare žuvusiems kaizerinės Vokietijos jūrų laivyno jūrininkams paminėti dabar tapo internacionalinio pobūdžio atmintina vieta, kurioje pagerbiami negrįžę iš jūros visų tautų jūrininkai. Kartu šis memorialas yra oficiali Vokietijos jūrų laivyno pagerbimo vieta[53]. Nepaisant viso to, dėl jo vaidmens vis tiek iki šiol tebesiginčijama[54].

Sumanymas Labojėje pastatyti monumentą jūrų laivynui pagerbti kilo po Pirmojo

Admirolas Reinhardas Šeras (*Reinhard Scheer*) Labojės jūrų memorialo kertinio akmens padėjimo ceremonijoje. 1927 m.

pasaulinio karo. 1925 m. buvęs vyresnysis kaizerinio jūrų laivyno puskarininkis[a] Vilhelmas Lamercas (Wilhelm Lammertz) pasiūlė įrengti memorialą 1914–1918 metais žuvusiems vokiečių Jūrų laivyno kariams pagerbti. Jo idėją karštai palaikė visos vokiečių jūrininkų draugijos. Vieta paminklui buvo parinkta prie Kylio fiordo, Labojės kurorte – ten, kur po Pirmojo pasaulinio karo buvo likę demontuoto šarvuotojo bokšto[b] pamatai, vėliau paversti Kylio uosto įtvirtinimais. Kertinį monumento akmenį 1927 metais padėjo admirolas Reinhardas Šeras (Reinhard Scheer), kuris 1916 m. vadovavo vokiečių laivynui Skagerako mūšyje[c], ir palinkėjo: „Vokiečių jūrininkų šlovei, plaukiojančiai šalies gynybai, kad jos abi ir vėl grįžtų".[d] Šiuose žodžiuose slypėjo nepasakytas tikslas: atkurti stiprų laivyną ir siekti revanšo už 1918 m. pralaimėjimą[55]. Paminklo idėjos autorius Vilhelmas Lamercas rėžė tiesiai: „Tėvynei Vokietijai jūs likot ištikimi iki pat mirties. Mes liksim jums ištikimi visada. Atkeršyti už jus nesutrukdys nei mirtis, nei laikas"[56].

Nuo 1927 iki 1936 m. monumentas buvo pastatytas pagal Diuseldorfo architekto Gustavo Muncerio (Gustav A. Munzer) ekspresionistinį projektą, statyba buvo finansuojama iš aukų – aukojo dažniausiai jūrininkų ir jūrų laivyno karininkų draugijos. 1936 m. nacistų vyriausybė valstybiniu potvarkiu iškilmingai atidengė jūrų laivyno memorialą ir iškart pasisavino jo idėją savo propagandai[57].

Ankstesnė jūrų laivyno monumento paskirtis – pagerbti savo didvyrius – atitiko tų laikų dvasią. „Nugalėtos ir nuginkluotos Vokietijos visuomenė ir toliau daugelyje sričių išliko militaristinė, politiškai susiskaldžiusi [...], bet jos mentalitetas nenutolo nuo militarizmo idėjų", – konstatuoja R. D. Miuleris[58]. Tą patį galima pasakyti ir apie atminties bei minėjimo kultūrą: „Ne tik kaizerio Vilhelmo, bet ir Veimaro respublikos laikais pirmiausia buvo pagerbiami herojai, o ne aukos", – rašo M. Zabrovas apibūdindamas to meto karinių iškilmių tradicijas[59]. Jūrų istorijos tyrėjas H. Valė, 2010 m. birželio 17 d. kalbėdamas jūrų laivyno memorialo istorinio skyriaus atidarymo proga, taip pat pabrėžė: „Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje atrodė labai svarbu pagerbti Pirmajame pasauliniame kare žuvusius vokiečių jūrininkus. Nacistų supratimu, už jų mirtį reikėjo atkeršyti kitame jūrų mūšyje, įsigijus naują laivyną"[60]. Nacionalsocialistinių pažiūrų sistemai labai gerai tiko ir tai, kad jūrų

a Vok. Obermaat – vert. pastaba.

b Šarvuotasis bokštas – tvirtovės elementas, uždaras sukiojamas šarvuotas įrenginys su vienu ar keliais pabūklais ar kulkosvaidžiais, skirtas šaudyti įvairiomis kryptimis. Statomas ant gelžbetoninių įtvirtinimų – vert. pastaba.

c 1916 metų gegužės 31 dieną Skagerako sąsiauryje įvyko didžiausias Pirmojo pasaulinio karo jūrų mūšis. Šiaurės ir Baltijos jūras skiriančioje riboje, ties šiaurine Danijos pakrante susikovė 250 Vokietijos ir Didžiosios Britanijos karo laivų. Mūšyje žuvo apie 8000 jūrininkų – vert. pastaba.

d Vok. „Für deutsche Sehmannsehr', für schwimmende Wehr, für beider Wiederkehr" – vert. pastaba.

laivyno monumentas buvo kolektyvinės atminties vieta, M. Zabrovas taip apibūdina nacistines karinės praeities minėjimo formas: „Didvyrių kultas, gyvavęs nacistų laikais, formavo kario įvaizdį, orientuotą ne į ypatingą apdovanojimą, o į kolektyvinį pasiaukojimą“[61].

Tačiau, nepaisant pompastiškų monumento atidengimo iškilmių ir jo idėjos propagandinio pasisavinimo, šiai jūrų laivyno vietai atminti, sumanytai dar Veimaro respublikos laikais, nacistų režimas liko abejingas. Hitleris yra net pasakęs, kad tai „tikras kičo produktas“, ir, manydamas jame įžvelgiąs į viršų iškeltą povandeninio laivo priekį, vis vadino jį povandeninio laivo paminklu. Po iškilmingo jūrų laivyno memorialo atidengimo ten daugiau jokių didelių, nacistų pamėgtų renginių nevyko[62]. Kapituliavus Vokietijos reichui ir vykstant denacifikavimui, jūrų laivyno asociacijos veikla buvo uždrausta, o per karą nenukentėjusį memorialą perėmė sąjungininkų valdžia. Atmetusi svarstymus, ar nevertėtų jį, kaip ir kitus militaristinius Vokietijos paminklus, nugriauti, karinė britų vyriausybė nusprendė monumentą išsaugoti ir patikėtinio teisėmis perduoti jį Labojės miesto bendruomenei, nes „jis šlovina ne karą ir ne karo idėją, jis priklauso tiems, kurie norėjo atiduoti duoklę šaliai tarnavusiems ir žuvusiems jūrų laivyno kariams“[63].

Labojės memorialo atidengimo iškilmės 1936 m.

1954 m. nugalėtojų valdžia grąžino 1945 m. pasisavintą jūrų laivyno memorialą Vokietijos jūrų laivyno asociacijai. Dabar jis tapo vieta, kurioje pagerbiami abiejuose pasauliniuose karuose žuvę visų tautų jūrininkai. Iškilmingai grąžinant memorialą Vokietijos jūrų laivyno asociacijai, jos prezidentas buvęs povandeninio laivo vadas Otas Krečmeris (Otto Kretschmer) pasakė, kad dabar jis skirtas „atminti abiejų pasaulinių karų metu žuvusiems vokiečių jūrininkams", kartu paminėjo kritusius sąjungininkų kariuomenės karius ir išreiškė „viltį, kad tautoms neprireiks naujų

Žuvusiųjų pagerbimas Labojos memoriale 1954 metais.

karo aukų"[64]. Taip buvo pradėta nauja minėjimo tradicija, kurią nuo tada tęsia Vokietijos jūrų laivynas: jos tikslas – ne patirto pralaimėjimo revanšas, o susitaikymas su buvusiais priešininkais. Kitais žodžiais tariant: jau šeštajame dešimtmetyje jūrų laivyno memorialo paskirtis pasikeitė, jis tapo internacionalinio pobūdžio nacionaline atmintina vieta[65]. Verta pastebėti, kad šį žingsnį žengė buvę karinio jūrų laivyno nariai, kurie Antrajame pasauliniame kare patys kariavo prieš sąjungininkų kariuomenę. Pavyzdžiui, dimisijos viceadmirolas Frydrichas Rugė (Friedrich Ruge), nuo 1953 iki 1956 m. buvęs Vokietijos jūrų laivyno asociacijos prezidiume, o nuo 1956 iki 1961 m. ėjęs Vokietijos jūrų laivyno vyriausiojo inspektoriaus pareigas, atsiminimuose apie jūrų laivyno memorialo grąžinimą rašo: „Dabar mes jį paskyrėme visiems, visų šalių laivynų jūrininkams, kuriems teko amžinai likti jūroje. Tai iliustruoja

vėliavos ir atminimo lentos memorialo požeminėse patalpose"[66]. Šie žodžiai labai aiškiai rodo, kad nuo tada jūrų laivyno memorialas skiriamas ne didvyriams šlovinti, o visų tautų žuvusiems jūrininkams atminti[67].

Netrukus Vokietijos jūrų laivyno asociacija tapo didžiausia Vokietijos jūrų laivyno organizacija, sujungusia visas buvusias draugijas, o jos administruojamas memorialas – idealiu, jausmus žadinančiu centru. Memorialą Vokietijos jūrų laivyno asociacija išlaiko pati, vien tik savo lėšomis negaudama jokios nuolatinės paramos iš šalies, federalinių žemių ar savivaldos įstaigų. Iki šios dienos jūrų laivyno memorialas yra vieta, kur daugelis mini karo aukas ar iš jūros negrįžusius šeimos narius. Memorialą lanko ne tik privatūs Vokietijos ar užsienio lankytojai, ne tik Vokietijos jūrų laivyno asociacijos atstovai, bet ir užsienio karinių pajėgų delegacijos[68].

Formuojant visų jūrinių valstybių pagarbų memorialo įvaizdį, ne paskutinėje vietoje yra ir tai, kad prie jo gausiai lankosi, deda vainikus tarptautinės delegacijos[69]. Kaip jūrų laivyno memorialą vertina užsienio lankytojai, iliustruoja, pavyzdžiui, britų lankytojo Artūro Laito (Arthur Light) atsiliepimas. Jis kartu su vokiečių Jūrų laivyno draugijos *„Bordkammeradschaft Hipper"* nariais 2010 m. gegužės 7 d. dalyvavo vainiko padėjimo ceremonijoje ir teigia:„Galiu užtikrinti, kad tai buvo ypač jaudinantis išgyvenimas. Gal tik aš taip jaučiausi, kai mūsų draugai iš *„Hipper"* draugijos dėjo vainiką, o kolega Viney – *Actaeon*[a] vardu – gėlių puokštę. Ceremonija vyko pagal visas jūrų laivyno tradicijas"[70]. Laiške, skirtame draugijos *„Bordkammeradschaft Hipper"* pirmininkui jis rašo: „Mane, vieną iš šešių laivo *Actaeon* komandos narių ir seną jūrininką, ši patirtis labai sujaudino, to aš nepamiršiu visą likusį savo gyvenimą"[71].

a Angl. Her Majesty's Ship Actaeon (sutr. HMS Actaeon) – Jungtinės karalystės laivas, pavadintas graikų mitologijos herojaus Aktajono vardu – vert. pastaba.

„Jūs žuvote už mus". Priminimas gyviesiems".

Ilgą laiką svarbiausia memorialo paskirtis buvo prisiminti ir pagerbti Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo aukas. Tačiau augančiai jaunajai kartai, atliekančiai tarnybą jau ne kaizeriniame ar nacistiniame, o dabartinės Vokietijos jūrų laivyne, šis memorialas nieko nereiškė. Be to, visuomenėje daugėjo kritiškų nuomonių apie jį[72]. Todėl dar 1986 m., kalbėdamas 50-ųjų memorialo atidarymo metinių proga, tuometinis jūrų laivyno inspektorius viceadmirolas Dyteris Velershofas (Dieter Wellershoff) priminė: „Labojės memorialą reikia suprasti teisingai – tai nesenos vokiečių istorijos simbolis, kviečiantis siekti taikos, skirtas pagerbti visų tautybių žuvusiuosius jūroje, tai visų jūrininkų bendrystės ženklas"[73]. Paskutiniajame dešimtmetyje Vokietijos jūrų laivyno asociacija nusprendė iš esmės atnaujinti memorialą ir išryškinti jo perspėjamąją funkciją. Nuo 1996 m. pirmojoje memorialo salėje lankytojus pasitinka naujas užrašas, skelbiantis apie jo paskirtį: „Vieta visų tautų jūroje žuvusiesiems atminti ir kviečianti taikiai laivybai visose laisvose jūrose"[a]. Tai paaiškina, kad čia bus siekiama ne garbinti didvyrius, o atminti Antrojo pasaulinio karo aukas, ne vien tik vokiečių, bet ir prieš juos kovojusių sąjungininkų aukas. Kartu pirmojoje salėje buvo įrengtos erdvės „Vokietijos jūrų laivynui" ir „Civilinei laivybai" pagerbti[74].

NAUJAI SUTVARKYTA LAIVYNO ISTORIJAI SKIRTA SALĖ

Bendroje jūrų laivyno memorialo koncepcijoje svarbiausias vaidmuo tenka laivyno istorijos salei. Memorialo turinį sudaro daug skirtingų elementų, kuriuos į visumą jungia bendra paskirtis – pagerbti per abu pasaulinius karus žuvusius Jūrų laivyno karius ir amžinai jūroje likusius jūrininkus. Kiekvienas atskiras memorialo elementas šią paskirtį atlieka savu, nuo kitų skirtingu, būdu. Pagrindinės minėjimo ir atminties vietos yra požeminė salė, skirta visų tautų iš jūros negrįžusiųjų atminimui, ir pirmasis bokšto aukštas, kuriame skirtos erdvės „Vokietijos jūrų laivynui" ir „civilinei laivybai" pagerbti. O laivyno istorijos salėje pateikiama informacija lankytojams, eksponuojami įvairūs dokumentai[75].

Jūrų laivyno memorialas gyvuoja todėl, kad jame lankosi žmonės ar paminėti žuvusiųjų, ar turizmo tikslais. Heinrichas Valė teigia: „Iš visų 200 000 per metus aplankančiųjų jūrų laivyno memorialą tikriausiai tik maža dalelė yra tų, kurie į Laboję atvyksta puoselėdami jūroje likusių savo artimųjų atminimą"[76]. O tie lankytojai,

a Vok. Gedenkstätte für die auf See Gebliebenen aller Nationen. Mahnmal für eine friedliche Seefahrt auf freien Meeren" – vert. pastaba.

kuriems jūrų laivyno memorialas yra labiau turistinė atrakcija, kurie, pirkdami bilietus, gerokai prisideda prie jo išlaikymo, informaciją apie šios vietos reikšmę ir istoriją randa parodoje, įrengtoje laivyno istorijos salėje.

Kai 1954 m. memorialas buvo grąžintas Vokietijos jūrų laivyno asociacijai, laivyno istorijos salėje buvo įrengta 20 naujų stendų su glausta informacija apie Vokietijos jūrų laivyno istoriją, jo dalyvavimą abiejuose pasauliniuose karuose, taip pat apie pramoninę laivybą, jūrų mokslinius tyrinėjimus ir žvejybą[77]. Ano meto paroda buvo persmelkta vadinamosios „Tirpico (A. von Tirpitz)[b] laivyno propagandos", joje „Vokietijos jūrų laivyno istorijos pradžia buvo nukelta net į ankstyvuosius viduramžius ar vikingų laikus". Taip pat, kaip ir grosadmirolo A. fon Tirpico laikais, „dar prieš šimtą metų, buvo mėginama deklaruoti, kad kaizerinio Vokietijos laivyno istorija puse tūkstantmečio senesnė nei Royal Navy", – taikliai pastebi H. Valė[78].

Grosadmirolas fon Tirpicas (*von Tirpitz*).

Nuo to laiko laivyno istorijos salėje įkurdintos parodos turinys ir apimtis iš esmės nebuvo keičiami[79]. Todėl einant laikui ji visiškai teisėtai vis dažniau kritikuota ir vadinta pasenusia. Paskutiniajame dešimtmetyje tapo visiškai aišku, kad parodą būtina atnaujinti. Senoji laivyno istorijos salės paroda nei turiniu, nei forma neatitiko to, ką dabar laikome tinkama ir patrauklia istorinių aplinkybių prezentacija. Kita problema tai, kad daugelis lankytojų joje pasigedo istorinio fono, nes stenduose, skirtuose, pavyzdžiui, Pirmajam ir Antrajam pasauliniam karui, pateikta atskiras karines operacijas vaizduojančių žemėlapių, beveik be jokių komentarų – taigi, neturint atitinkamų žinių apie jūrų karų istoriją, jie buvo sunkiai suprantami ar net visai neaiškūs. Be to, kad ir labai

b Alfred von Tirpitz (1849–1930) – Vokietijos grosadmirolas, nuo 1911 m. vadovavęs Vokietijos jūrų laivynui, siekęs pertvarkyti laivyną ir išplėsti, kad jis dvigubai ar trigubai pralenktų britų karališkąjį laivyną. A. fon Tirpicas puoselėjo planus turėti stiprų laivyną, kad, Vokietija, keldama grėsmę Britų imperijai, galėtų pasisavinti dalį jos kolonijų. Ši akcija Vokietijos laivyno istorijoje vadinama „Tirpico planu" – vert. pastaba.

trumpi parodos tekstai jau neatitiko naujausių istorijos mokslo tyrinėjimų rezultatų. Visa tai paskatino Vokietijos jūrų laivyno asociaciją 2009 m. pabaigoje imtis rimto šios parodos modernizavimo[80].

Naujas laivyno istorijai skirtos salės apipavidalinimas kainavo apie 1,5 milijono eurų. Iš jų beveik vieną milijoną finansavo pati Vokietijos jūrų laivyno asociacija. Be to, Šlezvigo–Holšteino žemės vyriausybė pagal programą „Investicijos į kultūrinį palikimą" projektą parėmė 600 000 eurų, kurie buvo panaudoti būtinai reikalingam laivyno istorijos salės remontui ir šilumos apsaugos priemonėms. Kadangi visas jūrų laivyno memorialo kompleksas yra valstybės saugomas paminklas, šie sanavimo ir restauravimo darbai buvo vykdomi derinant su Šlezvigo–Holšteino paminklų apsaugos tarnyba ir siekiant išsaugoti pirmines laivyno istorijai skirtos salės architektūrines formas.

Po šešis mėnesius trukusių pertvarkymo darbų, 2010 m. birželio 17 d., jūrų laivyno memorialo laivyno istorijos salėje buvo atidaryta nauja paroda. Parodos dokumentaciją suplanavo šio straipsnio autorius ir parengė ją drauge su istorijos konsultantų grupe, kuriai priklausė žinomi istorikai ir aktyvūs buvę jūrų laivyno karininkai[81]. Naujoji paroda paremta naujausiais istorijos mokslo tyrinėjimų rezultatais, joje atskleidžiama ne tik jūrų laivyno memorialo raida nuo tada, kai ten buvo didvyrių kulto vieta, iki dabar, kai jis tapo vieta, kviečiančia siekti taikos, bet ir Vokietijos jūrų laivyno plėtros keliai Vokietijos istorinių įvykių fone. Pertvarkant laivyno istorijos salę, buvo nuspręsta, kad tai bus ne muziejus, o dokumentacijos centras. Todėl sąmoningai atsisakyta eksponuoti surinktus daiktus, tokius kaip ginklai, uniformos ar laivų dalys. Išskyrus keletą laivų modelių, kurie čia tėra papildomos priemonės, svarbiausią funkciją atlieka tekstinė ir vaizdinė informacija stenduose[82].

Dėl dokumentinės medžiagos jūrų laivyno memorialas siejamas su istoriniu kontekstu, sujungiamos dvi memorialo funkcijos – atminti praeitį ir ją paaiškinti. *Ellen Ueberschär* taikliai patebi: „Be istorijos išmanymo neįmanoma puoselėti atminties"[83]. Tai yra, neturint būtinų istorinių žinių, tokia vieta, kaip jūrų laivyno memorialas, daugeliui lankytojų nesuprantama. O jo istorijos liudininkų, kurie galėtų papasakoti apie asmeninę patirtį, lieka vis mažiau: „Dabar [...] kyla problema, kad liudininkų karta po kelerių metų bus išmirusi. Tai pasakytina ir apie aukas, ir apie nusikaltėlius, ir apie tuos, kurie dalyvavo karo veiksmuose", – viename iš pranešimų apie vokiečių minėjimo kultūrą aiškina Rolfas Vernštedas[84]. Tai taip pat buvo viena iš

priežasčių, paskatinusių jūrų laivyno memorialo lankytojus naujai priartinti prie jo istorijos ir vaizdžiai pateikti Vokietijos jūrų laivyno plėtrą. Kadangi ten lankosi daug užsienio svečių, visuose stenduose yra teksto santraukos anglų kalba, o užrašai prie vizualinių objektų – nuotraukų, paveikslų ar laivų modelių – pateikiami ir vokiečių, ir anglų kalbomis.

Naujoji dokumentacija apžvelgia jūrų laivyno memorialo raidą, jo reikšmės pasikeitimą nuo tada, kai jis buvo didvyrių kulto vieta, iki dabar, kai tapo vieta, raginančia siekti taikos ir kviečiančia kritiškai apmąstyti Vokietijos jūrų laivyno istoriją bei jo vaidmenį netolimoje Vokietijos praeityje. Todėl buvo atsisakyta anksčiau buvusių trumpų, antraštinius sakinius primenančių parodos tekstų, nes jais neįmanoma tinkamai perteikti nei istorinio fono, nei diferencijuoto požiūrio į istorijos įvykius, o tai būtina norint visiems suprantamai pateikti jūrų laivyno istoriją šalies istorijos fone. Kitais žodžiais tariant, Vokietijos jūrų laivyno istorija pateikiama ne izoliuotai, ją nuolat lydi XIX ir XX a. Vokietijos istorijos fonas. Jį pristatant, buvo laikomasi pagrindinės nuostatos, kad visuotinis žuvusių vokiečių karių pasmerkimas yra toks pat netinkamas, kaip ir nekritiškas jų garbinimas. Nepaisant aprašų trumpumo, Vokietijos jūrų laivyno istorija juose pateikiama su visais pakilimais ir nuosmukiais, su tomis tradicijomis, kurios tęsiamos, ir tomis, kurias teko nutraukti. Iš šios medžiagos aiškėja, kad ne kiekvienas jūrų laivyno karys, dalyvavęs Antrajame pasauliniame kare, automatiškai laikytinas nusikaltėliu, tačiau kartu labai aiškiai matyti, kad Vokietijos karinis jūrų laivynas buvo labai giliai įaugęs į nacistinio režimo sistemą, kuris sąmoningai, tyčia išprovokavo Antrąjį pasaulinį karą.

Be to, kitaip, nei senieji laivyno istorijos salės stendai, naujoji dokumentacija padeda geriau suprasti memorialo paskirtį – tai, kad šioje vietoje pagerbiami visi negrįžusieji iš jūros ir raginama nepamiršti jų bei praeities. Nedviprasmiškai ir aiškiai pasakoma, kad memorialas yra skirtas pagerbti ne karo didvyriams, o abiejų pasaulinių karų jūrų mūšių aukoms, ne vien žuvusiems vokiečių jūrininkams, bet ir tiems, kurie kovojo prieš juos sąjungininkų pusėje. Tačiau naujasis laivyno istorijos salės apipavidalinimas ir tekstai prišaukė nemaža kritikos. Aštrių vertinimų pateikė keletas Kylio universiteto profesorių. Kritiškas jų atsiliepimas buvo paviešintas, tačiau – kaip Flensburgo miesto laikraščiui *Flensburger Tagesblatt* prisipažino vienas aršiausių naujosios parodos kritikų profesorius daktaras Karlas Heinrichas Polis (Prof. Dr. Karl Heinrich Pohl) – nė vienas iš penkių pasirašiusiųjų šį atsiliepimą

prieš tai parodos nebuvo matęs[85]. Juk net Vokietijos žaliųjų[a] frakcijos Kylio landtage pirmininkas Robertas Habekas (Robert Habeck), kalbėdamas per televiziją, pripažino: „Ten nėra nei revanšistinės, nei kokios fašistinės dvasios. Anksčiau ten viskas buvo šiek tiek kitaip"[86]. Šlezvigo–Holšteino žemės valdžia į R. Habeko paklausimą atsakė, kad naujoji paroda memorialo laivyno istorijos salėje yra „nuosekliai XIX ir XX a. Vokietijos jūrų laivyno istorijos faktus pateikianti paroda, geras pagrindas susipažinti su Vokietijos jūrų laivyno istorija", ir pažymėjo, kad naujoji parodos versija yra „patogi lankytojams, o muziejininkystėje ją galima laikyti geru pavyzdžiu"[87].

PATALPA „GELBĖJIMO PER JŪRĄ" AKCIJAI ATMINTI

Kaip ir anksčiau, viena iš dviejų šoninių laivyno istorijai skirtos salės patalpų liko skirta gelbėjimo akcijai per Baltijos jūrą atminti. Pertvarkant laivyno istorijos salę, buvo išmontuota ir senoji paroda „Gelbėjimas per jūrą", sudaryta dar laivo memorialo *Albatros* laikais. Ji buvo pakeista visiškai naujais parodos stendais. Apie senąją parodą „Gelbėjimas per jūrą" tenka pasakyti tą patį, kaip ir apie visą laivyno istorijos salę: jos stendų turinys jau neatitiko aktualių istorijos mokslo rezultatų, pasenusi buvo ir stendų forma.

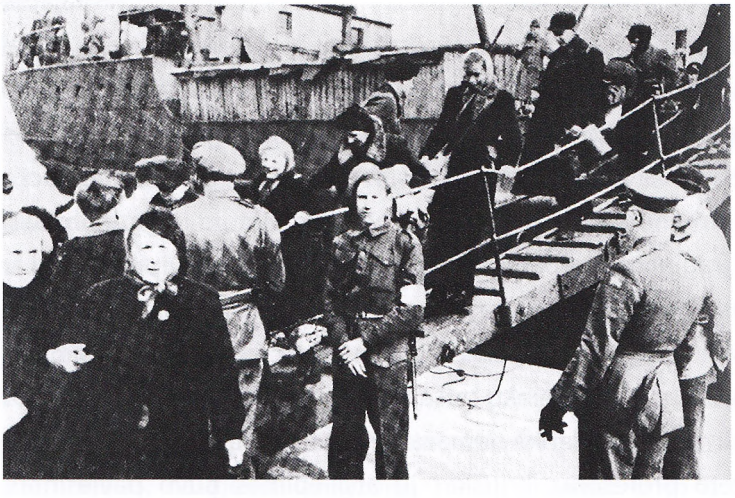

1915 m.Vokiečių pabėgėliai išlaipinami Gdynėje (*Gotenhafen*). Tačiau tai nebuvo pabaiga. Sovietų kariuomenė žygiavo tolyn į Vakarus.

Naujuosiuose stenduose trumpai aprašoma 1945 m. pradžioje susidariusi beviltiška vokiečių kariuomenės padėtis Rytų fronte ir dėl to prasidėjęs gyventojų

a Vok. Bündnis 90/Die Grünen, sutr. Grüne – „žalieji"; (taip pat Bündnisgrüne arba B'90/Grüne) – Vokietijos žaliųjų politinė partija – vert. pastaba.

bėgimas ir mėginimas gelbėtis per Baltijos jūrą; čia glaustai ir dalykiškai aprašomi dramatiški paskutinių karo savaičių įvykiai. Pabrėžiama, kad šių įvykių – to, kad vokiečių gyventojai buvo išvaryti ir turėjo bėgti iš tėvynės, – priežastis buvo pačios Vokietijos pradėto karo padarinys. Kitais žodžiais tariant, naujojoje parodoje bėgimo ir išvarymo tema pristatoma kartu su istoriniu kontekstu. Be to, labai aiškiai pabrėžiama, kad teisėtu aukų minėjimu negalima piktnaudžiauti, t.y. į vieną kaltinimą mėginti atsakyti kitu.

Paskutinis Reicho prezidentas admirolas Karlas Denicas (*Karl Dönitz*). 1943 m.

Rengiant parodą ir pagrindžiant ją dokumentais, atsirado vietos ir naujausiems tyrimų rezultatams, kurie parodė senų mitų nepagrįstumą. Kiatip nei anksčiau, dažnai buvo teigiama, tapo aišku, kad karinio jūrų laivyno vadovybė iki pat paskutinių karo dienų nesirūpino pabėgėlių evakuavimu, o tik karo veiksmais kare, kuris iš esmės jau buvo pralaimėtas. Taigi laivai Baltijos jūroje pirmiausia naudoti vokiečių kariuomenės daliniams aprūpinti amunicija ir jiems papildyti[88]. Pavyzdžiui, žinomi 1945 m. sausio 22 ir 28 d. Hitlerio ir grosadmirolo K. Denico susitarimai pradėti transportuoti pabėgėlius per jūrą tik su sąlyga, kad „nenukentėtų kariuomenės papildymas pergabenant dalinius iš Kuršo ir Norvegijos“[89]. Šis karinio transporto prioritetas iš esmės nulėmė tai, kad pabėgėliams transportuoti pritrūko laivų[90]. Freiburgo universiteto istorikas Heinrichas Švendemanas (Heinrich Schwendemann) taip pat pastebi: „visuose išlikusiuose karinio jūrų laivyno dokumentuose nėra jokios užuominos [...], kad iki 1945 m. balandžio pabaigos K. Denicas būtų parodęs susidomėjimą visuose frontuose beviltiškai kovojančių karių likimu ar kaip ypatingai rūpinęsis nuo Raudonosios armijos bėgančiais vokiečių gyventojais“[91].

Net ir kovo 30 dieną karinio jūrų laivyno vyriausiasis vadas grosadmirolas K. Denicas davė nurodymą teikti pirmenybę karinių krovinių gabenimui, o ne pabėgėlių transportui, nors, tiesa, pats nesiėmė jokių aktyvių veiksmų, kad būtų sutrukdytos vietinių tarnybų pastangos evakuoti žmones. Tik gegužės 6-ąją, likus

dviem dienoms iki kapituliacijos, grosadmirolas K. Denicas, po Hitlerio savižudybės 1945 m. balandžio 30 d. tapęs jo įpėdiniu, šalies vadovu ir Vokietijos karinių pajėgų vyriausiuoju vadu, duoda įsakymą pirmiausia gelbėti žmones. Todėl tikrieji nuopelnai gelbstint žmones per Baltijos jūrą priklauso ne karinio jūrų laivyno vadovybei ir ne grosadmirolui K. Denicui, kaip dažnai buvo teigiama, o evakuaciją vykdžiusiems jūrininkams, vietinėms tarnyboms ir atskiriems asmenims, kurie dažnai veikė nepaisydami karinės vadovybės įsakymų[92]. Grosadmirolas K. Denicas, iki pat Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvęs ištikimiausias Hitlerio pakalikas ir ryžtingiausias pražūtingo karo gynėjas, po karo mėgino save vaizduoti buvus „nepaprastai atsakingą karo vadą, kuris 1945 m. pavasarį rūpinosi tik civilių gyventojų ir kareivių gyvybių gelbėjimu"[93]. Nuo to meto ir pradėta kurti legenda apie „Gelbėjimą per jūrą".

Parodoje atsiskleidžia prieštaringas šios didžiausios istorijoje gelbėjimo akcijos balansas: viena vertus, nesavanaudiškas visų jos dalyvių pasiaukojimas, kita vertus, nežmoniška kraujo kaina, kurią teko sumokėti abiejų pusių civiliams gyventojams ir kareiviams, paskutiniais karo mėnesiais tebetęsiant jau pralaimėtą kovą ir negailestingą mūšį Baltijos jūroje. Evakuacija taip pat nepraėjo be nuostolių: pabėgėlius gabenantys laivai irgi buvo karo taikiniai. Maždaug dešimtadalis evakuacijoje dalyvavusių laivų buvo paskandinta: žuvo apie 25 000 žmonių. Didžiausių nuostolių patirta paskendus laivams *Wilhelm Gustloff*, *Steuben* ir *Goya*. Ši tragedija pasiglemžė apie 20 000 žmonių gyvybių[94].

Parodą „Gelbėjimas per jūrą" pagyvina greta stendų su teksto ir vaizdo informacija

Laivas *Pretoria*, kaip ir kiti laivai, pergabeno daugybę vokiečių sužeistųjų ir pabėgėlių.

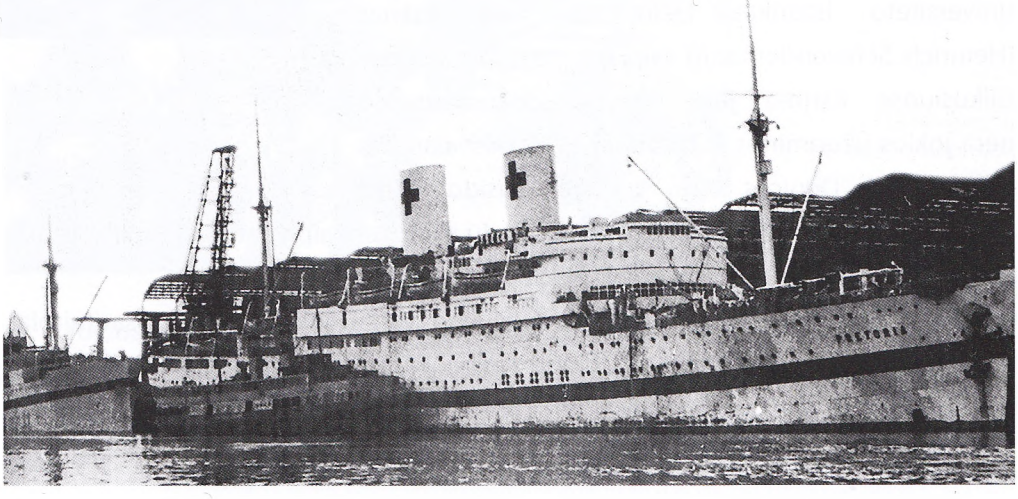

pastatytas laivo *Wilhelm Gustloff* modelis, pakabinta jau minėta 1956 metų atminimo lenta ir laivo *Wilhelm Gustloff* iliuminatorius, kuris per vieną nelegalią nardymo ekspediciją 1988 m. naudojant suvirinamąjį aparatą išplėštas iš laivo nuolaužų, paskui Vokietijos muitinės tarnybų konfiskuotas ir atiduotas jūrų laivyno memorialui[95].

JŪRŲ LAIVYNO MEMORIALAS DABAR

Šiuo metu jūrų laivyno memorialas yra tarptautiniu mastu pripažinta atmintina vieta pagerbti visų tautų žuvusiuosius jūroje. Tačiau, kaip ir anksčiau, yra žmonių, kurie ignoruoja šio memorialo reikšmės pasikeitimą nuo tada, kai klestėjo karo didvyrių kultas, iki dabar, kai raginama siekti taikos. Šis paminklinis ansamblis ir vėl tapo geru pagrindu ideologijoms plėtoti. Pavyzdžiui, kraštutiniams dešiniesiems atrodo, kad jūrų laivyno memorialui dabar stinga herojiškos vokiečių dvasios[96], o kraštutiniai kairieji, kaip anksčiau, mano, jog paminklu garbinama karo idėja, tad vadina jį „didžiausiu Kylio monumentu vokiečių militarizmui" ir tikina: „Karo priešininkams ir antimilitaristams jau seniai buvo aišku, kad tai militarizmo ir karo simbolis"[97]. Tačiau kitaip, nei teigia politinė kairė, karinės praeities minėjimas nebūtinai savaime reiškia karo ir prievartos kultą:

Memorialas sausumos kariuomenės pajėgoms atminti Berlyne.

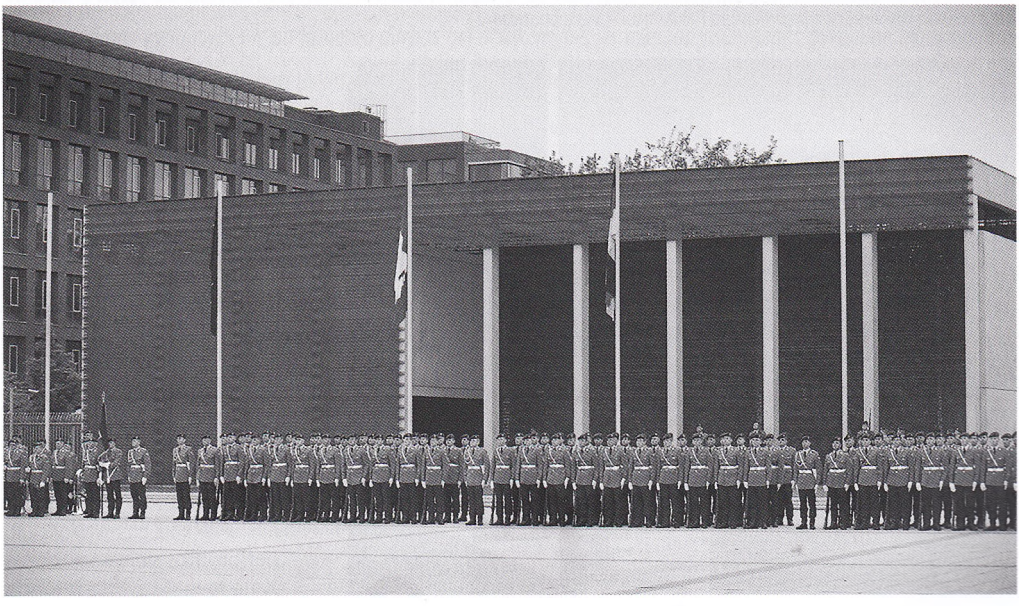

Visų šalių ginkluotosios pajėgos pagarbiai mini savo žuvusius karius – tai kultūrinio tapatumo dalis ir kareiviams savaime suprantamas dalykas, tai kariuomenės saviraiškos ir jos visuomeninio bei politinio įteisinimo aktas. Per pagerbimo ceremonijas visuomenė ir atskiri asmenys apmąsto kariuomenės vietą valstybėje bei visuomenėje. Taip pasimato, ar pritariama ir kiek pritariama kariuomenės veiksmams, kaip ji integruota į visuomenę, ar minėjimo aktas skirtas daugiau asmeniniam liūdesiui išreikšti, ar, garbinant ir šlovinant kareivio mirtį, tik valstybės prievartai pateisinti[98].

Paskutinis šios citatos sakinys liudija, kaip svarbu gerai apgalvoti karinių minėjimo ceremonijų formas ir nesiimti kurti žuvusių karių kulto ar visus juos be išimties smerkti. Atminimo aktai yra svarbi praeities ir dabarties apmąstymo dalis. Dabar, kai Vokietijos ginkluotosios pajėgos dalyvauja tarptautinėse misijose, šie klausimai tapo itin aktualūs. Pirmąkart po 60 metų Vokietijos kariai vėl žūsta kovos veiksmuose. „Diskutuojant, ar Vokietijai iš tikrųjų reikia dalyvauti ginant Hindukušą[a], susidaro labai platus politinių nuomonių spektras", – pastebi karo istorijos tyrinėtojas Rolfas Dyteris Miuleris[99]. Tarptautines misijas galima vertinti vienaip ir kitaip, tačiau žmonėms, kurie žūsta per teisėtas Vokietijos karinių pajėgų karines operacijas, reikėtų bent jau pareikšti pagarbą: „Negalima [...] pamiršti tų, kurie, tarnaudami Vokietijai, neteko gyvybės"[100].

Trys Vokietijos karinių pajėgų dalys – sausumos, oro ir jūrų kariuomenė – turi savo memorialus, kuriuose pagerbia savo karius[101]. Tiesa, iki 2009 m., kol

a Hindukušas – kalnų sistema Vidurio Azijoje. Didžioji Hindukušo dalis yra Afganistane, o rytinė dalis su aukščiausiomis viršūnėmis priklauso Pakistanui – vert. pastaba.

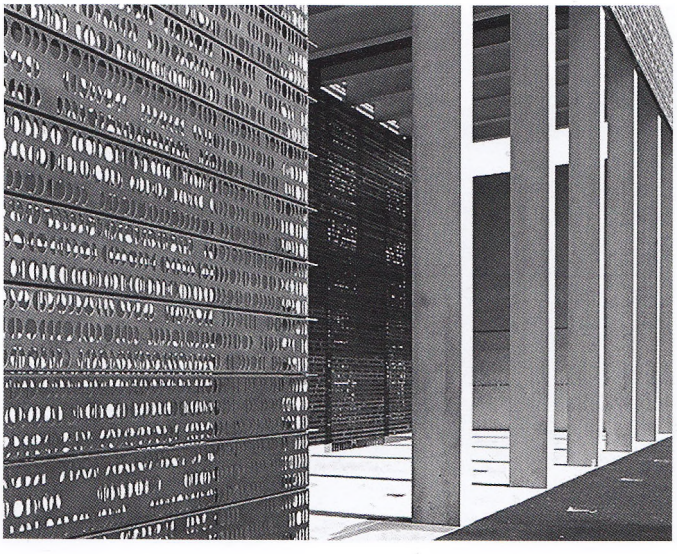

Memorialo perforuotos sienos vaizduoja karių identifikavimo žetonus.

rugsėjo 8 d. Berlyne buvo atidarytas memorialas Vokietijos sausumos pajėgoms, sausumos kariuomenė neturėjo vietos savo žuvusiems kariams paminėti. „Pastačius memorialą sausumos karinėms pajėgoms, ši spraga buvo užverta. Kartu sausumos kariuomenės tradicija atsidūrė jos bendrosios perspektyvos centre“[102]. Berlyno memorialas tęsia sausumos kariuomenės tradicijų sampratą: „Ginti žmonių orumą, teisingumą ir laisvę – tai nepajudinamai nustatyta sausumos kariuomenės pareiga. Kad gyvuotų tradicijos, joms reikia išraiškos formų, galimybės atminti ir tas tradicijas įsisąmoninti“[103].

Naujasis memorialas skirtas ne tik sausumos kariuomenės minėjimo renginiams. Juo remiantis, kuriama ir nauja prasmė: „Šis memorialas įtvirtins Vokietijos sausumos kariuomenės paskirtį ir padės visuomenei geriau suprasti, kad tarnauti taikai ir laisvei kartais labai brangiai kainuoja“[104]. Tačiau nesiekiama, jog naujasis sausumos kariuomenės memorialas atstotų jau esančius kitų kariuomenės rūšių memorialinius kompleksus. Kalbėdamas apie tai ir apie jūrų laivyno memorialo Labojėje reikšmę Vokietijos jūrų laivynui, 2010 m. sausio 14 d. jūrų laivyno konferencijoje, skirtoje laivyno istorijos taktikai, buvęs jūrų laivyno inspektorius viceadmirolas Volfgangas Noltingas (Wolfgang E. Nolting) pareiškė:

Skirtinga kilme, skirtinga atsiradimo istorija ir paskirtimi abu memorialai papildo vienas kitą. Sausumos kariuomenės memorialas užpildė mūsų minėjimo kultūroje iki tol žiojėjusią spragą, bet neišstūmė jau pasitvirtinusių mūsų atmintinų vietų. Manau, kad naujojo memorialo vieta parinkta teisingai, nes Berlynas yra mūsų nacionalinis ženklas, jame matomas vyriausybės ir parlamento darbas bei atsakomybė, šis miestas visuomenės gyvenime labai svarbus [...]. Tačiau Berlynas negali tapti išskirtine vieta Vokietijos minėjimo kultūrai plėtoti. Priešingai, teigiamą sausumos karinių pajėgų memorialo efektą reikia panaudoti ir kitose kariuomenės rūšyse, o visus jų memorialinius kompleksus naudoti pagal kiekvieno specialią paskirtį[105].

Kitaip, nei kitose šalyse, pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje ar JAV, Vokietijoje nebėra tęstinių karinės praeities minėjimo tradicijų. Atvirkščiai – ilgą laiką jos buvo išstumtos iš visuomeninės atminties ir net tapusius tabu[106]. Todėl svarbu dabar rasti naujas tinkamas karinės praeities pagerbimo formas. Būtina apmąstyti, kaip mes, vokiečiai, ketiname elgtis su savo žuvusiaisiais.

2010 m. sausio 14 d. kalboje apie jūrų laivyno memorialo reikšmę Vokietijos laivynui buvęs jūrų laivyno inspektorius viceadmirolas V. Noltingas yra pabrėžęs:

Viena iš sudedamųjų mūsų tradicijų dalių yra pagarbiai minėti savo mirusius ar žuvusius draugus. Mums reikia atsigręžti atgal, kad galėtume suvokti atsakomybę už tai, kas įvyko, ir pasidaryti išvadas kasdienei savo veiklai. Praeitis ir dabartis yra glaudžiai susijusios. Jūrų laivyno memorialas Labojėje mums buvo ir tebėra vieta, kurioje apmąstoma atsakomybė ir padariniai[107].

Galbūt naujojoje minėjimo kultūroje įmanomas ir toks būdas, kai mirusiesiems reiškiama pagarba jų neaukštinant, tačiau paaiškinant, kodėl prireikė šių aukų ir kaip tai nutiko.

Jūrų laivyno memorialas yra žuvusiųjų pagerbimo vieta, pagrįsta istoriniais dokumentais, jame susipina dvi funkcijos – atminti praeitį ir ją paaiškinti. Naujoji paroda laivyno istorijos salėje yra mėginimas supažindinti su įvairiais skirtingais požiūriais į Vokietijos jūrų laivyno istoriją nuo pradžios iki šių dienų, pateikti ją objektyviai ir kritiškai bei apibūdinti laivyno vaidmenį XIX ir XX a. Vokietijos istorijoje. Vokietijos jūrų laivyno asociacija sieks, kad Labojės memorialas ir ateityje saugotų iš jūros negrįžusių visų tautų jūrininkų atmintį, kad liktų atminties ir pasimokymo vieta, kurioje kritiškai apmąstoma Vokietijos istorija ir dabartis.

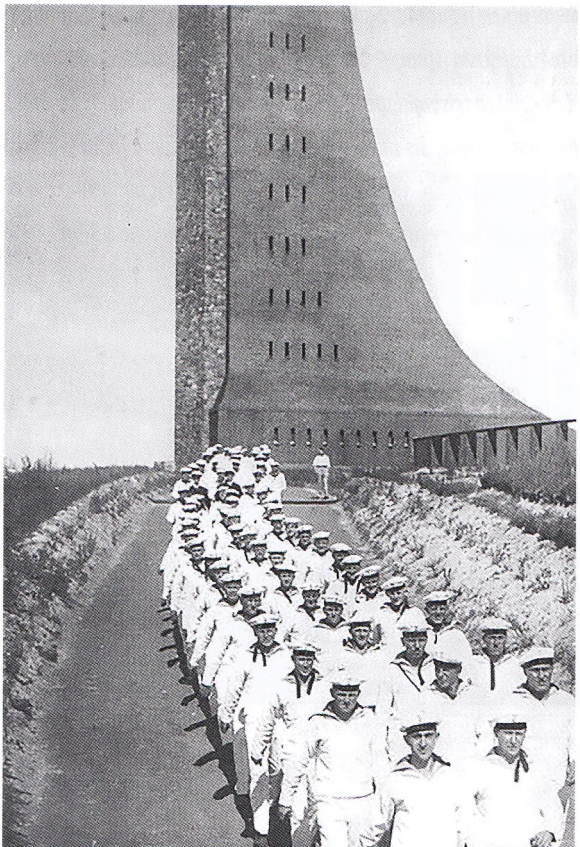

Jūreiviai prie Labojės memorialo, atidengto 1936 m. 72 metrų aukščio memorialo bokštas nenukentėjo per karą ir šiandien gausiai lankomas turistų.

PASTABOS

1 Etienne Francois und Hagen Schulze, „Einleitung", in Francois and Schulze (Hg.), Deutsche Erinnerungsorte. Eine Auswahl (Bonn: Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 475, 2005), S. 7–12; čia: S. 7.

2 Heinrich Walle, „Festrede zur Eröffnung der neuen Ausstellung in der Historischen Halle des Marine-Ehrenmals in Laboe am 17. Juni 2010" (liet. „Sveikinamoji kalba naujos parodos atidarymo proga jūrų laivyno memorialo laivyno istorijos salėje"), žr.: (http://www.deutschermarinebund.de/dmbnews/files/neueroeffnung_HistorischeHalle_Walle.pdf, (2010 m. rugpjūčio 28 d. duomenys). Sutrumpintas pranešimo variantas, pavadintas „Das Marine-Ehrenmal in Laboe. Gratwanderung von Touristenattraktion zu Totengedenken", išspausdintas žurnale Marinrum, žr.: Marinrum 9 (2010), S. 50–52.

3 Francois und Schulze, „Einleitung", S. 7.

4 Ten pat.

5 Martin Sabrow, „Den Zweiten Weltkrieg erinnern", Aus Politik und Zeitgeschichte B 36–37 (2009), S. 14–21; čia: S. 20.

6 Ute Frevert, „Geschichtsvergessenheit und Geschichtsversessenheit revisited", Aus Politik und Zeitgeschichte B 40–41 (29. September 2003), S. 6–13; čia: S. 6.

7 Sabrow, „Den Zweiten Weltkrieg erinnern", S. 14.

8 Ten pat, S. 16.

9 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 6–13.

10 Michael Salewski, Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945, Bd. 2: 1942–1945 (München: Bernard und Graefe Verlag für Wehrwesen, 1975), S. 555. Apie gelbėjimo akciją ir oficialiai pateikiamus skaičius apie prekybiniais ir kariniais laivais per Baltijos jūrą išgelbėtus žmones žr. šios knygos trečiajame skyriuje.

11 Helga Hirsch, „Flucht und Vertreibung", Aus Politik und Zeitgeschichte B 40-4 (29. September 2003), S. 14–26; čia: S. 121 ff.

12 Hirsch, „Flucht und Vertreibung", S. 21.

13 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 11.

14 Hirsch, „Flucht und Vertreibung", S. 14. Taip pat žr. Hans-Joachim Noack, „Die Deutschen als Opfer - Ein neuer Blick auf die Geschichte", Stefan Aust und Stephan Burgdorff (Hg.), Die Flucht. Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten (Bonn: Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung, Bd. 432, 2003), S. 15–20.

15 Hirsch, „Flucht und Vertreibung", S. 25.

16 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 10.

17 Hirsch, „Flucht und Vertreibung", S. 14.

18 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 7. Plg. taip pat: Noack, „Die Deutschen als Opfer", S. 15–20.

19 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 11.

20 Ten pat, S. 20f.

21 Plačiau apie tai: „Vom Größenwahn eines diktatorischen Regimes. Debatte über Untergang der Gustloff endet mit Eklat", LandtagsNachrichten Mecklenburg-Vorpommern 2 (2010), S. 12–17.

22 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 12.

23 Hirsch, „Flucht und Vertreibung", S. 20.

24 Frevert, „Geschichtsvergessenheit", S. 10.

25 Noack, „Die Deutschen als Opfer", S. 16 ff. Žr. taip pat: Volker Hage, „Das tausendmalige Sterben. Die Versenkung des Flüchtlingsschiffs Wilhelm Gustloff in Günter Grass' Novelle Im Krebsgang", in Aust und Burgdorff, Die Flucht, S. 39–47.

26 Vokietijos jūrų laivyno asociacija (Der Deutsche Marinebund, sutr. DMB) yra didžiausia Vokietijos laivyno padalinių sąjunga. Jos istorija prasidėjo dar kaizerinės Vokietijos laikais. Nuo 1877 m. Vokietijoje ėmė kurtis įvairios laivyno draugijos, kurios 1891 m. susijungė į sąjungą, pavadintą „Der deutsche Marine-Bund". Ji yra ir šiandieninės Vokietijos Jūrų laivyno asociacijos pirmtakė. Nuo 1936 m. ši sąjunga tapo nacistinio režimo sistemos dalimi ir pervadinta taip: „Nationalsozialistischer Deutscher Marinebund". Po Antrojo pasaulinio karo, kaip ir kitos nacistinės organizacijos, buvo uždrausta. 1952 m. Vokietijos jūrų laivyno asociacija buvo įkurta iš naujo ir nuo to laiko tvirtai laikosi susitaikymo su buvusiais priešininkais siekio. Dabar tai didžiausia organizacija, atstovaujanti Vokietijos jūriniams interesams. Plačiau apie tai žr.: Thorsten Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe. Geschichte eines Nationalsymbols (Wilhelmshaven: Brune, 1996), S. 2–5 bei Dieter Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar..." Das Marine-Ehrenmal in Laboe (Hamburg: Convent, 2004).

27 Prange, Das Marine-Ehrenmal, S. 157 f.

28 „Am 31. Mai Einweihung der Erinnerungsstätte in Damp 2000", Marine 2 (1983), S. 3.

29 Ten pat.

30 Ten pat.

31 Ten pat.

32 Walter Frank, „Albatros. Eine Gedenkstätte in Damp 2000 von nationaler Bedeutung", Marine 7 (1983), S. 8f.

33 Fridricho Rolfingo kvietimas aukoti, žr. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos archyvą (puslapiai nenurodomi).

34 „Am 31. Mai Einweihung der Erinnerungsstätte in Damp 2000", S. 3.

35 Fridricho Rolfingo kvietimas aukoti, žr. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos archyvą (puslapiai nenurodomi).

36 Frank, „Albatros. Eine Gedenkstätte in Damp 2000", S. 8 f.

37 „Am 31. Mai Einweihung der Erinnerungsstätte in Damp 2000", S. 3.

38 Frank, „Albatros. Eine Gedenkstätte in Damp 2000", S. 8 f.

39 Plačiau apie tai, pavyzdžiui, Heinrich Schwendemann, „Schickt Schiffe", Die Zeit 3 (13. Januar 2005) S. 84, taip pat: Heinrich Schwendemann, „Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten: Das Programm der Regierung Dönitz und der Beginn einer Legendenbildung", in Jörg Hillmann und John Zimmermann (Hg.), Kriegsende 1945 in Deutschland (München: Oldenbourg, 2002), S. 9–34.

40 Žr. parodos fotografijas.

41 Uwe Bahnsen, „Gedenken an die 5300 Opfer der ‚Gustloff'", Die Welt, 1. Februar 1985.

42 Žr. „Ungewisse Zukunft für das Museumsschiff', Flensburger Tageblatt, 19. August 1999 ir „Aus für das Museumsschiff Albatros", Marinenforum 10 (1999).

43 Plačiau žr.: Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar ...".

44 Plačiau žr.: Michael Kämpf, ‚Vorwort', in Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar....", S. 12f.

45 Walle, „Festrede zur Eröffnung der neuen Ausstellung". Plg. taip pat: Francois und Schulze, „Einleitung", S. 7.

46 Rolf-Dieter Müller, Militärgeschichte (Köln, Weimar und Wien: Böhlau, 2009), S. 288.

47 Müller, Militärgeschichte, S. 41. Plg. taip pat: Rainer Schulze, „Ein Blick über die Grenze. Erinnerung an ‚Soldaten und andere Opfer' sowie die Rezeption deutscher Gedenkstätten in Großbritannien – Ein Diskussionsbeitrag", in Ellen Ueberschär (Hg.), Soldaten und andere Opfer? Die Täter-Opferproblematik in der deutschen Erinnerungskultur und das Gedenken an die Opfer von Krieg und Gewaltherrschaft, Dokumentation einer Tagung der Evangelischen Akademie Loccum vom 9. bis 11. Dezember 2005 unter Beteiligung von Mitarbeitern des Volksbundes Deutsche Kriegsgräberfürsorge und der Stiftung Niedersächsische Gedenkstätten (Rehburg-Loccum, 2007), S. 161–174.

48 Sabrow, „Den Zweiten Weltkrieg erinnern", S. 16f.

49 Ellen Ueberschär, „Vorwort", in Ueberschär, Soldaten und andere Opfer?, S. 5–12; čia S. 7.

50 Rolf Wernstedt, „Was bedeuten unterschiedliche Erinnerungskulturen in Deutschland?", in Ueberschär, Soldaten und andere Opfer?, S. 13–30; čia S. 26.

51 Ten pat, S. 26.

52 Francois und Schulze, „Einleitung", S. 7.

53 Žr. Kämpf, „Vorwort", in Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar . . .", S. 12 f.

54 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 197–215, taip pat: Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar....", S. 109–115.

55 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 5–118 ir Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar....", S. 14–35 ir S. 88–96.

56 Cituojama pagal: Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar ...", S. 26.

57 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 5–118 ir Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar . . .", S. 14–35 ir S. 88–96.

58 Müller, Militärgeschichte, S. 257 f.

59 Sabrow, „Den Zweiten Weltkrieg erinnern", S. 17.

60 Walle, „Festrede zur Eröffnung der neuen Ausstellung".

61 Sabrow, „Den Zweiten Weltkrieg erinnern", S. 17.

62 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 103 f.

63 Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar ...", S. 94 ir Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 119–142.

64 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 143–146.

65 Ten pat, S. 119–164, taip pat: Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar ...", S. 50–56 ir Hartwig, 50 Jahre Deutscher Marinebund. Wiedergründung 1952 bis zur Gegenwart (Wilhelmshaven, 2002), S. 195–204.

66 Friedrich Ruge, In vier Marinen. Lebenserinnerungen als Beitrag zur Zeitgeschichte (München: Bernard & Graefe, 1979), S. 292 f. Dar plačiau apie tai žr.: Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 144 ff.

67 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 144 ff.; Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar .. .", S. 50–56; Hartwig, 50 Jahre Deutscher Marinebund, S. 195–204.

68 Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar..." S. 69 ff.

69 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 144 ff.; Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar .. .", S. 50–56; Hartwig, 50 Jahre Deutscher Marinebund, S. 195–204.

70 „I can assure you it is a most moving experience. Maybe I felt it so, because a wreath was laid by our comrades from the Hipper and Viney laid a bouquet on behalf of Actaeon. The ceremony being carried out in accordance with the traditions of the respective Navies". Žr. Vokietijos Jūrų laivyno asociacijos archyvą.

71 „As a member of the six representatives from the Actaeon and as an old sailor the moving experience I had here will be with me for the rest of my life". Žr. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos archyvą.

72 Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar ...", S. 114; Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 197–215.

73 Cituojama pagal: Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar ...", S. 12.

74 Ten pat, S. 53–56 ir Hartwig, 50 Jahre Deutscher Marinebund, S. 203 f.

75 Konzept zur Neugestaltung der Historischen Halle des Marine-Ehrenmals in Laboe vom 1. April 2009. (liet. „Jūrų laivyno Labojės memorialo salės, skirtos laivyno istorijai, atnaujinimo planas, 2009 balandžio 1d.) Žr. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos archyvą.

76 Walle, „Festrede zur Eröffnung der neuen Ausstellung".

77 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 149–155.

78 Walle, „Festrede zur Eröffnung der neuen Ausstellung".

79 Prange, Das Marine-Ehrenmal in Laboe, S. 149–155.

80 Jūrų laivyno Labojės memorialo salės, skirtos laivyno istorijai, atnaujinimo planas, 2009 balandžio 1d. Žr. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos archyvą.

81 Parodos dokumentaciją suplanavo šio straipsnio autorius. Į istorijos konsultantų grupę buvo pakviesti: Flensburgo universiteto profesorius daktaras Robert Bohn, Potsdamo karo istorijos tyrimų tarnybos profesorius daktaras

Michael Epkenhans, buvusi Flensburgo laivininkystės muziejaus vadovė daktarė Jutta Glüsing, Jūrų laivyno kapitonas daktaras Jörg Hillmann, Vilhelmshafeno jūrų muziejaus vadybininkas Stephan Huck, Rostoko jūrų tarnybos fregatos kapitonas daktaras Oliver Krauß, Nordholco muziejaus Aeronauticum bendradarbis Manfred Mittelstedt, daktaras Christian Ostersehlte, dimisijos kontradmirolas Ulrich Otto, dimisijoje esantis fregatos kapitonas daktaras Heinrich Walle bei buvęs federalinės žemės archyvo direktorius profesorius daktaras Reimer Witt.

82 Jūrų laivyno Labojės memorialo salės, skirtos laivyno istorijai, atnaujinimo planas, 2009 balandžio 1d. Žr. Vokietijos jūrų laivyno asociacijos archyvą.

83 Ueberschär, „Vorwort", S. 11.

84 Wernstedt, „Was bedeuten unterschiedliche Erinnerungskulturen", S. 15.

85 Margret Kiosz, „Ehrenmal Laboe: Historiker gehen auf Distanz zum Marinebund", Flensburger Tageblatt, 2. Juli 2010.

86 Žr. Roberto Habeko (Robert Habeck) pranešimas 2010 m. liepos 26 d. žurnale NDR-Kulturjournal.

87 Žr. 2010. 07.14 Šlezvigo-Holšteino landtago leidinyje 17/720: Kleine Anfrage des Abgeordneten Robert Habeck (Bündnis 90/DIE GRÜNE) und Antwort der Landesregierung - Minister für Bildung und Kultur (liet. Žaliųjų partijos atstovo Roberto Habeko paklausimas ir federacinės žemės vyriausybės – švietimo ir kulūros ministerijos atsakymas). Minister für Bildung und Kultur (liet. žaliųjų partijos atstovo Roberto Habeko paklausimas ir federacinės žemės vyriausybės – švietimo ir kulūros ministerijos – atsakymas).

88 Žr. Schwendemann, „Der Deutsche Zusammenbruch im Osten 1944/5", in Bernd Rusinek (Hg.), Kriegsende 1945: Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive (Göttingen; Wallstein, 2004), S. 125–152, čia: S. 134–140. Taip pat: Schwendemann, „Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten", S. 9–34.

89 Schwendemann, „Der deutsche Zusammenbruch im Osten", S. 138.

90 Ten pat, S. 134–140.

91 Schwendemann, „Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten", S. 11.

92 Plačiau apie tai Schwendemann, „Der deutsche Zusammenbruch im Osten", S. 134–140. Taip pat: Jann M. Witt, Die Ostsee - Schauplatz der Geschichte (Darmstadt: Primus, 2009), S. 113–117.

93 Schwendemann, „Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten", S. 9 ff.

94 Witt, Die Ostsee, S. 113–117; taip pat: Thomas Darnstädt und Klaus Wiegrefe, „Vater, erschieß mich!" Die dramatische Flucht vor der Roten Armee", in Aust und Burgdorff, Die Flucht, S. 21–38.

95 Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar....", S. 81 f.

96 Plg., pavyzdžiui, straipsnius: Anni Mursula, „Ein Gedenkort wird entweiht. Reportage: Der ehemalige Kommandant von U-995 ist über die Umwidmung des Marine-Ehrenmals in Laboe entsetzt, die meisten Besucher läßt sie kalt", Junge Freiheit, 27. April 2007 arba Hans-Joachim von Leesen, „Entstaubte Gedenkstätte wird ausgeräumt: Die Umgestaltung des Marineehrenmals in Laboe geht in die nächste Phase", Junge Freiheit, 14. März 2008.

97 Jens Rotholtz (AVANTI-Projekt undogmatische Linke) und Julia Sergio„Angreifbare Traditionspflege - Das Ehrenmal des Deutschen Marinebundes e.V. in Laboe", Gegenwind 251 (August 2009).

98 Bundesministerium der Verteidigung (Hg.), Das Ehrenmal der Bundeswehr. Den Toten unserer Bundeswehr-Für Frieden, Recht und Freiheit (Berlin, 2009), S. 41.

99 Müller, Militärgeschichte, S. 358.

100 Bundesministerium der Verteidigung (Hg.), Das Ehrenmal der Bundeswehr, S. 43.

101 Hartwig, „Für die Ewigkeit, zeitlos, klar....", S. 116.

102 Bundesministerium der Verteidigung (Hg.), Das Ehrenmal der Bundeswehr, S. 42.

103 Ten pat, S.43

104 Ten pat.

105 Viceadmirolo Volfgango Noltingo kalba, pasakyta 2010 m. sausio 14 d. jūrų laivyno konferencijoje, skirtoje laivyno istorijos taktikai, (http://deutscher-marinebund.blog. de/2010/03/09/ezkurs-marine-ehrenmal-8144143/, 2010 m. lapkričio 11 d. duomenys).

106 Müller, Militärgeschichte, S. 41 ir Sabrow, „Den Zweiten Weltkrieg erinnern", S. 16f.

107 Viceadmirolo Volfgango Noltingo kalba.

07 SKYRIUS

Michael Ennis

AUKOS IR NUSIKALTĖLIAI FRANKO VIZBARO FILMUOSE APIE LAIVĄ *WILHELM GUSTLOFF*. *WILHELM GUSTLOFF* IR DEBATAI DĖL VOKIEČIŲ AUKŲ

Wilhelm Gustloff tragedija suprantama tik, kai kalbama apie tai, kaip vokiečiai buvo išvaryti iš tėvynės ir turėjo bėgti, ji iliustruoja, kokias kančias vokiečiai patyrė per Antrąjį pasaulinį karą. Naujoji kultūrinės atminties tendencija ir atgiję prisiminimai apie *Gustloff* – tai smarkiai kintančio istorinio vokiečių įvaizdžio dalis, kai vokiečiai laikomi ne tik nusikaltėliais, bet ir aukomis. Septintojo dešimtmečio pabaigoje užuominos apie vokiečių kančias Antrajame pasauliniame kare, pasigirdusios kai kuriuose diskursuose, turėjo gėdingų dešiniojo radikalizmo požymių. Tačiau, praėjus keturiems dešimtmečiams, ilgainiui pripažinus vokiečių tautos kaltę dėl karo ir dėl holokausto, įvairių politinių pažiūrų piliečiai pamažu atrado naują „vokiečių aukų“ tematiką. Šios naujos tematikos atsiradimą paskatino ir šaltojo karo pabaiga, ir Vokietijos susivienijimas, ir pačioje suvienytoje Vokietijoje kilęs naujas susidomėjimas savo istorija bei identitetu. Dėl to per paskutinius 20 metų pasirodė nemaža tekstų ir filmų apie Antrojo pasaulinio karo metu patirtas civilių gyventojų aukas.

Nemirkiemyje (*Nemmersdorf*) raudonarmiečių nužudyti žmonės. 1944 m. spalio 20 d.

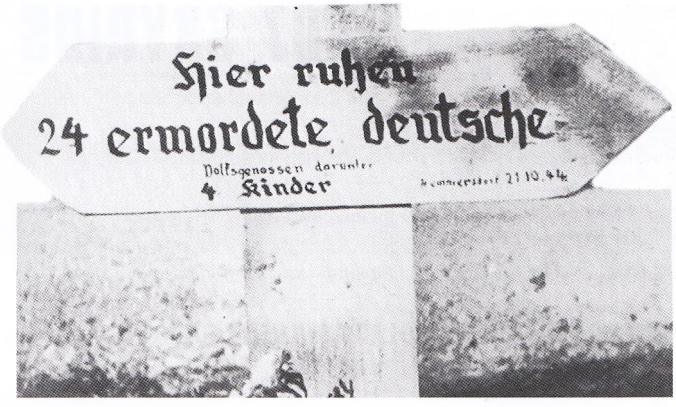

„Čia palaidoti 24 nužudyti vokiečiai". Kryžius Nemirkiemyje.

Nors dauguma naujai pasirodžiusių naratyvų, skirtų vokiškų aukų temai, o kartu ir *Gustloff* tragedijai, buvo reklamuojami kaip laužantys tabu, tačiau tokiu jų vertinimu reikėtų suabejoti. Nuo ankstyvojo pokario iki pat septintojo dešimtmečio vokiečių karo aukų tema buvo svarbiausia įvairaus pobūdžio liudininkų publikacijose[1]. Tik aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje, o kai kuriais aspektais – net nuo paskutinio dešimtmečio viešajame diskurse vis dažniau ėmė vyrauti vokiečių – nusikaltėlių ir kitų tautų karo aukų tematika. Be to, visais laikais būta konservatyvių, kartais ir radikalių, dešiniųjų mėginimų priminti tai, ką teko iškentėti vokiečiams[2]. O privačiuose atsiminimuose ir šeimyninio diskurso centre iki šiol pagrindinėje vietoje lieka prisiminimai apie patirtas kančias ir žuvusius šeimos narius[3]. Tačiau, nepaisant nemažo šių naratyvų apie vokiečių kančias ir aukas skaičiaus, vis tebebuvo skelbiama, kad tai tema, apie kurią nekalbama. Taigi vargu ar dabartinę rinkodaros strategiją galima laikyti tikrai nauja.

Šiaip ar taip, garsiausi „griuvėsių vaikai" ir 68-ųjų metų kartos žmonės pastaruoju metu prisipažįsta, kad anksčiau jie negailestingai kaltino tėvus, ignoravo karo amžininkų išgyvenimus bei nuostatas, ir taip jų istorijos paliko dešiniųjų radikalų ar šeimos istorijų lygmenyje. Neseniai susitaikę su tėvų ir moderniųjų konservatorių požiūriu kai kurie iš tų „griuvėsių vaikų" ir 68-ųjų metų kartos mėgino atgailauti dėl to, ką susivokė praleidę[4]. Kartu norėdami suprasti savo šeimos istorijas, jau ir karo amžininkų vaikaičiai mėgina surikiuoti prieštaringus pasakojimus, kuriuos jie girdėjo šeimoje, mokykloje, kartu su tuo, ką teigia pripažintas istorijos mokslas[5]. Kai tokia situacija, tai kalbėti apie tabu laužymą galima nebent tik turint galvoje kairiuosius ar tuos, kurie dabar rimtai ėmėsi peržiūrėti istoriją[6]. Šitaip laužant tabu, susivienijusioje Vokietijoje prasideda nestabdomas procesas, kai tauta imasi kolektyviai perrašyti

Po karo moterys – „griuvėsių karta" – triūsia atstatydamos Vokietijos miestus.

„Griuvėsių vaikai" žaidžia gatvėje su rastais sudaužytų ginklų fragmentais.

savo istoriją, kurti kompleksiškesnį ir niuansuotesnį istorijos naratyvą, kuriame atsiranda vietos ir prieštaringiems visų liudininkų prisiminimams bei likimams, ir visų kartų istorijos pažinimui, ir vokiečių nusikaltėliams, ir vokiečių patirtoms kančioms[7].

Nuo tada, kai griuvo Berlyno siena – o, svarbiausia, kai pasirodė V. G. Zebaldo

(W. G. Sebald)[a] esė *Luftkrieg und Literatur*[8], Jorgo Frydricho (Jörg Friedrich)[b] knyga *Der Brand*[9] bei G. Graso novelė *Im Krebsgang* – šio kultūrinio kitimo varikliu tapo vieši svarstymai, kuriais paremta visa Vokietijos minėjimo kultūros ir politikos istorija. Nekritiškame vokiečių aukų vaizdavime vieni įžvelgia mėginimus menkinti vokiečių kaltę, siekį visus karo amžininkus laikyti aukomis ir teigia įžvelgiantys revizionistinių ar net revanšistinių elementų, kiti priekaištauja pirmiesiems, neva jie, sutelkę dėmesį tik į vokiečių kaltę ir gėdą, smerkia visą karo laikų kartą, visus laiko nusikaltėliais, nekreipia dėmesio į jų sunkius prisiminimus ir nepripažįsta viso istorijos kompleksiškumo[10]. Tokią pačią skirtingų požiūrių kovą galima matyti visoje VFR istorijoje. Oficiali Vokietijos istorija ir vokiečių tautinis identitetas visada buvo pačiame diskusijų centre: nuo debatų dėl kolektyvinės kaltės, nuo vidinės emigracijos iki kultūrinės revoliucijos bei „dvasinio moralinio posūkio" ir iki pat diskusijų, vykstančių suvienytoje Vokietijoje dabar[11]. Taip vokiečių atminties kultūroje

a Winfried Georg Sebald (1944–2001) – vokiečių rašytojas ir literatūros kritikas, rašęs Vokietijos istorijos temomis. V. G. Zebaldui rūpi išlikę praėjusių laikų katastrofų pėdsakai dabartyje, jis mėgina juos suprasti ir fiksuoti. V. G. Zebaldo esė ir romanai pirmiausia didelio populiarumo sulaukė užsienyje, jie išversti į daugelį kalbų. Savo esė *Luftkrieg und Literatur* V. G. Zebaldas griežtai kaltina pokario vokiečių autorius susitaikėliškumu, net dviveidiškumu, siekiais pamiršti ir užglaistyti praeitį – vert. pastaba.

b Jörg Friedrich (1944) – vokiečių publicistas ir istorikas, vadinantis save istorijos revizionistu. 2002 m. pasirodžiusi J. Frydricho knyga *Der Brand*, kurioje aprašomi Antrojo pasaulinio karo metais subombarduoti Vokietijos miestai, sąjunginikų oro antskrydžiai ir amerikiečių bei anglų pilotai gretinami su holokausto vykdytojais, prišaukė daug kritikos – vert. pastaba.

Berlyno siena, skyrusi Vakarų ir Rytų Vokietijas.

ir minėjimo politikoje išsivystė dvi tendencijos, du skirtingi, nuolat susiduriantys ir konkuruojantys, diskursai. Tiesa, dabar suvienytoje Vokietijoje vis dažniau pastebima atminties diskurso hibridizacija, kai kartu kalbama ir apie nusikaltėlių, ir apie aukų prisiminimus[12].

Mokslinė bendruomenė vis kritikuoja kai kuriuos autorius ir masinės kultūros filmų kūrėjus dėl nekompleksiško ir nekritiško požiūrio į istoriją, iš jų pasišaipoma feljetonuose. Tarptautiniuose debatuose dėl vokiečių aukų vaizdavimo jau susiformavo tam tikras konsensusas: pripažįstama, kad daugiabalsis istorijos naratyvas yra svarbi sudėtinė nenutrūkstamo istorijos apmąstymo dalis, tačiau kartu iš rašytojų ir filmų kūrėjų reikalaujama vartoti tokias stilistines priemones ir technikas, kurios padėtų publikai kritiškai įsijausti į kūrinį[13]. Tik taip galima užkirsti kelią mėginimams sumenkinti vokiečių kaltę ar kurti „nukentėjusios tautos" paveikslą, kurie galėtų paremti revanšistinę ar nacionalistinę politiką[14]. Kritinio įsijautimo metodas[c] padeda suprasti karo amžininkus ir socialinį istorinį kontekstą, tačiau neskatina revizionizmo[15], neproklamuoja „prisiminimų nekaltumo"[16]. Kritinio įsijautimo metodu nesiekiama grynu pinigu laikyti kuklius liudininkų prisiminimus, bendras vaizdas kuriamas neapsiribojant vien subjektyviais išgyvenimais ir įspūdžiais, naudojami įvairūs efektai, atitolinantys emocijas ir neleidžiantys formuotis vienokiam ar kitokiam nusistatymui, skaitytojas ar žiūrovas skatinamas kritiškai mąstyti. Prisiminimai ir iš jų kylantys pasakotojo ar vaizduojamo subjekto jausmai ar būsena tuomet pateikiama socialiniame istoriniame ir biografiniame kontekste, kultūrinės situacijos fone[17]. Tokia vaizdavimo struktūra skaitytojui ar žiūrovui teikia galimybę pakankamai gerai įsijausti į baisius karo kartos išgyvenimus, tačiau kartu parodo, kad dėl tos kartos pažiūrų ir elgesio jai taip tenka bent dalis kaltės dėl nacistų agresijos ir padarytų nusikaltimų. Taigi vaizduojant svarbu iš anksto neleisti kilti klaidingoms interpretacijoms, tokioms, kai *vokiečių aukos* tampa *nekaltomis aukomis*[18].

Kai kurie mokslininkai teigia, kad kritinio įsijautimo metodas sėkmingiausiai taikomas literatūros kūriniuose[19]. Iš tikro tokiems autoriams, kaip V. G. Zebaldas[20], Giunteris Grasas[21] ar Uvė Timas (Uwe Timm)[22], pavyko išvengti politinių, moralinių ir estetinių spąstų, jų kūriniuose keliama atminties subjektyvumo ir praeities pasakojimo problema, parodoma, kokia laki praeities realybė privačioje ir kolektyvinėje atmintyje, karo laikų žmonės jaunajai kartai vaizduojami kaip savo pačių abejingumo ir susipainiojimo aukos, kartais tai tikri nusikaltėliai, kartais – tokie, kuriems tenka tik

c Straipsnio autorius čia vartoja terminą „kritische Empathie" – vert. pastaba.

dalis kaltės. O daugumai dabartinių filmų dėl netinkamo sensacijų vaikymosi tenka patirti nesėkmę[23]. Kritinio įsijautimo metodas beletristikoje laikomas gana nauja priemone, tačiau literatūros tyrėjai jo užuomazgų randa vis senesniuose kūriniuose, teigiama, kad net kai kurie ankstyvojo pokario darbai parašyti žvelgiant iš panašios kritiškos perspektyvos, kuri matoma jau minėtų dabartinių autorių kūriniuose[24]. Taip pat yra nemaža ir pokario epochos filmų, kuriuos dabar, kai suvienytoje Vokietijoje prasidėjo atminties diskurso hibridizavimas, reikia naujai interpretuoti ir naujai vertinti. Išanalizavus, kaip pavyko ar nepavyko pavaizduoti vokiečių kančias ankstyvuosiuose filmuose, galima sukurti pagrindą tolesniems tyrimams ir įvertinti būsimiems šios tematikos filmams. Šis straipsnis ir yra skiriamas tokioms kritiško požiūrio paieškoms dviejuose vokiečių režisieriaus Franko Vizbaro (Frank Wisbar, anksčiau – Wysbar) pokario filmuose, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai susiję su *Wilhelm Gustloff* katastrofa. Kokia vieta tenka F. Vizbaro filmams dviejuose konkuruojančiuose aukų ir nusikaltėlių diskursuose? Kokias stilistines priemones naudoja režisierius šiam tikslui? Ar jo kūrybos būdas turi bendrumo su kritinio įsijautimo metodu? Prieš pradedant tyrinėti šiuos klausimus, darbe pirmiau analizuojamas kitas filmas, skirtas KdF[a] organizacijos temai, kurį F. Vizbaras sukūrė dar ketvirtajame dešimtmetyje. Ši analizė padės atskleisti, kaip du pokariniai F. Vizbaro filmai siejasi ne tik su ano meto dvasia, bet ir su jo ankstesniu filmu, sukurtu nacistų laikais ir kuriame išsakoma mintis papildo ir pagrindžia šį bendrą diskursą. Tada aiškesnė tampa ir dviejų vėlesnių F. Vizbaro filmų vieta visoje jo kūryboje.

FILMAS *PETERMANAS NEPRITARIA* (1937)[b]

Filmas *Petermanas nepritaria* skirtas ne *Gustlofui*, o kitam KdF organizacijos laivui – *Der Deutsche*, tačiau jame pateikiamas prieškarinis vaizdas, matyti, kaip veikė nacistų organizacija *Kraft durch Freude,* ir aiškėja, kodėl F. Vizbaras domėjosi KdF laivų istorija po karo. Žiūrovai, susipažinę su pokariniais šio režisieriaus filmais, tikriausiai tikisi, kad ir šiame bus pasmerktas karas ir kritikuojama nacistų veikla. Tačiau filmas buvo sukurtas juokingoje, tariamo kino meno gamybos vietoje – kino studijoje, priklausančioje bendrovei *Cautio Treuhand*[c], kuri vėliau, tapusi *UFA*

a Kraft durch Freude (sutr. KdF), liet. Džiaugsmo jėga – politinė organizacija nacistinėje Vokietijoje, kuriai buvo patikėta organizuoti ir kontroliuoti darbo žmonių laisvalaikį bei derinti jį su nacistine ideologija – vert. pastaba.

b Vok. Petermann ist dagegen - vert. pastaba.

c Cautio Treuhand GmbH – nacistų valdymo metais Vokietijoje egzistavusi filmų gamybos holdingo bendrovė, Vokietijos Reicho liaudies švietimo ir propagandos ministro J. Gebelso įrankis. 1942 m., kai kino pramonė buvo nacionalizuota, ši bendrovė perėmė didžiausios kino studijos UFA-Film akcijas ir tapo UFA-Film GmbH (UFI) koncernu, valdančiu 11 antrinių kino studijų – vert. pastaba.

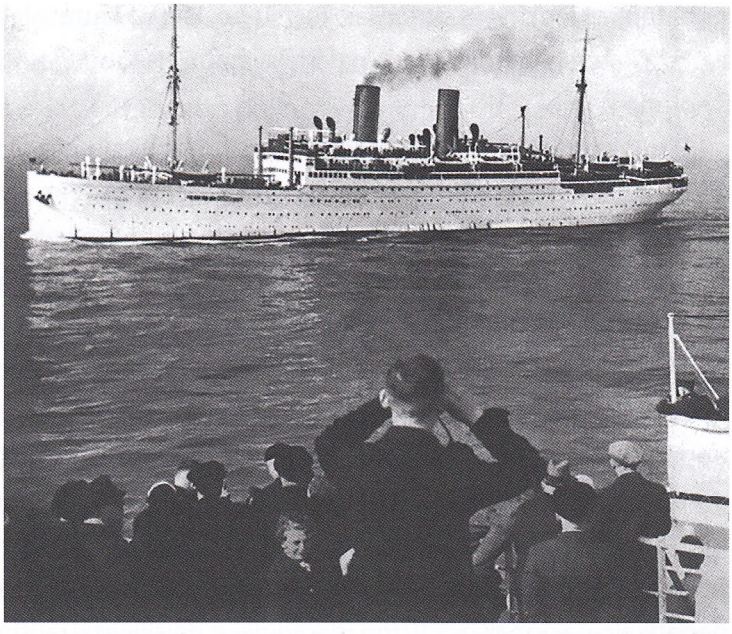

KdF laivas *Der Deutsche*.

koncernu, prodiusavo ir Oto Lemano (Otto Lehmann) filmą *Žydas Ziūsas*[d]. Ši vieta labai toli nuo kandaus realizmo, būdingo tokiems šeštojo dešimtmečio F. Vizbaro filmams apie karą, kaip *Rykliai ir mažos žuvytės*[e] (1957), *Jūs, šunys, ar norit amžinai gyventi*[f] (1959), *Gdynę apgaubė naktis*[g] (1959), *Karininkų fabrikas*[h] (1959). Pagrindinis šio filmo herojus Petermanas skeptiškai žvelgia į aplink jį vykstančius socialinius pokyčius, tačiau niekada nekritikuoja nei režimo, nei jo politikos, tik skundžiasi, kad jam trukdoma dirbti ir kad kinta bendradarbių požiūris į darbo etiką. Filmas sukurtas pagal nacistinių pažiūrų autoriaus Augusto Hinrichso (August Hinrichs) [25] pjesę *Petermanas važiuoja į Madeirą*[i] (1936). Ir pjesės, ir filmo herojus vyresnysis buhalteris Julijus Petermanas yra tikras darbo pelė, jis nepritampa visuomenėje, nuolat kalba, kad negalima darbo painioti su asmeniniu gyvenimu, bet iš tikro pats neturi ir jokio asmeninio gyvenimo. Petermanas yra vienišius, už savo kontoros sienų jis vengia bet kokių kontaktų, nemoka linksmintis ir atsipalaiduoti. Ciniškai vertindamas, jo manymu, nereikalingus pakeitimus ar neproduktyvią veiklą ir būdamas užsispyręs,

d Vok. Jud Süß – antisemitinis, nacionalsocialistine dvasia persunktas 1940 m. vaidybinis filmas. Filmo centre – tariamai reali istorinė figūra Joseph Süß Oppenheimer (1698–1738), kuriam būdingi nemaža Mefistofelio bruožų – vert. pastaba.

e Vok. Haie und kleine Fische – vert. pastaba.

f Vok. Hunde, wollt ihr ewig leben – vert. pastaba.

g Vok. Nacht fiel über Gotenhafen – vert. pastaba.

h Vok. Fabrik der Offiziere – vert. pastaba.

i Vok. Petermann fährt nach Madeira – 1938 m. parašyta vokiečių rašytojo Augusto Hinrichso (August Hinrichs) komedija – vert. pastaba.

jis patenka į juokingas situacijas. Tačiau po „kietu kiautu" slepiasi „minkšta širdis", tad įvyksta katarsis, herojaus jausmai išlaisvinami, jis tobulėja, o žiūrovas gauna politinio švietimo pamoką[26].

Pirmąkart žiūrovui Petermanas parodomas vieną pirmadienio rytą, kai jis, „kaip ir daugelis" eina pėsčiomis į darbą. Tačiau labai greit matyti, kad jis ne toks „kaip daugelis". Priėjęs gatvės pakraštyje stovinčių žmonių būrelį, nesuprasdamas, ko šie stovi, Petermanas braunasi pro juos, žengia į gatvę ir vos spėja atšokti nuo pro šalį lekiančio dviratininko bei sunkvežimio. Policininkas buhalteriui išrašo baudą, mėginimai teisintis, kad jis jau 20 metų visada taip eina į darbą, nepadeda – policininkas paaiškina, kad nuo šiandien sankryža reguliuojama, ir Petermanui belieka nepatenkintam burbtelėti: „Niekam nereikalingos naujovės!" Taigi jau pirmieji kadrai parodo, kad filmo herojus nepatenkintas režimo vykdomais socialiniais pokyčiais. Ignoruodamas, net niekindamas bendrapiliečius, kurie tvarkingai stovi gatvės pakraštyje, ir braudamasis pro juos Petermanas tampa karikatūra tautiečio, kuris dar nepatikėjo nacionalsocializmo ideologija ir neįsiliejo į „tautinę bendruomenę".

Nors Petermanas niekada nepasisako prieš ginklavimąsi ar prieš rasinę politiką, šis filmas tikrai neskirtas tokioms politinėms temoms – jis labai griežtai nusistatęs prieš pramogas ir laisvalaikio leidimo būdą, kuriuo mėgaujasi jo bendradarbiai, taigi ir prieš organizacijos Kdf tikslus. Matydamas, kiek pinigų planuojama išleisti kasmetinei įmonės darbuotojų iškylai, jis vadina tai pinigų švaistymu, o į viršininko repliką: „Manau, kad tie, kurie dirba, turi ir drauge džiaugtis", jis atšauna: „Manau, kad džiaugsmas – tai asmeninis reikalas". Kai kitose scenose rodoma įmonės šventė, Petermanas, apsivilkęs juodą kostiumą, lyg vis dar būtų darbe, sėdi prie stalo vienas ir šaiposi iš kitų. Per pirmąsias 20 minučių filmo herojus pristatomas toks, su kuriuo žiūrovas jokiu būdu nenori identifikuotis. Nors ir linksmina jo keistai juokinga ciniška pozicija, matyti, kad tai negebantis socializuotis atsiskyrėlis.

Tačiau kaip tik toje šventėje prasideda socialinis herojaus perorientavimas arba, jei vertinsime iš pokario kartos perspektyvos, jo įtraukimas į doktriną. Šventės pabaigoje Petermanas ir įmonės valgyklos vedėja Hana laimi kruizinę kelionę vienu iš KdF organizacijos laivų – *Der Deutsche*. Todėl toliau veiksmas perkeliamas į laivą. Didesnė dalis filmo mizanscenų labai primena tai, kas matoma vėliau KdF užsakymu sukurtame dokumentiniame filme *Schiff ohne Klassen* (Erhart H. Albrecht 1938), kuriame rodoma pirmasis *Wilhelm Gustloff* reisas į Madeirą[27]. Abiejuose filmuose KdF organizacijos laivai pristatomi naudojant montažo techniką. Autentiški laivo vidaus

ir išorės kadrai montuojami į veiksmo juostą. Filme matyti, kaip keleiviai lipa į laivą, kaip laivas išplaukia, parodomos kajutės, daugybė koridorių, salių, pasivaikščiojimų deniai, „saulės" denis, nuo jo atsiveriantys puikūs Šiaurės jūros ir Norvegijos kranto vaizdai. Taip pat parodoma ir įvairiausia atostogautojų veikla, malonios pramogos, pavyzdžiui, kaip jie šoka, žaidžia žaidimus, kaitinasi saulėje, valgo, geria, kaip jie drauge dalyvauja įvairiuose renginiuose. Atrodo, kad vėliau sukurtas propagandinis filmas atkartoja net šio F. Vizbaro filmo fabulą. Jame vaizduojama, kad dauguma laivo keleivių – iš skirtingų Vokietijos regionų kilę darbininkai (jie kalba skirtingais dialektais ir laikosi kiek kitokių papročių), ir parodoma, kaip greit jie susidraugauja ir tampa linksma, jaukia laimingų darbininkų „tautine bendrija".

O Petermanas laikosi nuošalėje. Ilgokame montaže vienuose kadruose matome, kaip jis vienas dirba savo kajutėje ir, purtydamas galvą, smerkia bruzdesį laive bei piktinasi kvietimais į renginius, o tuos kadrus vis keičia kadrai su pramogaujančiais laivo keleiviais. Tai vyksta, kol paskelbiama, jog keleiviai kviečiami į pratybas, kuriose bus mokoma, kaip naudotis gelbėjimosi liemenėmis. Iš pradžių Petermanas atsisako jose dalyvauti, nes klaidingai mano, kad kajutės draugai vėl eina į kažkokį „beprasmį" renginį. Tačiau, kai vienas iš laivo komandos narių jam paaiškina, jog tai pratybos nelaimės atvejui, veikėjas iškart supranta šios priemonės rimtumą bei svarbą ir nedvejodamas joje dalyvauja. Taip pirmą, bet ne paskutinį kartą parodomas Petermano pareigingumas. Po keleto scenų matyti, kaip laivo komanda treniruojasi su lėle atlikti manevrą „žmogus už borto". Petermanas tuo metu stovi kitame laivo gale, žiūri į Norvegijos krantą ir nieko nežino apie pratybas. Netikėtai vandenyje pamatęs įmestą lėlę, šoka jos gelbėti. Iš pradžių keleiviai šaiposi iš jo, išgelbėjusio lėlę, tačiau įsiterpia Hana, kuri paaiškina, jog iš tikro Petermanas esąs didvyris, nes jis tikrai tikėjo šokantis gelbėti žmogaus. Juokas nuščiūva ir virsta sveikinimo šauksmais. Nuo tada Petermanui simpatizuoja visi keleiviai, kurie tuoj įžvelgia jo gerąsias savybes.

Veikėjo integraciją į bendruomenę užbaigia romantiška meilė. Nuo pat pradžių filme buvo galima jausti Petermano ir Hanos potraukį vienas kitam, tačiau Petermanas, pasinėręs į darbą, slopina savo jausmus, o Hanai, nors ir suprantančiai, koks Petermanas yra iš tiesų, niekaip nepavyksta pramušti jo storo kiauto. Nemokėdami išreikšti tikrųjų savo jausmų abu nuolat ginčijasi ir įžeidinėja vienas kitą. Tik KdF laive, kuriame viešpatauja neformali atmosfera ir kuriame Petermanas pasirodo didvyriu, atsiranda galimybė susitaikyti. Paskutinį kruizinės kelionės vakarą Petermanas drauge su Hana dalyvauja laivo renginiuose. Jis tampa vakarėlio pažiba,

o abipusiai poros jausmai matomi vis aiškiau. Veiksmo kulminacijoje – Petermano meilės prisipažinimas, jis pasisako norįs ir po kelionės likti su Hana, ji – taip pat. Jų meilė ir būsimos vestuvės reiškia ne tik susitaikymą. Tai simbolizuoja tobulą profesinės veiklos ir asmeninio gyvenimo vienovę.

Netiriant filmo socialinio istorinio konteksto, atrodo, kad komedija, kurioje nėra akivaizdžios rasistinės ar nacistinės retorikos, siunčia nekaltą žinią: laisvalaikis ir poilsis gerina darbo produktyvumą, o darbo ir asmeninio gyvenimo dermė veda į laimę. Tačiau filmas akivaizdžiai propaguoja nacionalsocialistinę tautinės bendruomenės idėją, nors jame ir nematome piliečių, kurie dėl rasės ar politinių įsitikinimų neatitiktų šios idėjos, ar būtent todėl, kad nematome. Mat filme nepastebimai implikuota nacistinė pozicija, kad tautinei bendruomenei gali priklausyti tik vokiečiai. Šiuo aspektu filmas nesiskiria nei nuo nacionalsocialistinės ideologijos, nei nuo tiesmukos propagandos lavinos, skirtos vokiečių darbininkams. Tai organizacijų Kdf, DAF[a] ir

a Vok. Deutsche Arbeitsfront, sutr. DAF (liet. Vokietijos darbo frontas) – Vokietijos profesinė sąjunga, kurią prižiūrėjo nacistai – vert. pastaba.

KdF draugijos sportininkės. 1933–1944 m.

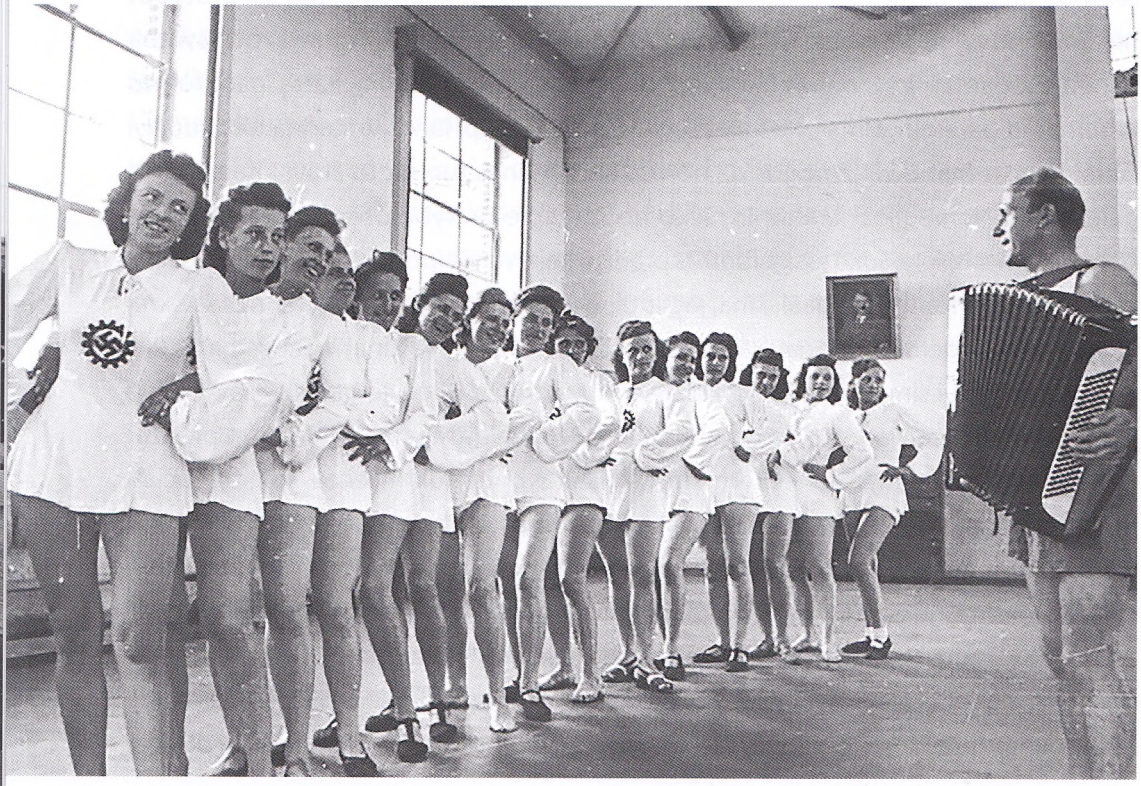

partijos NSDAP[b] reklama ir kartu kruopščiai parengta paskaita apie svarbiausius nacistų ideologijos aspektus. Filmui *Petermanas nepritaria* keliamas tas pats tikslas, kaip ir kitiems organizacijų Kdf ar DAF propagandiniams filmams – palinksminti tuos, kurie į doktriną jau yra įtraukti ir privilioti tuos, kurie ja dar abejoja[28].

Kaip ir daugelis vokiečių, F. Vizbaras tikėjosi režimo metais galėsiąs toliau dirbti savo darbą ir nesusipainioti su nacistais. Iki filmo *Petermanas nepritaria* jis stengėsi vengti nacistinių temų, tačiau nacistams režisierius patiko. Nuo 1933 iki 1937 m. jis sukūrė septynis filmus, iš kurių du – *Keltininkė Marija*[c] (1936) ir *Pokylis Metropolyje*[d] (1937) – nusipelnė ne tik publikos ir kolegų, bet ir iš daugelio partijos funkcionierių pagyrimų. Filmas *Pokylis Metropolyje* patiko net pačiam Hitleriui[29]. Nepaisant populiarumo – o gal kaip tik todėl – F. Vizbaras pamažu ėmė jausti propagandos ministro J. Gebelso spaudimą. Iš pradžių režisierius sutiko savo karjeros labui šiek tiek prisitaikyti, tai matyti ir iš to, kad ėmėsi kurti filmą *Petermanas nepritaria*. Tačiau greitai jam ir jo šeimai pasirodė, kad reikalaujama per daug. Propagandinis filmas *Petermanas nepritaria* buvo paskutinis F. Vizbaro darbas nacistinėje Vokietijoje. Paskui po 1938 m. vienos nakties Trečiajame reiche surengtų pogromų, nepraėjus nė metams po filmo *Petermanas nepritaria* premjeros, režisierius ir jo žydų kilmės žmona, su kuria prieš tai buvo priverstas išsiskirti[30], emigravo į JAV. Įsikūrę Amerikoje jie pakeitė pavardes iš *Wysbar* į *Wisbar*. Holivude režisierių lydėjo sėkmė, po kurio laiko jis įsteigė savo filmų gamybos firmą. Po 1956 m., kai F. Vizbaras grįžo į Vokietiją, jo kūryboje pastebimas siekis išpirkti kaltę už tai, jog kadaise buvo įtrauktas į J. Gebelso propagandos mašiną. Tai akivaizdu jo pirmajame filme apie laivą *Gustloff – Gdynę apgaubė naktis*.

FILMAS *GDYNĘ APGAUBĖ NAKTIS* (1959)[e]

F. Vizbaro *Gdynę apgaubė naktis*[31] ilgą laiką – iki pat 2008-ųjų, kol pasirodė Jozefo Vilsmejerio (Joseph Vilsmaier) filmas *Die Gustloff*, buvo vienintelis vaidybinis filmas šio laivo katastrofos tema. Tiesa, F. Vizbaras vėliau buvo dar kartą grįžęs prie šios temos ir sukūrė dokumentinį filmą apie *Wilhelm Gustloff* paskandinimą, tačiau *Gdynę apgaubė naktis* iki šiol tebėra vienintelis vaidybinis kino filmas, vaizduojantis

b Vok. Nationalsozialistische Deutschen Arbeiterpartei – Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija – vert. pastaba.
c Vok. Fährmann Maria – vert. pastaba
d Vok. Ball im Metropol – vert. pastaba.
e Liet. Petermanas nepritaria - vert. pastaba.

Kadras iš filmo „Gdynę apgaubė naktis". Nuleidžiama valtis iš *Wilhelm Gustloff*.

šią tragediją, nes minėtas J. Vilsmejerio darbas sukurtas televizijai. Kai 1960 m. vasarį įvyko filmo premjera, F. Vizbaras buvo giriamas už ypač realistinius Antrojo pasaulinio karo vaizdus[32]. Režisierius labai stengėsi siekti autentiškumo, apie tai byloja ir tikslios detalės filmo dekoracijose bei aktorių kostiumai. Visos scenos laive ir, jam skęstant, paremtos 1959 m. balandžio mėnesio žurnale *Stern* išspausdintu straipsniu[33] bei per *Gustloff* katastrofą išgyvenusio H. Šiono pirmąja knyga ir patarimais, nes F. Vizbaras jį kvietėsi konsultacijoms[34]. Filmo centre ir tikroji jo žvaigždė, be abejo, yra pats laivas, veiksmo kulminacijoje jis skęsta, tačiau režisierius labai pasistengė iš visų pusių parodyti tai, ką vokiečiams teko patirti per karą. Jis greta sumontuoja scenas, kurių vienose vaizduoja, ką išgyvena vokiečių vyrai, kariaujantys Rytų fronte, kitose – vokiečių moterų gyvenimą, vadinamąjį „namų frontą". Siekdamas ypač realistinio įspūdžio F. Vizbaras pasirinko ne anais laikais populiarią ultramodernią spalvotą juostą, o nespalvotą, artimesnę kino dokumentikos stilistikai[35]. Be to, greta suvaidintų scenų filme matome ir originalių dokumentinių filmų ištraukų, kurias palydi komentarai už kadro. Tokia technika, kai „fiktyvūs" kadrai papildomi „tikrais" vaizdais ir „visa žinančio" pasakotojo komentarais, tapo F. Vizbaro skiriamuoju ženklu, ją režisierius jau šiek tiek naudojo ir filme *Petermanas nepritaria*, tačiau labiausiai ištobulino tik savo šeštojo dešimtmečio filmuose apie karą[36]. Pramanytą istoriją jis įpina į istorinį kontekstą, kuris pateikiamas su komentarais ir rodomas stambiu planu iš archyvų paimtais kadrais su mūšiais, bombonešių antskrydžiais ar pabėgėlių vilkstinėmis. Dažniausiai tai nacistinės propagandos medžiaga, pavyzdžiui, kadrai su laivu *Gustloff* buvo paimti iš tų pačių propagandinių organizacijos KdF filmų, kuriais buvo mėginama įtikinti darbininkų klasę ir parodyti, kiek daug jų labui nuveikė Hitleris ir NSDAP[37]. Tačiau tokie kadrai įgyja visai kitokią prasmę, kai naudojami siunčiant aiškią antifašistinę ir pacifistinę žinią.

Filmas pradedamas pranašiška scena, kurioje vaizduojama daugybė Baltijos jūroje plūduriuojančių lavonų. Matome negyvos moters kūną, mirusi moteris vis dar laikosi už gelbėjimo rato, ant kurio parašyta: *M. S. Wilhelm Gustloff*. Tuo metu balsas už kadro dalykiškai dėsto faktus pranešdamas, pavyzdžiui, laivo paskandinimo datą, tos dienos oro temperatūrą, galiausiai paskelbia datą, kai laivas buvo pastatytas ir nuleistas į vandenį – 1937 m. gegužės 5-ąją. Filme šis įvykis suvaidinamas: ant aukštos pakylos kartu su Robertu *Ley* ir kitais nacistų funkcionieriais stovi Hedviga Gustlof, nužudytojo Vilhelmo Gustlofo našlė, ir krikštija laivą „kankinio" vardu. Šią sceną keičia montažas su nacistų laikų „Savaitės apžvalgos"[a] ištraukomis, kuriose matome ir daugybę žiūrovų, stebinčių *Wilhelm Gustloff* nuleidimą į vandenį, ir pirmuosius jo kruizinių kelionių keleivius – kadrai sumontuoti labai panašia tvarka kaip dokumentiniuose KdF filmuose: *Laivas, kuriame nėra klasių*[b] (Erhart H. Albrecht, 1938) ir *Laivas 754*[c] (Hans Heinrich, 1938)[38]. Viena šalia kitos pateiktos laivo gyvenimo pradžios ir pabaigos scenos jau filmo pradžioje parodo fatališkus nacionalsocializmo padarinius, demaskuoja veidmainišką laisvalaikio organizavimo tarnybos KdF veiklą ir patį laivą *Wilhelm Gustloff*, įsipainiojusį į nacistinę propagandą. Propagandiniai nacistų laikų vaizdai, patekę į Vizbaro filmą, įgyja naują reikšmę.

Filme daug tokių stambiu planu nufilmuotų kadrų, jie susieja pramanytų personažų istorijas ir tikrą istoriją, kurios fatališkuose įvykiuose jiems tenka dalyvauti. Veiksmas sukasi apie tris asmenis ir jų tarpusavio santykius bei likimus, kurie susiję ir su laivo likimu. Pirmąkart pagrindiniai veikėjai susitinka 1939 m. rugpjūčio 24-ąją, per paskutinę *Gustloff* kruizinę kelionę. Laive šventė ir Marija, kuri šoka su laivo įgulos nariu merginiku Hansu, tikru sijonų medžiotoju. Marijos sužadėtinis Kurtas reiškia nepasitenkinimą laive organizuojamais renginiais – taip režisierius sugretina jį su savo prieškarinio filmo herojumi Julijumi Petermanu. Tačiau Kurto nepasitenkinimui yra rimto pagrindo, mat šokių vakaras vyksta tą pačią dieną, kai laivo kapitonas H. Bertramas gauna įsakymą tučtuojau grįžti uostan, o tai reiškia, kad tuoj bus užpulta Lenkija. Prasidėjus karui, herojai išsiskiria ir pasakojimas tęsiamas iš trijų perspektyvų. Marija dirba diktore Berlyno radijuje, Kurtas tarnauja vermachto puskarininkiu Rytų fronte, o Hansas tampa povandeninio laivo karininku. Karo suirutėje pagrindiniai veikėjai keletą kartų atsitiktinai susitinka. Pavyzdžiui, Hansui ir Marijai tenka drauge būti per vieną oro antskrydį, po kurio išsigandusi ir sukrėsta

a Vok. Wochenschau – vert. pastaba.
b Vok. Schiff ohne Klassen – vert. pastaba.
c Vok. Schiff 754 – vert. pastaba.

Marija galiausiai nusileidžia suvedžiotojo užmačioms. Ji pastoja ir, gelbėdamasi nuo uošvių patyčių, pabėga į pramanytą Rytprūsių kaimą Lasvėtus[a], ten pagimdo kūdikį. Bet, artėjant sovietų kariuomenei, Marijai tenka bėgti drauge su kitomis moterimis bei vaikais, tarp pabėgėlių ji sutinka ir sužeistą Kurtą. Pabėgėlių vilkstinė pasiekia Gdynę, kurioje Hansas, po sužeidimo perkeltas į *Gustloff* ir tapęs mokymų karininku, dabar organizuoja pabėgėlių įsodinimą į laivą. Kartu su laivu žūsta visi trys pagrindiniai filmo herojai, išgelbstimas tik nesantuokinis kūdikis.

Išsigelbėję iš laivo *Wilhelm Gustloff* valtyje. Kadras iš filmo „Gdynę apgaubė naktis".

Lyginant šį filmą su J. Vilsmejerio filmu *Die Gustloff* (2008)[39], reikia pastebėti, kad, nepaisant daug senesnių *Gdynę apgaubė naktis* sukūrimo metų, jame kur kas geriau pavyko suderinti vokiečių patirtų kančių ir jų kaltės klausimus[40]. Režisierių J. Vilsmejerį ir scenaristą Rainerį Bergą (Rainer Berg) taip pat konsultavo Heincas Šionas, jo padedami filme jie pateikia daug istorinių faktų apie laivą ir apie 1945 m. sausio 30 d. įvykusią tragediją, kai kurie iš jų nauji, 1959 metais dar buvę nežinomi, taigi, atrodo, autoriai iš dalies atkreipė dėmesį į naujai vertinamą vermachto vaidmenį[41]. J. Vilsmejerio filme karinio jūrų laivyno kariai parodomi esą tokie patys piktadariai kaip ir esesininkai. Šiuo aspektu naujojo filmo apie *Wilhelm Gustloff* kūrėjai nepritaria mitui, kad būta ir „švaraus vermachto", tačiau jie ir toliau tvarkingai skirsto vokiečius į dvi standartines grupes – geruosius ir bloguosius. Gerieji – tai vienpusiškai militaristinių interesų aukomis vaizduojami pabėgėliai, kurių daugumą sudaro moterys ir vaikai, ir prekinio jūrų laivyno jūrininkai, kurie parodomi esantys

a Vok. Laswethen – vert. pastaba.

tikri herojai, besipriešinantys režimo autoritetams. Vienašališkas veikėjų skirstymas į aukas ir nusikaltėlius bei visą filmą persmelkęs sensacijos siekis palieka įspūdį, kad *Wilhelm Gustloff* katastrofa – tai savos rūšies „vokiečių Titanikas"[42], o vokiečiai – „nukentėjusioji tauta". Tokią interpretaciją palaikė ir visomis priemonėmis skleidžiama reklamos kampanija bei įvairi kita informacija knygynuose, televizijoje ir internete[43].

O 1959 m. sukurtame F. Vizbaro filme galima įžvelgti kur kas daugiau kritinio įsijautimo bruožų, nes jame ne tik parodoma *Wilhelm Gustloff* istorija nacistų režimo kontekste, bet kartu išryškinama ir tai, kad laivo žūtis, o kartu ir tūkstančių moterų bei vaikų mirtis yra priežastiniais ryšiais susiję su nacistų vykdyta agresija. J. Vilsmejerio darbe *Die Gustloff* tai padaryti neįstengta. Filme *Gdynę apgaubė naktis* šie ryšiai atskleidžiami parodant laivo priklausomybę KdF laivynui, o vėliau – kariniam jūrų laivynui, kai jis paverčiamas kareivinėmis, taip brutali 1945 metų sovietų ofenzyva pasirodo kaip „atpildas" už Trečiojo reicho pradėto karo žiaurumus. Be to, filmo personažai įvairiai nusiteikę režimo atžvilgiu: vieni jį tik stebi, kiti prie jo prisideda, treti veikia jo vardu, beje, pirmųjų filme daugiausia. Visi pagrindiniai veikėjai, išskyrus Kurtą, džiaugiasi siūlomomis pramogomis ir nenori matyti prasidedančio bei jau vykstančio totalinio karo realybės, kol ateina pralaimėjimas šaliai ir iškyla grėsmė jiems patiems, taip pat visi nieko nedarydami stebi, kaip nacistai elgiasi su žydais.

Panašiai kaip ir Heinricho Belio romane *Kur tu buvai, Adomai?*[b] (1951)[44], centrinėje filmo *Gdynę apgaubė naktis* scenoje žiūrovui pateikiamas žydų persekiojimo vaizdas. Kai Hansas ir keletas kitų karininkų švenčia nelegalioje ponios Kubelski smuklėje, į ją įsiveržia esesininkas atlikti patikrinimo, nes vienas Gdynės pilietis paskundė, kad ponia Kubelski ten slepia savo tėvą žydą. Ši scena buvo tikra retenybė ankstyvojo pokario meto vokiečių kine ir daugelį šokiravo. Paaiškinama, kad nacistų tarnybas informavo civilis, parodoma, kaip esesininkas suima tėvą ir dukterį, bet nė vienas iš karo jūrų laivyno karininkų nemėgina tai sutrukdyti, o jų bailumas tokios neteisybės akivaizdoje dar paryškinamas. Velkama iš salono ponia Kubelski atkreipia dėmesį į tai, kokia ironiška ši situacija, kai pastebi, jog dauguma sėdinčių karininkų yra apdovanoti ženklais „už drąsą", ir matyti, kad jos pastaba karininkus giliai sukrečia. Pabrėždamas vangią karinio personalo reakciją į žydų persekiojimą režisierius išvengia bet kokių, kad ir netiesioginių, mėginimų sugretinti jų patirtas kančias su žydų kančiomis[45] ir verčia žiūrovą susimąstyti apie savo paties veiklą ar neveiklumą karo metu. Tai didelis laimėjimas, kurio pasiekti nepavyko net ir jau minėto romano autoriui, gavusiam už jį Nobelio premiją[46].

b Vok. Heinrich Böll, Wo warst du, Adam?

Filme nepateikiamas visas holokausto mastas, F. Vizbaras nemėgina paneigti mito apie „švarų vermachtą", jis tiesiogiai nenagrinėja temos, kokius nusikaltimus galėjo ar negalėjo padaryti „normalūs vokiečiai" – jo simpatiškasis veikėjas Kurtas tėra iliuzijas praradęs kareivis, tačiau šiuo filmu režisierius demaskuoja netikrą garbės ir heroizmo supratimą Trečiojo reicho sąlygomis ir parodo, jog kareiviams taip pat tenka dalis kaltės. Hansas, pavyzdžiui, atrodo drąsus: po oro antskrydžio jis, rizikuodamas gyvybe, gesina gaisrą, sužinojęs, kad Marija nėščia, mėgina elgtis „garbingai": pažeidžia protokolą, kai laive reikia rasti vietos Marijai bei kitiems ir miršta mėgindamas išgelbėti Kurtą, tačiau jam stinga drąsos pasmerkti karą ir režimą, o matydamas, kaip persekiojami žydai, tik viską pasyviai stebi. Vien jau dėl filmo vyriškų personažų būtų neteisinga kaltinti F. Vizbarą mėginant sumenkinti vokiečių kaltę ar visus vokiečius vaizduoti kaip nekaltas aukas. Šiame filme nėra pasipriešinimo ar vidinės emigracijos dalyvių ir kitaip, nei kituose F. Vizbaro filmuose, Hitleris ir partija nėra vieninteliai atpirkimo ožiai[47].

Tačiau tai nereiškia, jog filme nėra nekaltų vokiečių aukų. Štai matome vyrus, kurie kalti dėl karo, ir moteris, tapusias vyrų agresijos įkaitėmis. Kai filmo pradžioje rodoma, kaip prasidėjo ir vyko karas, įterpiama dokumentinių kadrų serija, vaizduojanti 1938–1943 metų įvykius. Ekrane pasirodo eilėmis sudėti apdovanojimo kryžiai, juos keičia tokiomis pačiomis eilėmis sustatyti mediniai kryžiai karių kapinėse, o pastaruosius – verkiančios moters paveikslas. Šiuos kadrus palydi „visa žinančio" pasakotojo komentaras: „Vokiečių moterims teko sumokėti už savo vyrų drąsą. Už tai, kad vyrai nebijojo mirti, moterys užmokėjo vienišumu, bemiegėmis naktimis, beviltišku laukimu, nusvirusiomis, neturinčiomis ko apkabinti rankomis ir neišsenkamomis ašarų upėmis". Šis komentaras ryškiai kontrastuoja su kitais, dalykiniu tonu perskaitytais pasakotojo tekstais. Vietoj grynai faktinių žinių žiūrovui staiga pasiūloma istorijos interpretacija, pagal kurią tikrosios karo aukos yra moterys. Toks požiūris išlaikomas visame filme. Kai vyrai miršta beprasmėse kovose, moterims tenka gyventi toliau, joms tenka ištverti oro antskrydžius, bėgti nuo kerštо ištroškusių Raudonosios armijos karių ir patirti jų pyktį. Taip pat ir laivo *Wilhelm Gustloff* tragedija nusineša daugiau moterų gyvybių.

Būtų galima manyti, kad filmo kritika nukreipta į vyrų dominavimą bent jau nacistų režimo laikais arba įžvelgti čia net feministinę „vyrų hegemonijos" kritiką. Juk šiaip ar taip filmas dedikuotas „vokiečių moterims"[48]. Tačiau šiandieninės feministės, matyt, rastų trūkumų F. Vizbaro pasirinktuose „vyrų vyravimo" ar „lyčių skirtumų"

modeliuose ir neįvertintų, kad galiausiai visa tai privedė prie to, jog buvo sunaikintas ne tik moterų turtas, bet ir jų pačių daugybė žuvo, jau nekalbant apie žlugusią visą vyrišką kultūrą[49]. F. Vizbaro moterų personažai tam tikra prasme priklauso nuo lakstančių su ginklais ir besiblaškančių vyrų įgeidžių ir nuotaikos. Atrodo, jog karinio jūrų laivyno padėjėjos Inga ir Monika lieka nesupratusios ir nesujaudintos karo įvykių. Jos visiškai prisitaiko prie vyrų veiksmų. O toms moterims, kurios bent kiek neatitinka tradicinio moters vaidmens, pavyzdžiui, Editai ir Marijai, pasigailėjimo nėra. Vos tik radusias laikiną prieglobstį pas generolo našlę fon Rois jas vėl tučtuojau praryja karas: Editą nušauna rusų kareiviai, o Marija nuskęsta su *Vilhelmu Gustlofu*. Pagaliau nereikia pamiršti, kad Hansui savo ketinimus pavyksta įgyvendinti tada, kai Marija labiausiai pažeidžiama.

Siekdamas įtvirtinti požiūrį, kad vokiečių moterys yra tikrosios karo aukos, režisierius niekur nerodo, kad jos būtų dalyvavusios ar bent pritarusios vykdytiems nusikaltimams, nors tokių gerai žinomų faktų buvo. F. Vizbaro filme jos tik dalyvauja nacistų pasilinksminimuose, civilės moterys pasisako prieš karą, nieko nežino apie persekiojamus žydus ir, kaip matyti iš parodytos generolienės, Marijos ir Editos draugystės su priverstinai dirbančiu Gasonu, žmoniškai elgiasi su kitataučiais. F. Vizbaras paaštrina nacistų ideologijos inspiruoto absurdiško ir netikro vyrų heroizmo Antrajame pasauliniame kare kritiką, parodydamas, kad sunkiausia brutalių karų ir vyriškos agresijos našta prislegia moteris ir vaikus. Net ir suprantant, kad nacionalsocializmas buvo pirmiausia vyrų ideologija, ir pateisinant tuometinį požiūrį į lyčių skirtumus, reikia pasakyti, kad režisierius neparodo visos tų laikų realybės, kai daugelis moterų taip pat entuziastingai sveikino Hitlerį bei nacistų partiją, toleravo karą, kol buvo užkliudytas jų pačių gyvenimas, ir tikrai žinojo, kaip elgiamasi su žydais, o gal net kokiu būdu ir dalyvavo tokiuose veiksmuose[50]. Reikia manyti, jog rytinėse teritorijose gyvenančioms moterims buvo žinoma, kaip kitų tautų žmonės varyti iš namų ir turėjo dirbti priverstinius darbus, kaip masiškai naikinti priešo kariai, civiliai ir partizanai, jos negalėjo nežinoti apie jų regione įrengtas koncentracijos stovyklas ir getus. Suskirsčius veikėjus į kaltuosius ar bent iš dalies kaltus, vyrus ir nekaltas, aukomis tapusias, moteris, šiame filme F. Vizbarui nepavyko kompleksiškai perteikti visos realybės ir jos niuansų.

FILMAS *PABĖGIMAS PER BALTIJĄ* (1967)[a]

Minų tralerio kapitonas Henris Rickmeras, kurio laivas, tuo metu buvęs vidurnaktį netoli katastrofos vietos, išgelbėjo 37 *Wilhelm Gustloff* keleivius.

Paskutinis F. Vizbaro darbas – 90 minučių trukmės televizijos dokumentinis filmas *Pabėgimas per Baltiją* turi daug bendra su vaidybiniu kino filmu *Gdynę apgaubė naktis*. Pirmiausia juos sieja bendra *Gustloff* žūties tema, abu filmai Vokietijos kino istorijoje yra patys pirmieji mėginimai priminti šį įvykį ir abu moksliniame diskurse liko nepelnytai pamiršti. Be bendros temos ir Antrojo pasaulinio karo fono, abu F. Vizbaro filmus sieja stiprus autentiškumo siekis. Tačiau formos ir stilistikos požiūriu antrasis filmas nuo pirmojo gerokai skiriasi. Filmo *Gdynę apgaubė naktis* konsultantu F. Vizbaras buvo pasikvietęs Heincą Šioną, kurio knyga jis rėmėsi kurdamas filmo detales, o paskutinį jo filmą konsultavo Kajus Bekeris (Cajus Bekker)[b], kurį režisierius priėmė dirbti scenarijaus bendraautoriu ir istoriku konsultantu jūrų karo klausimais. Į filmą buvo perkelta daug K. Bekerio knygos *Pabėgimas per jūrą*[c] (1959) epizodų[51]. Filmui vėl buvo pasirinkta nespalvota juosta, jame taip pat yra intarpų su archyviniais istorinių įvykių kadrais, pateikiamais iš „visa žinančio" pasakotojo perspektyvos. Dokumentinė archyvų medžiaga šįkart sudaro pusę filmo, o kitą pusę – suvaidinti atkurtų realių įvykių kadrai. Šiame filme F. Vizbaro siekis itin realistiškai pavaizduoti tai, ką vokiečiams teko patirti Antrojo pasaulinio karo metais, pasiekia tikras aukštumas, jame nėra jokios pramanytos istorijos, jos vietą užima autentiškais dokumentais paremta ir suvaidinta tikra istorija. Frankas Vizbaras mirė 1967 m. kovo 17 d., praėjus vos dviem mėnesiams po to, kai sausio 13 d. įvyko šio filmo premjera Vokietijos televizijos ZDF kanalu. Tai buvo paskutinis režisieriaus indėlis į vokiečių kino ir televizijos filmų istoriją.

---

a Vok. Flucht über die Ostsee – vert. pastaba.

b Cajus Bekker – vokiečių žurnalistas ir rašytojas, kurio tikroji pavardė Hans Dieter Berenbrok, pradėjęs karjerą 1943 m. tarnaudamas Vokietijos kariniame jūrų laivyne, po karo dirbo žurnalistu ir 1953 m. išleido populiarumą pelniusią knygą Kampf und Untergang der Kriegsmarine (liet. Karinio jūrų laivyno kovos ir žlugimas) – vert. pastaba.

c Vok. Flucht übers Meer – vert. pastaba.

Filmas sukėlė daug neigiamų atsiliepimų (išskyrus pabėgėlių spaudą), todėl buvo parodytas tą vienintelį kartą ir dabar, praėjus keturiems dešimtmečiams, jį galima rasti tik archyvuose bei privačiose kolekcijose[52]. Režisieriui, taip labai stengiantis filmą padaryti kuo objektyvesnį, dažniausiai buvo prikišama, kad jame viskas labai netikroviška[53]. Nepaisant dokumentinio stiliaus ir istorijos žinovo konsultacijų, kritikų nuomone, liko praleista daug svarbių faktų, suvaidintų scenų veikėjai ir jų dialogai neva atrodo nenatūraliai stilizuoti ir todėl neįtikina, be to, ir visas filmas esąs panašesnis į komivojažieriaus skleidžiamus gandus nei į rimtą studiją. Atrodo, kad siekdamas autentiškumo F. Vizbaras iš tikro nuėjo per toli. Jis taip pasitikėjo surinktais istoriniais dokumentais, liudininkų parodymais, ekspertais ir visokiomis publikacijomis, kad prarado kritišką požiūrį.

Filme *Pabėgimas per Baltiją* režisierius išplečia ankstesniuose darbuose rodytų istorinių įvykių ribas, jame apžvelgiama ir operacija *Hannibal*, ir nuo 1945 m. sausio 21 iki gegužės 8 d. vykdytas Rytprūsių žmonių evakuavimas, tol, kol Vokietija kapituliavo Rytų fronte. Nors pabėgėlių išgyvenimai žiūrovui pateikiami ir dokumentiniuose kadruose, ir suvaidintose scenose, tačiau jie matomi iš tos perspektyvos, kuri iškyla iš režisieriaus naudojamų istorinių šaltinių, t.y. iš sausumos kariuomenės ir karinio jūrų laivyno karininkų liudijimų. Išskyrus tą vietą, kai sumontuotais dokumentiniais kadrais rodoma, kaip idilišką Rytprūsių ramybę sutrikdo prasidėję žygiai į Lenkiją ir Rusiją ir kaip Rytprūsiai tampa karo veiksmų arena, šiame filme nepaliekama vietos kitam požiūriui, kuris galėtų papildyti karininkų pasakojimus ir atsivėrusias objektyvios istorijos spragas. Pirmoji suvaidinta filmo scena nukelia mus į Ketvirtosios armijos štabą, kur generolas Fridrichas Hosbachas (Friedrich Hoßbach) su savo adjutantu kalbasi apie artėjantį sovietų kariuomenės puolimą ir reiškia susirūpinimą dėl civilių gyventojų bei dėl partijos vadų abejingumo jų

Generolas leitenantas Frydrichas Hosbachas (*Friedrich Hoßbach*).

likimui. F. Hosbachas yra vadinamųjų *Hosbacho užrašų*[a] autorius, kurie įrodo, kad jau 1937 m. kariuomenės vadams buvo žinoma apie grobikiškus Hitlerio planus ir kurie tapo įkalčiais Niurnbergo procese. Karo pabaigoje generolas F. Hosbachas, planuodamas prasiveržimą iš Rytprūsių, pasipriešino vienam Hitlerio įsakymui ir fiureris atleido jį iš pareigų[54]. Taigi filme buvo puiki proga pavaizduoti šį personažą iš kritiškos perspektyvos, tačiau apsiribojama tik jo „herojišku" neklusnumu Hitleriui. Suvaidintoje scenoje, vos F. Hosbachas išsako, ką mano apie partiją, į kambarį įžengia vienas „partietis" ir, pakėlęs ranką, pasisveikina: „Heil Hitler!", o generolas, trumpai stabtelėjęs, ramiai atsako „Labas rytas!" Taigi režisierius pabrėžia, kad F. Hosbachas kitoks nei tas įsitikinęs nacistas. Greitai įsiplieskia ginčas, kuriame susiduria karininko ir nacistų ideologijos pozicijos: kai vienas teigia, kad civilius gyventojus reikia evakuoti, kitas atrėžia, jog „kiekvienas vokietis turi kovoti iki paskutinio šovinio, iki paskutinio kraujo lašo". Per telefono pokalbį filmas nukelia žiūrovą tiesiai į Rytprūsių gauleiterio Ericho Kocho (Erich Koch), uždraudusio evakuaciją, kabinetą. Apsuptas bendražygių E. Kochas aiškina, kad mėginimai bėgti ar evakuotis esąs tikras defetizmas, o baimė, jog rusų kariuomenė puls, niekuo nepagrįsta. Dokumentiniais kadrais tuojau parodoma, kuo ta baimė turėtų būti pagrįsta, ir E. Kochas net grasinimais negali sustabdyti ėmusių bėgti žmonių.

Tokia pradžioje parodyta scenų seka teikia toną visam filmui. Pusė filmo

a Vok. Die Hoßbach-Niederschrift arba Hoßbach-Protokoll – jame Hitlerio adjutantas pulkininkas Frydrichas Hosbachas niekieno nelieptas užprotokolavo 1937 m. lapkričio 5 d. Berlyne vykusį Hitlerio bei svarbiausių vermachto atstovų pasitarimą ir keletą valandų trukusią Hitlerio kalbą, kurioje Hitleris išdėstė savo užsienio politikos bei Vokietijos ekspansijos ir karų planus. Šie užrašai laikomi svarbiausiu įrodymu, kad Hitleris rengėsi grobikiškam karui – vert. pastaba.

Uoste palikti pabėgėlių vaikų vežimėliai.

sudaryta iš suvaidintos scenos bei dialogų, vykstančių kariuomenės štabuose ir bunkeriuose, kuriuose sausumos kariuomenės ir karinio jūrų laivyno karių drąsa bei heroizmas priešinami su partijos funkcionierių ir kariuomenės vadų bailumu bei nekompetentingumu. Vieni realūs Vokietijos karinių pajėgų veikėjai – generolas F. Hosbachas, fregatos kapitonas Leonhardtas (Leonhardt), kapitonas Šultas (Schult) ir viceadmirolas A. Tylė (August Thiele) – aukštinami kaip didvyriai, o kiti, pavyzdžiui, E. Kochas, kurio bailumas ir savanaudiškos piktadarybės užfiksuotos net istoriniuose dokumentuose, išjuokiami. Be to, tokios scenos, kai evakuavimas, kuris buvo vykdomas kariniais tikslais, filme paverčiama heroiška civilių gyventojų gelbėjimo operacija, iškreipia tikrovę. Vaizduojama, kaip vidutinio rango sausumos kariuomenės ir karinio jūrų laivyno karininkai bei paprasti kareiviai kaunasi ne už Hitlerį, o už vokiečių liaudį gelbėdami ją ne tik nuo sovietų, bet ir nuo yrančio, neįstengiančio tvarkytis režimo. Pirmasis po karo tokią įvykių interpretaciją pateikė grosadmirolas Karlas Denicas, o paskui savo pasakojimuose ir pranešimuose ją skleidė visi buvę vermachto kariškiai, taip pat filmo konsultantas K. Bekeris. Gali būti, kad tokiuose tikinimuose yra dalis tiesos. Be abejo, filme rodoma tai, kas vyko, arba panašiai, kas vyko, na, o dialogus, tiesa, teko pramanyti. Tačiau kai nutylima vokiečių kariuomenės veikla prieš mūšį dėl Rytų Prūsijos ir nutylimi jos pirminiai ketinimai gelbėjimo operacijoje, tai filmas sąmoningai ar nesąmoningai padeda kurti mitą apie „švarų vermachtą". Jis žiūrovui palieka įspūdį, kad vokiečių kariuomenė tik norėjo apginti vokiečių tautą nuo rusų keršto, kad vienintelis jos nusikaltimas – tai klaidingas idealistinis pareigos ir ištikimybės tėvynei supratimas. Nors, nerizikuodami prarasti savo statuso, tokie, kaip F. Hosbachas, negalėjo atlikti jokių heroiškų, prieš partiją nukreiptų, veiksmų, filme rodoma, kad 1945 m. vokiečių kariškiai kasdien vykdė mažus žygdarbius. Taip karo laikų kartos vokiečiai suskirstomi į tris nelygias dalis: neva buvo maža grupelė nusikaltėlių, daugybė didvyrių ir milijonai nekaltų aukų, o tai visiškai neatitinka realybės[55].

Tačiau svarbiausia aptarti, kaip šiame filme vaizduojama *Gustloff* tragedija. Pirmasis filmo pusvalandis skirtas parodyti, kaip kovoja F. Hosbachas ieškodamas būdų išgelbėti civilius gyventojus ir vermachto kareivius. Antrojoje dalyje, kuri trunka taip pat 30 minučių, veiksmas perkeliamas į Gdansko įlanką, kur fregatos kapitonas Leonhardtas beviltiškai ieško laivų konvojui per Baltijos jūrą. Šioje dalyje režisierius vėl primena laivo *Wilhelm Gustloff* istoriją, tačiau šįkart taip, lyg ji būtų matoma iš 9-osios saugumo divizijos vyriausiojo štabo, įkurdinto Oksyvijoje.[b] Beje, K. Bekeris savo knygoje, kuria

b Oksyvija (lenk. Oksywie, kašub. Òksëwiô, vok. Oxhöft) – Gdynės miesto dalis. Straipsnio autorius vartoja vokišką pavadinimą Oxhöft – vert. pastaba.

paremtas filmas, tik trumpai pamini *Gustloff* paskandinimą, o F. Vizbaras laivo istorijai filme skiria net 20 minučių. Greta rekonstruotų scenų, vaizduojančių įvykius divizijos štabe, jis montuoja skęstančio laivo kadrus dažniausiai imdamas juos iš savo paties ankstesnio filmo *Gdynę apgaubė naktis*. Šiame filme F. Vizbaras naudojo ištraukas iš nacistų propagandinių kronikų ir, komentuodamas tikslus, kurių buvo siekiama tokiais kadrais, savo kūrinyje jiems suteikė naują prasmę, o šiuo atveju filme *Pabėgimas per Baltiją* režisierius, norėdamas pavaizduoti įvykį, kurio niekas niekada nenufilmavo, cituoja pats save ir montuoja ištraukas iš savo ankstesnio filmo. Toks metodas leidžia ne tik glaudžiai susieti abu darbus, bet kartu ir vokiečių atminties kultūroje stipriau įtvirtinti laivo žūties scenas, sukurtas filmui *Gdynę apgaubė naktis*, jas lyg ir standartizuoti – jos iki dabar rodomos televizijos dokumentikoje, kaip vaizdinė priemonė naudojamos įvairiuose spaudiniuose ar istoriniuose aprašymuose[56]. Tačiau šis metodas kartu reiškia ir tai, kad režisierius naujuoju filmu taip pat radikaliai gręžiasi nuo savo filmo *Gdynę apgaubė naktis*, kaip ir tada, kai, pastarajame sumontavęs nacistų propagandos kadrus, sukosi nuo savo senojo darbo *Petermanas nepritaria*. Po to, kai parodoma, kaip nuskendo *Gustloff* ir pranešama, kiek žuvo žmonių, filme *Pabėgimas per Baltiją* matome sceną, kurioje fregatos kapitonas Leonhardtas pažada daugiau be reikiamos apsaugos į Baltijos jūrą neišleisti nė vieno pabėgėlių laivo, o paskui – 30 minučių trukmės dokumentinių kadrų montažą, kuriuo vaizduojama prabloškianti gelbėjimo operacijos sėkmė, tikras triumfas, nepaliekantis vietos jokioms abejonėms ar kitai nuomonei. Pagrindinis filmo *Gdynę apgaubė naktis* siekis buvo raginimas nepamiršti, kad vokiečių kariškiai taip pat yra nusikaltimo bendrininkai, o filmo *Pabėgimas per Baltiją* – ilgiausiais dramatiniais montažais išryškinti vokiečių civilių gyventojų kančias.

Atrodo, kad filmu *Pabėgimas per Baltiją* F. Vizbaras nusprendė pratęsti savo filmą *Gdynę apgaubė naktis* norėdamas papildyti ir išplėsti jame reiškiamas mintis. Buvo galima tikėtis, kad dokumentiniame filme, pakartojant filmo *Gdynę apgaubė naktis* scenas, bus perimtas ir kritiškas požiūris į jas. Tačiau, kai naujajame darbe vietoj kritinio įsijautimo metodo naudojamas „simpatizuojamojo įsijautimo" metodas[a], kai ankstesniojo filmo veikėjai – dėl karo kalti žmonės – keičiami nelabai įtikinamais didvyrių personažais, nelieka ir kritiško požiūrio. Todėl filme *Pabėgimas per Baltiją* panaudoti vaidybinio filmo kadrai palieka įspūdį, kad tai tėra savo ankstesniojo darbo pašlovinimas, o galiausiai jie silpnina ir kritiško požiūrio galimybes. Šiuo

a Straipsnio autorius vartoja terminą „sympatische Empathie" – vert. pastaba.

dokumentiniu filmu siekiama to paties tikslo, kaip ir K. Bekerio knyga bei kitais, beveik visais operaciją *Hannibal* aprašančiais istoriniais, dokumentiniais ar kultūriniais darbais – parodyti Vokietijos publikai garbingiausią darbą ir įspūdingiausią pergalę, kurių buvo pasiekta per neteisingą, grobikišką ir pralaimėtą karą[57], o kartu netiesiogiai duoti pagrindą visuomenei didžiuotis Vokietijos kariuomene ir vokiečių tauta, nepaisant priekaištų dėl kolektyvinės kaltės[58]. Belieka klausti, ar filmo kūrėjai, parodę „visoje Vokietijos istorijoje didžiausią gelbėjimo akciją", siekė sumenkinti gėdingiausią Vokietijos nusikaltimą žmonijai, tačiau tuo juos būtų galima įtarti, nes filme nė neužsimenama nei apie holokaustą, nei apie kitus vokiečių padarytus nusikaltimus, o tik apie tai, kaip nacistai nusikalto savo tautai[59]. Kaip ir beveik visuose operacijai *Hannibal* skirtuose naratyvuose, taip ir šiame filme vokiečių karių heroizmas gausiai iliustruojamas dokumentais, tačiau nemėginama ironiškai pastebėti, koks jis absurdiškas. Pagrindinė filmo *Gdynę apgaubė naktis* mintis ta, kad daugelis vokiečių buvo pasirengę rizikuoti gyvybe ir karjera dėl kitų savo tautiečių, tačiau liko neveiklūs ar net abejingi susidūrę su kitų žmonių, nepriklausančių tautinei vokiečių bendruomenei, kančiomis[60]. O praėjus septyneriems metams, ši mintis, atrodo, buvo pamiršta. Ją pamiršus, gebama matyti tik binarines priešingybes: didvyrius ir piktadarius arba aukas ir nusikaltėlius. Tenka sutikti, jog paskutiniam F. Vizbaro darbui Antrojo pasaulinio karo tema teisėtai priekaištaujama, kad tai greičiau melodraminis nei dokumentinis kūrinys.

Kodėl režisierius filmuose *Gdynę apgaubė naktis* ir *Pabėgimas per Baltiją* taip, atrodytų, drastiškai keičia požiūrį? Trūkstant biografinių ir mokslinių darbų apie F. Vizbarą, į šį klausimą galima atsakyti tik iš dalies. Kritiškas menininko požiūris į nacistus ir Antrąjį pasaulinį karą susiformavo konfliktuojant su J. Gebelsu, pačiam, vedusiam žydų kilmės moterį, ir jo ministerija, susiduriant su antisemitizmu, o paskui 20 metų gyvenant priverstinėje emigracijoje JAV. Šis kritiškas požiūris geriausiai atsispindi jo filme *Gdynę apgaubė naktis*. Iš kitų režisieriaus darbų matyti, jog paprasto kareivio jis niekada nelaikė tiesiogiai kaltu dėl karo, ir tikrai nemanė, kad jis gali būti atsakingas už holokaustą. F. Vizbaro kritika visada buvo nukreipta prieš nacistus ir prieš karą apskritai. Todėl visai tikėtina, kad, vykstant septintojo dešimtmečio politiniams ir kultūriniams debatams, menininkas norėjo įtvirtinti savo santykinai nuosaikią poziciją[61]. Bet yra ir kitas, dar paprastesnis paaiškinimas, kuris kyla iš režisieriaus darbo stiliaus ir technikos. Daugelis šaltinių liudija, jog F. Vizbaras lyg apsėstas visuose darbuose siekė maksimalaus autentiškumo. Atrodo,

kad, mėginant pavaizduoti tai, ką per Antrąjį pasaulinį karą teko patirti vokiečiams, menininko kritiškas žvilgsnis galiausiai visai ištirpo šitame siekyje ir išėjo taip, lyg autentiško vaizdavimo nebūtų galima suderinti su realistiniu vaizdavimu.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Šiame straipsnyje buvo aptarti trys Franko Vizbaro filmai, žymintys tris skirtingus etapus Vokietijos filmų istorijoje ir režisieriaus biografijoje, sukurti 1937, 1959 ir 1967 metais. Tokiame menininko darbų skerspjūvyje išryškėja nuolatinis realistinio vaizdavimo siekis. Jo vedamas režisierius eksperimentavo su montažo technika, išbandė įvairius dokumentinio filmo metodus – nespalvotąją juostą, komentatoriaus balsą už kadro, konsultacijas su ekspertais, įmontuotus įvykių liudininkų pasakojimus – ir dokumentinius kadrus integravo į suvaidintas scenas. Visus šiuos filmus sieja *Wilhelm Gustloff* istorija, visi trys yra ir tekstų ekranizacijos. Taip vokiečių atminties kultūroje atsirado kūrinių tinklas, kuriame susipina ne tik ta pati istorija, bet ir vaizdas bei tekstas ir kurio svarbiausia jungiamąja grandimi tapo laivo atminimui skirtas filmas

Itališka filmo „Žudynės prie Gdynės" reklama, „taip iltališkai buvo pavadintas filmas „Gdynę apgaubė naktis".

Gdynę apgaubė naktis[62]. Režisieriaus kūrybiniame palikime filmą *Gdynę apgaubė naktis* galima vertinti kaip ankstesnio jo darbo *Petermanas nepritaria* korektūrą, o dokumentinį filmą *Pabėgimas per Baltiją* – kaip filmo *Gdynę apgaubė naktis* papildymą. Į pirmąjį darbą *Petermanas nepritaria* jis montuoja nacistų propagandos kadrus, kai kuriuos iš jų tik kitu tikslu naudoja ir antrajame filme, kuriame sukurtas ir parodytas laivo žūties scenas vėliau ėmė cituoti visa žiniasklaida, bent jau iki 2008 m., kol buvo sukurtas J. Vilsmejerio televizijos filmas *Die Gustloff*.

Šio straipsnio pradžioje buvo daroma prielaida, kad, vaizduojant kare patirtas vokiečių kančias, literatūros kūriniai turi daugiau subalansuotos pasakojimo perspektyvos priemonių, nei, pavyzdžiui, kino filmas. Stebint, kaip nepaprastai sėkmingai režisieriui pavyko tai padaryti filme *Gdynę apgaubė naktis*, matyt, būtų dar teisingiau sakyti, jog tokios įvairiaplanės perspektyvos galimybės meno kūriniuose su fiktyvia istorija yra didesnės, nei tariamai objektyvioje dokumentikoje[63]. Filme *Petermanas nepritaria* rodoma pramanyta istorija, tačiau ji vyksta realiai egzistuojančiame laive, tad akivaizdu, kad filmas yra nacistų diskurso dalis, nes juo propaguojama nacistinė tautinės bendrijos idėja bei nacistinė darbo etika, idealizuojama KdF organizacija. O filme *Pabėgimas per Baltiją* ekranizuojami autentiški tekstai, bet, siekiant dokumentinio stiliaus ir pasitikėjus ekspertais bei amžininkų liudijimais, įvykiai liko pavaizduoti tik iš siauros buvusių vermachto karininkų perspektyvos, nors pateikiami kaip neginčijama tiesa. O filme *Gdynę apgaubė naktis* veiksmas plėtojamas istoriniu, nacistų valdymo laikotarpiu, jame yra ir dokumentinių filmų ištraukų, ir liudininkų pasakojimų, yra ir išgalvota istorija, ir visa tai padeda pateikti nacistų valdymo laikotarpį iš kritinės perspektyvos. Visuose trijuose filmuose susipina faktiniai ir fiktyvūs elementai, tačiau tik filme *Gdynę apgaubė naktis* jų derinys padeda išlaikyti pusiausvyrą vaizduojant skaudžią karo amžininkų patirtį ir jų nusiteikimą, o kartu pripažįstant vokiečių kaltę.

Aptarus filmą *Gdynę apgaubė naktis*, suprantamesnė tampa Vokietijos kino istorija, matyti, kad šis filmas kai kuriais aspektais gali būti pavyzdžiu šiuolaikiniams režisieriams. Dėl dokumentinio kino metodų ir priemonių, dėl kritiško požiūrio ir dėl to, kad čia neišsiverčiama be žydų persekiojimo temos, filmą galima laikyti tiltu, jungiančiu vadinamąjį „tėviškės" ir naująjį vokiečių kiną[64]. Be to, juo įrodoma, jog kino mene taip pat galima kritinė perspektyva. Atskleidęs tiesiogines laivo ir nacistų ideologijos sąsajas, parodęs vokiečių pasyvumą ir dalyvavimą nusikaltimuose režisierius vaizduoja *Wilhelm Gustloff* paskandinimą nemenkindamas vokiečių

kaltės ir į vieną gretą nestatydamas vokiečių kančių su tomis, kurias dėl jų kaltės teko patirti kitiems. Kai per paskutines dvylika filmo minučių matome siaubo ir chaoso scenas laive ir kai laivas nuskęsta, galime suprasti, jog tai atpildas. Tiesa, filme išsamiai neparodomos šio atpildo priežastys, t.y. vokiečių kariuomenės padaryti nusikaltimai Rytuose, o ir vokiečių moterys vaizduojamos kaip nekaltos aukos. Kritinė perspektyva, iš kurios matomi įvykiai filme *Gdynę apgaubė naktis* neprilygsta kritinio įsijautimo metodui, kurį vartoja G. Grasas ar T. Diukers[a], tačiau F. Vizbaro realistinio vaizdavimo siekis pasirodo esąs daug tinkamesnis nei daugelyje šiuolaikinių filmų. Iš šio filmo matyti, kad ir seniau nebuvo nutylimi nei vokiečių nusikaltimai, nei patirtos kančios, tik egzistavo du konkuruojantys diskursai, kuriuose kalbėta arba apie vokiečių aukas, arba apie nusikaltėlius. F. Vizbaras pamėgino šiuos diskursus sujungti į vieną ir, nors jo darbe *Gdynę apgaubė naktis* liko daugiau aukų diskurso, dominavusio šeštajame dešimtmetyje, požymių, šiuo filmu režisierius toli pralenkė savo laiką.

Karo aukos. Pabėgėliai iš Rytų Berlyne. 1945 m.

a Tanja Dückers – vokiečių rašytoja ir žurnalistė, romane Himmelskörper (liet. Dangaus kūnai) aprašiusi *Wilhelm Gustloff* tragediją – vert. pastaba.

PASTABOS

1 Plg. Robert Moeller, War Stories (Berkeley: UCP, 2003); Bill Niven (Hg.), Germans as Victims (Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2006); und Helmut Schmitz (Hg.), A Nation of Victims? (Amsterdam: Rodopi, 2007).

2 Žr. Torben Fischer und Matthias Lorenz (Hg.), Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung" in Deutschland (Bielefeld: Transcript, 2007).

3 Harald Welzer, Sabine Moller und Karoline Tschuggnall, Opa War kein Nazi (Frankfurt a. M.: Fischer, 2002).

4 Pvz., Günter Grass, Im Krebsgang (Göttingen: Steidl, 2002); žr. taip pat Peter Schneider, „Deutsche als Opfer?", in Lothar Kettenacker (Hg.), Ein Volk von Opfern? (Berlin: Rowohlt, 2003), S. 158–165.

5 Pvz., Tanja Dückers, Himmelskörper (Berlin: Aufbau, 2004); siehe auch „Der 8. Mai 1945 und die jüngere Generation", in Tanja Dückers, Morgen nach Utopia (Berlin: Aufbau, 2007), S. 88–94.

6 Plg. Manfred Kittel, Vertreibung der Vertriebenen? (München: Oldenbourg, 2006); und Schneider, „Deutsche als Opfer?".

7 Plg. Barbara Beßlich (Hg.), Wende des Erinnerns (Berlin: Erich-Schmidt, 2006); Laurel Cohen-Pfister und Dagmar Wienröder-Skinner (Hg.), Victims and Peipetrators (Berlin: de Gruyter, 2006); Anne Fuchs, Mary Cosgrove und Georg Grote (Hg.), German Mernory Contests (Rochester and New York: Camden House, 2006).

8 W. G. Sebald, Lufikrieg und Literatur (Frankfurt a.M.: Fischer, 1999).

9 Jörg Friedrich, Der Brand (Berlin: Propyläen, 2002).

10 Plg., kaip argumentuojama šiuose šaltiniuose: Klaus Rainer Röhl, Verbotene Trauer (München: Universitas, 2002); Kettenacker, Ein Volk von Opfern?; Hannes Heer, Vom Verschwinden der Täter (Berlin: Aufbau, 2004); Hannes Heer, Hitler war's (Berlin: Aufbau, 2005); ir Dagmar Barnouw, The War in the Empty Air (Bloomington: IUP, 2005).

11 Žr. Fischer und Lorenz, Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung".

12 Kalbant apie tendencijas suvienytoje Vokietijoje, dažnai minimi du ryškūs siekiai – įveikti praeitį (Vergangenheitsbewältigung) ir perkurti istoriją (Aufarbeitung der Geschichte). Plg. Graham Jackman, „Introduction", German Lift and Letters 57.4 (2004), S. 343–353, žr. taip pat straipsnio autoriaus disertaciją, kurios tikslas – aptarti šiuos du diskursus VDR istorijos kontekste.

13 Straipsnio autorius vartoja terminą „kritische Empathie", kuris šiek tiek kitaip suformulavus yra perimtas iš Helmuto Šmico „Historicism, Sentimentality and the Problem of Empathy", žr. Helmut Schmitz (Hg.), A Nation of Victims?, S. 197–222.

14 Plg. Kettenacker, Ein Volk von Opfern?

15 Plg. diskusiją dėl Ernsto Noltės ir „revizionizmo", žr. Rudolf Augstein (Hg.), Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung (München: Piper, 1995).

16 Plg. diskusiją apie Martiną Walserį, žr. Frank Schirrmacher (Hg.), Die Walser-Bubisdebatte. Eine Dokumentation (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2000).

17 Aleida Assmann tai vadina „baltų dėmių" užpildymu, žr. Aleida Assmann, Generationsidentitäten und Vorurteilsstrukturen in der neuen deutschen Erinnerungsliteratur (Picus: Wien, 2006).

18 Ir šiuo atveju tinkamais pavyzdžiais galima laikyti G. Graso (Im Krebsgang) bei T. Dückers (Himmelskörper) kūrinius.

19 Žr. Stuart Taberner und Karina Berger (Hg.), Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Republic (Rochester: Camden House: Rochester, 2009). Šioje publikacijoje pažymima riba, kai mokslinis diskursas pasisuko nuo nesėkmių aptarimo sėkmės tyrimų link, o grožinė literatūra, leidinio sudarytojų teigimu, taip pasiekė geriausių rezultatų.

20 Ten pat.

21 Ten pat.

22 Uwe Timm, Am Beispiel meines Bruders (München: DTV, 2003).

23 Kiek kitokio požiūrio apie šiuos filmus laikosi Eric Langenbacher, žr. plačiau šios knygos 12-ame skyriuje.

24 Žr. Taberner und Berger, Germans as Victims in the Literary Fiction.

25 August Hinrichs, Petermann fährt nach Madeira (Berlin: Drei-Masken-Verlag, 1936).

26 Žr. filmo Petermann ist dagegen plakatą: Ein Neucophon-Film der TerraFilmkunst (Pressedienst der Terra-Filmkunst, 1937).

27 Hans Michael Brock und Karl Griep, Leinen Los! (Hamburg: Cinegraph, 2006).

28 Žr. Shelley Baranowski, Strength Through Joy (Cambridge: CUP, 2004); ir Kay Hoffmann, „Gemeinschaftsfilme für die Volksgemeinschaft", in Filmblatt 24 (2004), S. 11–23.

29 Žr. Boguslaw Drewniak, Der deutsche Film 1938–1945 (Düsseldorf: Droste, 1987), S. 630–634, 646–650.

30 Žr. Eva Wysbar und Detlef Garz, Hinaus aus Deutschland, irgendwohin (Lengvvil: Libelle, 2000); „Wisbar, Frank", in Ernst Klee (Hg.), Das Kulturlexikon zum Dritten Reich (Frankfurt a. M.: Fischer, 2007); „Wysbar, Frank", in Thomas Kramer (Hg.), Reclams Lexikon des deutschen Films (Stuttgart: Reclam, 1995).

31 Nacht fiel über Gotenhafen (Kinowelt, 2006).

32 Žr., pavyzdžiui, recenzijas leidiniuose: Westdeutsche Allgemeine, 3. März 1960; Bonner Rundschau, 26. November 1960; ir FAZ, 7. März 1960.

33 Tai Hanso Werlės straipsnis, paremtas Joachimo Broko tyrimu. Ir šiame pranešime, ir J. Broko dokumentiniame romane Nackt in den Tod (Wien: Carl Uebetter, 1968) kalbama apie stebėtinai panašų veikėjų trikampį, tačiau atkurdamas daugumą laive vykstančių įvykių režisierius akivaizdžiai remiasi H. Šiono darbais. Žr. interviu žurnale Der Spiegel, 13. Januar 1960, S. 60; ir DVD spaudos apžvalgoje.

34 Žr. Heinz Schön, Die letzte Fahrt der Wilhelm Gustloff (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2008), S. 8.„"

35 Plg. Robert Moeller, „Der Barde des Zweiten Weltkriegs", in Harra Segeberg (Hg.), Das Kino der Bundesrepublik Deutschland als Kulturindustrie (1950–1962) (München: Wilhelm Fink, 2007), S. 337–365.

36 Plg. Helen Wolfenden, „The Representation of the Wehrmacht Soldier in Postwar German Film", in Schmitz, A Nation of Victims?, S. 72–77.

37 Žr. Hoffmann, „Gemeinschaftsfilme für die Volksgemeinschaft".

38 Brock und Griep, Leinen Los!

39 Die Gustloff (Universum, 2008).

40 Plg. Bill Niven, „The Good Captain and the Bad Captain", German Politics and Society 26.4 (2008), S. 82–98.

41 Žr. Heer, Vom Verschwinden der Täter.

42 Plg. Der Spiegel, 4 März 2002.

43 Plg. Akselio Bangerto parašytą šios knygos 11-ąjį skyrių „Nuo „svajonių laivo" iki Titaniko: Wilhelm Gustloff tragedija šiuolaikinėje vokiečių televizijoje" ir kitokią Eriko Langenbacherio interpretaciją 12-ajame skyriuje.

44 Heinrich Böll, Wo warst du, Adam? (München: DTV, 1972).

45 Plg. Bill Niven, „Implicit Equations in Constructions of German Suffering", in Schmitz (Hg.), A Nation of Victims?, S. 197–222.

46 Plg. Ernestine Schlant, The Language of Silence (New York: Routledge, 1999), S. 25–36.

47 Plg. Wolfenden, „The Representation of the Wehrmacht Soldier".

48 Žr. Nacht fiel über Gotenhafen, Pressemappe, DVD.

49 Ankstyvasis feminizmo judėjimas vėliau iširo, nes jo atstovės neigė moterų gebėjimą aktyviai veikti ir moteris laikė bejėgėmis aukomis. Plg. Alison Jaggar, Feminist Politics and Human Nature (Totowa: Rowman and Allanheld, 1983), S. 115.

50 Nors vadinamajame Bergen–Belseno procese baudžiamojon atsakomybėn buvo patrauktos ir moterys, vėliau, iki pat Vokietijos suvienijimo apie moteris „nusikaltėles" buvo nutylima. Žr. Christina Herkommer, Frauen im Nationalsozialismus – Opfer oder Täterinnen? (München: Meidenbauer, 2005); Viola Schubert-Lehnhardt und Sylvia Korch, Frauen als Täterinnen und Mittäterinnen im Nationalsozialismus (Halle: Martin-Luther-Universität, 2006); Kathrin Kompisch, Täterinnen: Frauen im Nationalsozialismus (Köln: Böhlau, 2008); Marita Krauss, Sie waren dabei: Mitläuferinnen, Nutznießerinnen, Täterinnen im Nationalsozialismus (Göttingen: Wallstein, 2008).

51 1967 m. sausio 5 d. K. Bekeris laiške Baltijos tyrinėjimų centro (apie jį žr. daugiau šio leidinio 8-me skyriuje „Suskilusi atmintis? Baltijos tyrinėjimų centras ir Gustlofo žūtis") kontradmirolui Konradui Engelhardtui (Conrad Engelhardt) rašo, kad dėl teisinių priežasčių nebuvo galima nurodyti, kad filmas remiasi jo paties knyga, (laiškas yra valstybiniame archyve, žr. Bundesarchiv Bayreuth, Signatur Ostdoc 4/48). Tačiau svarbiausi veikėjai ir įvykiai filme ir knygoje sutampa, o kuriant filmą, K. Bekeris buvo įdarbintas kūrybos grupės vadovu.

52 1967 m. sausio 30 d. K. Engelhardtas laiške K. Bekeriui skundžiasi, kad filmas kritikuojamas, tačiau nurodo, jog palankių atsiliepimų yra savaitraščiuose Ostpreußenblatt ir Westpreußenblatt bei laikraštyje Schleierzeitung. Žr. Bundesarchiv Bayreuth, Ostdoc 4/48.

53 Žr., pavyzdžiui, recenzijas spaudoje: Süddeutsche Zeitung, 17. Januar 1967; Frankfurter Rundschau, 16. Januar 1967; Westdeutsche Allgemeine, 14. Januar 1967.

54 Žr. Friedrich Hoßbach, Zwischen Wehrmacht und Hitler (Wolfenbüttel: Wolfenbütteler Verlags-Anstalt, 1949).

55 Žr. Raul Hilberg, Perpetrators. Victims. Bystanders (New York: HarperCollins, 1992); Christopher R. Browning, Ordinary Men (New York: Harper, 1993); Daniel Jonah Goldhagen, Hitler's Willing Executioners (New York: Vintage, 1997); Heer, Vom Verschwinden der Täter.

56 Filmo vaizdai naudojami ir televizijos ZDF produkcijoje, ir H. Šiono knygų iliustracijai.

57 Šį tikslą formuluoja Volfgangas Brumas (Wolfgang Bruhm) iš ZDF 1967 m. vasario 3 d. laiške Konradui Engelhardtui. Žr. Bundesarchiv Bayreuth, Ostdoc 4/48.

58 Žr. Fritz Brustat-Naval, Unternehmen Rettung (Herford: Koehler, 1970); Ernst Fredmann, Sie kamen übers Meer (Düsseldorf: Staats- und Wirtschaftspolitische Gesellschaft, 1971).

59 Ten pat.

60 Tik vienoje knygoje minimas kontaktas su koncentracijos stovyklos kaliniais, žr. Egbert Kieser, Danziger Bucht 1945 (Gütersloh: Bertelsmann Lesering, 1970).

61 Paskutiniai keturi F. Vizbaro filmai buvo rodomi ir per televiziją, t.y. tą pačią žiniasklaidos priemonę, kurią pirmiausia naudojo jaunieji Naujojo vokiečių kino režisieriai. Galbūt taip F. Vizbaras norėjo parodyti, kad nepritaria pradinėms šio judėjimo tendencijoms?

62 O šio diskursų tinklo centro branduolį sudaro H. Šiono atsiminimų knygos.

63 Iš tikro ir istorines knygas galima taip pat kritiškai analizuoti kaip vaidybinius bei dokumentinius filmus. Žr., pavyzdžiui, diskusijas dėl šių leidinių: Jörg Friedrich Der Brand, in Niven, Germans as Victims ir Schmitz, A Nation of Victims?

64 Plg. Moeller, „Der Barde des Zweiten Weltkriegs".

08 SKYRIUS

Bill Niven

SUSKILUSI ATMINTIS?
BALTIJOS JŪROS TYRINĖJIMŲ CENTRAS IR LAIVO *WILHELM GUSTLOFF* ŽŪTIS

Praėjusio amžiaus šeštajame dešimtmetyje vadinamoji „Šyderio komisija"[a] tyrė, kaip vokiečiai traukėsi ir kaip jie buvo tremiami iš Rytų Europos. Pastaraisiais metais šios komisijos veiklą istorikai visapusiškai aptarė[1]. O darbai, kuriuos septintajame dešimtmetyje vykdė Baltijos jūros tyrimų centras[b] – tyrimai, kaip vokiečiai traukėsi jūros keliais, liko neįvertinti. Šiame skyriuje analizuojama federalinio archyvo filialų, esančių Bairoite, Freiburge ir Koblence, medžiaga ir siekiama paviešinti tai, kas visuomenei iki šiol buvo mažai žinoma. Taip pat parodoma, jog būtent *Gustloff* tragedijos tema kėlė daugiausia diskusijų tarp šio projekto dalyvių, pirmiausia tarp buvusio korvetės kapitono Vilhelmo Cano (Vilhelm Zahn) ir buvusio finansininko padėjėjo Heinco Šiono (Heinz Schön) – abiejų *Gustloff* tragedijos liudininkų. Galiausiai tyrimų centro darbas žlugo. Tačiau dabar *Gustloff* tema, t.y. laivo žūtis ir masinės žmonių mirtys, visuomenei puikiai žinoma, o iš esmės sėkminga operacija *Hannibal*, per kurią karo pabaigoje per Baltijos jūrą buvo evakuota beveik pusantro milijono žmonių[2], liko kone pamiršta.

Baltijos jūros tyrimų centras įkurtas 1963–1964 metais. Jam buvo keliamas tikslas – surinkti „dokumentinę medžiagą istoriografijai apie tai, kaip per paskutines šimtą karo dienų karinio ir prekinio jūrų laivyno laivais buvo transportuojami pabėgėliai, sužeistieji ir kareiviai"[3]. Projektą vykdė Liuneburgo Rytų akademijos[c] darbuotojai H. fon Kranhalsas (Hanns von Krannhals) ir K. H. Germanas (Karl Heinz Gehrmann)[4], už renkamą medžiagą buvo atsakingas atsargos kontradmirolas Konradas Engelhardtas

a Teodoras Šyderis (Theodor Schieder, 1908–1984) – žinomas vokiečių istorikas, vadovavęs projektui, kuriame buvo renkami ir tiriami dokumentai, susiję su vokiečių trėmimu iš Rytų Europos (vok. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmittel- und Osteuropa in den Jahren 1945 bis 1948) – vert. pastaba.

b Vok. Forschungsstelle Ostsee – vert. pastaba.

c Vok. Ostakademie – 1951 m. Liuneburge įkurtas mokslinių tyrimų ir politinio švietimo centras, kuriame tiriami XX a. Vokietijos santykiai su Rytų ir Vidurio Europos kaimynais – vert. pastaba.

(Conrad Engelhardt), kuris 1944–1945 metais buvo vermachto jūrų transporto vadas ir atsakingas už laivų koordinavimą gelbstint pabėgėlius iš Rytų. Dauguma tyrėjų projekte dirbo visuomeniniais pagrindais: be K. Engelhardto, rinkusio duomenis apie gelbėjimo akcijoje dalyvavusius prekinius laivus, profesorius iš Bonos Valteris Hubačas (Walther Hubatsch) tyrė karinius ir politinius įvykius prieš gelbėjimo akciją, flotilės admirolas Adalbertas fon Blankas (Adalbert von Blanc) rinko duomenis apie karinių laivų dalyvavimą gelbėjimo akcijoje, Heincas Šionas – apie paskandintus prekinius laivus. Iki 1966 m. rugsėjo „Engelhardto biuro" veiklą finansiškai rėmė Vokietijos bendrųjų reikalų ministerija[a]. Tačiau iki jau minėto rugsėjo dar nebuvo surinkta visa informacija – iš dalies ir todėl, kad Londono admiralitetas svarbius vokiečių karinio jūrų laivyno dokumentus Freiburgo kariniam archyvui perdavė tik septintojo dešimtmečio viduryje[5], kai K. Engelhardto komanda jau neturėjo finansavimo[6]. Taigi nuo 1967 m. projektas buvo atiduotas Vokietijos Rytų akademijai ir ten dirbantis istorikas H. fon Kranhalsas, remdamasis jau turimais, K. Engelhardto pateiktais dokumentais ir tyrimu ėmė rengtis juos publikuoti knygoje[7].

Tačiau projektas greitai įstrigo. K. Engelhardtas, kuris buvo pasirengęs ir toliau aktyviai dirbti kad ir be finansinės pagalbos, su H. fon Kranhalsu nesutarė. H. fon Kranhalsui darbas su K. Engelhartu taip pat „neteikė džiaugsmo"[8], be to, jis teigė, kad didelė dalis K. Engelhardto pateiktų rankraščių „stiliaus ir turinio požiūriu netinkami", kad juose „tiek daug iškreiptų situacijų, kai kurių neteisingų paprasčiausių istorinių, karinių bei juridinių žinių, kad [...] iš tikro nebūtų galima palikti nė vieno sakinio"[9]. Pasak H. fon Kranhalso, tarp K. Engelhardto ir A. fon Blanko taip pat būta įtampos, kuri kilo ne dėl „dalykinio nuomonių skirtumo", o veikiau dėl „gilios asmeninės antipatijos"[10]. Kita vertus, K. Engelhardtui atrodė, kad Rytų akademija iš dalies prisidėjo prie to, jog 1966 m. projekto finansavimas buvo nutrauktas, nes akademija neva buvo „neteisingai nustačiusi projekto baigimo datą"[11]. Jis suprato, kad dabar mėginama atsikratyti jo paties ir H. Šiono bendradarbiavimo[12]. Reikalo nepagerino ir tai, kad daktarui H. fon Kranhalsui nuo 1966 m. rudens teismo sprendimu buvo uždrausta naudoti aristokratišką kilmę žymintį žodį „fon". Vokietijos bendrųjų reikalų ministerijos nuomone, šis teismo sprendimas labai pakenkė H. Kranhalso įvaizdžiui „tarp mokslininkų ir kolegų"[13]. 1968 m. H. Kranhalsas susirgo, todėl, žinoma, tolesnis projekto darbas dar labiau sulėtėjo[14]. Kai 1970 m. H. Kranhalsas mirė, darbas turint tikslą parengti Rytų akademijos sumanytą surinktų duomenų publikaciją,

a Vok. Ministerium für Gesamtdeutsche Fragen – vert. pastaba.

apskritai sustojo. Situacija dar pablogėjo, kai 1969 m. Vokietijos bendrųjų reikalų ministerija buvo reorganizuota į Vokietijos vidaus tarpusavio ryšių ministeriją[b]. Tai reiškė kur kas daugiau nei pavadinimo pakeitimą – nuo 1970 metų iš Vokietijos politinio akiračio vis labiau tolo buvusių rytinių vokiškų žemių, atsidūrusių anapus VDR, istorija. 1972 m. K. Engelhardtas, kalbėdamas su H. Šionu, išsakė nuogąstavimą: naujajai SPD-FDP vyriausybei[c], pradėjusiai vykdyti „naujai orientuotą Rytų politiką, [...] rengiama dokumentacija bus nereikalinga"[15].

Pirmaisiais septintojo dešimtmečio metais, kai tik prasidėjo darbai šiame projekte, iš to daug tikėtasi. Projekto dalyviai matė aiškų tikslą – reikia užpildyti tyrinėjimų spragą. Tiesa, daug dokumentų, liudijančių apie tai, kaip vokiečiams teko bėgti ir kaip jie buvo tremiami iš namų, jau buvo surinkusi Teodoro Šyderio komisija[16], bet Baltijos jūros tyrinėjimų centro darbuotojų nuomone, trūko išsamios informacijos

Artėjant sovietų kariuomenei paskutiniai pabėgėliai palieka savo namus Rytų Prūsijoje.

apie operaciją *Hannibal*, pasak jų, T. Šyderio tyrimai atvedė „tik iki Baltijos jūros kranto, iki krovos krantinių ir užsibaigė"[17]. Dabar reikėjo tirti toliau. Vienas svarbiausių projekto iniciatorių, Vokietijos bendrųjų reikalų ministerijos skyriaus vedėjas Frydrichas fon Canas (Friedrich von Zahn) 1964 metais pareiškė „tvirtai nusprendęs padaryti viską, kad ateityje atsirastų daug daugiau tokio pobūdžio dokumentinės medžiagos, kuri parodytų, kad naujausioje vokiečių istorijoje neapsiribojama tik

b Vok. Ministerium für innerdeutsche Beziehungen – vert. pastaba.

c 1969 m. Vokietijoje vyriausybę suformavo socialdemokratų (vok. Sozialdemokratische Partei Deutschlands, sutr. SPD) ir liberalų (vok. Freie Demokratische Partei, sutr. FDP) koalicija – vert pastaba.

Eichmano[a] ir Aušvico bylų tyrimo medžiaga"[18]. Tai reiškia, jog buvo užsimota surinkti dokumentinę medžiagą apie karo pabaigoje vykusį pabėgėlių gelbėjimą jūros keliu, kad būtų galima šiek tiek sušvelninti tariamą vokiečių „nusikaltėlių" įvaizdį. Planuojamos dokumentikos įvadiniame žodyje 1968 metais vykusi gelbėjimo akcija, kai prekiniais ir kariniais laivais buvo išgelbėta apie du milijonai žmonių, apibūdinama kaip „humanitarinis veiksmas", teigiama, jog pačioje karo pabaigoje neva svarbiausia reikėję „veikti išmintingai, vadovautis nebe politika, o žmogiška atjauta ir gailestingumu". Pabėgėlių gelbėjimą, esą, reikėtų netgi „priskirti prie didžiųjų žmonijos humanitarinių žygdarbių"[19]. Akivaizdu, kad tyrinėjimų projekto tikslas buvo teigiamai apibūdinti Vokietijos karinį jūrų laivyną, o kartu ir visas Vokietijos ginkluotąsias pajėgas. Taip turėjo atrodyti, kad naujai suformuotas bundesveras[b] jau turi humanitarinių gelbėjimo operacijų tradiciją. Teigiamai vaizduojant buvusį Trečiojo reicho karinį jūrų laivyną, kuris tariamai, „gelbėjo žmones nuo sovietų", siekta pabrėžti ir tai, kad 1956 m. suformuotas tuometinis karinis jūrų laivynas tinka atlikti gynybines funkcijas Baltijos jūroje, jei, pavyzdžiui, kiltų karas tarp NATO ir Sovietų Sąjungos[20]. Pirmiausia projekto dalyviams rūpėjo išryškinti prekinio laivyno vaidmenį gelbėjimo operacijoje ir parodyti sėkmingą prekinio bei karinio laivyno bendradarbiavimą evakuojant pabėgėlius ir sužeistus kareivius[21]. Nors iš pradžių projekte numatyta, kad bus tiriamas ne tik pabėgėlių, bet ir koncentracijos stovyklų kalinių bei vokiečių kareivių transportavimas, vėliau buvo akcentuojama tik pabėgėlių gelbėjimo akcija. Matyt, pabūgta, kad tyrimas atrodys labai tendencingas – juk kareiviai buvo transportuojami tik tam, kad galėtų vėl kariauti kitoje vietoje. O koncentracijos stovyklų kaliniams, kurie ir prieš transportavimą, ir jo metu, ir po to buvo nelaisvi, toks pergabenimas jūra tikrai nebuvo joks „gelbėjimas". Nusprendus pavaizduoti humaniškai veikiantį karinį jūrų laivyną ir auka tapusią, bėgančią vokiečių tautinę bendruomenę, kuri iš tikro buvo ne tik rusų, bet ir nacistų, kurie per vėlai leido žmonėms evakuotis, auka, – į šias detales nesigilinta.

Tai, kad šio tyrinėjimų projekto rezultatai nebuvo publikuoti ir neturėjo oficialios paramos, kaip nutiko, pavyzdžiui, dėl T. Šyderio dokumentacijos, lėmė ne tik anksčiau minėtos priežastys. Darbą nuo pat pradžios sunkino projekto dalyvių tarpusavio

a Vok. Eichmann-Prozess – 1961 m. balandžio 11 d. Jeruzalėje vykęs buvusio oberšturmbanfiurerio („vyresniojo šturmo dalinio vado) Adolfo Eichmano teismas. A. Eichmanas buvo paskelbtas kaltu už milijonus nužudytų žydų ir pakartas. Sudeginus jo kūną, pelenai išbarstyti Vidžiamio jūroje, kad neliktų jokio kapo – vert. pastaba.

b Vok. Bundeswehr – Vokietijos ginkluotosios pajėgos, organizuota ginkluota struktūra šalies suverenumui nuo kitų šalių karinės agresijos ginti. Įkurtos 1955 m. Pavadinimą Bundeswehr pasiūlė buvęs vermachto generolas (Hasas fon Mantoifelis) – vert. pastaba.

konkurencija. Iš pradžių manyta, kad projekte kartu dirbs tremtinių sąjungos kultūros skyrius, K. Engelhardtas ir Liuneburgo Rytų akademija. Buvo nutarta, kad visa surinkta medžiaga bus pateikta Rytų akademijai įvertinti. Tačiau tremtinių sąjungos referentas, tyrinėjęs karinio jūrų laivyno istoriją Jochenas Brenekė (Jochen Brennecke) drauge su fregatos kapitonu Šmalenbachu (Schmalenbach)[22] rašė knygą ta pačia tema, todėl, kai atėjo laikas, nenorėjo atiduoti akademijai savo surinktos medžiagos[23]. Galiausiai jis tremtinių sąjungai pranešė neva ta medžiaga pavogta, kai kažkas įsilaužė į jo automobilį, pastatytą stovėjimo aikštelėje. K. Engelhardtas tuo paaiškinimu nebuvo linkęs tikėti[24]. 1965 m. birželio mėnesį tremtinių sąjunga atleido J. Brenekę iš darbo. Pasak K. Engelhardto, jei J. Brenekė būtų mėginęs išleisti knygą, kurioje tikėjosi panaudoti tą medžiagą, surinktą federalinėmis lėšomis, tai tremtinių sąjunga ir Rytų akademija bei Vokietijos bendrųjų reikalų ministerija būtų pateikusi jam ieškinį teisme reikalaudama knygą uždrausti[25]. Darbui gerokai trukdė ir tai, kad nebuvo veiksmingo bendradarbiavimo tarp Baltijos jūros tyrimų centro ir kitų institucijų, tiriančių tą pačią temą. Tiksliau sakant, beveik visai nebendradarbiauta. Laiške grosadmirolui K. Denicui (Karl Dönitz) K. Engelhardtas skundėsi, jog niekas jo neinformavo, kad rašytojas marinistas H. D. Berenbrokas (Cajus Bekker)[c] ir režisierius F. Vizbaras šia tema kuria filmą. K. Engelhardtas bandė H. D. Berenbroką įkalbėti filme dėti bent nuorodą apie Baltijos jūros tyrinėjimų centro veiklą, tačiau nujautė, kad šis „iš konkurencinių paskatų" tikriausiai to nepadarys[26]. Iš tikro – H. D. Berenbrokas atsakė, kad dėti tokią nuorodą jau tiesiog per vėlu[27]. Tuo metu K. Engelhardto santykiai su H. Šionu ir A. fon Blanku darėsi dar sudėtingesni, jis jautėsi Rytų akademijos neįvertintas ir nusprendė pats išleisti knygą gelbėjimo Baltijos jūra tema. H. Šionas tuo metu dirbo rengdamas savo knygas. Taigi trys likę Baltijos jūros tyrinėjimų centro bendradarbiai triūsė beveik atskirai.

Tyrinėjimų centrui problemų kėlė ir *Gustloff* tragedijos tema. Kaip jau minėta, H. Šionui šiame centre buvo patikėta rinkti ir tirti dokumentus apie evakuacijai vykstant priešo paskandintus laivus. Tai buvo logiška. Juk būtent H. Šionas jau daugelį metų tyrinėjo šią temą, tiesa, anksčiau tik laisvalaikiu, nes dirbo Herfordo turizmo informacijos centro direktoriumi. H. Šionas pats patyrė *Vilhelmo Gustlofo* tragediją, kai dirbo laive finansininko padėjėju. Dar prieš karo pabaigą jis, smarkiai

c Vok. Hans Dieter Berenbrok – vokiečių žurnalistas ir rašytojas, pasirašinėjęs pseudonimu Cajus Bekker, pradėjo karjerą 1943 m. tarnaudamas Vokietijos kariniame jūrų laivyne, po karo dirbo žurnalistu ir 1953 m. išleido populiaria tapusią knygą *Kampf und Untergang der Kriegsmarine* (liet. „Karinio jūrų laivyno kovos ir žlugimas" – vert. pastaba.

nukentėjęs laivui skęstant, pradėjo rinkti informaciją apie *Gustloff* paskandinimą. Tai darė iš dalies ir todėl, kad galėtų nusiraminti pats ir apie savo priblokiančius išgyvenimus laive papasakoti kitiems. Po karo H. Šionas savo lėšomis įkūrė *Gustloff* archyvą ir apie laivą ištikusią tragediją rašė straipsnius į laikraščius ir žurnalus. Savaitraščio *Heim und Welt*[a] užsakymu 1949 metais jis parašė trijų dalių pasakojimą apie tai, ką jam teko patirti, kai nuskendo *Gustloff* ir – kaip pats teigia – taip padidino žurnalo tiražą nuo 80 000 iki 150 000, o vėliau – iki 200 000 egzempliorių. Po šios publikacijos H. Šionas gavo apie 1500 skaitytojų laiškų. Jam rašė ir katastrofą išgyvenę žmonės, tad, siekdamas pagilinti savo žinias, sudarė skaitytojams skirtas anketas. Vėliau žurnale *Heim und Welt* H. Šionas publikavo antrą straipsnių seriją apie *Gustloff* tragedijos liudininką Franką Michaelį Fraimiulerį (Frank-Michael Freymüller)[28] ir gavo dar daugiau skaitytojų laiškų, o 1952 metais *Gustloff* žūties tema išleido knygą[29]. Vėliau prasidėjo bendras darbas su Franku Vizbaru kuriant filmą *Gdynę apgaubė naktis*, o 1960 m. išėjo dar viena H. Šiono knyga, skirta *Gustloff* temai[30]. Taip H. Šionas kūrė literatūrinį paminklą visoms *Gustloff* tragedijos aukoms. Tačiau dėl *Gustloff* ir kitų laivų paskandinimo liko neatsakytų klausimų, todėl H. Šionas savo tyrimus tęsė toliau. Supratęs, kad ne visi jo darbo rezultatai galės būti panaudoti Baltijos jūros tyrimų centro planuojamoje dokumentikoje[31], H. Šionas planavo kitas knygas laivo žūties tematika išleisti savarankiškai – tai buvo planai, kuriuos jis realizavo tik 1980-aisiais.

K. Engelhardto ir H. Šiono bendradarbiavimą gerokai sunkino ir sudėtingi paties H. Šiono ir kapitono Vilhelmo Cano (Vilhelm Zahn), kuris laive *Gustloff* buvo atsakingas už karinį transportą, tarpusavio santykiai. Įtampos tarp jų būta ir anksčiau. H. Šiono teigimu, V. Canui labai nepatikusi jo knyga *„Der Untergang von „Wilhelm Gustloff"*[b] .Kai 1952 m. knyga buvo išspausdinta, V. Canas parašė H. Šionui laišką ir kritikavo jo darbą, priekaištaudamas, jog knygoje neteisingai aiškinami įvykiai, ypač tie, kurie esą svarbūs „kaltės klausimu"[32]. 1964 m., kai buvo sukurtas ir pradėjo veikti Baltijos jūros tyrinėjimų centras, V. Canas, rašydamas laišką K. Engelhardtui, išsakė daug nepasitenkinimo H. Šionu. Šis, 1964 m. spalio 9 d. rašytas, laiškas, deja, dingo. Bet yra išlikęs H. Šiono laiškas V. Canui, rašytas 1966 metais sausio 13 d., kuriame atsakoma į jam išsakytus priekaištus. Laiške H. Šionas ryžtingai atmeta V. Cano kaltinimus, neva, jis mėginęs „visą kaltę dėl laivo žūties suversti kariniam jūrų laivynui (ar karinio transporto vadovybei)". Be to, H. Šionas rašė, kad V. Canas neteisingai jį kaltina pelno

a Liet. Namai ir pasaulis – nuo 1948 m. Hanoveryje leidžiamas savaitraštis – vert. pastaba.
b Liet. „Kaip paskendo „Wilhelm Gustloff" – vert. pastaba.

siekimu ir pats pateikė V. Canui klausimų[33]. Supratęs, jog K. Engelhardtas parodė H. Šionui jo rašytą asmeninį laišką, ir dėl to suglumęs V. Canas vėl rašė K. Engelhardtui ir priekaištavo, jog šis nėra vertas pasitikėjimo, o paskui vėl skundėsi H. Šionu, kuris, pasak jo, laive buvęs tik „civilinės komandos narys", priklausęs „priešingai laivo pusei nei kariškių komanda" ir todėl esąs „naivus"[34]. V. Canas neatsakė H. Šionui į jau minėtą laišką, o atsakymus į H. Šiono pateiktus klausimus dėl *Gustloff* žūties pasiuntė K. Engelhardtui[35]. Prieš visą šį konfliktą K. Engelhartas buvo mėginęs atkalbėti H. Šioną nuo idėjos rašyti tiesiai pačiam V. Canui, teisintis ir pateikti jam klausimų, K. Engelhartas siūlė verčiau netiesiogiai komunikuoti per buvusį 9-osios saugumo divizijos vadą Adalbertą fon Blanką. K. Engelhardtas tada taip pat rašė H. Šionui, kad A. fon Blankui patikėta tirti *Gustloff* temą, ir H. Šionas dėl to labai nustebo. Juk anksčiau buvo sutarta, kad *Gustloff* temą nagrinės būtent jis[36]. Nėra tikrai aišku, kurią pusę palaikė K. Engelhardtas Vilhelmo Cano ir Hainco Šiono konflikte, bet kitiems žmonėms ne kartą išsakytos jo pastabos apie H. Šioną leidžia spręsti, jog K. Engelhardto nusistatymas H. Šiono atžvilgiu buvęs labai arogantiškas. Laiške Robertui Heringui, vieno iš laivų, gelbėjusių *Gustloff* keleivius, kapitonui, jis rašė, kad „tas žmogus, Šionas" esąs jam „ [...] ne ypač simpatiškas", nors ir vertinąs jo bendradarbiavimą. K. Engelhardtas keletą kartų pabrėžė, jog H. Šionas per laivo katastrofą patyrė fizinių ir moralinių traumų, todėl jį, esą, reikėtų vertinti kiek kitaip, nei atrodo iš pradžių. Pasak K. Engelhardto, būtent iš H. Šiono laiškų esą matyti, kad jis yra „tik mažas žmogelis", kuris dabar tikriausiai „nepaprastai didžiuojasi", nes tapo „Herfordo miesto savivaldybės transporto skyriaus direktoriumi ir miesto teatro darbuotoju"[37]. Jau minėtame laiške R. Heringui jis kaltina H. Šioną, jog pokario metais jis tiesiog „bombardavo" spaudą savo straipsniais norėdamas „tik pasipinigauti". K. Engelhardtas davė ir kitiems vertinti H. Šiono parašytas knygas apie *Gustloff* tragediją[38], o pats priekaištavo jam dėl „daugybės klaidų", ypač pirmojoje knygoje,

Heincas Šionas.

ir viename iš laiškų rašė, kad H. Šiono knygos esančios „šiaip ar taip tendencingos"[39].

Arogantišką kapitono V. Cano ir atsargos kontradmirolo K. Engelhardto elgesį su buvusiu finansininko padėjėju H. Šionu, matyt, galima paaiškinti kariniu hierarchiniu mąstymu – jų supratimu, H. Šionas buvo „žemesnio rango" nei jie. Prie to reikėtų pridėti ir faktą, kad K. Engelhardtas buvo jūrų transporto vadovas, V. Canas – vienos povandeninio laivyno mokomosios divizijos korvetės kapitonas, taigi abu tarnavę vermachte, o H. Šionas – prekiniame laivyne. Taigi, V. Cano žodžiais tariant, jis priklausė būtent „priešingai pusei". Šios dėl žmogiškų silpnybių kilusios įtampos ir su jomis susijusios diskusijos „kaltės klausimu" rodo, kad (buvę) karinio ir prekinio laivyno atstovai ne visada vieni kitiems buvo draugiški. Iš to, kas vyko prieš *Gustloff* paskandinimą, taip pat matyti, kad, vykdant gelbėjimo darbus karo pabaigoje, efektyvaus ir sklandaus karinio ir prekinio laivyno bendradarbiavimo anaiptol nebuvo, atsirado trikdžių ir pačiame kariniame laivyne. Tai ryškėja mėginant išsiaiškinti, „kas kaltas", ir formuluojant vieną bendrą „kaltės klausimą".

Viena iš nelaimės priežasčių buvo ta, kad antrosios povandeninių laivų mokomosios divizijos vadas kapitonas Neicelis (Neitzel) 1945 m. sausio 30 d. leido *Gustlofui* išplaukti nelaukiant tinkamos palydos, kurią turėjo sudaryti devintoji apsaugos divizija. Buvo nuspręsta, kad *Gustlofą* lydės tik du povandeninių laivų

Wilhelm Gustloff nudažytas pilkšva jūros spalva, priekiniame plane torpednešis *Löwe,* turėjęs lydėti jį evakuojant pabėgelius iš Rytų Prūsijos –1945 m.

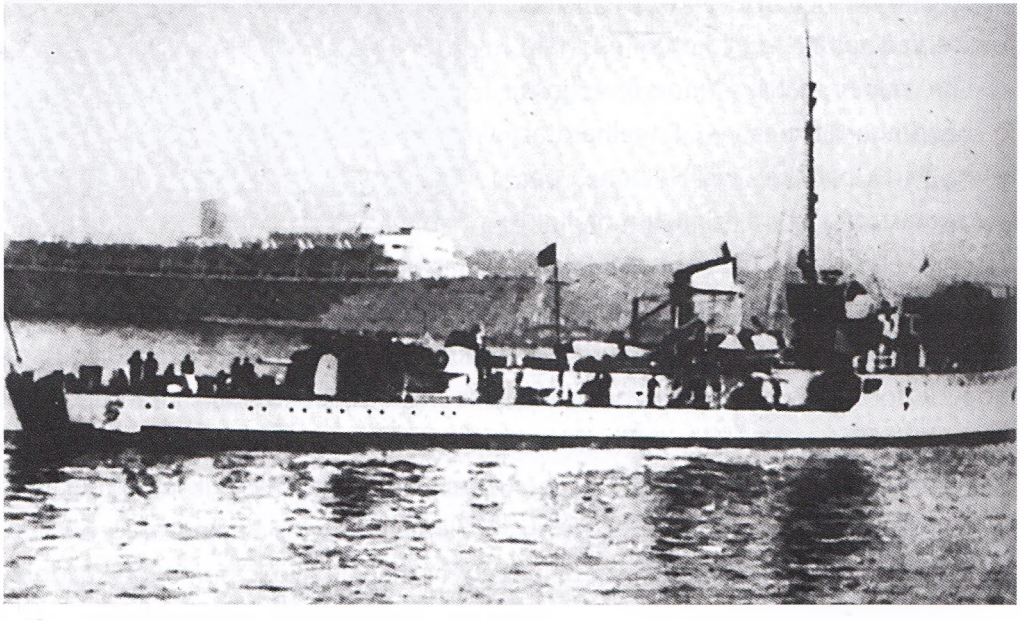

flotilės paskirti laivai, o galiausiai *Gustloff* liko lydimas tik vieno, torpedinio laivo *Löwe*, nes antrasis sugedo. Be to, pačiame *Gustlofe* kompetencijos buvo paskirstytos neaiškiai: V. Canas buvo karinio transporto vadovas laive, o laivo kapitonas – F. F. Peterzenas iš prekinio jūrų laivyno. Neaišku, kuris kuriam buvo pavaldus, kur iš tikro baigėsi V. Cano atsakomybė – juk jis turėjo savo povandeninių laivų karius išgabenti į Vakarus. Neaišku, ar F. Peterzenas tikrai turėjo teisę vesti laivą, jei jis, kaip daugelis teigia, buvo paleistas iš britų nelaisvės su sąlyga, kad daugiau nevaldys jokio laivo[40]. Tiesa, pats V. Canas tikino, kad tarp jo ir F. Peterzeno jokių kivirčų dėl kompetencijos nebuvo, tačiau pripažino laive tarp „civilių komandos ir karininkų" tvyrojus „įtampą"[41]. Yra ir daugiau neaiškumų. Kodėl laivas plaukė būtent tokiu maršrutu ir būtent tokiu greičiu? Kodėl laivas neplaukė zigzagų kursu? Ar tikrai buvo būtina gavus radijo pranešimą apie artėjantį minų ieškotojų junginį, įjungti signalines šviesas? Ir svarbiausia – kas priėmė sprendimus? F. Peterzenas? V. Canas? Ar abu kartu? Ar kartu sprendė ir prekybinio laivyno kapitonai Heincas Veleris (Heinz Weller) bei Karlas Heincas Keleris (Karl-Heinz Köhler), ar jų tiesiog niekas neklausė? Ar buvo vienas kitam prieštaraujančių įsakymų?

Visus šiuos ir kitus su laivo žūtimi susijusius klausimus H. Šionas aiškinosi itin pedantiškai. Pirmojoje knygoje apie *Gustloff* paskandinimą klausimui „kas kaltas" jis skyrė dar palyginti nedaug dėmesio ir rašė tik apie sprendimą leisti *Gustlofui* išplaukti be palydai numatyto laivo *Hansa*[42]. Tačiau antrojoje knygoje konvojavimo klausimui skirta jau daugiau vietos[43]. Antrojoje knygoje H. Šionas svarsto, kodėl buvo pasirinktas būtent toks kelionės maršrutas ir kodėl nuspręsta įjungti signalines šviesas[44]. Dar 1965 m. pradžioje H. Šionas V. Canui buvo surašęs nemažai klausimų, bet išsiuntė juos tik 1966 m., pabrėždamas, kad jų jokiu būdu negalima laikyti „tardymu" ar kaltinimu, „jie tik labai svarbūs būtent šiam klausimų ratui"[45]. Pasak H. Šiono, svarbu dabar ne ieškoti kaltųjų, bet „vien tik" paaiškinti „*Gustloff* tragedijos aukoms bei jų artimiesiems, taip pat ir visuomenei, kad visi suprastų, jog buvo padaryta viskas, kas įmanoma žmonių jėgoms siekiant *Gustloff* tragedijai užbėgti už akių"[46]. Visi skaičiusieji H. Šiono knygas apie laivą *Gustloff* – ankstesnes ar vėlesnes, kurios išėjo 1980 m. ir 1990 m. – gali patvirtinti, kad jis stengiasi kuo tiksliau rekonstruoti įvykių grandinę ir vengti skubotų kaltinimų. Priešingai nei V. Canas, H. Šionas neskuba teisti sovietinio povandeninio laivo kapitono, nes „*Gustloff* per paskutinę kelionę neabejotinai buvo karo zonos vandenyse" ir „plaukė ne su Raudonojo Kryžiaus vėliava, tad jį buvo galima laikyti karo laivu". H. Šionas rezumavo: „Kad ir

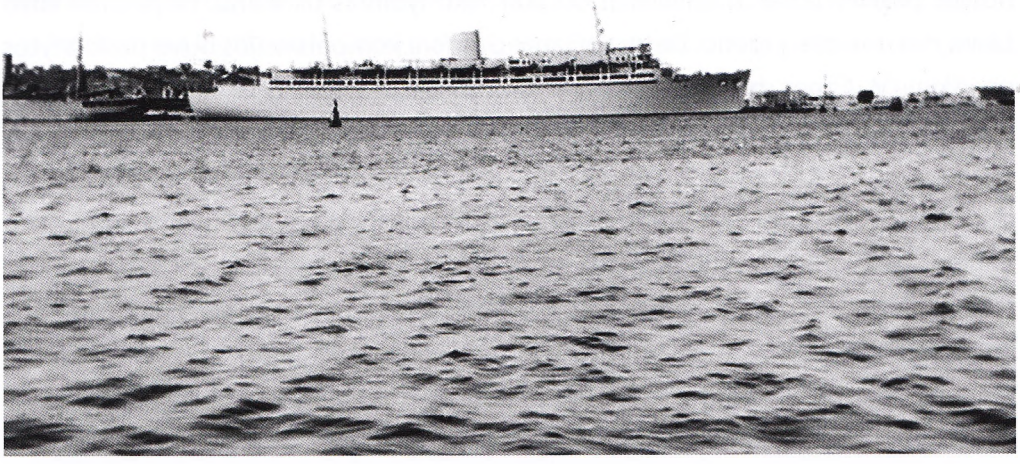

Wilhelm Gustloff Gdynėje (*Gotenhafen*).

kaip žiauriai tai skambėtų – sovietų šūvis buvo tikrai legalus"[47]. Tačiau jo laiškuose kartais galima rasti pastebėjimų, jog 2-oji povandeninių laivų mokomoji divizija ir, ypač V. Canas, nemaža dalimi yra kalti dėl įvykusios *Gustloff* katastrofos. Viename laiške K. Engelhardtui H. Šionas pabrėžia, kad jis savo publikacijose V. Cano niekada nevadino „kaltininku", ir čia pat priduria: „nors mano nuomonė yra visai kitokia ir ją palaiko dauguma išgelbėtųjų bei nelaimės liudininkų!"[48] Kitame laiške, adresuotame K. Engelhardtui, H. Šionas rašė, kad Hamburge jis ilgai kalbėjęsis su kitais karininkais – su F. Peterzenu (F. Petersen) ir Rėze (Reese) – tai, kaip sako H. Šionas, „jų požiūris kaltės klausimu buvo visai priešingas negu pono V. Cano"[49].

H. Šiono susirašinėjimas su *Gustloff* karininkais ir jų liudijimai, pavyzdžiui, tai, ką papasakojo kapitonas Paulius Folratas (Paul Vollrath), kuris, laivui plaukiant, buvo ant kapitono tiltelio ir girdėjo F. Peterseno ir V. Cano diskusijas, leido daryti išvadą, kad V. Canas tikrai norėjo „visą *Gustloff* bylą numarinti"[50], kad H. Šiono klausimai jam buvo tikrai „nemalonūs"[51] ir kad jo sąžinė nešvari[52]. Pats H. Šionas yra pasakęs, jog 1965 metais buvęs visiškai pajėgus įrodyti, kas „iš tikrųjų nesusitvarkė su situacija" ir kad „katastrofai buvo galima užkirsti kelią", kad „ji jokiu būdu neturėjo įvykti"[53]. Tokie pastebėjimai rodo, jog H. Šionas nemanė, kad buvo padaryta viskas, kas įmanoma žmonių jėgoms. 1966 m. sausio mėnesį, matyt, gavęs gana piktą V. Cano laišką, H. Šionas, rašydamas K. Engelhardtui, žodžių į vatą jau nebevyniojo. Jis kaltino V. Caną, kad, prieš pajudant laivui, šis pats vienas sprendęs visus svarbiausius klausimus, pavyzdžiui, dėl gelbėjimo priemonių ar palydos užtikrinimo. Be to, kaip manė H. Šionas, V. Cano sprendimu *Gustlofui* buvo leista nuo Helos pusiasalio

plaukti vienam, V. Canas sureguliavęs radijo ryšį[54] ir liepęs įjungti signalines šviesas[55]. Jei taip, tai V. Cano kaltė būtų tikrai neišmatuojama. Bet V. Canas veikė ne taip savarankiškai, kaip manė H. Šionas. Kaip jis rašo 1945 m. vasario 4 d. pranešime karinio jūrų laivyno vyriausiajai vadovybei, iš povandeninių laivų mokomosios bazės jis buvo gavęs nurodymą toliau plaukti tik su laivų *Löwe* ir *Hansa* palyda[56]. Pats H. Šionas savo 1960 m. išleistoje knygoje apie *Gustlofo* katastrofą rašo, kad V. Canas leido laivui išplaukti be palydos dar ir dėl to, kad jautė atsakomybę už žmones ir negalėjo jų „stumti į padidėjusio pavojaus riziką stovinčiame laive" – taigi jo sprendimas jokiu būdu nebuvo tyčinis ar savavališkas[57]. Be to, už gelbėjimosi priemones V. Canas taip pat buvo atsakingas ne vienas. Atsakydamas į H. Šiono klausimus V. Canas rašo, kad laivo gelbėjimo valčių eksploatacija kategorišku vyriausiojo karininko Rėzės (Reese) reikalavimu buvo palikta „civilių laivo tarnautojų atsakomybei". Jis taip pat rašo, kad tik „po ilgo įkalbinėjimo" F. Peterzenas jam įrodęs būtinybę įjungti signalines šviesas[58]. Tai, kad F. Peterzeno sprendimu laivas plaukė ne zigzagais ir mažesniu nei dvylikos jūrmylių greičiu, esą priešingai, nei pageidavo V. Canas, taip pat buvo viena iš laivo katastrofos priežasčių.

Per visą šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį H. Šionas mėgino suprasti ir įrodyti, kas laive buvo tikrasis kapitonas. 1965 metais Hamburgo universiteto tautų teisės ir užsienio viešosios teisės tiriamajame institute jis užsakė ekspertizę šiuo klausimu. Nujausdamas ekspertizės rezultatus, H. Šionas rašė K. Engelhardtui, kad, matyt, „tiriamasis institutas konstatuos, jog *Gustloff* buvo prekinis laivas, ir už viską buvo atsakingas vienas F. Peterzenas"[59]. O 1966 metais jis V. Canui rašė, kad „nedviprasmiškai išsiaiškinta" „dėl to, kas buvo atsakingas už [...] pasirinktą laivo kursą", tai esąs F. Peterzenas[60]. Taigi reikėtų daryti išvadą, kad už visus laive priimtus sprendimus buvo atsakingas F. Peterzenas, o ne V. Canas[61]. Ši įžvalga atsispindi vėlesnėse H. Šiono knygose, kai jis galutinai nusprendžia, jog atsakomybė už tai, kad laivas išplaukė be palydos, tenka ne V. Canui, o F. Peterzenui – t.y. kitaip, negu ankstesnėse 1952 ir 1960 metais parašytose knygose[62].

Taigi buvo matyti, kad V. Canas nenori bendradarbiauti su H. Šionu, bet jis buvo nusiteikęs *Gustloff* žūties tyrimo darbuose padėti Joachimui Brokui (Joachim Brock), nes, pasak H. Šiono[63], „jis [J. Brokas] buvo karo laivyno leitenantas, o ne finansininko padėjėjas prekiniame jūrų laivyne, į kurį nežvelgiama rimtai"[64]. Tai rodo, jog H. Šionas tikrai jautė V. Cano aroganciją. Bet ir H. Šionas savo laiškuose V. Cano atžvilgiu buvo nusiteikęs gana kritiškai. Kai viename iš laiškų H. Šionui V. Canas pabrėžė karinio

povandeninio jūrų laivyno „ypatingą padėtį" ir jo įgaliojimus perbazuoti kursantus, H. Šionas reagavo piktai: „Ponas V. Canas nieko nerašo apie tai, kad šalia 1000 kareivių laive buvo ir 5500 pabėgėlių! Ar jie buvo tik balastas prie 1000 antrosios mokomosios divizijos kariškių? Ponas V. Canas nieko neužsimena apie atsakomybę dėl šių žmonių"[65]. Taigi ryškėja arogantiško povandeninio laivo kapitono paveikslas, kuris veikė neatsižvelgdamas į laive buvusius pabėgėlius. Susidaro įspūdis, kad H. Šionas pats negali apsispręsti, ar dėl to, jog už viską tariamai atsakingas F. Peterzenas, V. Caną taip pat slegia kaltė ar ne, juk, jei V. Canas būtų buvęs už nieką neatsakingas, tai iš viso nebūtų turėjęs teisės kištis priimant sprendimus.

Nors H. Šiono pyktis visiškai suprantamas, reikia pasakyti, jog kartais jis nepastebi, kad V. Canas laive *Gustloff* vykdė konkrečią karinę užduotį. *Gustloff* buvo ne tik pabėgėlių laivas, karinis povandeninis laivynas kurį laiką prieš tai naudojo jį kariškiams apgyvendinti, o 1945 m. sausio 30 d. iš dalies buvo tapęs kariniu transporto laivu. Taigi nestebina, kad V. Canas pirmiausia mąstė apie savo komandos perkėlimą. Matyt, šios paskutinės *Gustloff* kelionės prieštaravimų mazgo taip ir nepavyks išnarplioti: buvęs KdF organizacijos laivas, priklausantis Hamburgo–Pietų Amerikos garlaivių bendrovei, pavaldus kariniam jūrų laivynui, vežė civilius ir kartu karinį personalą, o laivo įgulą sudarė karinio ir prekinio jūrų laivyno atstovai. Antrosios povandeninių laivų mokomosios divizijos vadas kapitonas Neicelis (Neitzel) įsitikinęs, kad *Gustloff* buvo „karo laivas", o jo paskutinis reisas – „karinis maršas"[66]. Laivas plaukė ne su Raudonojo Kryžiaus vėliava, be to, buvo karo veiksmų vandenyse. Kita vertus, jis vis dėlto buvo „pabėgėlių laivas", jį valdė prekinio laivyno kapitonas, kuris, kaip, beje, teigia V. Canas, „vedė laivą vadovaudamasis karinėmis instrukcijomis"[67]. Tai tikra painiava, iš kurios aiškėja tik laive atsiradusios įtampos tarp karinio ir prekinio jūrų laivyno narių priežastis[68], bet ne tai, kas iš tiesų laive turėjo lemiamą žodį.

Taigi H. Šiono ir V. Cano nesutarimai taip pat prisidėjo prie priežasčių, lėmusių nesėkmingą Baltijos jūros tiriamojo centro veiklą. Juk buvo užsimota įrodyti, kad paskutiniame karo etape karinis ir prekinis jūrų laivynas sėkmingai bendradarbiavo. Nesunku suprasti, kad *Gustloff* atvejis tam ne visai tiko. Prisideda ir tai, jog *Gustloff* paskendo, tad šio laivo istorija netapo išgelbėjimo istorija (nepaisant dalies išgelbėtų žmonių). O pagrindinė tyrinėjimų tema kaip tik ir buvo – žmonių gelbėjimas laivais. H. Šionui Baltijos jūros tyrimų centre buvo pavesta dirbti tema „Laivų katastrofos", bet jis, kaip jau minėta, greitai pamatė, kad savo darbo rezultatus į rengiamą dokumentaciją galės pateikti tik tezių forma. Jis suprato, kad dokumentacijoje

suplanuota apžvelgti tik pabėgėlių gelbėjimo akciją, tačiau manė, jog *Gustloff* ir kitų laivų katastrofų aukos nusipelnė daugiau, nei „būti tik paminėtos tarp kitų. Kad būtų perspėti gyvieji, jų kančios ir žūtis nusipelno tokios pačios atminties, kaip ir didieji karinio ir prekinio jūrų laivyno žygdarbiai"[69]. Todėl H. Šionas ėmė planuoti kitas publikacijas šia tema. Bet K. Engelhardtas buvo priešingos nuomonės – apie laivų katastrofas Baltijos jūroje, esą, pakankamai prirašyta, bet beveik nieko apie sėkmingą, jo apskaičiavimu, „beveik 3 milijonų žmonių" gelbėjimo akciją[70]. Kai 1966 metais jis sužinojo, kad Joachimas Brokas rengiasi išleisti knygą apie *Gustlofą*, parašė Heincui Šreteriui (Heinz Schröter), kuris dirbo pagal „karines temas" šioje knygoje, ir teigė, kad *Gustloff* temą nagrinėjo jau pakankamai daug autorių (įskaitant ir H. Šioną): „tiesą sakant, vargšė žmonija jau pasisotino tokiais dalykais!"[71]

K. Engelhardto pozicija išryškėjo ir spaudai teikiamuose pranešimuose apie Baltijos jūros tyrimų centro veiklą. Vienas 1964 metais publikuotas pranešimas skelbė: „Nuskendo tik keli laivai", „Naujausių tyrinėjimų rezultatai: išgelbėta daugiau nei du milijonai žmonių!" K. Engelhardtas manė, jog, žinoma, reikia parašyti ir apie paskendusius laivus, bet tik nelaikant tai svarbiausiu dalyku, ir tikrai ne vien apie *Gustlofą*. „Apie laivų *Wilhelm Gustloff* ir *General von Steuben* katastrofas rašyta jau daug kartų, bet juk žuvo žmonių ir po kitų laivų katastrofų, tokių kaip *Goya*, *Cap*

KdF laivas *Steuben*.

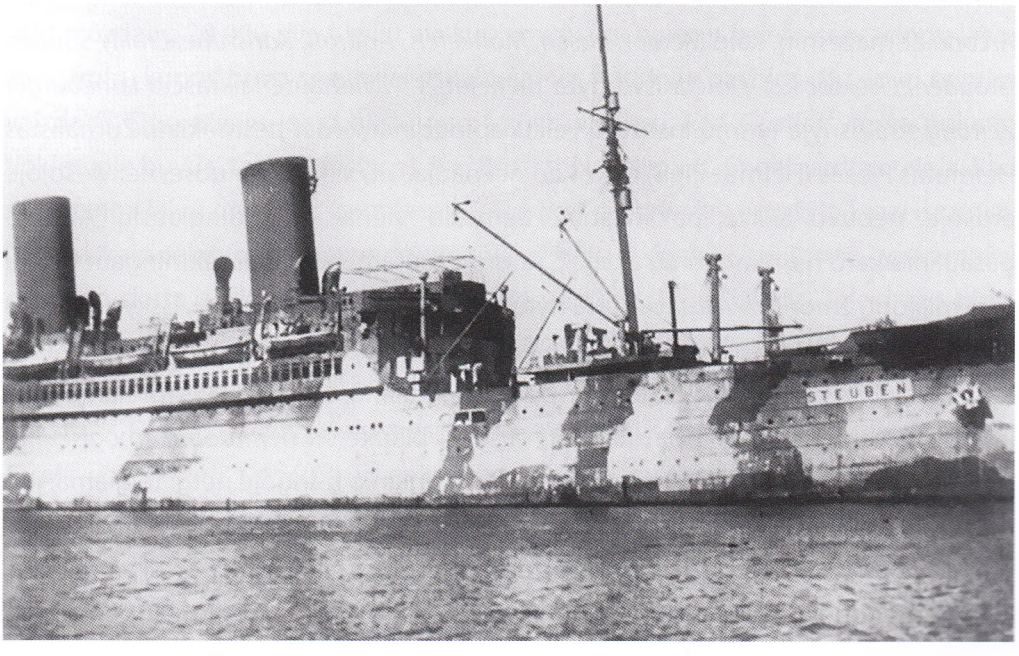

Piliava (*Pillau*). Rytų Prūsija. Jūreiviai vieno laivo priešakyje prie uosto krantinės laukiančių pabėgėlių laipinimo. 1945 m. sausio 26 d.

Arcona ar mažesnių, kaip *Meteor*, *Posen*, *Moltkefels*, *Androß*, *Karlsruhe*, *Emilly Sauber*, *Graudenz*, *Hektor* [...] – o čia išvardyta tik keletas"[72]. Viename laikraščio *Lüneburger Zeitung* straipsnyje tyrimų instituto veikla apibūdinama dar tiesmukiau. Žurnalistas Helmutas Plesas (Helmut Pleß) rašo, kad nei naujausių laikų tyrimuose, nei viešojoje erdvėje nebuvo skirta pakankamai dėmesio vienai iš „didingiausių Antrojo pasaulinio karo humanitarinių akcijų", „improvizuotam, bet labai sėkmingam dviejų trijų milijonų žmonių evakuavimui iš Rytų šalių bei Rytų Prūsijos, kai, išskyrus laivais *Gustloff* ir *Goya* plaukusius žmones, buvo išgelbėta daugybė ne tik moterų, vaikų, ligonių, bet ir karo bei konclagerių belaisvių, kalinių, nes net 159 prekinio jūrų laivyno laivai, pakrauti iki pat kaminų viršaus, plaukė su *nematoma žmogiškumo vėliava*"[73]. 1968 m. pradėtoje rašyti dokumentų rinkinio įžangoje netgi teigiama, jog tiesai nustatyti, esą, „ypač kenksminga", kad „nemaža dalis populiariųjų, publicistinės pakraipos publikacijų [...] pirmiausia vaizduoja pavienes laivų katastrofas, pavyzdžiui, kaip paskendo laivai *Wilhelm Gustloff*, *Steuben* ar kiti". Tariamai pirmiausia *Gustloff*

žūtis išreiškia „ir vokiečių įsivaizdavimą apie tai, kaip žmonės buvo gelbėjami Baltijos jūros keliu, ir simbolizuoja patį gelbėjimo procesą". Taip, esą, visuomenei susidaręs įspūdis (kurį dar sustiprino filmas *Gdynę apgaubė naktis*), kad transportavimas per Baltijos jūrą buvo „susijęs su milžiniškomis netektimis". Tačiau po papildomo Baltijos jūros tyrimų centro patikrinimo paaiškėję, kad „apskritai naudojant jūrų transportą netekčių buvo gerokai mažiau, nei gabenant žmones sausumos keliu"[74]. Kaip teigė Helmutas Plesas, Konradas Engelhardtas siekė aprašyti „jūroje vykusius veiksmus" ir pabrėžti jų „priešingybę vokiečių traukimuisi sausumos keliu"[75].

Taigi operacija *Hannibal* pirmiausia turėjo asocijuotis su gerais rezultatais ir sėkme. Toks pagrindinis motyvas nuskambėjo ir Frico Brustat-Navalio (Fritz Brustat-Naval) knygoje *Unternehmen Rettung* (liet. *Gelbėjimo operacija*). Knyga pirmą kartą buvo išleista 1970 m., o 2001 m. pasirodė jau penktasis jos leidimas[76]. Karo metu pašauktas į laivyną F. Brustat-Navalis tarnavo jūrų transporto karininku, o jo vadas buvo K. Engelhardtas. Didžiąja dalimi F. Brustat-Navalio knyga rėmėsi daugiausia K. Engelhardto tyrimų rezultatais, taigi darbas, kurį K. Engelhardtas nuveikė Baltijos jūros tyrimų centro labui, atliktas ne visai veltui. Knyga *Unternehmen Rettung* buvo palankiai sutikta; net laikraštis *Die Zeit* apibūdino ją kaip „sąžiningą atvaizdą"[77]. Autorius labai tiksliai aprašo pabėgėlių Rytų Prūsijoje kančias, bet taip pat pabrėžia ir teigiamus jūrų laivyno rezultatus, ypač rašydamas apie prekinį jūrų laivyną. Jis taip pat aprašo (gana trumpai) laivo *Gustloff* žūtį, tačiau vienoje išnašoje pabrėžia, kad žuvo „tik" maždaug 20 000 jūros keliu evakuojamųjų, „nepaisant keleto sensacingų laivų katastrofų, kurios buvo specialiai eskaluojamos, tad kyla pavojus iškraipyti bendrą vaizdą"[78]. Šiuo atveju jokiu būdu nemėginama sakyti, kad *Gustloff* tema pokario Vokietijoje buvusi tabu. Priešingai: ir F. Brustat-Navalis, ir K. Engelhardtas teigia, kad sensacinga laivų tragedijų (pirmiausia – *Gustloff*) istorija jau aprašyta labai išsamiai, ne taip, kaip sėkmingo transportavimo jūros keliu atvejai; jų nuomone, ypač mažai dėmesio skirta akcijoms, kuriose dalyvavo prekinis jūrų laivynas. Televizijos filmą *„Flucht über die Ostsee"*[a] K. Engelhardtas pirmiausia kritikavo todėl, kad „prekinio jūrų laivyno įgulų nuopelnai beveik neminimi, o kariniam jūrų laivynui vis „leidžiama reikštis"[79]. Dėl tos pačios priežasties jis kritikavo Kajaus Bekerio (Cajus Bekker) knygą *Flucht übers Meer*[b] (1959)[80]. Jis sakė, kad knygoje reikėjo išryškinti abiejų laivynų vaidmenį.

---

a Liet. „Pabėgimas per Baltiją" – vert. pastaba.
b Liet. „Pabėgimas per jūrą" – vert. pastaba.

Taigi ryškėja dvejopo pobūdžio prisiminimų konkurencija: akcentuojant gelbėjimo akciją turėjo būti pakoreguotas tariamai vienpusiškas vaizdas visuomeninėje sąmonėje ir vietoj „katastrofų atminties" įtvirtinta „sėkmės atmintis". Tačiau tam buvo nedaug galimybių. Prarasta rytinė Vokietijos dalis – kartu ir šimtmečius trukusios vokiečių kultūros istorijos pabaiga – daugeliui vokiečių, be abejonės, reiškė milžinišką katastrofą. O *Gustloff* žūtis kaip tik ir buvo anos, daug didesnės netekties išraiška bei simbolis. Be to, Vakarų Vokietijos atsiminimuose buvo įprasta Antrojo pasaulinio karo istoriją pateikti kaip virtinę katastrofiškų praradimų minint, pavyzdžiui, 6-osios armijos pralaimėjimą prie Stalingrado, Drezdeno sugriovimą, pagaliau – Hitlerio ir viso Trečiojo reicho žlugimą. Į šią virtinę puikiai tinka ir *Gustloff* žūtis. Kiekviena iš šių katastrofų susijusi su tariamu pakilimo ar sėkmės laikotarpiu, todėl po jo įvykusi nelaimė atrodo dar baisesnė. Drezdeno sugriovimas suvokiamas itin skausmingai, nes tada buvo sunaikintas ne paprastas miestas, o „Elbės Florencija". Laivo *Gustloff* žūtis rodosi dar siaubingesnė, nes prieš karą šiuo laivu dešimtys tūkstančių vokiečių pasakiškai keliavo per atostogas. Vienoje iš pirmųjų knygų apie *Gustloff* H. Šionas pateikia KdF organizacijos istoriją tokiais aprašymais: „balto gracingo laivo priekis didingai skrodžia begalinius Atlanto tolius"[81]. Tada vaizdas staiga keičiasi, veiksmas

Filmo „Gdynę apgaubė naktis" režisierius Frankas Vizbaras (dešinėje) ir Sonja Zieman bei Heincas Šionas kalbasi apie filmą.

persikelia į „paskutines karo dienas" ir *Gustloff,* kitados buvęs „gyvenimo džiaugsmo laivu"[82], tampa mirties vieta. Įvairios peripetijos, likimo vingiai, puikybės apraiškos – tai vis būdingi graikų tragedijos bruožai, prie kurių prisideda ir dramatiška ironija. Iš H. Šiono knygos skaitytojas sužino tai, ko pabėgėliai laive *Gustloff* dar nenujaučia: mirtis „tyko jau seniai ... Jos lieknas plieninis kūnas nekantraudamas stabteli audringos jūros dugne. Į jos gerklę nieko nenujausdamas slenka grobis"[83].

„Katastrofų atmintis" Vakarų vokiečių prisiminimuose buvo svarbi ypač todėl, kad, per ją žvelgiant, vokiečiai patys sau atrodė lyg netikėtų likimo smūgių aukos, o klausimas dėl jų atsakomybės už sukeltą karą blanko. Katastrofos, ištikusios tokius laivus kaip *Gustloff*, yra ne tik tragiškai dramatiškos, bet ir lengvai pritaikomos laiko dvasiai, kai norima jas panaudoti apokaliptiniams perspėjimams dabartyje: Franko Visbaro filmas *Gdynę apgaubė naktis* baigiasi generolienės Roit (aktorė Brigitte Horney) žodžiais, kurie išreiškia nuogąstavimą, kad *Gustloff* istorija gali nugrimzti į užmarštį, kol vėl nuskęs koks laivas, „galbūt toks didelis, kaip visas pasaulis". Branduolinio karo ir pasaulio pabaigos baimių amžiuje laivo *Gustloff* istorija tampa techninės pažangos simboliu, įspėjančiu saugotis technologinės pažangos absurdo ir vyriškojo ego (generolienė išsako ir savo apmaudą dėl to, kad moterys nepajėgios užkirsti kelio vyrų karams). Kartu kai kurie autoriai *Gustloff* tragediją sieja su viltimi prisikelti: H. Šionas savo knygose nuolat mini vienoje iš gelbėjimo valčių rastą pusantrų metų vaiką Franką Michaelį Freimiulerį (Frank-Michael Freymüller), kurio gyvenimas pokariu „patenka į konflikto tarp Rytų ir Vakarų verpetą"[84]. Jozefo Vilsmejerio (Joseph Vilsmaier) filme *Die Gustloff* (2008) rodoma, kad gelbėjimo valtyje gimsta kūdikis, kurį įsūnija kapitonas Kedingas su savo drauge laivyno darbuotoja Erika Galečki – po katastrofos ateina atsinaujinimas.

Modernistinis ir postmodernistinis susižavėjimas katastrofų scenarijais skatina tokių istorijų kaip *Gustloff* populiarumą. Tačiau įvykiai, susiję su laivais, kurie į uostus atplukdė tūkstančius pabėgėlių, nesulaukė susidomėjimo, nors minėtą F. Brustat-Navalio knygą daugelis perskaitė[85]. 1986 m. apie tai rašė ir istorikas Andreas Hilgruberis (Andreas Hillgruber), traukimąsi per Baltijos jūrą jis pavaizdavo kaip vermachto žygdarbį ir pabrėžė, kad tik vienas procentas per Baltijos jūrą į Vakarus bėgusių žmonių žuvo, nuskendus tokiems laivams kaip *Gustloff*[86]. Apie pozityvų gelbėjimo akcijos rezultatą A. Hilgruberis kalba ir kitoje knygoje *Zweierlei Untergang*[a] (*Dviguba žūtis*): jis įvardija „dvi nacionalines katastrofas", kurių viena, pasak jo, – tai

a Liet. „Dviguba žūtis" – vert. pastaba.

Europos žydų žudynės, o kita – „vokiečių ištrėmimas iš Rytų Europos bei prūsiškojo vokiečių Reicho sunaikinimas 1944–1945 metais"[87]. Bet A. Hilgruberio knyga viešai buvo vertinama neigiamai, tad nuoroda į sėkmingą gelbėjimo akciją ir vėl liko beveik nepastebėta. Kai kuriose vietose A. Hilgruberis neišsivertė be tam tikros ironijos, o tai net pozityviam gelbėjimo akcijos Baltijos jūra aprašymui suteikė slogios atmosferos įspūdį. Pavyzdžiui, ir F. Brustat-Navalis iš pradžių planavo savo knygą leisti *Ullstein* leidykloje[a], bet, kaip jis pats pasakojo, redaktorius (kaip ir K. Engelhardtas) leidinyje norėjo matyti „mažiau bėgimo, o daugiau gelbėjimo" vaizdų[88]. Pasak jo, perskaitęs rankraštį, leidėjas Volfas Jobstas Zydleris (Wolf Jobst Siedler) jį atmetė: „Jūs kapstotės, taip sakant [...] žmonių nelaimėse, kuriose, be skęstančių laivų, nėra jokių dramatinių aštrybių ar likimo vingių". Taigi skaitydamas V. J. Zydleris suprato, jog tai knyga apie transportuojamų pabėgėlių kančias, o ne apie gelbėjimo akcijos sėkmę. Jis paklausė: „Kaip būtų galima išplėtoti nelaimės dramaturgiją? Kur rasti įvykių centrą, kai asmenys vis keičiasi [...], čia trūksta vieno visa jungiančio herojaus"[89]. Tai, kad „katastrofų atmintis" žadino stipresnius jausmus nei „laimėjimų atmintis", veikiausiai susiję su tokio pasakojimo technikos perspektyva. Sutelkiant dėmesį į vieną laivą – pavyzdžiui, į *Gustlofą* – įvykiai automatiškai randa centrą, susidaro ribotas veikėjų skaičius (pavyzdžiui, V. Canas, F. Peterzenas), taip pat yra vienas jungiantis ir, be kita ko, tragiškas herojus, kuriam skirta žūti – pats laivas.

Devintajame, o dar labiau paskutiniame dešimtmetyje bėgimo Baltijos jūra vaizdas įsitvirtino kultūros atmintyje kaip katastrofos vaizdas. Tai išryškėja vis intensyvėjančioje *Gustloff* recepcijoje, prie šio proceso savo kūriniais prisidėjo ir Heinco Šiono knygos[90], ir Giunterio Graso novelė *Vėžio žingsniu* (2002), ir Gvido Knopo (Guido Knopp) televizijos dokumentika, ir Jozefo Vilsmejerio filmas *Die Gustloff*. Pastaraisiais metais sukurta televizijos reportažų ir apie kitas katastrofas, pavyzdžiui, apie laivą *Goya*[91]. Kaip minėta, požiūrį į katastrofą lemia atitinkama laiko dvasia: galima sakyti, kad laivas *Gustloff* vis kyla iš bangų, kad galėtų iš naujo paskęsti, bet kaskart skęsta vis kitaip. Po to, kai pasirodė Jozefo Vilsmejerio teledrama „švaraus vermachto" paveikslą ilgam skandalingai aptemdė dvi „vermachto parodos" (1995–1999 ir 2001–2004). Nereikia stebėtis, kad J. Vilsmejerio filme *Die Gustloff* dėl laivo paskandinimo kaltinamas korvetės kapitonas (V. Cano atitikmuo), kuris vaizduojamas kaip griežtas, pasipūtęs, kartais kiek juokingas militaristas, daugiau laiko skiriantis savo šuniui nei

a Vok. Ullstein Verlag – nuo 1877 m. Berlyne veikianti, leidėjo Leopoldo Ullsteino įsteigta leidykla, leidžianti ne tik solidžias knygas, bet ir laikraščius, pavyzdžiui., populiarųjį *Berliner Morgenpost* – vert. pastaba.

pabėgėliams. Kapitoną F. Peterzeną įkūnijantis veikėjas filme atrodo keistai lėtas ir blankus, ypač palyginus su jaunu, dinamišku, simpatišku pasiaukojamai veikiančiu ir pabėgėlius užstojančiu prekinio jūrų laivyno kapitonu Kedingu. Įdomu pastebėti, kad filme išryškėjęs V. Cano paveikslas, kai jis vaizduojamas kaip neatsakingai veikiantis karinio jūrų laivyno kapitonas, visiškai atitinka H. Šiono požiūrį, bet tik tą, kuris buvo aptartas šiame skyriuje cituotuose šeštojo ir septintojo dešimtmečio laiškuose. O savo knygose H. Šionas tokio kritiško požiūrio į V. Caną nereiškė, nors tikrai buvo priešiškai nusiteikęs 2-osios mokomosios povandeninių laivų divizijos vado atžvilgiu. Galima tik spėlioti, ar tai buvo H. Šiono, padėjusio Raineriui Bergui (Rainer Berg) kurti filmo *Die Gustloff* scenarijų, idėja pavaizduoti filme V. Caną taip negatyviai, ar kieno kito, o jis tik tam pritarė. Šiaip ar taip, karinio ir prekinio jūrų laivynų bendradarbiavimas, kuris, atliekant gelbėjimo operaciją Baltijos jūra, iš tiesų buvo sėkmingas ir kurį išryškinti siekė Baltijos jūros tyrimų centras, po filmo *Die Gustloff* liks gerokai išblėsęs. J. Vilsmejerio filmas *Die Gustloff* palieka įspūdį, kad Vokietijos prekinis jūrų laivynas nebuvo užsikrėtęs nacionalsocializmo ideologija ir stengėsi atsilaikyti prieš nacistus ir įniršusius karinio jūrų laivyno atstovus, tokius kaip kapitonas V. Canas, ir gelbėti pabėgėlius. Deja, nesėkmingai.

Korvetės kapitonas Vilhelmas Canas *(Wilhelm Zahn)*.

PASTABOS

1 Žr. pvz., Matthias Beer, „Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa", Vierteljahrshefte fiirZeitgeschichte 46:3 (Juli 1998), S. 345–391; Robert G. Moeller, War Stories: The Search fora Usable Fast in the Federal Republic of Germany (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2003), čia: S. 51–87.

2 Tikrasis išgelbėtųjų skaičius iki šiol neaiškus. Septintajame dešimtmetyje Baltijos jūros tyrimų centras suskaičiavo apie du ar tris milijonus, tačiau dabar aiškėja, kad šie skaičiai per dideli. Manoma buvus nuo vieno iki pusantro milijono pabėgėlių ir sužeistų kareivių (žr. Jann'o M. Witt'o straipsnį „Wilhelm Gustloff Antrajame pasauliniame kare" šios knygos 3 skyriuje).

3 Žr.: 1967 m. spalio 11 d. Konrado Engelhardto (Conrad Engelhardt) laišką Volfgangui Frankui (Wolfgang Frank), Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 188.

4 1964 m. vasario mėnesį Rytų akademija pateikė atitinkamą prašymą Tremtinių ministerijai (vok. Ministerium für Vertriebene), tremtinių sąjungai (vok. Bund der Vertriebenen) ir Vokietijos bendrųjų reikalų ministerijai (vok. Gesamtdeutsche Ministerium). Tremtinių sąjunga ir Tremtinių ministerija „dėl lėšų stokos" atsisakė paremti projektą. Tačiau, projektu ėmus rūpintis ministerijos tarnautojui Frydrichui fon Canui (Friedrich von Zahn), Vokietijos bendrųjų reikalų ministerija pažadėjo projektą paremti.

5 Bet ir tada dar buvo problemų, nes, prieš perduodant Freiburgo bylas Liuneburgo miesto archyvui, pirmiausia reikėjo jas parengti naudoti. „Neparengtas bylas" buvo leidžiama patikrinti tik Freiburge, o tam reikėjo didelių išlaidų ir laiko sąnaudų. Žr. 1968 m. rugpjūčio 1 d. Karlo Heinco Germano (Karl Heinz Gehrmann) laišką, adresuotą Vokietijos bendrųjų reikalų ministerijai, 1. August 1968, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/4, S. 92–95.

6 Iki 1966 m. rudens vien ministerija sumokėjo 48.000 DM. Žr. 1967 m. birželio 29 d. K. Engelhardto laišką Karlui Denicui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 147.

7 H. fon Kranhalsas, pavyzdžiui, tarėsi su leidykla Bernard & Graefe, kuri sutiko išleisti knygą. (1968 m. balandžio 8 d. leidyklos Bernard & Graefe laiškas Hansui fon Kranhalsui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/4, S. 204).

8 1966 m. birželio 21 d. H. fon Kranhalso laiškas Gerhardui Hiumelchenui (Gerhard Hümmelchen), 21. Juni 1966, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/3, S. 75.

9 AN [Pastaba?] skirta Ge[hrmann?], 1698 m. balandžio 23 d. 1968, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/4, S. 124.

10 1966 m. birželio 21 d. H. fon Kranhalso laiškas Gerhardui Hiumelchenui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/3, S. 76. Iš šio laiško aiškėja, jog H. fon Krannhalsas mėgino savo pusėn palenkti buvusį bundesvero inspektorių Frydrichą Riugę (Friedrich Rüge), kad šis tarpininkautų K. Engelhardto ir A. fon Blanko konflikte.

11 1967 m. spalio 11d. K. Engelhardto laiškas V. Frankui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 188.

12 1966 m. rugsėjo 22 d. k. Engelhardto laiškas H. Šionui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/73, S. 223–224.

13 1966 m. rugsėjo 20 d. R. A. Kocho laiškas p. referentui Ref. II 7, Bundesarchiv Koblenz, B137/7297.

14 Žr. 1967 m. birželio 26 d. K. Engelhardto laišką Karlui Denicui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 129.

15 Už šią nuorodą autorius dėkoja H. Šionui (H. Šiono laiškas leidėjui, 2008 m. kovo 23 d.).

16 Iheodor Schieder (Bearbeiter), Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa (Bonn: Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, 1954–1961).

17 „Rettung über die Ostsee 1944/1945" (Įvado planuojamai publikacijai apie tyrinėjimų rezultatus metmenys), Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/6, S. 2.

18 Cituojama pagal 1964 m. birželio 18 d. K. H. Germano laišką K. Engelhardtui, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, MSG1/2629 (Engelhardto palikimas).

19 „Įžanginio žodžio juodraštis" (tikriausiai parašytas H. fon Kranhalso), Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/5, S. 5.

20 Parodyti karinio jūrų laivyno humanitarines tradicijas buvo svarbu, nes reikėjo atremti SED (Vokietijos vieningoji socialistų partija, vok. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) tvirtinimą, kad vokiečių bundesveras planuojąs agresiją prie Baltijos jūros. VDR surengė „Baltijos jūros savaites", kurių tikslas buvo „atskleisti Adenauerio vyriausybės siekius vakarinę Baltijos jūros dalį paversti karine baze, iš kurios galėtų pulti VDR bei kitas socialistines šalis" (žr. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, Bestand MfAA A3733: užsienio reikalų ministerijos laiškas VDR ambasadai, Lenkija, 1961 m. gegužės 2 d.).

21 „Pratarmės juodraštis", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/5.

22 1963 m. Jochenas Brenekė (Jochen Brennecke) išleido knygą apie sunkiojo kreiserio Admiral Hipper istoriją. Admiral Hipper iškart atvyko į nelaimės vietą, kai buvo torpeduotas *Gustloff*, bet dėl povandeninio laivo atakos pavojaus tuojau pasišalino, negelbėjo laivo keleivių. J. Brenekė vienoje knygoje aprašo *Gustloff* paskandinimą. Žr. Jochen Brennecke, Eismeer Atlantik Ostsee, 2 leidimas (München: Wilhelm Heyne, 1973), S. 265–278. 1992 m. leidykla Heyne išleido 15-tą J. Brenekės knygos leidimą.

23 Žr. 1966 m. spalio 24 d. K. Engelhardto laišką H. Šionui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/73, S. 185–187.

24 Ten pat.

25 Ten pat.

26 Žr. 1967 m. sausio 2 d. K. Engelhardto laišką K. Denicui, Bundesatchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 163.

27 H. D. Berenbrokas atsakė K. Engelhardtui, esą, neįmanoma pateikti nuorodos apie Baltijos jūros tiriamojo centro veiklą, nes filmas jau „uždarytas", ir bus prieinamas tik numatytai laidai (žr. 1967 m. sausio 5 d. H. D. Berenbroko laišką K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 47). Laida buvo rodoma ZDF kanalu 1967 m. sausio mėnesį.

28 1965 m. vasario 10 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/76, S. 57–70.

29 Heinz Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustlof" (Göttingen: Karina-Goltze-Verlag, 1952).

30 Heinz Schön, Untergang der „Wilhelm Gustloff" (Rastatt in Baden: Erich Fabel Verlag, 1 960). Plačiau apie filmą žr. Michaelio Enniso straipsnį „Aukos ir nusikaltėliai Franko Vizbaro filmuose apie laivą „Wilhelm Gustloff" šios knygos 7 skyriuje.

31 1965 m. gegužės 22 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 16–18.

32 Taip teigia H. Šionas 1965 m. vasario 10 d. laiške K. Engelhardtui. Žr.:Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/76, S. 62. Šiame laiške H. Šionas mini ir kitą, Gustloff katastrofai skirtą straipsnį, kuris buvo išspausdintas Frankfurter Illustrierte, ir apie jo autorių rašo: jis viską „beveik pažodžiui nusirašė nuo mano publikacijų", „tik kaltės klausimu buvo kitos nuomonės negu aš". H. Šionas pasiskundė laikraščiui dėl plagijavimo, o redakcija reaguodama visai nutraukė publikacijų seriją Gustlofo tema. Netrukus po to V. Canas parašė H. Šionui. Gali būti, kad straipsnio autorius Frankfurter Illustrierte ir buvo V. Canas.

33 1966 m. sausio 12 d. H. Šiono laiškas V. Canui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok, 4/64, S. 87. Be kita ko, V. Canas priekaištavo H. Šionui, kad jis ėmęsis Gustloff nuolaužų iškėlimo dėl finansinių priežasčių.

34 1966 m. sausio 15 d. V. Cano laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 75-76.

35 Ten pat.

36 1965 m. gegužės 15 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/7, S. 161.

37 1965 m. lapkričio 24 d. K. Engelhardto laiškas Robertui Heringui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 120.

38 Žr. pvz., 1965 m. vasario 22 d. K. Engelhardto laišką Helmutui Richteriui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/85, S. 54.

39 1964 m. spalio 13 d. K. Engelhardto laiškas V. Canui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/87, S, 217.

40 Pirmasis laivo Gustloff karininkas Louis Reese manė taip pat.

41 1966 m. sausio15 d. V. Cano laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 76.

42 Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 37–39.

43 Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 65–68, 77, 83–91.

44 Ten pat, S. 96–98.

45 1965 m. balandžio 18 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/76, S. 38.

46 1966 m. gegužės 19 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 81.

47 1966 m. sausio 12 d. H. Šiono laiškas V. Canui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok, 4/64, S. 87. Iš šio laiško matyti, kad 1949 metų kovo 30 d. V. Canas rašė H. Šionui: „Kokia teisė pasaulyje leidžia šaudyti į transporto priemonę, kurioje yra 4000 moterų, vaikų ir senukų?"

48 1965 m. vasario 20 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 70.

49 1965 m. vasario 10 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/76, S. 63.

50 1966 m. gegužės 19 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 84

51 1966 m. sausio 23 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 99.

52 1966 m. gegužės 19 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 81.

53 1965 m. vasario 20 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 69. Iš laiško, kuriame diskutuojama V. Cano klausimu, aiškėja, kad turėtas galvoje V. Canas.

54 Kaip vėlesnėje knygoje rašė H. Šionas, *Gustloff* neturėjo radijo ryšio su 9-aja saugumo divizija, nes priklausė 2-ajai povandeninių laivų mokomajai divizijai, todėl ir negalėjo priimti jos perspėjamųjų signalų apie netoliese esantį povandeninį laivą. Kai torpedos pataikė į Gustlofą, dingo elektros srovė ir dėl to, kad nebuvo įkrauti akumuliatoriai, negalima buvo pasiųsti pagalbos signalo, žr. Schön, SOS „Wilhelm Gustloff": Die größte Schißkamstrophe der Geschichte (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1998), S. 238. Bet su H. Šiono nuomone sutinka ne visi – žr. http://www.secninknea.de/divz_2.htmi (2010 m. rugsėjo 2 d. duomenys).

55 1966 m. sausio 23 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 102.

56 „Korvetės kapitono V. Cano ataskaita apie laivo *M/S Wihelm Gustloff* katastrofą 45.01.30", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 55.

57 Schön, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 91.

58 „Anlage zum Schreiben an Herrn Konteradmiral a.D. Engelhardt vom 15.1.1966", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 77–78.

59 1965 m. liepos 8 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/76, S. 102–103.

60 1966 m. liepos 12 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 87.

61 Taip teigė ir V. Canas. Į karinio jūrų laivyno vyriausiosios vadovybės klausimus apie Gustloff paskandinimą V. Canas atsakė, paaiškindamas, kad įsakinėjo F. Peterzenas: „Aš, atsakingas už jūrininkų transportavimą, įsakymo plaukti su apsauga negavau. Be abejo, neturint nurodymo iš aukščiau, sunku nurodinėti [...] 63 metų kapitonui. Iš daugelio konvojavimo atvejų man žinoma, kad iš Rygos, Klaipėdos, Liepojos ir kt. į Gotenhafeną kapitonai vedė laivus savo atsakomybe, tai ir šiuo atveju maniau, jog laivo kapitonas pats vienas atsakingas už gabenimą". Išeina, kad V. Canas labai gerai žinojo, kas laive buvo tikrasis kapitonas, ir sutiko su tuo (žr.: „Zu den vom Ob.d.M. Gestellten Fragen wird gemeldet", be datos, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 58).

62 Žr.: Schön, Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 91 ir palyginimui: Heinz Schön, Die „Gustloff"-Katastrophe: Bericht eines Überlebenden (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1984, S. 252. Pirmojoje knygoje šia tema rašoma: „Prieš priimdamas, matyt, patį sunkiausią sprendimą savo gyvenime karo komendantas korvetės kapitonas V. Canas, pasitaręs su sausumos tarnybomis, prekinio laivyno kapitonais ir karininkais, dar kartą kruopščiai apmąstė visus už ir prieš". Antrojoje teigiama kitaip: „Kapitonas Frydrichas F. Peterzenas, prieš priimdamas sprendimą, kad laivas toliau plauks vienas, nelaukdamas laivo Hansa, dar kartą drauge su kitais kapitonais ant kapitono tiltelio apsvarstė visus už ir prieš". O dar vėlesnėje knygoje SOS „Wilhelm Gustlojff" H. Šionas aprašo, kaip šį sprendimą F. Peterzenas ir V. Canas priima drauge (S. 90).

63 J. Brokas savo tyrinėjimo darbus 1968 metais publikavo knygoje, žr. Joachim Brock, Nackt in den Tod: Der Untergang der „Wilhelm Gustloff" (Wien: Eduard Kaiser Verlag, 1968).

64 Taip V. Cano poziciją vertina pats H. Šionas. Žr. 1965 m. vasario 20 d. H. Šiono laišką K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 71.

65 1966 m. sausio 23 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/64, S. 102.

66 1965 m. gegužės 22 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 27.

67 1964 m. kovo 13 d. V. Cano laiškas K. Engelhardtui, Militärarchiv Freiburg, MSG 1/2629.

68 Vėlesnėse knygose H. Šionas labiau gilinasi į šią įtemptą padėtį, aprašo ir įtampą tarp pačių prekybinio jūrų laivyno įgulos narių. Žr., pavyzdžiui, Heinz Schön, Die letzte Fahrt der „Wilhelm Gustloff" (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2008), S. 91, 96.

69 1965 m. gegužės 22 d. H. Šiono laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 10.

70 Žr. 1966 m. rugpjūčio mėn. 22 d. K. Engelhardto laišką Heincui Šreteriui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/73, S. 283.

71 Ten pat.

72 Forschungsstelle Ostsee an der Ostakademie: Presse-Information: „Wer überlebte die ‚Flucht über die Ostsee' 1944/45?", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/77, S. 64–66.

73 Helmut Pleß, „Drei Millionen Menschen über die Ostsee gerettet", Lüneburger Zeitung, 3. März 1965 (Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/74, S. 122).

74 „Įvado juodraštis", Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/5, S. 7, 13.

75 Pleß, „Drei Millionen Menschen".

76 Fritz Brustat-Naval, Unternehmen Rettung (Herford: Koehlers Verlagsgesellschaft, 1970). Kiti leidimai pasirodė 1970, 1976, 1985 ir 2001 m. Knygą 1970 ir 1987 m. dar išleido leidykla Bastei-Lübbe bei 1998 m. leidykla Ullstein.

77 Žr. tekstą viršelio aplanko kitoje pusėje: Unternehmen Rettung, 4. leidimas (Herford: Koehlers Verlagsgesellschaft, 1985).

78 Ten pat, S. 234.

79 1967 m. vasario 20 d. K. Engelhardto laiškas Heinrichui Šultui (Heinrich Schuld) , Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/49, S. 259.

80 Žr. 1967 m. spalio 11 d. K. Engelhardto laišką V. Frankui, Bundesarchiv Bayreuth, Ost-Dok. 4/48, S. 190.

81 Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff", S. 9.

82 Ten pat, žr. pav. knygos viršelio vidinėje pusėje.

83 Ten pat, S. 49.

84 Tikrasis jo tėvas gyveno Vakarų Vokietijoje, o įtėvis Rostoke, tai privedė prie ilgų politinių bei teisinių nesutarimų. Žr. Schön, Der Untergang der „Wilhelm Gustloff, S. 105–135 ir Peter Weise, Hürdenlauf: Erinnerungen eines Findlings (Rostock: Peter Weise, 2006).

85 Kitas sėkmingo naratyvo pavyzdys: Ernst Fredman, Sie kamen übers Meer: Die größte Rettungsaktion der Geschichte (Köln: Staats- und Wirtschaftspolitische Gesellschaft, 1971). H. Šionas knygoje Flucht über die Ostsee 1944/45 (Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1985) pasakoja ir apie kitus laivus, sėkmingai pasiekusius tikslą, bet daugumoje savo knygų jis rašo apie laivą *Wilhelm Gustloff*.

86 Andreas Hillgruber, Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums (Berlin: Corso bei Siedler, 1986), S. 37. Knygos autorius veda paralelę tarp holokausto ir vokiečių traukimosi bei trėmimo tragedijos, todėl jo knyga vertinama kontroversiškai.

87 Ten pat, S. 9.

88 1968 m. lapkričio 8 d. F. Brustat-Navalio laiškas K. Engelhardtui, Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, MSg 1/2632.

89 1969 metų sausio 21 d.Volfo Jobsto Zydlerio laiškas K. Engelhardtui (jo priede V. J. Zydleris pateikė savo 1969 m. sausio 20 d. laiško F. Brustat-Navaliui kopiją, iš kurios čia cituojama), Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, MSg 1/2632.

90 Devintąjį dešimtmetį H. Šionas publikavo Die „Gustloff-Katastrophe: Bericht eines Überlebenden" ir „SOS „Wilhelm Gustloff": Die größte Schiffskatastrophe der Geschichte". Knyga „Gustloff-Katastrophe" buvo leista keletą kartų (1985, 1994, 1995, 1999 ir 2002 metais). 2008 m. naujai išleista knyga „SOS Wilhelm Gustloff" (su papildomu skyriumi apie J. Filsmajerio filmavimo darbus).

91 T.y. 45 minutes trunkantis televizijos filmas Die Todesfahrt der Goya, kurį 2003 metų birželio mėnesį rodė ARD televizija.

09 SKYRIUS

Karina Berger

„STAIGA TRINKT IR LAIVAS PASVIRO ANT ŠONO“: LAIVO *WILHELM GUSTLOFF* KATASTROFA VALTERIO KEMPOVSKIO KŪRYBOJE

Svarbiausias klausimas naujausiose diskusijose apie „vokiečių aukas“ – šios temos perteikimo literatūroje tapatumas. Ypač didelių iššūkių autoriams kelia vokiečių miestų bombardavimo bei bėgimo ir tremties temos. Šiuo atveju svarbu nesumenkinti holokausto aukų atminties ir neparodyti perdėto sentimentalumo vaizduojant vokiečių aukas. Bilas Nivenas (Bill Niven), pavyzdžiui, atskleidė, kad yra kaltės mažinimo strategijų kai kuriuose neseniai pasirodžiusiuose kūriniuose, kuriuose vokiečių kančios sugretinamos su žydų kančiomis, ar nacistų nusikaltimai prilyginami sąjungininkų karo veiksmams – taip menkinamos žydų kančios ir

Vokiečių pabėgėliai telkiasi tolesnei kelionei į Vakarus.

mažinama vokiečių kaltė[1]. Helmutas Šmicas (Helmut Schmitz) taip pat pastebėjo, kad „vokiečių aukų" vaizdavimas gali nuvesti į „empatijos minų lauką", ir atkreipė dėmesį į abejotiną polinkį kai kuriuose tekstuose pasitelkti tokius vaizdus ir vaizdavimo būdus, kurie paprastai siejami su holokaustu[2]. Aleida Asman (Aleida Assmann) įspėja, kad, vaizduojant vokiečių kančias, rizikuojama „išteisinti nusikaltėlius", o tada vokiečių atminties kultūroje, kurioje vokiečiai laikomi arba tik „aukomis", arba tik „nusikaltėliais", iškils „kančios ir kaltės nesuderinamumo" problema[3]. Tačiau A. Asman pastebi, kad diverguojantys prisiminimai gali egzistuoti ir vieni šalia kitų, jei jie integruojami į nustatytus rėmus, t.y., jei neiškeliami aukščiau holokausto ar polemikos apie vokiečių kaltę ir atsakomybės prisiėmimą už nacionalsocialistinio režimo padarytus nusikaltimus[4].

Tačiau paaiškėjo, kad literatūroje sunku realizuoti tokį hierarchinį kaltės ir kančios supratimą. Net kūriniuose, kurių kontekste jaučiama vokiečių kaltė, tokiuose, kaip Dyterio fon Fortės (Dieter von Forte) romane *Junge mit den blutigen Schuhen* (1995)[a] ar Ulos Han (Ulla Hahn) romane *Unscharfe Bilder* (2003)[b], kai kurių kritikų nuomone, nepakanka istorinio konteksto, „normalūs vokiečiai" pagražinami, demonstruojama „atlaidi empatija"[5]. *Elizabeth Dye* pažymėjo, kad net G. Graso novelėje *Im Krebsgang*[c], kurioje vokiečių kančių perteikimas apskritai pripažįstamas pavyzdiniu, kartais dingsta „pasakojimo meno patrauklumas"[6]. Šios dilemos kilmė glūdi galbūt neišvengiamame įtampos santykyje tarp keleto pagrindinių pramanytos istorijos savybių – subjektyvumo, individualaus likimo fokusavimo, koherentinių pasakojimo dalių ir mėginimų tekste siekti istorinio objektyvumo arba bent jau balanso.

Iki šiol žurnalistiniai ir moksliniai tyrimai pirmiausia buvo nukreipti į tokių kūrinių turinį, o ne į literatūrinę formą, kuri, beje, turi didelę įtaką turinio suvokimui. Pavyzdžiui, *E. Dye* pastebėjo, kad iš akių dažnai išleidžiama kūrinio *Im Krebsgang* naratyvinė struktūra ir jos poveikis skaitytojų istorinio fono suvokimui[7]. Provokuojamųjų paskaitų rinkinyje, sudėtame į knygą *Luftkrieg und Literatur* (1999) V. G. Zebaldas[d] iš

---

a Liet. Berniukas kruvinais batais – vert. pastaba.

b Liet. Neryškūs vaizdai – vert. pastaba.

c Vok. „Im Krebsgang", 2003 m. leidykla Alma littera išleido šią T. Četrausko į lietuvių kalbą išverstą novelę klaidingu pavadinimu „Krabo žingsniu" (vok. Krebs – „vėžys", o ne „krabas"), kuris, be to, neatitinka G. Graso novelės pavadinime koduotos kūrinio minties – „atbulai" ar „atbulomis" ir klaidina (nes tik vėžys ropoja atbulai, o krabas ropoja šonu) – vert. pastaba.

d Vok. Winfried Georg Sebald (1944–2001) – vokiečių rašytojas ir literatūros kritikas, rašęs Vokietijos istorijos temomis. V. G. Zebaldui rūpi išlikę praėjusių laikų katastrofų pėdsakai dabartyje, jis mėgina juos suprasti ir fiksuoti. V. G. Zebaldo esė ir romanai pirmiausia didelį populiarumą įgijo užsienyje, jie išversti į daugelį kalbų. Knygoje *Luftkrieg und Literatur* V. G. Zebaldas griežtai kaltina pokario vokiečių autorius susitaikėliškumu, net dviveidiškumu, siekiais pamiršti ir užglaistyti praeitį – vert. pastaba.

tiesų pabrėžė literatūrinės formos reikšmę ir išsamiai išdėstė savo idealaus temos atskleidimo būdo viziją. Knyga *Luftkrieg und Literatur* dažnai buvo vertinama kaip skundas dėl tariamo tabu, draudžiančio vaizduoti subombarduotus vokiečių miestus, bet autorius pirmiausia kritikavo literatūrines formas, kuriomis buvo vaizduojama ši tema[8]. Knygoje *Luftkrieg und Literatur* V. G. Zebaldas gina tezę, kad atitinkamai atskleisti vokiečių kančias įmanoma tik literatūros kūriniuose. Užrašytus liudininkų pasakojimus jis atmeta remdamasis tuo, kad jie neišvengiamai klaidingi ir dažniausiai reiškiami „kalbinėmis formulėmis". Pirmiausia jis peikia „stereotipinius pasakymus", „sustabarėjusias formuluotes" ir sako, kad jos „akivaizdžiai nepatikimos"[9]. Istoriniai dokumentai, priešingai, esą, per abstraktūs ir taip jie faktais ir statistika užgožia tikrąjį siaubo mastą. V. G. Zebaldas tikina, kad tik literatūra ir jos galia griauti tradicines paradigmas leidžia tinkamai atskleisti paskutinius tragiškus karo mėnesius[10]. Siekiant idealaus teksto, jis turįs būti kuo mažiau abstraktus, realistiškesnis, papasakotas kiek įmanoma dalykiškesniu tonu ir iliustruotas tiksliomis detalėmis. Kalba turėtų būti beaistrė ir preciziška, o, siekiant autentiškumo, reikėtų atsisakyti tokios tradicinės pasakojimo struktūros, kai pateikiamas sudėtingas dokumentinės ataskaitos ir pramanytų elementų mišinys[11].

Be abejo, tekstai turi būti patrauklūs, tačiau reikia vengti tradicinių pasakojimo būdų, jie turėtų būti parašyti sąmoningai santūriai, kad išliktų autentiški, bet taip pat neturi būti per daug abstraktūs. V. G. Zebaldas kritikavo daugelį kūrinių, kuriuose vaizduojamos vokiečių kančios. Remdamasis daugiausia penktojo septintojo dešimtmečių romanais jis pirmiausia nepalankiai vertino paplitusį polinkį pokario metų literatūroje metafiziškai mitologizuoti pavyzdžiu nurodydamas Hermaną Kazaką (Hermann Kasack)[e] ir Hansą Erichą Nossacką[12f]. Naujesnių laikų pastangas V. G. Zebaldas vertino taip pat kritiškai: pavyzdžiui, romaną *Der Junge mit den blutigen Schuhen* jis pavadino pernelyg literatūrišku[13]. Valteris Kempovskis[g] su savo didžiuoju

---

e Vok. Hermann Kasack (1896–1966) – vokiečių rašytojas ir poetas, kūryboje smerkęs diktatūrą, karą ir nacistų režimą. H. Kazakas laikomas literatūrinių tekstų radijui kūrimo pradininku. 1947 m. pasirodęs jo romanas *Die Stadt hinter dem Strom* (liet. Miestas už upės) laikomas vienu ryškiausų pokario vokiečių literatūros kūrinių – vert. pastaba.

f Vok. Hans Erich Nossack (1901–1977) – vokiečių rašytojas, poetas, dramaturgas, daug rašęs mirties, savojo „aš" suvokimo ir ribų peržengimo temomis. Pats autorius mėgo teigti, kad tikrosios esmės neįmanoma perteikti žodžiais. Dažnokai buvo kritikuojamas ir vadinamas „nihilistu", „egzistencialistu" arba teisinamas teigiant, kad sąvoka „niekas" H. E. Nosako kūryboje žymi ne žlugimą ar pabaigą, o naujų galimybių erdvę. Didžiausio pasisekimo rašytojas sulaukė parašęs romaną *Spätestens im November* (liet. Vėliausia lapkritį) – vert. pastaba.

g Vok. Walter Kempowski (1929–2007) – vokiečių rašytojas, istorikas archyvaras, išgarsėjo autobiografiniais romanais ir projektu Echolot (liet. „Echolotas. Kolektyvinis dienoraštis"). Echolot – tai knygų serija, kurioje V. Kempovskis publikavo ne tik žinomų kultūros veikėjų ir politikų, bet ir eilinių karių, civilių gyventojų, rezistentų, nacistų režimo aukų ir kaltininkų Antrojo pasaulinio karo meto dienoraščius, laiškus, autobiografinius atsiminimus bei nuotraukas iš dešimtmečius rinkto asmeninio archyvo – vert. pastaba.

Vokiečių migracija ir deportacija 1945–1950 m.
(Šaltinis: *Pützger Historische Weltatlos Cornelsen Verlag, Berlin, 2001*)

projektu *Echolot* taip pat neišvengė V. G. Zebaldo kritikos, nes šis kūrinys jam pasirodė nepakankamai literatūriškas[14]. Tačiau šiame skyriuje laikomasi nuomonės, kad V. Kempovskio kūryba ne tik daugeliu atžvilgių atitinka V. G. Zebaldo kriterijus, bet ir kad abu autoriai panašiai mąsto apie tinkamą Vokietijos praeities vaizdavimą. Taigi šis skyrius skirtas aptarti, kaip vaizduojama laivo *Wilhelm Gustloff* katastrofa ir kaip perteikiama „vokiečių aukų" tema dviejuose Valterio Kempovskio darbuose: dokumentinėje knygoje *Fuga Furiosa*" (1999)[a], kuri yra viena iš projekto *Echolot* dalių, ir romane *Mark und Bein: Eine Episode* (1992)[b]. Katastrofai atskleisti tekstuose autorius pasitelkia labai įvairias literatūrines strategijas, dažnai susipina dokumentiniai ir pramanyti elementai. Patartina V. Kempovskio tekstus skaityti ne atskirai, bet laikyti juos viena visuma – įskaitant ir visą autoriaus kūrybą – ir įsitikinti, kad, derinant įvairias literatūrines formas bei žanrus, galima išvengti kai kurių „vokiečių aukų" perteikimo problemų ir taip iš esmės įgyvendinti V. G. Zebaldo idealą. Be to, šiame skyriuje mėginama atsakyti į klausimą, ar V. G. Zebaldo siūlomas literatūrinis modelis tebėra svarbus bei pritaikomas, ir daroma išvada, kad kontekstas, kuriame jis sukurtas, iš pagrindų pasikeitė.

VALTERIO KEMPOVSKIO KŪRINIŲ LITERATŪRINĖ FORMA

Teigiama, kad tarp *Echoloto* ir grožinei literatūrai priskiriamų V. Kempovskio kūrinių egzistuoja tvirtas formos ir turinio ryšys, kurio autorius siekia sąmoningai. *Echolotą* ir daugelį kitų V. Kempovskio tekstų dažniausiai sieja bendras turinys – juose atspindima nesena Vokietijos praeitis, bet jų formos viena nuo kitos gerokai skiriasi. Dirkas Hempelis (Dirk Hempel) teigia, kad toks estetinės ir naratyvinės formos variavimas kyla iš pastangų atsakyti į kompleksinį klausimą „Kaip tai galėjo atsitikti?" O atsakyti V. Kempovskis mėgina diferencijuotai – remdamasis ir asmeniniu gyvenimu, ir kintančiu istoriniu kontekstu[15]. Siekis literatūrinę formą varijuoti kiekviename tekste atitinka V. Kempovskio požiūrį, kad forma nulemia turinį[16]. Per kelerius metus autorius suprojektavo savo kūrinių diagramą, kurios prireikė, kai paaiškėjo, kad, parašius kiekvieną naują kūrinį, lieka „tuštuma", kurią reikia užpildyti[17]. Toks pasirinktas darbo planas tolygus balansavimui, kai kiekvienas naujas tekstas turi tam tikru būdu niveliuoti ankstesnįjį tekstą. V. Kempovskio diagrama šiurkščiai

a Liet. „Pašėlęs pabėgimas" – vert. pastaba.
b Liet. „Iki kaulų smegenų" – vert. pastaba.

padalyta į du tarp savęs susijusius „aukštus", kuriuos autorius aprašo taip: „Viršuje tie [romanai] su priedais, o apačioje *Echoloto* medžiaga. Šimtaprocentinis meno kūrinys"[18].

Nors V. Kempovskio kūrybai būdinga varijuojanti vaizdavimo formų gausa, pagrindinis jo kūrinių struktūros principas pasirodė esąs montažas.

Ši laisva pasakojimo forma, išreiškianti neautoritarinę pedagoginę poziciją, kurią V. Kempovskis išsiugdė dirbdamas pradinės mokyklos mokytoju, leidžia autoriui pateikti faktus be jokio interpretavimo[19]. Ankstyvuosiuose V. Kempovskio kūriniuose, kuriuose jis naudojo montažo techniką, pavyzdžiui, pasakojime *Im Block* (1969)[a] ir romane *Tadellöser & Wolff* (1971)[b], daug vietos užima autoriaus asmeniniai prisiminimai – „paties pareiškimai" („Eigenstatements"). Vėlesniuose tekstuose siekdamas išgauti tam tikrą mišrią formą jis papildomai integruoja „kitų pareiškimus" („Fremdstatements") – raštiškus ir žodinius kitų žmonių liudijimus, surinktus iš interviu, laiškų, fotografijų ir laikraščių. Vėliau V. Kempovskis išleido nemaža publikacijų su liudininkų pasakojimais, kurias išskirtinai sudarė tik „kitų pareiškmai". Tokiose knygose, kaip *Haben Sie Hitler gesehen?* (1973), *Immer so durchgemogelt* (1974) ir *Haben Sie davon gewußt?* (1979)[c], pateikti tik įvykių liudininkų atsakymai į klausimus, turėjo būti atsvara privatiems, subjektyvia forma parašytiems romanams[20]. Kūrinyje *Echolotas* (1993), kuris buvo sumanytas kaip „kolektyvinis dienoraštis", pavienius balsus sujungdamas į laiškų, dienoraščių, ir fotografijų formą V. Kempovskis stengiasi rasti vieną „bendrą liudijimą" apie Antrojo pasaulinio karo metą ir taip tam tikra prasme pateikia ankstesniųjų tekstų loginę tąsą. Šio didelės apimties projekto, jungiančio daugiau kaip dešimt tomų ir turinčio daugiau kaip 6000 puslapių, pirmosios dalies publikacija 1993 m. buvo labai sėkminga[21]. Tam tikslui V. Kempovskis dar 1980 m. įsteigė autobiografinių dokumentų archyvą, kuris apima tūkstančius laiškų, užrašų knygelių, dienoraščių ir fotografijų[22].

V. Kempovskio literatūrinio metodo pagrindą sudaro faktų ir fikcijos mišinys. Kai kada į grožinės literatūros kūrinius jis integruoja dokumentinę medžiagą, o kai

a Liet. Kameroje – vienas pirmųjų V. Kempovskio kūrinių, kuriame jis aprašo asmeninę patirtį, kai tuoj po karo pateko į sovietinį priverstinių darbų lagerį (V. Kempovskis, jo brolis ir motina buvo apkaltinti „šnipinėjimu" ir nuteisti daugeliui metų už tai, kad mėgino nuo sovietų plėšikavimo apginti šeimos turtą). Lageryje jam ne kartą savaites teko praleisti karceryje – tų dienų išgyvenimai ir atsiskleidžia apysakoje Im Block – vert pastaba.

b *Tadellöser & Wolff* – V. Kempovskio autobiografinis romanas, kuriame jis pateikia 1938–1945 m. įvykius ir savo vaikystės bei jaunystės atsiminimus. Publikuotas 1971 m., jis yra ketvirtasis romanas V. Kempovskio devynių romanų serijoje, kuri pavadinta Deutsche Chronik – vert. pastaba.

c *Haben Sie Hitler gesehen?* (1973), Immer so durchgemogelt (1974) ir Haben Sie davon gewußt?(1979) – skirtingos literatūrinės formos knygos V. Kempovskio devynių romanų serijoje Deutsche Chronik – vert. pastaba.

Elizabetos Veronikos Pfiulės (*Elisabeth Veronika Pfühle*), gyvenusios Gdanske (*Dancige*), pasas.

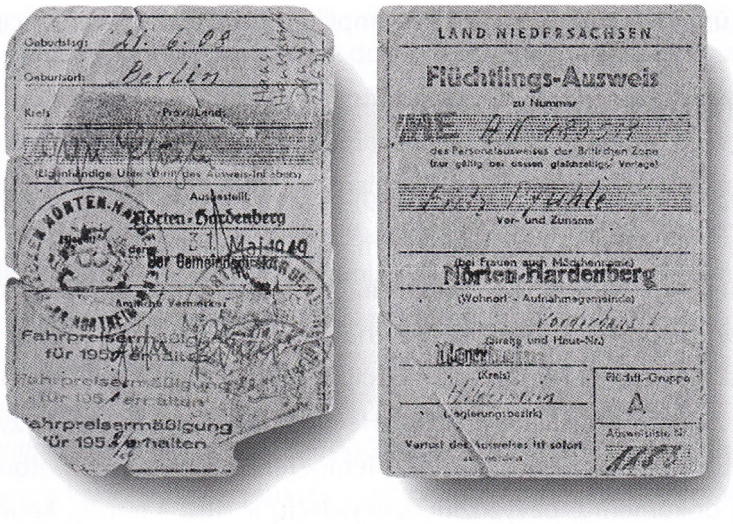

Pabėgėlio pasas Nr. 183511 išduotas Žemutinėje Saksonijoje 1949 m.

kuriuos kuria tik pagal dokumentus. Projektą *Echolot* V. Kempovskis laiko ne istorijos, bet literatūros kūriniu: „Ne, iš tiesų, aš savęs nelaikau istoriku. Koliažas yra literatūros žanras, net jeigu jį kuria tas, kuris iš didžiulės medžiagos masės išsirenka tekstus, juos komponuoja, pats slepiasi už jų ir yra beveik nematomas. *Echolotas* pirmiausia yra literatūros kūrinys, nors ir paremtas istoriniais šaltiniais“[23]. Išsamiai šį kūrinį analizavusi *Carla Damiano* taip pat įvertino meninio montažo metodą ir *Echolotą*

priskyrė literatūrinio kūrinio kategorijai[24]. Tačiau dėl ekstensyvaus dokumentinio braižo ir pasigedęs literatūrinio stiliaus V. G. Zebaldas manė kitaip. Jo vertinimu, *Echolotas* nėra „bet kurios formos" literatūra[25].

Politizuotame aštuntajame dešimtmetyje V. Kempovskio kūrinys, parašytas montažiniu stiliumi ir be jokio paaiškinamojo teksto, nurodančio skaitytojui „kryptį", prišaukė kritikos. Dėl to daug kas autorių pažymėjo paprasčiausio „epochos buhalterio" spaudu[26]. Tačiau per savo literatūrinę karjerą V. Kempovskį kritikavo ir kiti, kurie atkreipė dėmesį į tai, kad atidus medžiagos konstravimas, ko gera, gali būti suprastas kaip autoriaus intervencija ir (nors ir netiesiogiai) „kreipia" skaitytoją norima linkme[27]. Analizuodama ankstyvuosius V. Kempovskio kūrinius Barbara Šili (Barbara Schilly) atkreipia dėmesį į „kontrastinio montažo metodą [...], kurio dėka be jokių papildomų aiškinamųjų elementų galima kuo tiksliausiai išdėstyti turinį"[28]. *Carla Damiano* taip pat pastebi, kad *Echoloto* autorius nepriduria nė vieno savo žodžio, tačiau kruopščiai rūšiuojant medžiagą ir ją tvarkant autoriaus dalyvavimas yra akivaizdus[29]. Kitaip negu V. G. Zebaldas, ši kritikė mano, kad *Echolotas* yra literatūrinis kūrinys, kuriame atpažįstama implikuota autoriaus intervencija.

FUGA FURIOSA: KATASTROFOS DOKUMENTACIJA

Knygos *Das Echolot: Fuga furiosa* (1999) leitmotyvas – vokiečių pralaimėjimas Rytų Prūsijos ir Silezijos frontuose 1945 m. sausio ir vasario mėnesiais susijęs su milijonų vokiečių traukimusi iš rytinių sričių. Tai antroji ambicingo projekto *Echolot* dalis. Kaip ir pirmojoje dalyje, kiekviena diena dokumentuojama daugybe įvairiausių užrašų: tai ne tik „visiškai normalių" vokiečių nepublikuoti laiškai bei dienoraščiai, bet ir įžymių žmonių užrašai, pavyzdžiui, Heinricho Himlerio laiškai ar žydų kilmės vokiečio Viktoro Klempererio (Victor Klemperer) dienoraštis. Vietomis yra ir užsienietiškų dokumentų, pavyzdžiui, amerikiečių ir rusų kareivių, koncentracijos stovyklų kalinių, karo belaisvių ar net valstybių vadovų laiškų. Ši įvairialypė „veiksmo linija" tęsiasi per visus keturis tomus, tačiau dominuojanti pagrindinė tema yra pabėgėlių kančios. Šimtuose puslapių išgyvenusieji aprašo savo įspūdžius: begalines pabėgėlių gurguoles, perpildytus traukinius ir laivus, degančius kaimus, moterų prievartavimus. Pasakojimuose fiksuojamas lėtas judėjimas užkimštais keliais, ištisas dienas trunkantis stovėjimas ir nuolat minimas siaubingas šaltis, kuris 1945 m. žiemą dažnai siekė daugiau nei minus 20 laipsnių: „Keliai apledėję. Spaudžia speigas.

Apledėjusiais keliais žmonės traukėsi tolyn nuo sovietų kariuomenės.

Laukuose siaučia pūga“[30]. Daugumoje dokumentų aprašytos lėktuvų atakos, baimė pabėgėlių vilkstinėms traukiant per užšalusias marias ir žiauri realybė: „Naktį, prieš dešimtą, ji atvyko į Breslau[a] geležinkelio stotį. Ji ten norėjo pervystyti vaiką ir mato, kad jis jau sušalęs“[31]. Kitos, dažnai kartojamos temos yra išsekimas ir maisto trūkumas: „Jie daugiau negali nešti, jie pavargę, [...] sušalę ir ištroškę. [...] Pavargę jie vos velkasi. Jie vos ne vos kilnoja kojas“[32]. Pirmuose dviejuose tomuose galima pasekti pabėgėlių bangos judėjimą Vakarų kryptimi, kol jie pagaliau pasiekia uostus, kur stovi laivai, turintys juos nugabenti į saugias vietas. Vienas tokių laivų yra buvęs KdF keleivinis laivas *Wilhelm Gustloff*.

Laivą *Wilhelm Gustloff* 1945 m. sausio 30 d. torpedavo sovietų povandeninis laivas ir jis paskendo kartu su keliais tūkstančiais pabėgėlių bei 1500 vermachto kareivių. Trečiojoje dalyje, *Fuga furiosa III*, daugybėje puslapių pateikiami išsigelbėjusių žmonių liudijimai apie šį įvykį. Pirmą kartą laivas minimas sausio 29 dieną katastrofą išgyvenusio buvusio savivaldos viršininko (landrato) Pauliaus Uždraveito (Paul Uschdraweit) užrašuose. Kitą dieną jis rašo jau kitą raportą. Pirmąjį pasakojimą P. Uždraveitas rašo laive, dieną prieš jam išplaukiant, ir perteikia savo įspūdžius apie sąlygas laive, apie aprūpinimą maistu, taip pat pasakoja apie daugybę į laivą

a Liet. Vroclavas, lenk. Wrocław, vok. Breslau – miestas-apskritis pietvakarių Lenkijoje, išsidėstęs prie Odros (Oderio) upės – vert. pastaba.

besiveržiančių žmonių[33]. Perpasakojant pokalbį su vienu įgulos nariu, skaitytojas informuojamas apie laive tykančius pavojus:

Mes įsikalbėjome apie pavojus, kurie galėtų ištikti „Gustloff" kelionėje, ir paminėjo lėktuvų atakas, povandeninį laivą bei minas. Jis sakė, kad būtų baisi niekšybė, nes, esant didžiuliam perkrovimui ir trūkstant gelbėjimo priemonių, kiltų nenusakoma panika. Į mano klausimą, kiek žmonių galėtų būti laive, jis pateikė tokius skaičius: maždaug 1300 laivyno karių ir mažiausiai 8000 civilių[34].

Tragiškas laivo likimas skaitytojui jau tikriausiai žinomas, bet šis pasažas vis dėlto didina įtampą ir sukelia baimingą nuojautą. Šis jausmas jau iš anksto sustiprinamas, nes P. Uždraveitas imasi atsargumo priemonių, iš anksto randa saugiausią gelbėjimosi kelią tam atvejui, jei atsitiktų nelaimė: „Man buvo aišku, kad, kilus panikai, šitie išėjimai būtų beviltiškai užblokuoti" ir „kad iš čia būtų neįmanoma patekti į viršutinius denius prie gelbėjimo valčių"[35]. Autoriaus V. Kempovskio įtaka šiuo atveju matoma parenkant dokumentus bei juos išdėstant: akivaizdu, kad užrašai komponuojami pagal apgalvotą pasakojimo struktūrą. Bet P. Uždraveito liudijimas atlieka papildomą funkciją: faktas, kad jis apskritai įstengė į ilgoką pokalbį įtraukti laivyno kareivį tuo metu, kai įgulos narių užimtumas laive beveik viršijo jų galimybių ribas, rodo, jog Uždraveitas buvo autoritetingas asmuo. Apie aukštą jo partinę ir politinę padėtį rodo ir aukštos landrato pareigos ir tai, kad jis į uostą buvo prabangiai atvežtas automobiliu su vairuotoju[36]. Taip netiesiogiai pasakant, kad P. Uždraveitas bendradarbiavo su nacionalsocialistų režimu, jo, kaip nukentėjusio asmens, statusas bent jau iš dalies susilpnėja. Toks apribotas aukos statusas taikomas ir visam laivui, nes matyti, kad dėl didelio vermachto kareivių skaičiaus laivas *Gustloff* negali būti laikomas vien keleiviniu laivu. Galima diskutuoti, ar jis torpeduotas teisėtai – tokios detalės taip pat nepateikia atsakymo, bet įvykius nuspalvina kitaip.

Sausio 30 dieną atsiranda daugiau liudininkų pasakojimų apie *Vilhelmą Gustlofą*. Prisidėję prie anksčiau pateiktos plačios liudijimų paletės jie kuria įspūdingą katastrofos vaizdą. Tad gerai matyti, kad autorius, siekdamas maksimaliai padidinti dramatinį efektą, ir taip naratyvus išdėsto pagal apgalvotą struktūrą. Pirmasis pranešimas yra vieno jūreivio priimta radiograma: „*Gustloff*, pataikė torpeda, skęstam"[37]. Kitame puslapyje skaitome apie liudininką, paskutinę akimirką nusprendusį laukti kito laivo ir nelipti į *Gustloff*. Pagaliau prieiname prie keturių pasakojimų, kurie apibūdina pačią tragediją. Tai du trumpi liudijimai, kurių autoriai nežinomi, ir du ilgesni –

vienas P. Uždraveito ir kitas baronienės Ebės Meidel (Ebbi Maydell). Visi pasakotojai yra civiliai. Nakties įvykiai kiekviename pasakojime apibūdinami daugiau ar mažiau išsamiai, bet skirtingu stiliumi. Baronienė Ebė Meidel prisimena:

Laivas *Wilhelm Gustloff* skęsta. F. Vizbaro kino filmo „Gdynę apgaubė naktis" kadras.

Viskas pabiro į šalis. [...] Iš koridorių buvo girdėti šauksmai ir riksmai. [...] Greitai, kiek leido pasviręs laivas, leidomės į denį. Stengiantis patekti viršun, į denį, buvo sutrypta daugybė žmonių. Sužeisti, plūstantys krauju jie gulėjo koridoriuose. Vaikai verkdami šaukėsi motinų, o motinos beviltiškai šaukė savo vaikus. Salėse (kino ir muzikos salėje) dar buvo begalė žmonių. Kai laivas pasviro, pro stiklinius langus jie buvo nusviesti į gelmes. [...] Staiga laivas nuvirto ant šono ir viskas, kas nepritvirtinta, slidžiu denio paviršiumi nučiuožė į kairiąją laivo pusę. Mačiau, kaip žmonės, negalėdami kur įsikibti, slysta ir dingsta tamsoje. Laivas gulėjo beveik horizontaliai, jo priekis buvo giliai vandenyje, tad paskęsti galėjo kiekvieną sekundę. [...] Staiga pajutau mane sugriebusias dvi stiprias rankas ir strimgalviais buvau įtraukta į valtį. Viskas truko kelias sekundes. Nežinia kaip staiga įsijungė visas laivo apšvietimas, aidėjo kaukiantis netyčia įjungtos sirenos garsas, o laivas „Wilhelm Gustloff" smaigaliu grimzdo į gelmes. Visus garsus nustelbė šaižūs žūstančių moterų ir vaikų šauksmai. [...] Dar mačiau iškilusį kaminą, paskui viskas nugrimzdo, liko tik begalinis šaukiančių, skęstančių žmonių, laivo nuolaužų, plaustų ir plūdurų chaosas. [...] Daugybė žmonių be garso slinko pro mus, jie plūduriavo laikomi gelbėjimo liemenių, greičiausiai jau negyvi. Vėliau mūsų valtyje irgi atsirado keletas negyvėlių. Tai buvo iš vandens ištrauktos moterys ir vaikai, tokie silpni, kad nuslydo po suolais ir prigėrė vandenyje. Mano kaimynas irkluodamas po kojomis pajuto kažką minkšta. Tai buvo vaiko lavonas, kuris veidu žemyn gulėjo palei jo kojas[38].

Tarp visų keturių pasakojimų yra nemažų skirtumų, jie nevienodo ilgio, o kiti nevienodumai priklauso nuo autorių išsimokslinimo lygio. Tačiau baronienės Meidel liudijimas daugeliu atžvilgių gali būti laikomas tipišku. Visus pasakojimus vienija tai, kad jie visiškai autentiški – tai, be abejonės, vienas svarbiausių V. Kempovskio kolekcijos aspektų – net manant, kad toks įvykis net negali būti atspindėtas visai tikroviškai. Šiuos atsiminimus užrašė patys įvykio liudininkai ir tuo metu (o tai labai svarbu), kai po jo prabėgo visai nedaug laiko. Dėl to jie kartais atrodo primityvūs ir nenušlifuoti, bet tikroviški, juose nėra vėlesnių įžvalgų ar selektyvumo, kaip dažnai

pasitaiko daugelyje naujausių memuarų, išleistų keliomis dešimtimis metų vėliau. Kartais atrodo, jog net susidaro perteklius iš pažiūros nesvarbių detalių, bet būtent ši ypatybė rodo aukštą pasakojimų autentiškumo lygį[39].

Projekto *Echolot* publikacija ir jos tikslas – pažvelgti į „visiškai normalių" vokiečių išgyvenimus iš jų pačių perspektyvos – sutampa su bendrosiomis pastarųjų metų istoriografijos ir popkultūros plėtros tendencijomis. Tačiau kritikai ir istorikai atkreipia dėmesį į tai, kad toks polinkis į emocionalizavimą ir dėmesys pavieniams likimams gali privesti prie apologetinio požiūrio į katastrofos dalyvius[40]. Taip yra iš tikrųjų – „normalių vokiečių" pasakojimuose, pateiktuose knygoje *Fuga furiosa*, pavyzdžiui, anksčiau cituotoje ištraukoje, dažnai stinga savirefleksijos, be to, linkstama į pirmą planą iškelti savo kančias ar netgi hiperbolizuoti nesidomint platesniu kontekstu. Prie tokio aukos stilizavimo, būdingo pirmiausia ankstyvajam pokario laikotarpiui, prisideda ir kalbos patosas, kuris šiuo atveju skaitytoją pasiekia be autoriaus ar pasakotojo tarpininkavimo. Tiesa, analizuodamas knygą *Fuga furiosa* Peteris Fričšė (Peter Fritzsche) pastebi, kad, nors V. Kempovskio mikroistorinė vaizdavimo maniera ir leidžia skaitytojui identifikuotis su nelaimės aukomis tapusiais civiliais ar kareiviais, bet didelis tekstų skaičius empatiją gerokai trikdo[41]. Be to, kiti tekstai, pateikti greta pabėgėlių pasakojimų, kaip sako P. Fričšė, sukelia atsiribojimo efektą, kuris padeda skaitytojui išlaikyti kritišką distanciją. O yra ir tekstų, papildančių „vokiečių nusikaltėlių" diskursą, leidžiančių suprasti, kad jų autoriai taip pat prisidėjo prie nusikaltimų – taip pabėgėlių kančios įkomponuojamos į istorinį kontekstą[42]. Taigi montažo efektas vien jau dėl medžiagos gausumo atskleidžia susidūrimus ir prieštaravimus, kviečia skaitytoją kritiškai mąstyti[43]. P. Fričšė pastebi, kad pabėgėlių liudijimai nuolat pertraukiami, į juos vis įterpiami tekstai iš kitos perspektyvos – konclagerių belaisvių ar kitų ne vokiečių nuomonės. Montažo metodui būdingi tokie „šuoliai" ir, kaip kitame kontekste pastebi Markas Ledbcteris (Mark Ledbctter), tokiomis pasakojimo vietomis atskleidžiamas visas etosas[44]. Iš tiesų, pabėgėlių pasakojimai knygoje sukomponuoti taip, kad nebūtų iš akių išleistas istorinis kontekstas. Prieš sausio 30-osios įrašus įdėtas ilgas tekstas, kuris aiškiai nusako vokiečių kaltę bei priežasties ir padarinio principą: tai Hitlerio kalba per radiją dvyliktųjų valdžios įgijimo metų jubiliejaus proga. Katastrofos dieną randame daug užrašų, kurie iliustruoja dvylika metų trunkantį nacionalsocialistų vyriausybės valdymą ir vokiečių pasiryžimą besąlygiškai kovoti. Pavyzdžiui, jaunas jūrų kadetas laive *Admiral Scheer*, plaukiojančiame Baltijos jūroje, net 1945 metų sausio mėnesį giriasi:

Nacionalsocialistiniam Reichui 12 metų! [...] 12 metų kovos už Vokietiją! Iš jų 6 metus galėjome dirbti taikoje, kol prasidėjo didžioji kova dėl Vokietijos egzistavimo. Dabar priartėjo ir šeštieji karo metai, kurie mums numato sunkią gynybinę kovą. Kova visuose frontuose! [...] Bet viskas tik vienam tikslui: nepalaužiamas ryžtas kovoti ir nepajudinamas tikėjimas mums siunčiamu likimu, kuris nulems palankią baigtį[45].

Taip pabrėžiamas Vokietijos – agresorės – vaidmuo karo metu. Pateikta daugybė Gebelso laiškų taip pat primena, kad Vokietija – šalis užpuolikė. Perspektyvą išplečia išsigelbėjusių užsieniečių pasakojimai, pavyzdžiui, vienas sovietų jūrininkas apibūdina *Gustloff* kaip „fašistinį transporterį", jo atsiminimuose dar kartą pabrėžiama, kad laive daug kariškių, tik jų skaičius perdėtai padidintas – „3700 jaunesniųjų karininkų ir jūrininkų – specialistų"[46]. Suprantama, tai sovietų propagandos padarinys. Empatiška akimirka atsiranda išsamaus P. Uždraveito katastrofos atpasakojimo pabaigoje, kai jis jau yra gelbėjimo valtyje: „Staiga žmonių knibždėlynas sustingsta, kažkas įjungė radiją ir pasigirsta fiurerio balsas. Šiandien sausio 30-oji, prieš 12 metų jis atėjo į valdžią. Bet išgirstame tik kelis žodžius, nes aparatas vėl išjungiamas"[47]. Iš visų keturių užrašų tik šiame vieninteliame pasaže yra savirefleksijos užuomazgų, rodančių sąsają tarp nacionalsocializmo ir situacijos, į kurią dabar pateko pabėgėliai. Tačiau faktas, kad užrašų autorius Hitlerį ir toliau vadina „fiureriu" ir kad radijas iškart išjungiamas, žadina beatodairiško klusnumo ir nenoro įsigilinti į realybę įspūdį.

Taigi apgalvotas užrašų parinkimas ir išdėstymas gali sušvelninti bent jau daugelį inherentiškų trūkumų, kurių paprastai esama išgyvenusiųjų pasakojimuose. Tačiau, nepaisant to, ši pateikimo forma susiduria su keletu problemų. Trumpai grįžkime prie V. G. Zebaldo pozicijos, kuris abejoja naratyvinės struktūros, liudininkų kalbos ir pačių pasakojimų patikimumu. V. G. Zebaldas laikėsi nuomonės, kad nelaimę išgyvenusiųjų pasakojimai iš dalies dėl patirtos traumos susilpnintos atminties beveik neišvengiamai yra netikslūs. Analizuodama kūrinį *Fuga furiosa*, tai pastebi ir *Susanne Vees-Gulani*. Ji taip pat abejoja, ar galima tokius tekstus vadinti autentiškais ir objektyviais, argumentuodama, kad juk neobjektyvi yra pačių juos užrašiusių žmonių pozicija[48]. O literatūros kritikas V. G. Zebaldas, be to, skeptiškai vertina kalbą, kurią vartoja katastrofos liudininkai aprašydami savo patirtį, nes ji, pasak kritiko, dažnai sukaustyta „stereotipinių rėmų"[49]. V. G. Zebaldas teigia, jog negebėjimas išsiveržti iš verbalinių normų trukdo adekvačiai analizuoti, todėl patirtis „užtušuojama ir neutralizuojama"[50].

Toks išraiškos priemonių stygius iš tiesų matomas: siekdami apibūdinti tragiškus

įvykius, kūrinyje *Fuga furiosa* laivo *Wilhelm Gustloff* katastrofą išgyvenę liudininkai savo pasakojimuose dažnai vartoja stereotipinius posakius. Pavyzdžiui, norint perteikti šoko būseną, visuose užrašuose perdėtai dažnai vartojamas žodis „staiga" arba tokie standartiniai pasakymai, kaip ‚siaubinga panika"[51], „širdį veriantys šauksmai" ar „mirtinos baimės apimti"[52]. Nepaaiškinami arba stulbinantys įvykiai nusakomi klišėmis, pavyzdžiui, „pradingo tamsoje", „visiškas chaosas"[53] ar „didžiulė masė žmonių"[54], dažnai pasitelkiami superlatyvai, maždaug tokie, kaip „baisiausias tos nakties ir mano viso gyvenimo įvykis"[55]. Ironiška, bet tokie pasakymai pasakojimuose pašalina didelę dalį dramatizmo bei sumenkina tikrojo siaubo vaizdą. Prisideda ir natūralus polinkis realius įvykius įpinti į kontekstą ir suteikti vientisumo – suteikti jiems pasakojimo formą ir dėl to darosi neįmanoma realistiškai perteikti tikrovę[56].

Nėra abejonės, kad dėl itin didelio autentiškos medžiagos kiekio *Echolotas* yra ypač vertingas šaltinis. Tačiau tokie liudininkų užrašai taip pat atskleidžia daug silpnų vietų, kaip antai: neužtikrintas vokiečių kančių fokusavimas, istorinio konteksto trūkumas, kalbos ribotumas ir siekis realiems įvykiams suteikti pasakojimo formą. Platūs kūrinio rėmai, kaip jau minėta, leidžia kai kuriuos šių trūkumų prislopinti: įkomponuojant kitų žmonių (ne vokiečių) užrašus arba pertraukiant pabėgėlių pasakojimus, t.y., naudojant montažo formą, mėginama pateikti istorinį kontekstą ir sutrikdyti vokiečių pabėgėlių „pasakojimą" – taip kūrinyje atsiranda tam tikro refleksyvumo. Bet vis tiek abejotina, ar dėl netiesioginės autoriaus intervencijos šis atribojimo efektas yra pakankamas. *S. Vees-Gulani* net griežtai sako, jog V. Kempovskio santūrumas gali būti pavojingas[57]. Todėl V. Kempovskio kūrinį *Fuga furiosa,* – kaip siūloma šio skyriaus tezėje, – tikrai geriau skaityti kartu su kitais kūriniais ir vertinti kaip sudėtinę visos jo kūrybos dalį, nes tik taip galima įžvelgti tos kūrybos harmoniją.

„MARKAS IR BEINAS": KATASTROFOS APRAŠYMAS LITERATŪROS KŪRINYJE

Tarp knygos *Fuga furiosa* ir romano „Markas ir Beinas" (*Mark und Bein)* – trumpo pasakojimo apie vokiečių traukimąsi, trėmimą iš namų ir „prarastą" vokiečių istoriją Rytuose esama glaudaus ryšio. Abiem tekstams būdinga ne tik ta pati tematika, bet jie ir parašyti tuo pačiu metu. D. Hempelis (Dirk Hempel) biografijoje apie autorių rašo: „1989 m. vasarą V. Kempovskis vienu metu dirbo pagal tris projektus. Tai „Echolotas", dienoraštis „Sirijus" bei romanas, pavadintas „Markas ir Beinas" [...] Jis šokinėjo nuo vieno rašomojo stalo prie kito, nuo vieno projekto prie kito"[58]. Net apie

aido metaforą, slypinčią knygos *Echolot* pavadinime, užsimenama ir romane, tad *Carla Damiano* daro išvadą, kad abu kūriniai bent jau intuityviai vienas kitam turėjo įtakos[59].

Romane *Mark und Bein* pasakojama istorija apie 43 metų žurnalistą Jonataną Fabricijų iš Hamburgo, kuris 1988 metais vyksta į Mozūriją buvusioje Rytų Prūsijoje rinkti informacijos straipsniui. Netrukus paaiškėja, kad Fabricijų su Rytų Prūsija sieja biografinis ryšys: jis gimė 1945 m. pabėgėlių vilkstinės vežime, kai jo šeima traukėsi iš tuometinės Reicho teritorijos. Fabricijaus motina mirė gimdydama, o jos kūnas buvo paliktas mažoje dabartinės Lenkijos bažnytėlėje. Romane pasakojama, kad anksčiau Fabricijus nei ypač domėjosi buvusia savo gimdytojų tėvyne, nei savo praeitimi. Kelionė į Rytus tampa kelione į praeitį, kurioje Fabricijus, norėdamas susivokti šeimos istorijoje bei susitaikyti su motinos netektimi, gyvai įsivaizduoja pabėgėlių kelią. Į šią menamą rekonstrukciją įsiterpia ir laivo *Wilhelm Gustloff* katastrofa. Laivo pavadinimas romane nepasakomas, tačiau dauguma detalių rodo, kad kalbama būtent apie šį laivą. Pavyzdžiui, jis aprašomas kaip „didžiausias pabėgėlių laivas su „raudonmedžio baldų restoranu", o tai gali būti suprantama kaip nuoroda į jo ankstesnę (KdF laivo) funkciją[60]. Nors romane *Mark und Bein* pasakojama istorija yra pramanyta, galima daryti prielaidą, kad daugelis detalių paimta iš autentiškos medžiagos, kurią V. Kempovskis surinko savo archyvui. Pavyzdžiui, daugelis fragmentų galėtų būti paimta iš senų fotografijų, kaip antai, pabėgėlių aprangos aprašymas („moterys su skarelėmis, maži berniukai su slidinėjimo kepurėmis"), o maitinimui laive aprašyti bus pravertę išgyvenusiųjų liudijimai („žirnių sriuba ir sausa duona"[61]) arba daiktai, kuriuos žmonės turėjo palikti uoste („arklių traukiami vežimai [...], komoda, taip pat ir pastatomas laikrodis"[62]).

Kitaip nei knyga *Fuga furiosa,* romanas parašytas trečiuoju asmeniu, o tai reiškia, kad veikėjo potyrius perteikia pasakotojas. Be to, laivo katastrofa vyksta veikėjo vaizduotėje, o tai keliais žingsniais atitolina kūrinį nuo asmeninės patirties aprašymo. Fabricijus, gimęs 1945 m., neturi savo atsiminimų apie bėgimą ir tremtį, tad privalo susidaryti vaizdą iš nuotraukų, žemėlapių ir kitų šaltinių. Tai, žinoma, galima suprasti kaip kryžminę nuorodą į *Echolotą* ir tai yra bendra tendencija, pastebima daugelyje šiuolaikinių jaunų autorių tekstų apie nacionalsocializmą[63]. Kalbant apie pasakojimo perspektyvą, verta pastebėti, kad autorius dažnai vartoja netiesioginės kalbos veikėjo monologą,[a] o tai kartais ištrina ribas tarp veikėjo ir pasakotojo. Taip romane

a Vok. Erlebte Rede, angl. Free indirect speech – personažų minčių ar jausenos išsakymui autoriaus netiesioginė kalba – vert. pastaba.

Laivo kajutę užlieja vanduo...
Iš F. Vizbaro kino
filmo „Gdynę apgaubė naktis".

atsiradusi lanksti ir kartais ironiška sąveika tarp vidinės ir išorinės perspektyvos teikia daugiareikšmiškumo ir tam tikro refleksyvumo.

Verta pastebėti, kad V. Kempovskis romane *Mark und Bein* tradicinio pasakojimo struktūros labui atsisako montažo. O tuo pačiu metu rašomame kūrinyje *Fuga furiosa* kruopščiai atrenka ir išdėsto medžiagą, lyg mėgintų atkurti pusiausvyrą. Atrodo, kad romane vaizduodamas laivo katastrofą autorius pirmiausia siekia tikslumo, tai rodo ir relevantinio pasažo ilgis, ir lakoniškas formulavimas. Teksto vieta, kurioje aprašoma laivo katastrofa, yra labai trumpa – ji užima tik vieną puslapį – taigi šitaip mažinama vokiečių kančių svarba. Be to, nelaimė aprašoma išskirtinai šalta ir lakoniška, o kartais ironiška kalba. Tai sustiprina distancijos įspūdį bei atitolina nelaimės pojūtį:

Jonatanas mąstė apie raudonųjų povandeninį laivą, kuris nusižiūrėjo patį didžiausią pabėgėlių laivą. Rusų vadas sušuko: Pirmyn! Staiga trinkt ir laivas atsigulė ant šono – su pasivaikščiojimų deniu, baseinu, raudonmedžiu dekoruotu restoranu, žemyn slydo lėkštės ir stalo įrankiai[64].

Šis pasažas yra ne tik trumpas, jame nevartojami žodžiai, nusakantys bet kokį dramatizmą. Pasirinkęs šnekamosios kalbos žodžius, tokius, kaip „nusižiūrėti" ar tokius, kurie primena komiksą, vaizdžiai nusakančius garsą („trinkt"), autorius sovietų karius vaizduoja veikiau kaip nepavojingus, o paprasta formuluote „ir laivas atsigulė ant šono", atrodo, tikslingai siekia išsiversti be panikos, skęstančio laivo tragedijos ir daugybės žuvusiųjų. Iš tiesų ten pabrėžiamos detalės: pasivaikščiojimų denis, baseinas, raudonmedžiu dekoruotas restoranas – taigi ankstesnė pramogų laivo

(KdF organizacijos flagmano) funkcija ir kartu primenama apie nacionalsocializmą bei vokiečių bendrininkavimą nusikaltimuose. Kitoje scenoje įvykis dar sušvelninamas, nes priekiniame plane – ne keleivių nelaimė, o krintantys indai. Dažnai vartojamas žodis „ir" suteikia pasažui mokyklinio rašinio atspalvį, o tai skamba absurdiškai, bet jokiu būdu ne dramatiškai. Be abejonės, taip sąmoningai sumažinama bet kokia galimybė pareikšti simpatiją civiliams vokiečių tautybės žmonėms ar susitapatinti su jais.

Didelis aukų skaičius romane *Mark und Bein* vaizduojamas nesentimentaliai ir telpa viename trumpame sakinyje: „Aštuoniolika laipsnių žemiau nulio, žmonės šoko į vandenį, kur buvo perspausti ledo lyčių, galvos sau, kojos sau"[65]. Šioje scenoje – pirmiausia dėl nukirstos pabaigos, kuri dėl perdėtai trumpos formuluotės įgyja beveik komišką atspalvį – išvengiama deramos užuojautos; ypatingas šio pasažo trumpumas ir santūrumas labiau primena farsą, negu tragediją. Dėl to vietoj tragiškesnio žodžio „krito" panaudotas griežtai aktyvus veiksmažodis „šoko", o pasyvinė konstrukcija „buvo perspausti" susilpnina mirties tikroviškumo jutimą. Buitinis pasakymas „perspausti" šiuo atveju iš tikrųjų atrodo keistai; tiesa, jis lyg ir perteikia įvykio brutalumą, bet šiame kontekste visai netinka. Toks sąmoningai nesentimentalus stilius leidžia atskleisti vokiečių kančias neskatinant nekritiškos empatijos ar nepamatuoto sentimentalumo. Tai aštrus kontrastas *Fuga furiosa* intonacijai. Ypač gerai abiejų kūrinių perteikimo skirtumą atspindi ištrauka iš Uždraveito užrašų:

[...] Iš ten buvo girdėti tik šimtų moterų ir vaikų klyksmai, mirtinos baimės šauksmas, toks baisus, kad apsakyti negalės niekas, kas to negirdėjo. [...] Kai pasidarė aišku, kad laivas apsivers, šauksmai peraugo į šaižius klyksmus. [...] paskui milžiniškas šešėlis grimzdo vis gilyn ir gilyn, ir tada viskas nutilo. [...] Blankioje Rytų Prūsijos naktyje pro mus slinko ant gelbėjimo juostų kabantys žmonės ir staiga maždaug už 5 metrų pamačiau plūduriuojantį vaikelį, kuriam per platus gelbėjimo diržas buvo nuslinkęs žemyn ir kūnelis balansavo aukštyn kojytėmis[66].

Ši aiškiai sutrumpinta ištrauka perteikia laive kilusios panikos įspūdį. Tiesa, kai kurie pasakymai, pavyzdžiui, „mirtinos baimės šauksmas" ir „šaižūs klyksmai" skamba kaip klišės, tačiau, nepaisant to, jos sukuria įtikinamą keleivių baimės ir kančios paveikslą. Tokie pasakymai, kaip „milžiniški šešėliai", scenai suteikia papildomo patoso. Vaiko, plūduriuojančio su gelbėjimosi diržu galva žemyn, aprašymas, kurį sustiprina deminutyvai „vaikelis" ir „kojytės", skatina hipotetišką simpatiją ir kenčiančių pabėgėlių atžvilgiu sukuria tai, ką Stiuartas Taberneris kitame kontekste yra pavadinęs „sentimentalizuotu viktimizavimu"[67].

Jau ir šiaip trumpas laivo skendimą aprašantis pasažas knygoje *Mark und Bein* dar du kartus pertraukiamas ir taip sutrikdomas koherentinis vaizdavimas ir sumenkinamas vokiečių kančios suvokimas – panašiai daroma ir kūrinyje *Fuga furiosa*. Pirmasis intarpas tarp pabėgėlių aprašymo ir turto, kurį reikėjo palikti uoste, yra populiari liaudies daina „Man gi reikia, man gi reikia į miestelį" (*Muß i denn, muß i denn zum Städtele hinaus*)"[68] – tradiciškai atsisveikinimo metu ir dažnai kelionėse traukiama daina, kurią, be kita ko, septintajame dešimtmetyje išpopuliarino Elvis Preslis – taip trivializuoja pabėgėlių vilkstines. Antrasis intarpas, esantis iškart po laivo torpedavimo, yra žinomas choralas „Dieve, arčiau Tavęs!" (*Näher, mein Gott, zu Dir!*)[69], kuris, kaip žinoma, buvo grojamas skęstant *Titanikui*. Nuoroda į kito laivo katastrofą neigia laivo *Wilhelm Gustloff* likimo ypatingumą ir taip jį mažina. Šiems intarpams būdinga ironija kuria susvetimėjimo efektą ir apskriai prisideda prie scenos absurdiškumo.

Wilhelmo Gustlofo katastrofa romane taip pat įpinama į istorinį kontekstą: civilių gyventojų nelaimė vaizduojama susijusi su vokiečių nusikalstama veikla. Tekste randame keletą nuorodų į nusikaltimus žydams ir lenkams[70]. Tačiau kaltės klausimas vis perkeliamas į egzistencialistinę plotmę, o tai gali vesti prie to, ką aštriai kritikavo V. D. Zebaldas – iš istorijos pašalinami faktai. Užuominos į tai, kad likimo negalima kontroliuoti, požiūris, kad visa tai susiję tik su tam tikra akimirka, nesvarbu, aukos ar nusikaltėlio pusėje[71], gali privesti prie nacionalsocialistų nusikaltimų išteisinimo. Kai vokiečių nusikaltimai kartais lyginami su kitų nusikaltimais[72], tai griauna subalansuoto perteikimo siekį[73]. Tačiau galima konstatuoti, kad aprašymas romane *Mark und Bein* pakankamai harmoningas: kalbinė distancija ir atsitraukimas neleidžia sentimentalizuoti nukentėjusių vokiečių, vokiečių kančios vaizduojamos kontekste, o, pripažįstant vokiečių kaltę, išvengiama revizionistinių tendencijų.

Galima daryti išvadą, kad *Vilhelmo Gustlofo* katastrofos atskleidimas romane *Mark und Bein* daugeliu atžvilgių yra atsvara kūriniui *Fuga furiosa*. „Vokiečių aukų" temą nagrinėjant dviem skirtingomis literatūrinėmis formomis, galima pašalinti daugumą vieno atitinkamo žanro inherentinių trūkumų. Skaitant abu tekstus kartu, pasiekiamas balansas, atsiranda galimybė autentiškai pažvelgti į įvykį ir pasiekti aukštą autentiškumo lygį, tačiau iš principo nesentimentalizuoti skausmingos vokiečių patirties ar sumažinti žydų kančių reikšmę. Į akis krinta tai, kad V. Kempovskis, disponuodamas milžiniškos apimties medžiaga, savo romane sąmoningai mažai ja naudojasi ir taip kuria atsvarą išsamiems liudininkų

pasakojimams. Be to, perteikta pasakojimo perspektyva romane *Mark und Bein* gali veikti kaip kompensacija vienaskaitos pirmojo asmens atžvilgiu kūrinyje *Fuga furiosa*, o lakoniška ir nesentimentali kalba sukuria balansą tiesioginiams ir dažnokai perdėtai emocionaliems liudininkų pasakojimams. Šiuo atžvilgiu būtų galima teigti, kad V. Kempovskis rodo savitvardą, kurios reikalavo V. G. Zebaldas. Kartu paimti abu kūriniai įvykdo V. G. Zebaldo reikalavimą sumaišyti faktą ir fikciją – vienas sudarytas išskirtinai iš autentiškų dokumentų, bet yra literatūros kūrinys, o kitas – pramanytas tekstas, iš dalies paremtas autentiškais šaltiniais. Taip pat abiejuose kūriniuose, kaip ir siūlo V. G. Zebaldas, vengiama konvecionalios pasakojimo struktūros, ji pateikiama fragmentuoto pasakojimo montažo būdu arba per tikslingus naratyvinio pasakojimo intarpus, o romane išsiveržti iš kalbinių konvencijų leidžia sąmoningai pasirinktas ironiškas ir lakoniškas išraiškos būdas. Išeitų, kad V. Kempovskis savo kūryboje kompleksiškai laikėsi tos pačios išeities pozicijos kaip ir V. G. Zebaldas.

Tačiau atrodo, kad, norint turėti skaitomą kūrinį, visų V. G. Zebaldo keliamų kriterijų paisyti beveik neįmanoma. Kaip tik V. Kempovskio kūryba galėtų būti pavyzdžiu, kad sukurti *vieną* neklystamai autentišką, o kartu ir visus literatūrinius reikalavimus atitinkantį pramanytą tekstą yra neįmanoma. Kaip pastebi Štefenas Brokmanas (Stephen Brockmann), net pačiam V. G. Zebaldui savo fikciniuose kūriniuose nepavyko laikytis savo paties kriterijų[74]. Taigi ima noras paklausti: galbūt V. G. Zebaldo tezes reikėtų suprasti kaip patrauklų teorinį konstruktą, bet ne kaip formulę, kurią įmanoma realizuoti. Pastaraisiais metais mokslo darbuose V. G. Zebaldo teorija dažnai buvo imama atskaitos tašku, bet gal jau atėjo metas naujai įvertinti nepaliaujamą relevancijos ir pritaikomumo reikalavimą jo sustabarėjusiame literatūriniame modelyje, kuris, beje, buvo sukurtas remiantis praeities literatūra. Tiesa tai, kad didelė dalis V. G. Zebaldo tezių buvo suformuluota kaip atsakas į penktojo aštuntojo dešimtmečių literatūrinius tekstus ir jose neatsižvelgiama į daugelį šiuolaikinių debatų ir literatūros rutuliojimosi po Berlyno sienos griuvimo suvienytoje Vokietijos Respublikoje[75]. Kita vertus, V. Kempovskio „šimtaprocentinis meno kūrinys", t.y. visa jo kūryba, kurioje jis derina įvairius literatūrinius žanrus bei formas ir mėgina suformuluoti diferencijuotą atsakymą į kompleksinius klausimus dėl kaltės, atsakomybės ir kančios leidžia apeiti daugelį vaizdavimo problemų, susijusių su „vokiečių aukų" tema. Gali būti, kad toks modelis geriau tinka nūdienos kontekste, nes yra pakankamai dinamiškas, kad galėtų toliau tobulėti, reaguoti į debatus ir taip aktyviai prisidėti prie diskurso. Klausimas tik, ar tokį visą autoriaus

kūrybą apimantį „balansavimo aktą“ iš tiesų visada galima realizuoti ar pritaikyti. Nepaisant šių abejonių, V. Kempovskio koncepcija gali būti apibūdinama kaip pozityvus ir konstruktyvus mėginimas harmoningai ir adekvačiai perteikti „vokiečių aukų“ temą ir laikoma vertingu įnašu į užtrukusį praeities problemų sprendimą literatūroje.

200 Millionen-Schatz in dem Schiffswrack?

Polen wollen zur „Wilhelm Gustloff" tauchen

Von WERNER KAHL

Kolberg, 10. August

24 Jahre nach der Schlacht um Königsberg in Ostpreußen wird von polnischen Froschmännern ein neuer Versuch vorbereitet, die spurlos verschwundenen Millionenschätze aus Bernstein wiederzufinden. Die Taucher wollen das Wrack des mit 5000 deutschen Flüchtlingen an Bord vor der pommerschen Küste bei Kolberg versenkten Dampfers „Wilhelm Gustloff" nach den Kunstschätzen absuchen.

Der Gesamtwert des „Bernsteinzimmers", das der preußische König Friedrich Wilhelm I. dem Zaren Peter I. schenkte, wird von Fachleuten auf rund 200 Millionen Mark geschätzt.

Nach Berichten aus Warschau hat eine Sonderkommission der Russen vor kurzem polnischen Stellen Hinweise auf das mögliche Versteck gegeben und um „sozialistische Amtshilfe" bei der Suche nach dem Verbleib des weltberühmten „Bernsteinzimmers" ersucht.

Die unter diesem Sammelnamen bekannten Kunstschätze waren während der Belagerung von Leningrad im II. Weltkrieg aus der ehemaligen Zaren-Residenz nach Königsberg transportiert worden.

Als die Sowjets in Ostpreußen vorrückten, wurden die einzelnen Teile des Bernsteinzimmers in Königsberg wieder in Kisten verpackt. Von diesem Augenblick an verliert sich die Spur in einem undurchdringlichen Nebel.

Seit 1950 sucht eine Sonderkommission der Sowjets nach den Verstecken in Königsberg (heute Kaliningrad), in denen noch Kunstschätze verborgen sein könnten. Das zerstörte Königsberger Schloß wurde bis auf die Grundmauern abgesucht, unterirdische Bunker wurden buchstäblich ausgegraben

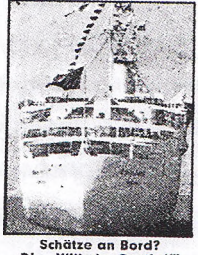

Schätze an Bord? Die „Wilhelm Gustloff"

— aber das „Bernsteinzimmer" ist bis heute verschollen geblieben.

Die angekündigte Tauch-Aktion der Polen hat neue Hoffnungen geweckt, die Kisten mit den unersetzlichen Schätzen wiederzufinden. Eine Auswertung der von den Sowjets über 19 Jahre lang verfolgten Spuren führte jetzt auch zum Wrack der „Wilhelm Gustloff".

Das 25 000 BRT große Schiff war am Mittag des 30. Januar 1945 von Gotenhafen ausgelaufen. An Bord befanden sich Tausende von Flüchtlingen aus Westpreußen und aus dem Innern Ostpreußens. Als das Schiff gegen 21 Uhr die Höhe von Stolpmünde erreichte, trafen Torpedos aus den Rohren eines russischen Untersee-Bootes den Dampfer. Nach kurzer Zeit versank das Schiff mit fast zwei Drittel der Flüchtlinge. Es war eine der größten Schiffskatastrophen.

Was SS-Kommandos und Funktionäre des damaligen Gauleiters von Ostpreußen, Erich Koch, vor dem Auslaufen der „Wilhelm Gustloff" als Ladung an Bord mitgebracht hatten, darüber gibt es bis heute nur Vermutungen.

Erich Koch, in Warschau zum Tode verurteilt, aber heute noch Häftling in der Hinrichtungszelle, behauptet: Die Bernsteinschätze seien 1945 in Bunkern in Königsberg verborgen worden.

Dagegen glaubt Königsbergs letzter Oberbürgermeister Dr. Helmut Will: Das „Bernstein-Zimmer" habe sich im Keller des westlichen Schloßflügels befunden. Was aber nach der Besetzung der Stadt durch plündernde Horden geschah, wissen nicht einmal die amtlichen sowjetischen Stellen.

Wilhelm Gustloff katastrofa „apaugo“ įvairiausiomis, ne tik literatūrinėmis sensacijomis: „200 milijonų lobis sudužusiame laive“, jame – „Gintaro kambarys“ ir t.t.

PASTABOS

1 Bill Niven (Hg.), Germans as Victims. Remembering the Past in Contemporary Germany (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), S. 13.

2 Helmut Schmitz (Hg.), A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present (Amsterdam: Rodopi, 2007), S. 13.

3 Aleida Assmann, „On The (In)compatability of Guilt and Suffering in German Memory", Obs. Linda Shortt, German Life and Letters 59:2 (2006), S. 187–200; čia: S. 196.

4 Ten pat, S. 198.

5 Niven, Germans as Victims, S. 24; Helmut Schmitz, Representations of the Nazi past II: German Wartime Suffering", in Stuart Taberner (Hg.), Contemporary German Fiction. Writing in the Berlin Republic (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), S. 142–158; čia: S. 152.

6 Elizabeth Dye, „Weil die Geschichte nicht aufhört: Günter Grass; Im Krebsgang", German Life and Letters 57:4 (2004), S. 472–487; čia: S. 486.

7 Ten pat.

8 Colette Lawson, „The natural History of Destruction: W. G. Sebald, Gert Ledig and the Allied Bombings", in Stuart Taberner und Katarina Berger (Hg.), Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Repiblic (Rochester, New York: Camden House, 2009), S. 29–41; čia: S. 33.

9 Plg. W. G. Sebald, Luftkrieg und Literatur, Mit einem Essay zu Alfred Andresch (Frankfurt a.M.: Fischer, 2005 [2001]), S. 31–33, 86–87.

10 Ten pat, S. 33, 98.

11 Ten pat, S. 59–67.

12 Ten pat, S. 55–57.

13 Volker Hage, Zeugen der Zerstörung: Die Literaturen und der Luftkrieg: Essays und Gespräche (Frankfurt a.M.:Suhrkamp, 2003), S. 274.

14 Ten pat, S. 266.

15 Dirk Hempel, „Autor, Erzähler und Collage in Walter Kempowskis Gesamtwerk" in Carla A. Damiano, Jörg Drews und Doris Plöschberger (Hg.), „Was das nun wieder soll?" Von „Im Block" bis „Letzte Grüße". Zu Werk und Leben Walter Kempowskis (Göttingen: Wallstein, 2005), S. 21–23; čia: S. 21.

16 Carla Damiano, Walter Kempowski's „Das Echolot", Sifting and Exposing the Evidence via Montage (Heidelberg: Universtätsverlag Winter Heidelberg, 2005), S. 100.

17 Ten pat, S. 99.

18 „Der Herr der Tagebücher", Spiegel 53 (1992), S. 156–157; čia:S. 157.

19 Plg., pvz., Damiano, „Walter Kempowski: Lehrer und Schriftsteller. Das Montage-/Collage-Prinzip als Baustein des Unterrichts und des Schreibens", in Damiano, Drews und Plöschberger „Was das nun wieder soll?". S. 171–187.

20 Volker Hage, Die Wiederkehr des Erzählers, Neue deutsche Literatur der siebziger Jahre (Frankfurt a.M., Berlin und Wien: Ullstein, 1982), S. 192.

21 Žr., pvz., Hempel, Walter Kempowski, S. 205–207; Frank Schirmacher, „In der Nacht des Jahrhunderts", Frankfurter Allgemeine Zeitung, 13. November 1993.

22 Dirk Hempel, Walter Kempowski, S. 174. Šiuo metu archyvas saugomas Meno akademijoje Berlyne.

23 Detlef Hamer, „Gespräch mit Walter Kempowski", Sinn und Form 58:1 (2006), S. 231–241; čia: S. 234–235.

24 Damiano, Walter Kempowski's „Das Echolot", S. 12–13, Damiano čia remiasi Volker Hage's darbu, plg.: Volker Hage Collagen in der deutschen Literatur (Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1984).

25 Volker Hage, Zeugen der Zerstörung, S. 266.

26 Plg. „Der Herr der Tagebücher", S. 156.

27 Plg., pvz., Peter Brand, „Latente Wahrnehmungsschwäche? Die Literaturkritik und Walter Kempowskis Roman Heile Weh", Text + Kritik 169:1(2006), S. 82–93; čia: S. 86, 88. Taip pat žr.: Christopher Riley, Walter Kempowski's Deutsche Chronik, A Study in Ironic Narration (Frankfurt a. M: Peter Lang, 1997). S. 39.

28 Utte Barbara Schilly, „Short Cuts aus eiern Archiv des Lebens. Zur Phänomenologie der Chronik des deutschen Bürgertums von Walter Kempowski, Text + Kritik, 169:1 (2006), S. 59–71; čia: S. 64.

29 Taip V. Kempovskis pasisako tik trumpoje įžangoje pirmoje Echolot'o dalyje „Damiano", žr.: Waker Kempowski Das Echolot, S. 44.

30 Walter Kempowski, Das Echolot. Fuga. furiosa. Ein kollektives Tagebuch (München; Knaus, 2004 [1999]), 1. Bd., S. 468.

31 Ten pat, S. 570.

32 Ten pat, S. 469–470.

33 Kempowski, Das Echolot. Fuga furiosa. 3, Bd., S. 108–109.

34 Ten pat, S.109.

35 Ten pat, S. 109–110.

36 Landrat aus Angerapp, *1891. Kempowski, Dos Echolot. Fuga furiosa. 4. Bd., S. 880. Kreisleiter, 1938–1945. Žr. Taip pat: http://teritorialde/ostp/angerapp/landkrs.htm#fnS (2009 m. birželio 8 d. duomenys].

37 Kempowski, Das Echolot Fuga furiosa. 3, Bd., S. 201.

38 Ten pat, S. 211–213.

39 Tačiau šį požiūrį kritikuoja istorikas Christianas Meieris, žr.: „Ein direkter Zugang zur Vergangenheit unserer Eltern?", S. 1131.

40 Apžvalgą žr.: Schmitz, A. Nation of Victims? S. 6.

41 Peter Fritzsche, „Walter Kempowski's Collection", Central European History 35:2 (2002), S. 257–267.; čia: S. 265, 258–259.

42 Fritzsche, „Walter Kempowski's Colleclion" S. 259, 263.

43 Ten pat, S. 266–267.

44 Mark Ledbetter. Victims and the Post-modern Narrative or Doing Violence to the Body. An Ethic of Reading and Writting (London: McMillan Press, 1996), S. 2–15.

45 Kempowski, Das Echolot. Fuga furiosa. 3. Bd., S. 123.

46 Ten pat, S. 203.

47 Ten pat, S. 209.

48 Susanne Vees-Gulani, Trauma and Gult: literature of Wartime Bombing in Germany (Berlin New York: Walter de Gruyter, 2003), S. 109.

49 Sebald, Luftkrieg und Literatur, S. 86.

50 Ten pat, S. 32.

51 Kempowski, Das Echolot. Fuga furiosa 3. Bd., S. 203.

52 Ten pat, S. 206–207.

53 Ten pat, S. 212.

54 Ten pat, S. 216.

55 Ten pat, 206, Vees-Gulani tą pat pastebėjo subombarduoto Drezdeno liudininkų pasisakymuose, pateikiamuose kūrinyje Fuga guriosa, Žr.: Vees-Gulani, Trauma and Guilt, S. 108.

56 Žr.: Hayden White, The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation (Baltimore: John Hopkins University Press, 1987), S. ix, 4, 24.

57 Vees-Gulani, Trauma und Guilt, S. 109.

58 Hempel, Walter Kempowski, S. 199.

59 Plg. Damiano, Walter Kempowski's „Das Echolot", S. 94–98.

60 Walter Kempowski, Mark und Bein. Eine Episode (München: Knaus, 1992), S. 100.

61 Ten pat, S. 99.

62 Ten pat.

63 Pvz., Unscharfe Bilder (München: DVA, 2003) von Ulla Hahn; Ein unsichtbares Land (Frankfurt a. M.: Fischer, 2003) von Stephan Wackwitz; arba In den Augen meines Großvaters (München: DVA, 2004) von Thomas Medicus.

64 Kempowski, Mark und Bein, S. 100.

65 Ten pat.

66 Kempowski, Das Echolot. Fuga furiosa. 3. Bd., S. 206–207. Šis pasažas primena Tulos Pokryfkės pasakojimą apie tragediją G. Graso novelėje *Im Krebsgang* (Göttingen: Steidl, 2003 [2002]), S. 31.

67 Stuart Taberner, „Hans-Ulrich Treichel's Der Verlorene and the Problem of German Wartime Suffering", Modern Language Review 97 (2002), S. 123–134; čia: S. 125.

68 Kempowski, Mark und Bein, S. 99.

69 Ten pat, S. 100.

70 Ten pat, S. 48,144–455, 223.

71 Ten pat, S. 116, 227.

72 Ten pat, S. 101–102, 128.

73 Plg. Karina Berger „Gegen den Strich: The Early Representation of German Wartime Suffering in Walter Kempowski's Mark und Bein (1991)", German Life and Letters 62:2 (2009), S. 206–219.

74 Stephen Brockmann, „W. G. Sebald and German Wartime Suffering", in Taberner und Berger, Germans as Victims, S. 15–28.

75 Pirmoji publikacija šia tema pasirodė dar 1982 m., žr.: W G. Sebald, „Zwischen Geschichte und Naturgeschichte – Versuch über die literarische Beschreibung totaler Zerstörung mit Anmerkungen zu Kasack, Nossack und Kluge", Orbis Litterarum 37 (1982), S. 345–366.

10 SKYRIUS

Stephen Brockmann

VOKIEČIŲ KANČIŲ POLITIKA GIUNTERIO GRASO NOVELĖJE *VĖŽIO ŽINGSNIU*[a]

Nuo to meto, kai 2002 m. pasirodė Giunterio Graso novelė *Vėžio žingsniu*, ji nuolat siejama su dviem apibrėžimais: „vokiečiai – nukentėjusi tauta" arba „vokiečiai – aukos" ir „kalbėti apie vokiečių kančias ar vokiečių aukas buvo tabu". Iš tikro abu apibrėžimai paradoksiški. Kalbant apie vokiečių kančias ar aukas, iškart implikuojama ir temos priešybė – vokiečių nusikaltimų tema ir nemenkstanti įtampa tarp šių temų. Kol buvo teigiama, kad Adolfo Hitlerio laikų Vokietijoje – vadinamajame Trečiajame reiche – gyveno vieni nusikaltėliai, t.y. žmonės, aktyviai ar pasyviai remiantys žudikišką režimą, buvo neįmanoma pripažinti ar vaizduoti juos kartu esant ir nukentėjusia tauta, nukentėjusia nuo savo tautiečių nacistų arba nuo juos nugalėjusių sąjungininkų. G. Graso romanuose *Skardinis būgnelis*[b] (1959) ir *Šuniški metai*[c] (1963) vaizduojami vokiečiai – dažniausiai nusikaltėliai arba oportunistai. Suprantama, jo veikėjai taip pat kenčia, tačiau iš esmės jie iš dalies patys kalti dėl savo kančių. Niekuo nekaltų

a Vok. „Im Krebsgang", 2003 m. leidykla Alma littera išleido šią T. Četrausko į lietuvių kalbą išverstą, novelę klaidingu pavadinimu „Krabo žingsniu" (vok. Krebs – „vėžys", o ne „krabas"), kuris, be to, neatitinka G. Graso novelės pavadinime koduotos kūrinio minties – „atbulai" ar „atbulomis" ir klaidina (nes vėžys ropoja „atbulai", o krabas – šonu) – vert. pastaba.

b Vok. Blechtrommel – vert pastaba.

c Vok. Hundejahre – vert. pastaba.

Naujų darbininkų gyvenamųjų namų kvartalai Vokietijoje.

G. Graso personažų pasitaikė tik išimtiniais atvejais. 1990 m. G. Grasas labai aštriai pasisakė prieš Vokietijos ir vokiečių tautos suvienijimą, teigdamas, kad bent jau Trečiojo reicho laikais tai buvo nusikaltėlių tauta, ir priminė: „Mes negalime pamiršti Aušvico“[1]. Todėl kai kurie kritikai buvo nustebinti, kai 2002 m. publikuotoje novelėje G. Grasas, kaip atrodė, pavaizdavo vokiečius pirmiausia kaip aukas. Savaitraštyje *Die Zeit* išspausdintame atsiliepime Giunteris Francenas[a] novelę pavadino stebuklą primenančiu netikėtumu[2b]. Juk kovodamas prieš Vokietijos suvienijimą, dar 1990 m. G. Grasas skelbė, kad pokario kartos vokiečiai per Aušvice padarytus nusikaltimus „gali pagaliau pažinti patys save“, t.y. tamsiąją Vokietijos tautos kultūros pusę, kuri atvedė ne tik prie holokausto, bet, kas žino, ir ateityje gali tapti kokių nusikaltimų priežastimi. „Mes turime rimtą priežastį bijoti patys savęs, esame nusikalsti linkstanti bendrija,“ – tada tvirtino būsimasis Nobelio premijos laureatas[3]. Praėjus vos kiek daugiau nei dešimtmečiui, kai kuriems kritikams pasirodė, kad G. Grasas sušvelnino neigiamą požiūrį į vokiečius, kad gal dabar mato juose jau nebe nusikaltėlius, o aukas. O gal atsitiko taip, jog dabar jau nei G. Grasas, nei vokiečiai, apie kuriuos jis tiek daug buvo rašęs, patys nežino, ar „jie pagaliau pažįsta patys save“?

Ne mažiau problemiškas ir tabu apibrėžimas. Visai taip pat, kaip apibrėžimas „vokiečiai – aukos“ nepastebimai implikuoja apibrėžimą „vokiečiai – nusikaltėliai“, taip ir tabu sąvoka savyje slepia savo pačios neigimą: juk jau pačiame žodyje „tabu“ slypi noro sulaužyti tą tabu reikšmė, t.y., sakant „tabu“, išreiškiamas siekis imti kalbėti apie tariamai iš visuomeninio diskurso išguitą objektą – šiuo atveju apie vokiečių patirtų kančių problemą. Draudimas, apie kurį nuolat garsiai kalbama, jau nėra joks tabu. Viename savaitraščio *Der Spiegel* straipsnyje Folkeris Hagė[c] rašė, kad Antrajame pasauliniame kare patirtos vokiečių kančios visoje vokiečių literatūroje buvo tabu – tema, kurios ilgą laiką vengta[4]. Retorikos požiūriu toks, kad ir trumpas, pastebėjimas reiškia, jog šia, tariamai draudžiama tema būtina kalbėti. Kai turimos galvoje Antrojo pasaulinio karo pabaigoje patirtos vokiečių kančios, sąvoka „tabu“ vartojama labai ambivalentiškai: deskripciniame lygmenyje ji veikia kaip ženklas „Įeiti draudžiama“, o performaciniame lygmenyje šia sąvoka kaip tik kviečiama: „Įeikite“. Šiuo atveju ja nusakoma diskurso būtinybė, kad ir kokia nepatogi ir probleminė užduotis tai būtų deskriptyvistams. Po novelės *Vėžio žingsniu* publikacijos atsirado labai daug įvairių samprotavimų, siekiančių (visai teisėtai) įrodyti, kad pokarinėje Vokietijoje realiai

a Vok. Günter Franzen – vokiečių rašytojas, literatūros kritikas ir eseistas – vert. pastaba.
b Vok. „Überraschung [...], die an ein Wunder grenzt“ – vert. pastaba.
c Vok. Volker Hage – vokiečių žurnalistas, literatūros kritikas, biografijų autorius – vert. pastaba.

niekada nebuvo draudžiama diskutuoti apie vokiečių patirtas kančias, kad nuo šeštojo iki ypač aktyviai diskutuojama Vokietijos Federacinės Respublikos politinėje erdvėje[5]. Tačiau visuose tuose kritiniuose pastebėjimuose dažniausiai apeinama šio tariamo tabu performacinė funkcija: daugumoje tokių darbų teigiama, kad apie vokiečių kančias buvo kalbama nuo pat pradžių, tačiau juose paprastai nekeliamas klausimas, kodėl anksčiau, tam tikru literatūros ar politikos laikotarpiu, šis diskursas buvo negirdimas, o dabartiniai darbai ta pačia, tiesą sakant, seniai žinoma tema įvardijami kaip įveikę tabu – draudimą, kurio iš tikro niekada nebuvo.

Be jokios abejonės, svarbiausia vieta ir kalbose apie vokiečių aukas, ir po karo Vakaruose plėtojamame tabu diskurse atitenka Europos žydų patirto holokausto temai. Kad ir kaip būtų nepatogu, tenka pripažinti šį tiesioginį ryšį, o, kalbant apie vokiečių aukas ir tabu, neva draudusį šią temą, palyginimui įdomu prisiminti novatorišką Peterio Noviko[d] darbą apie holokausto diskurso kitimą Jungtinėse Amerikos Valstijose[6]. Pasirodžius novelei *Vėžio žingsniu*, kaip tik taip ir padarė literatūros tyrinėtojas anglas Stiuartas Taberneris (Stiuart Taberner). P. Noviko aptartą „aukų kultūrą" („victim culture"), kurią JAV visuomenė puoselėjo septintajame dešimtmetyje, S. Taberneris palygino su globalizavimo procese besiformuojančia naująja vokiečių kultūra. S. Taberneris teigia, kad kartu su globalizacija į Vokietiją atsirito ir Amerikoje kilusi „aukų kultūros" banga[7]. P. Novikas savo darbe aprašė, kaip po karo einant metams ir kintant JAV politinei situacijai bei Izraelio valstybės likimui, pamažu kito ir JAV visuomenės požiūris į holokaustą. Dar šeštajame dešimtmetyje ir JAV, ir Izraelyje buvo nepatogu vadintis auka, o devintajame ir paskutiniame dešimtmetyje dėl aukos statuso imta net lenktyniauti. Štai šeštajame dešimtmetyje JAV etniniai skirtumai buvo „niekam neįdomūs"[8], bet devintajame ir paskutiniame dešimtmetyje vis labiau pradėta vengti universalistinių, viename katile sulydytų, amerikietiškų idealų ir vis garsiau imta kalbėti apie etninius skirtumus. Ir visa tai neatsitiktinai, o kaip tik tada, kai prasidėjo iki tol nebūta, reali, beveik visuotinė Amerikos žydų asimiliacija su vadinamąja Amerikos visuomenės dauguma. P. Novikas daro išvadą, kad holokausto diskurso nebuvimą ar atsiradimą ir plėtojimąsi Amerikoje lėmė politinės ir socialinės sąlygos: šeštajame dešimtmetyje, kai niekas nesidomėjo etniniais skirtumais ir visi buvo laikomi tik „normaliais amerikiečiais", plėtoti holokausto diskursą nebuvo kaip ir dėl ko, bet devintajame dešimtmetyje,

d Vok. Peter Novick – amerikiečių istorikas, Čikagos universiteto profesorius, išgarsėjęs kritiniais raštais dėl požiūrio į holokaustą – vert. pastaba.

kai žydai ėmė labai sparčiai asimiliuotis su tais, kurie vadinami didžiąja Amerikos visuomenės dalimi, holokausto diskursas tapo bent jau šiokia tokia galimybė išlaikyti savitą žydų identitetą[9]. P. Noviko teigimu, dėl problemų su holokausto diskursu ar dėl kalbų, kad neva kažkuriuo laikotarpiu kalbėti holokausto temomis buvo draudžiama, politinius ir etinius klausimus pirmiausia reikėtų pateikti amerikiečiams, ypač Amerikos žydams, kurie patys reikalauja politinių ir etinių atsakymų. P. Novikas aktyviai domėjosi politinėmis ir retorinėmis priežastimis, dėl kurių tam tikrais laikotarpiais vienas ar kitas diskursas tampa mada.

Visiškai suprantama, kad Vokietijos situacija po suvienijimo yra visai kitokia nei ta, kuri susiklostė Amerikoje. Šeštasis dešimtmetis Amerikoje, kurį P. Novikas apibūdino kaip laikotarpį, kai amerikiečiai – ir žydai, ir kitų tautų žmonės – save mieliau norėjo matyti laimėtojais, o ne pralaimėjusiaisiais, niekaip neprilyginamas šeštajam dešimtmečiui Vokietijos Federacinėje Respublikoje, kurioje tuomet gyveno nugalėtos tautos dalis ir kurios piliečiai suvokė, kad jie yra pralaimėtojai. Apie šį statusą jiems nuolat primindavo ir po pralaimėto karo į dvi dalis padalyta jų šalis, ir

Padalytas Berlynas. Sovietų ir amerikiečių kariuomenių priešprieša.

šalyje dislokuota, visur matoma ir nuolat jaučiama užsienio kariuomenė. Ir Vakarų Vokietijos pokario literatūroje, ir filmuose vokiečiai vieningai buvo vaizduojami kaip pralaimėtojai. Vienuose darbuose jie visi – aukos, o sovietiniai kareiviai – žvėriški žmogžudžiai, pavyzdžiui, dešiniojo radikalizmo pažiūromis persmelktame, tačiau populiariame Edvino Dvingerio[a] romane *Kai pratrūksta užtvankos...* (1950),[b] kituose – vokiečiai yra pralaimėję nusikaltėliai, pavyzdžiui, labiau kairiąsias pažiūras reiškiančiame G. Graso romane *Skardinis būgnelis*, arba dar kituose – jie ir aukos, ir iš dalies kalti, tokie, kokius juos matome, sakysim, 1959 m. sukurtame F. Vizbaro filme *Gdynę apgaubė naktis*[10].

Tačiau P. Novako apibūdintą septintajame ar aštuntajame dešimtmetyje prasidėjusį amerikietiškojo holokausto diskurso pasikeitimą, kai apie holokaustą Amerikoje imta kalbėti vis daugiau, iš dalies galima palyginti ir su tuo pačiu metu vykusiu diskurso kitimu Vokietijoje. Septintajame aštuntajame dešimtmetyje Vokietijoje taip pat ėmė rastis vis daugiau menininkų, pasirengusių kalbėti apie holokaustą kaip specifinį vokiečių nusikaltimą žydams, tarp jų galima paminėti ir patį G. Grasą, ir režisierių Folkerį Šlendorfą (Volker Schlöndorff), kuris 1979 m. ekranizavo G. Graso *Skardinį būgnelį*. Vykstant tokiems pokyčiams, pamažu rimo kalbos apie vokiečių aukas, nors šis diskursas visiškai išnykęs nebuvo niekada. Robertas Moeleris[c] teisingai pastebi, kad istorikų ginčas[d], vykęs 1986-iaisias, tam tikra prasme buvo diskusija dėl vokiečių kaltės ir vokiečių aukų masto Vokietijos istorijoje. Šioje diskusijoje tada laimėjo tie istorikai ir kiti dalyviai, kurie reikalavo atviro pokalbio apie vokiečių nusikaltimus[11]. Kai 1997 m. pasirodė V. G. Zebaldo[e] esė *Oro karas ir literatūra*[f], kurioje kalbama apie sugriautus vokiečių miestus ir apie griuvėsių atspindį vokiečių literatūroje, diskusija dėl patirtų vokiečių kančių bei aukų vėl atgimė. Buvo net nuomonių, jog tautos kolektyvinėje atmintyje svarbesnę vietą turėtų užimti atsiminimai apie

a Vok. Edwin Erich Dwingers – nacionalsocialistinių pažiūrų vokiečių rašytojas, Antrojo pasaulinio karo metais dirbęs karo reporteriu, vykdęs Gebelso ir kitų partijos vadų užsakymus, po karo, atlikęs bausmę, rašė nacistines ir antikomunistines knygas – vert. pastaba.

b Vok. Wenn die Dämme brechen... – vert. pastaba.

c Vok. Robert G. Moeller – Kalifornijos universiteto profesorius, tyrinėjantis XX a. istoriją, rašantis Antrojo pasaulinio karo temomis – vert. pastaba.

d Vok. Der Historikerstreit (arba: Historikerdebatte, Historikerkontroverse, Habermas-Kontroverse) – 1986/87 m. Vakarų Vokietijoje prasidėję debatai dėl holokausto išskirtinumo ir dėl jo vaidmens Vokietijos istorijoje formuojant vokiečių identitetą. Diskusijos kilo oponentams kaltinant vieniems kitus ir nacistų, ir sovietų vykdyto genocido menkinimu. Dešiniųjų pažiūrų istorikai bei politikai teigė, jog nusikaltimų mastas ir pobūdis panašūs, o kairieji tikino, jog vokiečių padaryti nusikaltimai nepalyginami su niekuo kitu – vert. pastaba.

e Vok. Winfried Georg Sebald (1944–2001) – vokiečių rašytojas ir literatūros kritikas, rašęs Vokietijos istorijos temomis. V. G. Zebaldui rūpi išlikę praėjusių laikų katastrofų pėdsakai dabartyje, jis mėgina juos suprasti ir fiksuoti. V. G. Zebaldo esė ir romanai pirmiausia didelį populiarumą pelnė užsienyje, jie išversti į daugelį kalbų – vert. pastaba.

f Vok. Luftkrieg und Literatur, kurioje V. G. Zebaldas griežtai kaltina pokario vokiečių autorius susitaikėliškumu, net dviveidiškumu, siekiais pamiršti ir užglaistyti praeitį – vert. pastaba.

Antrajame pasauliniame kare patirtas vokiečių kančias, o ne kalbos apie vokiečių padarytus nusikaltimus, buvo galima manyti, kad dabar, tautai susivienijus ir praėjus dviem dešimtmečiams po jau minėto istorikų ginčo, norima vėl pradėti nagrinėti vokiečių padarytų nusikaltimų mastą[12]. Ši diskusija, matyt, neatsitiktinai buvo pradėta kaip tik tais metais, kai vokiečiai tapo Kosove vykdyto etninių albanų „valymo" liudininkais. Atrodo, kad įvykiai Kosove vokiečius privertė vėl prisiminti iš tėviškės išvarytų savo tautiečių kančias[13]. Tuometinėje diskusijoje iš tikro buvo P. Noviko teoriją primenančių mėginimų lenktyniauti dėl to, kas patyrė daugiau ir didesnių kančių. Kaip tik tada, kai tauta vėl sėkmingai susivienijo, kai Vokietija vėl tapo lyg ir „normalia" – tokia paprasta, normalia šalimi, kokia ji pasirodė kare prieš Serbiją – vokiečiams vėl sukilo atsiminimai apie skaudžią savo praeitį. Taigi G. Graso novelę *Vėžio žingsniu* reikia vertinti kaip rašytojo norą pasisakyti tokių pasikeitimų akivaizdoje. Tik nepaisant kiek naujai skambančio kritiško požiūrio, rašytojas ir šįkart pirmenybę teikia „vokiečių – nusikaltėlių", o ne „vokiečių – aukų" apibrėžimui[14].

Peržvelgus literatūros tyrėjų atsiliepimus apie G. Graso novelę *Vėžio žingsniu*, galima teigti, kad dauguma kritikų sutaria, jog, pirma, tai kūrinys apie vokiečių aukas, o antra, juo neva pretenduojama įveikti tariamai egzistuojantį tabu ir pradėti kalbėti apie vokiečių patirtas kančias. Pavyzdžiui, Aleida Asman[a] tikina, kad *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimas, apie kurį rašo G. Grasas, tai esą kažkas negirdėta, tai, apie ką anksčiau nebuvo kalbama, kas buvo neminima, ji įvardija tai prancūziška sąvoka „non-dit"[15]. Tačiau G. Graso novelėje kalbama ne tik apie *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą, bet – kur kas svarbiau – ir apie tai, kaip vokiečius paveikė ir vis dar veikia ši tragedija. Helmutas Šmicas[b], net apskaičiavęs, parodo, kad didžiojoje novelės dalyje kalbama ne apie tai, kaip kartu su laivu *Vilhelm Gustloff* žuvo vokiečių civiliai, nes „iš 216 knygos puslapių tik dešimtyje aprašomas *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimas ir 9000 jo keleivių žūtis", o tai yra „mažiau nei 5% viso pasakojimo"[16]. Šis literatūros tyrėjas, be to, parodo, kad kūrinyje „tiesiog knibždėte knibžda" sąsajų su ankstesniu kultūriniu *Vilhelmo Gustlofo* tragedijos diskursu. Taigi pats novelės *Vėžio žingsniu* turinys jokiu būdu nerodo, kad būtų buvęs koks tabu, draudžiantis diskutuoti apie vokiečių aukas. H. Šmicas teisingai pastebi, kad G. Grasas šiame savo kūrinyje itin kruopščiai registruoja ir vaizduoja

a Vok. Aleida Assmann – vokiečių anglistė, egiptologė ir kultūros mokslų specialistė – vert pastaba.

b Vok. Helmut Schmitz – anglų germanistas, Varviko (Anglija) universiteto docentas, literatūrologas, tyrinėjantis atminties kultūros reiškinius vokiečių pokario literatūroje – vert. pastaba.

visus su laivo žūtimi susijusius kultūros reiškinius, „nuo F. Vizbaro filmo iki įvairių H. Šiono (Heinz Schön)[c] atsiminimų knygų ir naujausio Dobsono bei Peinės leidinio[d], kartu pasakodamas apie nuolatinius laivo katastrofą patyrusiųjų susitikimus"[17]. Tačiau istorikas Robertas Moeleris mano, kad G. Grasas daro istorijos mokslo klaidų, nes, esą, nepakankamai ir sutrumpintai vaizduoja anų įvykių atspindį vokiečių kūryboje[18]. Abejotina, ar teisingas šis R. Moelerio priekaištas literatūros kūriniui, kuriame yra neįprastai daug sąsajų ir su F. Vizbaro filmu, ir su paminėtais H. Šmico tekstais. Vargu, ar jų iš vis tiek galima tikėtis novelėje, kurioje žadama tik pakalbėti „apie" vieną istorinį įvykį. Kitaip tariant: literatūros kūrinio skaitytojas – skirtingai nei R. Moeleris – skaitydamas „apie" tam tikrą istorinį įvykį, tikriausiai nesitiki, kad čia dar bus aprašyti ir kiti šį įvykį atspindintys darbai.

Tačiau, nepaisant to ir R. Moelerio kritikos, G. Grasui novelėje *Vėžio žingsniu* kaip tik pavyko pavaizduoti tokią kitų kūrinių metaistoriją. Novelėje pateikiamas ne tik savas *Vilhelmo Gustlofo* žūties aprašymas, tiesa, iš gerokai nutolusios perspektyvos, nes įvykiai aprašomi ne kaip pasakotojo, o kaip jo motinos, Tulos Pokryfkės, atsiminimai, bet ir kritiškas kitų laivo katastrofos aprašymų vertinimas. Susidūrus su tokia gausa novelėje pateiktų ankstesnių *Vilhelmo Gustlofo* tragedijos naratyvų ir atsargiu jų vertinimu, matyti, kad ji yra pats tikriausias įrodymas, jog nebūta jokių tokio diskurso draudimų. Novelėje *Vėžio žingsniu*, kaip ir kituose darbuose, G. Grasas naudoja sudėtingą pasakojimo struktūrą. Kai pasakotojas Paulius Pokryfkė ar net jo patarėjas, į patį G. Grasą panašus novelės veikėjas, vadinamas „seniu", kartais lyg ir teigia, jog neva galiojąs toks tabu ir apie *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą (ar apskritai apie kare vokiečių patirtas kančias) neva nutylima, tai skaitytojas, nekalbant jau apie literatūros kritikus, neturėtų tokių knygos herojų užuominų suprasti pažodžiui. Apskritai daugumoje literatūros tyrinėjimų, skirtų G. Graso darbams, buvo linkstama pabrėžti, jog rašytojo pasirinkti veikėjai pasakotojai visada yra itin nerealistiniai, tačiau, analizuojant novelę *Vėžio žingsniu,* atrodo, jog toks anksčiau aptartas autoriaus metodas bei jo pamėgti netikroviški pasakotojai visai pamirštami ir šventa tiesa imama laikyti tai, apie ką užsimena veikėjas pasakotojas ar jam užduotį sugalvojęs patarėjas[19]. O Stiuartas Taberneris, teigiantis, jog rašytojas šiuo kūriniu *neneigia* „vokiečių-nusikaltėlių diskurso pirmenybės prieš vokiečių aukų diskursą", literatūros kritikų chore yra išimtis[20].

---

c Laivo katastrofą išgyvenęs Haincas Šionas išsamiai tyrė Vilhelmo Gostlofo tragedijos aplinkybes ir išleido šia tema keletą knygų, plačiau žr. šios knygos įvade – vert. pastaba.

d Vok. Christofer Dobson ir Ronald Payne – 1979 m. išėjusios knygos „The Cruellest Night" autoriai, plačiau žr. šios knygos įvade – vert pastaba.

Katarina Hal[a], analizuodama novelę *Vėžio žingsniu* ir laikydama ją dalimi to, ką pati yra pavadinusi „Gdansko kvintetu", t.y. G. Graso kūrinių seriją apie Gdanską – romanus *Skardinis būgnelis*, *Katė ir pelė*[b], *Šuniški metai*, *Vietinė nejautra*[c] – ir aptariamą novelę *Vėžio žingsniu*, įtikinamai atskleidžia naujosios novelės sąsajas su ankstesne epine rašytojo kūryba. Tačiau R. Moelerio kritiką ji laiko teisinga. K. Hal teigimu, tada, kai Rytų Vokietijoje galiojęs griežtas tabu, draudžiantis vaizduoti vokiečių patirtas kančias apskritai, o kartu ir, žinoma, *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą, Vakarų Vokietijoje vaizdas buvęs kur kas spalvingesnis[21]. Taip argumentuodama ji mano, jog būtent novelė *Vėžio žingsniu* parodo, kad vokiečių išvarymo iš tėviškės tema G. Grasui ir jo kolegoms turėjo būti „uždrausta žemė" – tabu. Ironiška, kad kritikė daro tokią išvadą tada, kai pati daugybę kartų parodė, kaip ši tema išryškėja ankstesniuose rašytojo kūriniuose[22]. Išeitų, lyg G. Grasas būtų pamiršęs tai, apie ką pats anksčiau rašė. Tikrai stebina, kad K. Hal, įstengiusiai susieti novelę su „Gdansko kvintetu", neatėjo į galvą suabejoti R. Moelerio tikinimu, neva šiuo darbu G. Grasas įrodąs, kad po karo Vokietijoje diskusijos apie vokiečių kančias buvusios draudžiamos. Kitame, vėlesniame savo straipsnyje, K. Hal įtikinamai parodo, kaip svarbu novelę *Vėžio žingsniu* laikyti „Dancigo kvinteto" dalimi, nes, esą, tik taip galima „pamatyti visą rašytojo užmojį, aprašyti nepaprastai sudėtingas diskusijas pokario Vokietijoje apie vokiečius nusikaltėlius ir vokiečius aukas". Tačiau G. Grasą vis tiek vadina „naiviu", nes, kaip jai atrodo, autorius laikosi požiūrio, jog po karo Vokietijoje vaizduoti vokiečių patirtas kančias draudęs griežtas tabu[23].

Mėginant šiek tiek atsitraukus pažvelgti į novelės veikėjus – pasakotoją ir jo patarėją, kyla klausimas, *kodėl* kai kam *atrodo*, jog šie du personažai neva tikina, esą, diskursas apie vokiečių kančias buvęs draudžiamas. Būtina, beje, pabrėžti, kad iš tikrųjų per visą kūrinį šitaip niekur nepasako nei pasakotojas, nei jį rašyti skatinantis patarėjas. Aiškinantis, kodėl pasakotojas vengia šios temos, priežasties reikėtų ieškoti problemiškuose jo santykiuose su motina, dešiniųjų pažiūrų vokiete Tula Pokryfke, kuri, išsigelbėjusi po *Vilhelmo Gustlofo* katastrofos, yra klasikinis vokiečių aukos pavyzdys, bet kartu įkūnija ir vokiečių nusikaltėlio paveikslą. Šis personažas G. Graso kūriniuose yra pasirodęs ir anksčiau: romane *Šuniški metai* Tula Pokryfkė buvo mažos čigonų mergaitės Ženės Bruni kankintoja (Ženė, dabar jau senyva moteris, tapusi Tulos drauge, matoma ir novelėje *Vėžio žingsniu*) ir įskundė Ženės įtėvį

a Vok. Katharina Hall – anglų germanistė, vertimo ir komunikacijos studijų specialistė, Svonsio (Velsas) universiteto profesorė – vert. pastaba.
b Vok. Katz und Maus – vert. pastaba.
c Vok. Örtlich betäubt – vert. pastaba.

Osvaldą Brunį (jis miršta netoli nuo Gdansko, Štuthofo koncentracijos stovykloje). Be to, Tula Pokryfkė nusiteikusi prieš žydus, pusiau žydą Eduardą Amselį bjauriai pravardžiuoja Iciku (šis – vienas iš trijų pasakotojų romane *Šuniški metai*). Akivaizdu, kad novelės *Vėžio žingsniu* pasakotojas Paulius Pokryfkė vengia vokiečių aukų temos pirmiausia todėl, kad jam iki gyvo kaulo įgriso nuolat kartojami motinos pasakojimai apie tai, kiek daug jai teko iškentėti. Jis ryžtingai purtosi vokiečių aukų gynėjo – štandartenfiurerio – vaidmens, kurį jam parinko motina („Gyvenu tik todėl, kad sūnus vienądien užrašytų mano liudijimą")[24]. Noras ar nenoras kalbėti vokiečių aukų tema šiuo atveju susiejamas su pokario Vokietijos kartų kova. Senoji, Tulos Pokryfkės, karta gailisi pati savęs, jai nebūdinga nė menkiausia savikritika, o jos sūnus Paulius Pokryfkė atstovauja antrajai, vadinamajai 68-ųjų metų kartai, kuri domisi labiau vokiečių nusikaltimais nei vokiečių aukomis. Tačiau ši jaunesnioji karta neįstengia įžvelgti daugelio akivaizdžių, subtilių ryšių, kurie juos pačius sieja su pirmosios kartos problemomis ir jausmais. Dėl to maištauja trečioji karta, kuriai atstovauja Pauliaus sūnus Konradas. Suprasdami, kad tėvai daug ką nutylėjo, jaunuoliai smerkia juos ir grįžta prie pirmajai kartai svarbios vokiečių aukų temos. Novelėje *Vėžio žingsniu* vaizduojama surizgusi kartų kova, kuri pasakotojo nuogąstavimu, išreikštu novelės pabaigoje[25], greičiausiai niekada nesibaigs. Kai išsigandęs Paulius susizgrimba, kad tikrai trūksta diskusijos apie vokiečių patirtas kančias, jis turi galvoje ne bendrą pokario visuomenėje gyvavusį tabu, tai greičiau tam tikra savikritika ar savosios kartos, kuri vadinama 68-ųjų metų karta, kritika. Paulius priekaištauja sau, kad negebėjo įveikti motinos savigailos, kuri jo sūnui padarė per didelę įtaką[26].

Kalbant apie Pauliaus Pokryfkės patarėją, paties rašytojo G. Graso bruožų turintį veikėją, kuris tik skatina Paulių rašyti apie *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą, matyti, kad pirmiausia jis tai daro vedamas kitokių priežasčių nei tariamas įsitikinimas, neva seniai egzistuojąs kažkoks tabu, draudžiantis vaizduoti vokiečių aukas. Priešingai, jis tai daro vedamas jausmo, kad jam pačiam ankstesniuose savo kūriniuose būtų reikėję daug išsamiau ir išraiškingiau rašyti šia tema. Tai labai aiškiai matoma novelės ketvirtojo skyriaus pradžioje, kai aprašomas vienas iš Pauliaus susitikimų su „seniu". Kadangi tai labai panašu į paties G. Graso motyvaciją, tai tebus leista ją visą pacituoti:

Per vieną jo paties inicijuotą, kaip tai vadinama darbinėje kalboje, susitikimą jis išgirdo: tiesą sakant, kiekviena veiksmo linija, glaudžiai ar ne taip glaudžiai susijusi su Gdansko miestu ir jo apylinkėmis, turėjusi būti jo paties reikalas. Jam, o ne kam kitam būtų reikėję aprašyti viską, kas susiję su laivu, kaip jis buvęs pakrikštytas ir kokiems tikslams naudotas

prasidėjus karui, išsamiai ar bent trumpai papasakoti apie jo žūtį Slupsko seklumoje. Visa ši informcija jį užgriuvusi tuoj po to, kai pasirodė jo veikalas „Šuniški" metai. Jis – o kas gi dar? – būtų turėjęs sluoksnis po sluoksnio ją išgvildenti[27].

Tenka dar kartą pabrėžti: kalbama ne apie apskritai galiojusį tabu, draudusį vaizduoti *Vilhemo Gustlofo* paskandinimą ar rašyti vokiečių aukų tema. Veikiau autorius G. Grasas kalba apie savo paties kaltę, pripažindamas, kad iki šiol neatkreipęs dėmesio į vokiečių aukų problemą ir – kitaip, nei vokiečių nusikaltimus – nepakankamai išsamiai jas pavaizdavo ankstesniuose literatūriniuose kūriniuose. Ta vieta, kai novelėje pirmąkart pasirodo Tula Pokryfkė, viena pagrindinių romano *Šuniški metai* veikėjų, leidžia įtarti priežastį, kodėl G. Grasas novelės pasakotoju pasirinko Tulos sūnų Paulių – greičiausiai todėl, kad jis jautė dar nebaigęs Gdansko trilogijos. „Beje, jis manęs neišgalvojo, bet, ilgai tyręs išsigelbėjusiųjų sąrašus, rado kaip seniai pamestą daiktą"[28].

Kita svarbi novelės vieta, kurioje matyti, kodėl „senis" skatina Paulių Pokryfkę rašyti apie *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą, yra penktojo skyriaus pradžia. Iš jos matyti, kad G. Grasui svarbu išsakyti ne tik kritiką sau pačiam, bet ir apskritai visai tai kartai, kuriai priklauso ir jis, vadinamajai priešlėktuvinės gynybos pagalbininkų kartai[a], kuriai po Antrojo pasaulinio karo teko vėl atstatyti sugriautus Vokietijos miestus:

Senis dėl to graužiasi. Iš tiesų, sako jis, tai būtų buvusi jo kartos užduotis – papasakoti apie pabėgėlių vargą: apie žiemos vilkstines į Vakarus, mirtį sniego pusnyse, apie sustingusius kūnus pakelėse ir eketėse, kai po bombardavimų iš oro ir nuo sunkių arkliais traukiamų vežimų ėmė skilinėti Aistmarių ledas, apie tai, kaip, nepaisant to, iš Šventapilės apskrities[b] *vis daugiau žmonių leidosi bėgti... per nepabaigiamus sniegynus... bijodami rusų keršto... Baltoji mirtis... Tiek daug kančių negalima nutylėti, sako jis, nereikėjo tylėti, o dėl to, kad visus tuos metus buvo užvaldęs stiprus kaltės jausmas ir atgaila dėl padarytų nusikaltimų, ši nutylėta tema buvo palikta dešiniesiems radikalams. Praleista, pasak jo, nepaprastai daug*[29]...

Šioje vietoje taip pat nesakoma, kad būtų gyvavęs tabu, draudžiantis vaizduoti vokiečių patirtus vargus ir kančias. „Senis" veikiau apgailestauja, kad jo karta, kuriai priklauso ir Giunteris Grasas, ir Krista Volf[c], ir Martynas Valzeris[d], ir buvęs Vokietijos

a Vok. Flakhelfergeneration – taip buvo vadinami15–17 metų jaunuoliai, kurie paskutiniais Antrojo pasaulinio karo metais buvo pašaukti tarnauti pagalbininkais priešlėktuvinėje gynyboje ar kariniame jūrų laivyne – vert. pastaba.

b Šventapilė, arba Mamonovas (liet. Šventapilis, vok. Heiligenstadt, Heiligenbeil, lenk. Świętomiejsce, nuo 1947 m. rus. Mamonovo – miestelis dab. Kaliningrado srities pietvakarinėje dalyje, prie sienos su Lenkija, 48 km į pietus nuo Karaliaučiaus. G. Grasas vartoja vokišką vietovės pavadinimą – Heiligenbeil – vert. pastaba.

c Vok. Christa Wolf – žinoma vokiečių rašytoja, rašiusi apie sudėtingus moralinius ir filosofinius procesus, vykusius tuo metu, kai egzistavo dvi vokiečių valstybės – VFR ir VDR– vert. pastaba.

d Vok. Martin Johannes Walser – žinomas šiuolaikinis vokiečių rašytojas ir dramaturgas – vert. pastaba.

kancleris Helmutas Kolis, ir popiežius Benediktas XVI (gimęs tais pačiais, 1927 metais, kaip ir G. Grasas), nesidomėjo šia tema ir paliko ją eskaluoti „dešiniesiems radikalams". Taip netiesiogiai metamas priekaištas pokario vokiečių literatūrai: Giunterio Graso kartos rašytojams būtų reikėję rimtai pasigilinti, kokių kančių teko patirti jų tautiečiams, ir pavaizduoti jas savo kūriniuose. Netiesiogiai kritikuojama ir vokiečių politika, tokie politikai, kaip Helmutas Kolis taip pat per mažai kalbėjo šia tema. Žinoma, yra ir tokių G. Graso kartos rašytojų, kurie savo kūriniuose ją nagrinėja, pavyzdžiui, Krista Volf romane *Vaikystės raštai* (1977)[e] arba Zygfrydas Lencas romane *Kraštotyros muziejus* (1978)[f] pasakoja, kaip vokiečiai buvo išvaryti iš tėviškės ir kaip jiems teko bėgti. Kai kuriuose ankstesniuose savo darbuose apie tai kalba ir G. Grasas, nors nė viename jo kūrinių tai nėra svarbiausia tema[30]. Todėl teigti, kad jo karta tylėjo, yra klaidinga. Bet šiuo į veikėjo lūpas įdėtu pasakojimu rašytojas ir neskelbia nepajudinamos tiesos, jo kalba pasirodo kaip galbūt šiek tiek perdėtas savęs kaltinimas žmogaus, kuris padarė ne viską. Šiose ištraukose nematyti, kad G. Grasas

e Vok. Kindheitsmuster – vert. pastaba.
f Vok. Heimatmuseum – vert. pastaba

Vokiečių pabėgėliai traukiasi iš degančio miesto.

Sovietų kariuomenės sutriuškinta vokiečių pabėgėlių kolona, kuri mėgino pasitraukti į Vakarus.

teigtų, jog galiojo absoliutus tabu, draudęs vokiečių patirtų kančių diskursą, jose veikiau galima matyti paties rašytojo prisipažinimą: ankstesniuose savo kūriniuose jis *pats* nepakankamai skyrė dėmesio šiai problemai, todėl atsiradusias tuščias vietas užpildė „dešinieji radikalai", tokie, kaip jo pramanyta novelės veikėja Tula Pokryfkė. Taigi novelė *Vėžio žingsniu* implikuoja ir kitą aspektą: vokiečių kančių diskurso istorija čia pateikiama iš kritiškos perspektyvos, t.y. rašytojas mėgina pavaizduoti, prie ko galėtų vesti pernelyg liberalus ar net politinis kairysis požiūris į šią temą. Ir, kaip matyti, net ir liberaliai vertinant vokiečių patirtų kančių diskursą, būtina pripažinti nusikaltėlių diskurso prioritetą bei atsižvelgti į įvairių balsų pliuralizmą ir aukų, ir nusikaltėlių diskurse. Liberalus požiūris taip pat negali būti absoliutinamas.

Šiame kontekste galima išryškinti ir novelėje pateikiamą požiūrį į kitus, ankstesnius darbus, skirtus *Gustlofo* temai. Pasakotojui Pauliui Pokryfkei ypač svarbus atrodo F. Vizbaro filmas *Gdynę apgaubė naktis*, kuris novelėje aptariamas nepaprastai išsamiai. Iki G. Graso novelės pasirodymo šis filmas tikriausiai buvo pats žinomiausias darbas, pavaizdavęs *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą, todėl rašytojas savo kūrinį formuoja lyg kokį atsakymą į šį filmą ar alternatyvą jam. Pauliui Pokryfkei filme *Gdynę apgaubė naktis* ypač nepatinka tradicinė meilės istorija: „Veiksmas rutuliojosi pagal seniai žinomą modelį. Kaip ir daugelyje filmų apie skęstančius laivus, taip ir nufilmuotoje *Gustlofo* tragedijoje tarpams užpildyti prireikė papildomos, kankinamosios meilės istorijos, kuri pabaigoje tampa dar ir heroiška, lyg perkrauto laivo paskandinimas nepakankamai jaudintų ar tūkstančių žmonių mirtis būtų nepakankamai tragiška".

Nepatenkintas Paulius Pokryfkė sako, kad filme matęs tik „santykių aiškinimąsi karo laikais"[31]. Filmas *Gdynę apgaubė naktis* iš tikro vaizduoja gana paprastą istoriją su meilės trikampiu, kuriame atsidūrė Sonios Cyman (Sonja Ziemann) vaidinama graži moteris ir du vyrai, t.y. kareivis, kuris yra moters sutuoktinis, ir jaunas, gerai atrodantis, karinio jūrų laivyno karininkas, kuris paskui, suprantama, visiškai atsitiktinai patenka į laivą *Wilhelm Gustloff* ir mėgina išgelbėti tarp pabėgėlių besiblaškančią mylimą moterį ir jos kūdikį, kuris, žinoma, yra jo paties sūnus. Į tradicinį vaidybinį filmą, o *Gdynę apgaubė naktis* ir yra tokio žanro filmas, paprastai įpinama panaši asmeninė drama, į kurią įsijautusi publika labiau užjaučia katastrofos aukas. Jei režisierius vaizduotų tik pačią laivo katastrofą ir tai, kaip žūsta tūkstančiai žmonių, publikai būtų sunkiau identifikuotis su aukomis, nors vaizdai būtų ir labai dramatiški. Novelės pasakotojas Paulius Pokryfkė taip pat pastebi: „Vienu nuliu daugiau ar mažiau – koks skirtumas? Statistikoje tarp skaičių eilučių nematyti mirties"[32]. Kaip tik todėl režisieriai ir scenaristai sutelkia dėmesį į vieną ar du žmones, kuriuos vėliau ištinka katastrofa, bet, prieš vaizduodami pačią nelaimę, jie pasakoja šių žmonių istorijas. Žymiausias ir populiariausias naudojant tą metodą parašytas kūrinys, pasirodęs dešimtmečiu anksčiau nei G. Graso novelė, buvo daug kartų apdovanotas Džeimso Kamerono (James Cameron) filmas *Titanikas* (1997), kuriame Leonardas Dikaprijas (Leonardo DiCaprio) ir Keit Vinslet (Kate Winslet) vaidina laive jauną įsimylėjėlių porą. Žiūrovams siūloma labiau įsijausti į šių dviejų žmonių likimą nei į tūkstančius kitų, skendusių kartu su *Titaniku*. 2008 m. parodytas Jozefo Vilsmejerio (Joseph Vilsmaier) trijų valandų televizijos filmas *Die Gustloff* taip pat laikosi tradicinio vaidybinio filmo taisyklių ir pasakoja istoriją apie meilę, įsiplieskusią tarp dailaus kapitono Helmuto Kedingo, kurį vaidina Kajus Vyzingeris (Kai Wiesinger) ir drąsuolės Erikos Galečki, kurią vaidina Valerija Nyhaus (Valerie Niehaus). J. Vilsmejerio filme įsimylėjėliams leidžiama iš skęstančio laivo laimingai išsigelbėti. Ir J. Vilsmejerio televizijos filme, ir F. Vizbaro filme *Gdynę apgaubė naktis* nelaimės ištikti žmonės yra ne paprastos, o ypatingos aukos, mirtį jiems neša ne tik sovietų torpedos, bet ir nacistų bailumas. Šie filmai pirmiausia skirti moterims ir vaikams, juose matome net ir ką tik gimusius kūdikius – taip dar labiau pabrėžiamas civilių vokiečių aukų nekaltumas. Jie atsisuka į labai problemišką atsiminimų diskursą, dominavusį šeštajame dešimtmetyje, nepraradusį savo aktualumo dar ir dabar, kuriame paprasti vokiečiai vaizduojami dvigubomis aukomis: teigiama, kad iš pradžių jie neva tapo nacistinių žmogžudžių aukomis (šie žmonės tariamai neturėjo nieko bendra su nacistų atėjimu į valdžią), o paskui jiems teko kentėti ir nuo priešo kareivių, ypač nuo Raudonosios armijos.

Novelėje *Vėžio žingsniu* G. Grasas šią problemą pateikia visai iš kitokios perspektyvos, užtat ji visiškai dera su ankstesniais rašytojo kūriniais, todėl S. Taberneris ją laiko „stebėtinai konvencionalia"[33]. G. Grasas taip pat vaizduoja žmonių likimus *Vilhelmo Gustlofo* katastrofos fone, pasakojimo centre – Tula Pokryfkė, kuri sūnų, pasakotoją Paulių Pokryfkę, pagimdė pačiame nelaimingų įvykių sūkuryje, skęstant laivui, kaip ir filmo *Gdynę apgaubė naktis* herojė Marija Reizer, kurią suvaidino Sonia Cyman. Jei Marija Reizer filme miršta, o išgelbėtas jos sūnus lieka našlaitis – nekaltas kūdikis, simbolizuojantis naują, nesuteptą gyvenimą, išgelbėtą iš senojo gyvenimo griuvėsių , o G. Graso novelėje Tula nugyvena ilgą amžių ir tampa sena, užsispyrusia vokiete, kuriai nesvetimos dešiniųjų radikalų pažiūros. Taigi G. Grasas pabrėžia ne tai, kad senas pasaulis baigėsi, o būtent jo tęstinumą. Novelės skaitytojui sunku patikėti, kad Tula yra nekalta auka ar susitapatinti su ja, nes pasakotojas, jos sūnus Paulius, nuolat kritikuoja motiną. Be to, iš kitų rašytojo kūrinių, ypač iš romano *Šuniški metai*, skaitytojas žino, kad Tula tikrai nėra nekalta bejėgė Antrojo pasaulinio karo auka, kokia ji mėgsta save vaizduoti. Skaitytojas turėtų prisiminti, kad Tula buvo smarkiai įsivėlusi į nacistų politiką, kuri atvedė ne tik prie Antrojo pasaulinio karo, bet ir prie *Gustlofo* žūties. G. Grasas keletą kartų pabrėžia, kad prieš 1945-ųjų sausio 30-ąją, kai paskandintas *Gustlofas*, buvo ir 1933-iųjų sausio 30-oji, kai Adolfas Hitleris tapo Vokietijos kancleriu, ir 1895-ųjų sausio 30-oji, kai gimė nacistų politikas Vilhelmas Gustlofas, kurio vardu vėliau pavadintas laivas.

Pasakotojas Paulius Pokryfkė pripažįsta, kad F. Vizbaro filme įtaigiai vaizduojama laivo žūtis, ir taip mėginama sujaudinti publiką: „Matai besigrūdančią masę žmonių, jų užkimštus koridorius, jų kovą dėl kiekvieno laiptelio į viršų, matai lyg užrakintus viršutiniame denyje persirengusius statistus, nujauti, į kurią pusę virs laivas, matai, kaip kyla vanduo, laivo viduje matai plaukiančius, skęstančius". Verta pažymėti, kad Paulius pats nesirengia smulkiai aprašinėti tokių scenų: „Bet aš nevaizduosiu baisybių ir nė nemėginsiu į išdailintus paveikslėlius brukti siaubo scenų"[34]. Tai sakydamas Paulis Pokryfkė, o veikiausiai ir jo kūrėjas Giunteris Grasas ragina skaitytoją, nežinant konteksto, neskubėti pritarti standartizuotam požiūriui į vokiečius kaip nekaltas aukas. Be abejo, novelėje *Vėžio žingsniu* rašytojas pats jautriai vaizduoja skausmą ir kančias, tačiau kartu parodo, kad tas pats žmogus gali būti ir auka, ir nusikaltėlis.

Be to, G. Grasas įpina naujų elementų, kurie jo kūrinį labai skiria nuo tradicinio laivo tragedijos aprašymo. Ilgokame pasakojime jis pateikia laivo priešistorę, kai juo naudojosi nacistinė laisvalaikio organizavimo tarnyba „Kraft durch Freude",

ir šiuo atveju rašytojo pozicija daug kritiškesnė nei režisieriaus F. Vizbaro filme *Gdynę apgaubė naktis*. G. Grasas išsamiai supažindina su nacistų politiko Vilhelmo Gustlofo biografija, kuri filme *Gdynę apgaubė naktis* liko apskritai praleista. Novelėje pasakojama ir apie tai, kaip Davidas Frankfurteris nužudė Vilhelmą Gustlofą. Šis nusikaltimas ypač jaudina novelės pasakotoją, nes jo sūnus Konradas, pasukęs dešiniųjų radikalų pusėn, galiausiai padaro tokį patį nusikaltimą – nušauna vokiečių jaunuolį, teigusį, kad jis esąs žydas ir kad žavisi Gustlofo žudiku. Ir dar: G. Grasas pateikia daugybę informacijos apie pabėgėlių laivą *Wilhelm Gustloff* torpedavusio sovietų povandeninio laivo S-13 kapitoną Aleksandrą Marineską. Tai nėra vien negatyvi ar antisovietinė informacija, Aleksandras Marineska novelėje pats vaizduojamas kaip savotiška auka, kenčianti nuo sovietų tarnybų ir nevaldomų savo pomėgių alkoholiui bei seksui. Toks sovietų povandeninio laivo kapitono paveikslas ryškiai skiriasi nuo to, kaip sovietų kariai buvo vaizduojami ankstesniuose, ypač šeštojo dešimtmečio, vokiškuose filmuose ar lėkštuose literatūros darbuose, kai jie visi buvo vaizduojami brutaliais žudikais. Filme *Gdynę apgaubė naktis*, pavyzdžiui, yra scena, kurioje rusai be jokios priežasties nužudo prancūzų karo belaisvį.

Išsamiai pateikdamas įvairiausius *Vilhelmo Gustlofo* tragedijos atspindžius kituose kūriniuose – nuo F. Vizbaro filmo iki Heinco Šiono atsiminimų knygų – G. Grasas palieka ne itin daug vietos savajam katastrofos pavaizdavimui. Novelėje tai atlieka Paulius Pokryfkė, jis aprašo, kaip įvyko tragedija ir kas buvo prieš tai, tačiau jo aprašymas lieka tik vienu iš daugelio tikrų ir pramanytų pasakojimų apie tai, kaip paskendo *Wilhelm Gustloff*. Kalba ir pramanyti veikėjai – Tula Pokryfkė, jos sūnus Paulius bei anūkas Konradas – ir ankstesni G. Graso kūriniai, ir Franko Vizbaro filmas, ir realūs Heinco Šiono atsiminimai, ir daugybė balsų internete. Novelės *Vėžio žingsniu* skaitytojas iš jų niekaip negali išskirti vieno absoliučiai teisingo pasakojimo, iš pateiktų įvairių perspektyvų jam tenka susidaryti savo nuomonę ir rasti savo interpretavimą.

Visa tai rodo, kad, matyt, reikia iš naujo įvertinti literatūros mokslo darbus apie novelę *Vėžio žingsniu* ir patikrinti įsigaliojusį konsensusą, kad šioje novelėje tariamai kalbama pirmiausia apie vokiečių aukas ir kad G. Grasas šiuo kūriniu sulaužęs neva anksčiau egzistavusį tabu, draudusį vaizduoti tas aukas. Novelėje mažų mažiausiai vienodai skiriama dėmesio ir vokiečių aukoms, ir nusikaltimams, ji tikrai nėra kažkas visiškai nauja rašytojo kūryboje, veikiau ankstesnių darbų tęsinys. *Vilhelmo Gustlofo* tragedijos auka Tula Pokryfkė yra svarbus personažas prieš keturis

dešimtmečius parašytame G. Graso romane *Šuniški metai*, o ir naujojoje novelėje ją galima priskirti prie nacistų nusikaltėlių. Vilhelmas Gustlofas, kurio vardu buvo pavadintas legendinis laivas, buvo nacistų funkcionierius, vaidinęs svarbų vaidmenį jų politikoje, kuri tapo ir Antrojo pasaulinio karo, ir Trečiojo reicho žlugimo, ir civilių vokiečių kančių priežastis. Tulos Pokryfkės anūkas Konradas, vokiečių aukos palikuonis, mano turįs prigimtinę teisę nužudyti karingai kalbantį žydą. Vaikinas suartėja su dešiniųjų radikalų, kurie naudojasi kalbomis apie vokiečių aukas ir taip mėgina pridengti savo išpuolius prieš kitataučius, grupuotėmis. Norėdamas dar labiau pabrėžti savo požiūrį G. Grasas parenka Konradui Pokryfkei mokyklą Vakarų Vokietijos mieste Melne, kuris pirmojoje paskutinio dešimtmečio pusėje pagarsėjo neonacistų išpuoliais prieš turkus: „Aš mėginau likti ramus, nors reikėjo pagalvoti, kad Melne, tame, atrodytų, idiliškame miestelyje, prieš pusketvirtų metų pikta ranka padegė du turkų gyvenamuosius namus"[35]. Net novelės pasakotojas, liberalių kairiųjų pažiūrų Paulius Pokryfkė, priskiria save prie nusikaltėlių, nes jis laiku atidžiau nepasirūpino savo sūnumi Konradu. Paulius Pokryfkė, o drauge su juo ir pats Giunteris Grasas primena, kad skęstančiame laive *Wilhelm Gutsloff* buvo ne tik civilių pabėgėlių, bet ir uniformuotų vokiečių kariškių, taigi šiuo požiūriu – bet tik šiuo – jis buvo legalus karinis taikinys. Ir darkart pasikartojant: novelėje *Vėžio žingsniu* tikrai neteigiama, kad meno kūriniuose vaizduoti vokiečių aukas buvę draudžiama. Vietoj to joje vaizduojamas surizgęs, susipynęs vokiečių aukų diskursas, kuriame kalbos apie vokiečių aukas naudojamos pridengti ar pateisinti kalboms apie vokiečių nusikaltimus. Paskutinis novelės sakinys „tai niekada nesibaigs" primygtinai kviečia kurti diskursų tinklą, kuriame būtų girdimi visi balsai: ir novelės pasakotojo, ir kitų vokiečių, nes vokiečių nusikaltėlių ir vokiečių aukų diskursai yra neatskiriamai vienas su kitu susipynę.

PASTABOS

1 Günter Grass, Schreiben nach Auschwitz (Frankfurt a. M.: Luchterhand, 1990), S. 42.

2 Günter Franzen, „Der alte Mann und sein Meer. Günter Grass verarbeitet ein Kapitel deutscher Vertreibung: den Untergang der Wilhelm Gustloff", Die Zeit, Juli 2002. Cituojama pagal: Katharina Hall, „Why Only Nown The Representation of German Wartime Suffering as a Memory Taboo in Günter Grass's Novella ‚Im Krebsgang, in Stuart Taberner und Karina Berger (Hg.), Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Republic (Rochester, NY: Camden House, 2009), S. 133–146; čia S. 133. Taip pat cituojama pagal: Smart Taberner, „Normalization" and the New Consensus on the Nazi Past: Günter Grass's ‚„Im Krebsgang" and the Problem of German Wartime Suffering", Oxford German Studies 32 (2002), S. 161–186; čia S. 171.

3 Grass, Schreiben nach Auschwitz, S. 42.

4 Volker Hage, „Untergang der ‚Gustloff'. Das tausendmalige Sterben", Spiegel Special 2 (2002) zum Thema Die Flucht der Deutschen. Cituojama pagal: Helmut Schmitz, On Their Own Terms: The Legacy of National Socialism in Post-1990 German Fiction (Birmingham: University of Birmingham Press, 2002), S. 263.

5 Žr. Robert G. Moeller, „Sinking Ships, the Lost Heimat and Broken Taboos: Günter Grass and the Politics of Memory in Contemporary Germany", Conternporary European History 12:2 (2003), S. 147–181.

6 Peter Novick, The Holocaust in American Life (Boston: Houghton Mifflin, 1999).

7 Taberner, „Normalization" and the New Consensus on the Nazi Past", S. 184.

8 Novick, The Holocaust, S. 155.

9 Šie P. Noviko teiginiai JAV sulaukė nemažai diskusijų. Dėl jų kritikos žr.: Hasia Diner, „Post-World-War-II American Jewry and the Confrontation with Catastrophe", American Jewish History 91:3–4 (2003), S. 439–467, taip pat Hasia Diner, We Rernember with Reverence und Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962 (New York: New York University Press, 2009).

10 Edwin Erich Dwinger, Wenn die Dämme brechen ... (Freiburg i. Br.: Dikreiter, 1950).

11 Moeller, „Sinking Ships, the Lost Heimat and Broken Taboos", S. 166.

12 W. G. Sebald, Luftkrieg und Literatur (München: Hanser, 1999).

13 Plačiau apie karo Kosove įtaką Vokietijoje prasidėjusioms diskusijoms apie Antrojo pasaulinio karo vokiečių aukas žr.: Daniel Becker, „Coming to Terms with Vergangenheitsbewältigung Walser's Sonntagsrede, the Kosovo War, and the Transformation of German Historical Consciousness", in Lauren Cohen-Pfister und Dagmar Wienroeder-Skinner (Hg.), Victims and Perpetrators 1933–1945: (Re)Presenting the Past in Post-Unification Culture (Berlin und New York: Walter de Gruyter, 2006), S. 337–361.

14 Airių germanistas Pól Ó Dochartaigh taikliai pastebi, kad novelės interpretacijose iki šiol neteisingai visas dėmesys buvo skiriamas vokiečių aukų temai aptarti. Žr.: Pól Ó Dochartaigh, „Günter Grass's ‚Im Krebsgang' as a German Memory Contest Without Jews", German Lift and Letters 63:2 (April 2010), S. 194–211.

15 Aleida Assmann, „Limits of Understanding: Generational Identities in Recent German Memory Literature", in Cohen-Pfister und Wienroeder-Skinner, Victims and Perpetrators, S. 29–48; čia: S. 35.

16 Schmitz, On Their Own Terms, S. 267.

17 Ten pat, S. 276.

18 Moeller, „Sinking Ships, the Lost Heimat and Broken Taboos", S. 151.

19 Žr.: Marc Silbermann, „Schreiben als öffentliche Angelegenheit: Lesestrategien des Romans Hundejahre", in Manfred Durzak (Hg.), Zu Günter Grass: Geschichte auf dem Prüfstand (Stuttgart: Klett, 1985), S. 80–95.

20 Taberner, „Normalization' and the New Consensus on the Nazi Past", S. 172.

21 Katharina Hall, Günter Grass's „Danzig Quintet": Explorations in the Memory and History of the Nazi Era from „Die Blechtrommel" to„ Im Krebsgang" (Oxford: Peter Lang, 2007), S. 167.

22 Hall, Günter Grass's „Danzig Quintet", S. 169.

23 Ten pat, S. 143,139.

24 Grass, Im Krebsgang (München: DTV, 2004), S. 19.

25 Ten pat, S. 216.

26 Stephan Braese, „Tote zahlen keine Steuern": Flucht und Vertreibung in Günter Grass' „Im Krebsgang" und Hans-Ulrich Treichels „Der Verlorene", Gegenwartsliteratur 2 (2003), S. 171–197. Peter Arnds, Representation, Subversion, and Eugenics in Günter Grass's The Tin Drum (Rochester: Camden House, 2004), S. 159.

27 Grass, Im Krebsgang, S. 77.

28 Ten pat, S. 77–78.

29 Ten pat, S. 99.

30 Išsamiau apie tai žr.: Herman Beyersdorf, „Von der „Blechtrommel" bis zum „Krebsgang": Günter Grass als Schriftsteller der Vertreibung", Weimarer Beiträge 48 (2002), S. 568–593.

31 Grass, Im Krebsgang, S. 113.

32 Ten pat, S. 136.

33 Taberner, „Normalization and the New Consensus on the Nazi East", S. 182.

34 Grass, Im Krebsgang, S. 136.

35 Ten pat, S. 74.

11 SKYRIUS

Axel Bangert

TARP SVAJONIŲ LAIVO IR TITANIKO: *WILHELM GUSTLOFF* ŽŪTIS ŠIUOLAIKINĖJE VOKIETIJOS TELEVIZIJOJE

Šiame skyriuje, remiantis pasirinktais pavyzdžiais, tiriama, kaip *Vilhelmo Gustlofo* žūtį po 1989 m. politinio perversmo vaizdavo Vokietijos televizija. Pasirinkdamas laidas, apsiribojau tomis, kurios išryškina istorinių televizijos laidų kitimą atsiradus komercinei televizijai ir jo ekonominius aspektus, technologijos naujoves bei estetinius ypatumus. Pirmojoje skyriaus dalyje lyginu visuomeninės televizijos transliuojamus dokumentinius filmus apie *Gustlofo* katastrofą su komercinių televizijų filmais. Remdamasis Džėjaus Deivido Bolterio (Jay David Bolter) ir Richardo Grusino (Richard Grusin) remediacijos („remediation") teorija[a] įrodau[1], kad ši produkcija vis dažniau svyruoja tarp tikroviškumo („immediacy") ir hipermedialumo („hypermediacy"). Viena vertus, pasakojant istorinius įvykius, siekiama sukurti tikroviškumo įspūdį, kuriuo remiantis medijos tampa perregimos ir, rodos, visiškai išnyksta. Tai iliustruoju audiovizualinių strategijų, skirtų pavaizduoti *Gustlofo* žūtį kaip vokiečių tautos katastrofą ir kolektyvinę traumą, kūrimu. Kita vertus, ši produkcija pasižymi polinkiu į hipermedialumą, susižavėjimą medija, vaizduojančia istorinius įvykius. Ši tendencija labiausiai reiškiasi televizijoje naudojamų kompiuterinių vaizdų ir efektų įtaka vaizduojamos istorijos estetikai. Apskritai taip dokumentiniai filmai apie *Gustlofo* katastrofą atspindi dvi prieštaringas, bet viena kitą papildančias šiuolaikinės medijų kultūros logikos rūšis: patirties per imersiją[b] konstrukcijos

a Remediacijos teorija – intermedijų teorija, tirianti medijų formų ryšį ir kultūrinę bei ekonominę jų konkurenciją. Pagal remediacijos teoriją formaliosios ir kultūrinės teorijos gali būti suprantamos kaip du vieno fenomeno aspektai. Remediacija plačiąja prasme – vienos medijos reprezentavimas kitoje. Skaitmeninių medijų formų gamintojai ir kūrėjai skolinasi reprezentacinės praktikos iš kitų (senesnių ar šiuolaikinių) formų ir jas keičia. Šis skolinimosi ir keitimo procesas taip pat vadinamas remediacija. Dizaineriai remedijuoja senesnes formas, siekdami autentiškesnių, „tiesiogiškesnių" potyrių perteikimo ir vartotojų priartinimo prie idealios būsenos, kurioje medija tarsi išnyksta. Vienas iš pavyzdžių – kompiuteriniai žaidimai filmų motyvais. Kai kompiuteriniai žaidimai siekia pasisavinti svorį, kurį kultūra suteikia televizijai ir filmams, jie konkuruoja su filmais. Kinas taip pat remedijuojamas suteikiant jam skaitmeninių technologijų savybes (kompiuterinė grafika specialiuosiuose efektuose, kompiuterinių žaidimų siužetai) – vert. pastaba.

b Imersija apibūdina sąmonės būklę, kai sumažėja savivoka realiame pasaulyje ir sustiprėja susitapatinimas su virtualiojo pasaulio „aš" – vert. pastaba.

ir skirtingo turinio medialumo atskleidimo. Abiem atvejais svarbiausias dalykas yra traumos vaizdavimas, kuris istorinių įvykių kontekste laiduoja autentiškumą ir referentiškumą.

Antrojoje skyriaus dalyje analizuoju istorijos vaizdavimą remdamasis didelio domėjimosi sulaukusiu *Gustlofo* katastrofai skirtu televizijos laidų ciklu „TV įvykis", kuris buvo transliuojamas ZDF[a] 2008 m. kovą. Taip pat ir šiuo atveju galime kalbėti apie remediacijos pirmtakus antrąja Bolterio ir Busino diskutuota prasme, nes neįprastumo ir tiesioginio autentiškumo bei traumos įspūdis, kurio siekia jau minėta laida, sukeliamas kitų medijų, stiliaus ir turinio „atkartojimu". Dėl šios priežasties analizuoju ne tik Franko Vizbaro (Frank Wisbar) filmą *Nacht fiel über Gotenhafen* (*Gdynę apgaubė naktis*) (1959), bet ir serialą *Das Traumschiff* (*Svajonių laivas*) bei Žano Negulesko (Jean Negulesco) ir Džeimso Kamerono (James Cameron) filmus apie *Titaniką*. Laidų ciklas „TV įvykis", kuriame derinamos įvairių televizijos laidų stilių ir medijų platformų koncepcijos, yra ir pavyzdys šiuolaikinių transmedijų pasakojimo (angl. „transmedia storytelling") bei daugiakanalės sistemos (angl. „multichannel marketing") strategijų, kurias aptariu naudodamas Henrio Dženkinso (Henry Jenkins) sukurtą konvergencijos kultūros (angl. „convergence culture") sąvoką[2]. Iš šios perspektyvos „TV įvykis" atrodo kaip mėginimas istorijos rekonstravimo būdu pateikti žiūrovams daugybę galimybių įsitraukti į istorijos vaizdavimą, įgyvendinantį ir tikroviškumo, ir hipermedialumo lūkesčius.

NUO REKONSTRAVIMO IKI SIMULIAVIMO: DOKUMENTINIAI FILMAI APIE *WILHELM GUSTLOFF* KATASTROFĄ

Nesiekiant kalbėti apie *Gustlofo* katastrofos pavertimą tabu, vis tiek reikia pasakyti, kad iki 1990 m. televizijos laidų šia tema sukurta nedaug. Rusų povandeninio laivo paskandintam *Gustlofui* vietos Rytų Vokietijos televizijoje dėl oficialiosios doktrinos, skelbiančios, jog Raudonoji armija – išvaduotoja iš hitlerinio fašizmo, savaime suprantama, neatsirado. O šiuolaikinių tyrimų duomenimis, Vakarų Vokietijos televizijoje nėra kitos tokios laidos, kurioje *Gustlofo* žūtis būtų taip išsamiai nagrinėta kaip Vizbaro dokumentinėje dramoje *Flucht über die Ostsee* (*Pabėgimas Baltijos jūra*) (1967). Net itin populiarioje dokumentinių filmų serijoje *Flucht und Vertreibung (Bėgimas ir išvarymas)* (1981), sukurtoje režisierių Evos Bertold

a Vok. Zweites Deutsches Fernsehen (liet. Vokietijos antroji televizija) –Vokietijos nacionalinės televizijos antrasis kanalas – vert. pastaba.

(Eva Berthold) ir Josto fon Moro (Jost von Morr) Bavarijos televizijoje ir radijuje, apie pabėgėlių laivo paskandinimą vos užsimenama. Akivaizdu, kad *Gustlofo* žūtis tada dar nebuvo laikoma didžiausia nelaime jūreivystės istorijoje, kaip kad po 20 metų ZDF sukurtame filme *Die große Flucht (Didysis pabėgimas)* (2001), o tik vadinama dviejų milijonų pabėgėlių iš Rytų Europos evakavimu vokiečių laivyno pajėgomis, „didžiausia jūrinio transporto operacijos istorijoje" su nedideliais nuostoliais[3]. Taigi televizijos laidose iš tiesų daugiau dėmesio *Gustlofo* katastrofai skiriama tik po 1989 m. politinio perversmo.

Ekonominiu ir technologiniu požiūriu ši raida gali būti siejama su bendru dokumentinių filmų apie Trečiąjį reichą pagausėjimu 1984 m., atsiradus dualinei žiniasklaidos sistemai. Anot Vulfo Kanštainerio (Wulf Kansteiner), tuomet valstybinė televizija, skatinama aršios naujų komercinių kanalų konkurencijos ir naudodamasi puikiomis skaitmeninio vaizdo apdorojimo galimybėmis, per trumpą laiką ir nedidelėmis sąnaudomis sukūrė populiarios istorinės dokumentikos – pavyzdžiui, tuo metu ZDF televizijoje Gido Knopas (Guido Knopp) surengė laidų ciklą „Redaktion Zeitgeschichte" („Naujųjų laikų redakcija")[4]. Nepaprastą sėkmę tarptautinėje arenoje pelnę Knopo filmai siejami ir su istorijos rekonstrukcijos žanro išpopuliarėjimu, kuris pirmąjį apogėjų pasiekė 1995 m. įkūrus istorijos programų ir dokumentikos kanalą „History Channel". Taip XX a. devintojo dešimtmečio antrojoje pusėje Vokietijoje sukurtų filmų apie *Gustlofą* taikinyje atsirado ir tarptautinė istorijos rekonstrukcijos laidų rinka, o tuo pačiu metu buvo sukurta ir įvairių nevokiškų filmų, besiskverbiančių į tą pačią rinką.

1993 m. NDR[b] transliavo dokumentinį filmą *30. Januar 1945: Der Tag, an dem die Gustloff sinkt* (*1945-ųjų sausio 30-oji: diena, kai skęsta Gustlofas)* (1992), režisuotą Moriso Filipo Remi (Maurice Philip Remy). Po dvejų metų, minint 50-ąsias *Gustlofo* katastrofos metines, regioninėse televizijose sukurtų laidų ta tema pasirodė ir daugiau. Režisieriaus Remi filme, kuris per tą laiką buvo parodytas maždaug 20 kartų, susipina trys pasakojimų linijos: linijinis laivo istorijos pasakojimas, išsigelbėjusiųjų atsiminimai bei oficiali ekspedicija į Lenkijos pakrantėje riogsančias *Gustlofo* nuolaužas. Dokumentinis filmas, prišlietas prie Vokietijos vyriausybės įgalioto povandeninės archeologijos specialisto lydimos ekspedicijos, liudija didėjantį domėjimąsi Vokietijos istorijos vietomis Rytuose, kurios po 1990 m. tapo prieinamos ir vokiečių filmų kūrėjams. Pirmiausia Remi parodo povandenine robotine kamera

b Vok. Norddeutscher Rundfunk (liet. Šiaurės Vokietijos radijas ir televizija) – Vokietijos Šiaurės žemių radijas ir televizija – vert. pastaba.

padarytas *Gustlofo* nuotraukas ir taip žiūrovams teikia galimybę dalyvauti apžiūrint laivo nuolaužas, o drauge atskleidžia dar vieną nacionalsocialistų laikotarpio dalį[5]. Be jau minėtų ekonominių ir technologinių aspektų, šaltojo karo pabaiga taip pat reikšminga sąlyga, dėl kurios buvo galima imtis intensyviau nagrinėti *Gustlofo* katastrofą Vokietijos televizijoje.

Be to, robotinės kameros nuotraukos atkreipia dėmesį į *Gustlofo* katastrofos Remi dokumentiniame filme vaizdavimo būdą. Apibūdinant ir perteikiant šias bei kitas lokalizavimui bei vizualizavimui panaudotas technologijas, pabrėžiamas istorijos rekonstravimo filmo žanre medialumas. Pavyzdžiui, dokumentiniame filme dar prieš parodant robotinės kameros nuotraukas, buvo transliuojami įvairūs laivo nuolaužų sonarų įrašai, siųsti zondu ir analizuoti ekspedicijos laive. Ypatingą šio vizualizavimo kokybę, kilusią iš glaudaus ryšio su istorine realybe, papildo garso efektai, pavyzdžiui, echoloto pulsavimas bei robotinio variklio garsai. Remiantis Bolteriu ir Grusinu, apie hipermedialumą reikėtų kalbėti kaip apie vaizdavimo formą, kuri prie žiūrovų sąmonės priartina medijų sąlygotumą ir taip leidžia pajusti susižavėjimą istoriją reprezentuojančių medijų galimybėmis. Remi dokumentiniame filme šis žavėjimasis neatsiejamas nuo įvairių mokslinių technologijų taikymo, o į žiūrovus režisierius kreipiasi kaip į besidominčiuosius istorijos tyrimais. Vėlesni dokumentiniai filmai, priešingai, sutelkti į vizualinį tokių ir panašių technologijų efektą, kurie derinami su skaitmenine animacija. Ir galiausiai povandeninės yrančių ir dumbliais apaugusių laivo nuolaužų nuotraukos išryškina laiko atstumą tarp tyrėjų ir aukų, tarp nūdienos ir anų laikų. Hipermedialumo istorijos estetika, išplėtota Remy dokumentiniame filme, atskleidžia filme vaizduojamos istorijos rekonstrukcijos ilgalaikį poveikį.

Tačiau tai tik viena dokumentinio filmo pusė, nes pokalbiai su išsigelbėjusiais žmonėmis atskleidžia *Gustlofo* katastrofos ryšius su dabartimi. Šis aspektas glūdi ir pačiame filmo pavadinime, nes *Diena, kai skęsta Gustlofas*, išsigelbėjusiesiems kartojasi kasmet. Gana ilgame interviu filmo pradžioje katastrofą patyrusi moteris prisipažįsta, jog kiekvienais metais sausio 30 d. ji laivo žūties įvykius išgyvena iš naujo. Kitų liudininkų prisiminimai taip pat rodo, jog patirtų įvykių užmiršti ar su jais susitaikyti neįmanoma. Pasakotojų emocionalumas ir keliamas jaudulys, kurį sustiprina dažnai arti pritraukiama kamera, sudaro tikroviškumo įspūdį, kuris yra priešingas vaizdų iš ekspedicijų prie *Gustlofo* nuolaužų hipermedialumui. Šiuo atveju pabėžiamas ne istorijos rekonstrukcijos medialumas, o neva iš pasakojimų apie nesibaigiančias aukų kančias atsirandanti tiesioginė sąsaja su sava istorija.

Afektinio liudininkų pasakojimų krūvio paskirtis – žiūrovams sukelti mimetinį efektą, dėl kurio tarsi išnyksta ir medialus sąlygotumas, ir laiko distancija nuo laivo žūties iki dabarties. Abu Remi dokumentinio filmo aspektai – tikroviškumas ir hipermedialumas – atsispindi ir vėlesniuose filmuose apie *Gustlofo* katastrofą[6]. Juose šie aspektai kreipiami istorinės patirties kaip kolektyvinės traumos tikroviškumo bei istorijos simuliavimo hipermedialumo kaip ypatingo reginio link.

Filmu „Der Untergang der *Wilhelm Gustloff*" („*Wilhelmo Gustlofo* žūtis"), tapusiu antrąja penkių dalių dokumentinės serijos *Die große Flucht (Didysis pabėgimas)* dalimi, Knopas padėjo sužadinti visuomenės domėjimąsi laivo žūtimi. Šiame ZDF televizijos laidų cikle „Redaktion der Geschichte", transliuotame Fryderikės Draikluft (Friederike Dreykluft) ir Jorgo Miulnerio (Jörg Müllner) režisuotame filme, kitaip nei jo pirmtake *Flucht und Vertreibung – Gustlofo* katastrofai teikiama didžiulė svarba. Kaip ir 2007 m. kovą ARD[a] „TV įvykyje" transliuotame *Die Flucht (Pabėgimas)*, režisuotame Kajaus Veselio (Kai Wessel), taip ir seriale epiniu stiliumi pasakojama pabėgimo ir išvarymo istorija. Pabėgėlius gabenusio laivo žūtis perkeliama į archetipinių vilties ir nusivylimo, mirties ir gimimo motyvų plotmę, o *Gustlofo* katastrofa pakylima iki visų tėvynės Rytuose netekusių žmonių likimo alegorijos. Remediacijos sąvoka padeda suvokti, kaip filme *Die große Flucht* šis įspūdis sukeliamas remiantis egzistuojančiomis reprezentacijomis ir jų kartojimu. Be Vizbaro *Nacht fiel über Gotenhafen* remediacijos, 2008 m. „TV įvykyje" atgaivinami dar du *Gustlofo* katastrofos įvaizdžiai: *Gustlofas* kaip „ketvirtojo dešimtmečio svajonių laivas" bei laivo katastrofa, pasiglemžusi „šešiskart daugiau gyvybių nei skęstant *Titanikui*". Be to, „sceninės citatos" ir liudininkų interviu išryškina, jog filmo „Der Untergang der *Wilhelm Gustloff*" istorijos estetika gerokai daugiau orientuota į tikroviškumą ir šiuolaikiškumo efektą negu Remi dokumentinio filmo estetika. Šiai kolektyvinės traumos įspūdį žadinančiai estetikai galiausiai pavaldūs ir hipermedialūs filmo elementai – įvairių medijų formatų ir vaizdų medžiagos integravimas.

Vizbaro filmo remediacija Knopo dokumentikoje padeda dramatiškai iliustruoti įvykius, kurių istorinė vaizdų medžiaga neegzistuoja. „Der Untergang der *Wilhelm Gustloff*" naudojamos įspūdingos torpedos smūgių, į laivą plūstančio vandens bei į ledinę Baltijos jūrą krintančios perpildytos pabėgėlių gelbėjimo valties inscenizacijos. Atsižvelgdamas į didžiulį *Nacht fiel über Gotenhafen* sėkmę, neperdėsiu, kad tokių

a Vok. Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland (liet. Vokietijos Federacinės Respublikos valstybinių radijo ir televizijos tarnybų grupė) – vienas iš Vokietijos dviejų nacionalinių transliuotojų – vert. pastaba.

vaizdų kartojimas apeliuoja ypač į vyresniosios kartos kolektyvinę atmintį, jo tikslas – sudaryti masinių lemties padarinių įspūdį. Nors Vizbaro filmo Knopo dokumentikoje remediavimas taip siekia istorijos tikroviškumo estetikos, bet tai susiję su perspektyva medžiagos, kuri, paprastai nufilmuota statine kamera bendru arba vidutiniu planu, yra apžvalginio pobūdžio, todėl išlaiko tam tikrą distanciją nuo įvykio. Kita vertus, šie kadrai atskleidžia bendresnį *Gustlofo* katastrofos vaizdą, perpildytą laivą, torpedų sprogimus ir pabėgėlių paniką. Knopas čia cituoja 1950-ųjų karo kino estetiką – tokią, kokią ją rekonstravo Vizbaras savo trilogijoje apie Antrąjį pasaulinį karą. Tačiau kadrai iš filmo *Nacht fiel über Gotenhafen* papildyti balso už kadro komentarais ir efektais, o atkartojamų įvykių inscenizavimas kine bei kino remediacija televizijoje, kad ir trumpą laiką, bet vis dėlto užfiksuojama žiūrovų sąmonėje. Įdomi išimtis padaroma tik dokumentinio filmo kulminacijoje, kai vaizduojamas pabėgėlių laivo skendimas, o trumpoje Vizbaro filmo scenoje parodoma, kaip vanduo nubloškia žmones per bortą. Ši scena netapatinama su „vaidybinio filmo kadru", o jos garso takelis pakeistas bosų griaudėjimu, todėl šios scenos remediavimas visiškai sutelkiamas į vizualinį efektą. Vizbaro filmo pasakojime dar ryškiau nei kituose filmuose siekiama tikroviškumo

Laivo *Wilhelm Gustloff* nuleidimo akimirka. Centre ant pakylos – filmavimo kamera.

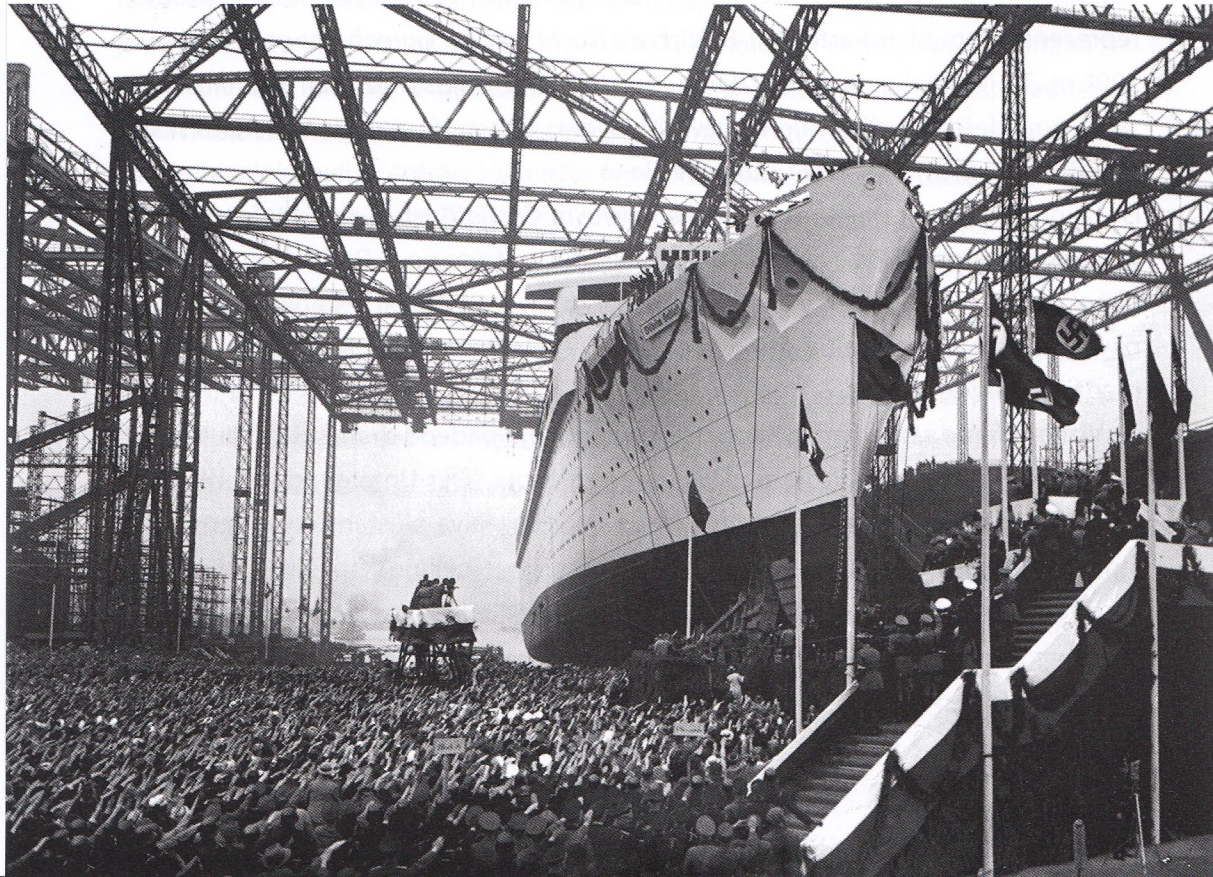

estetikos, o tas efektas papildomai sustiprinamas pramanytomis simuliacijomis.

Šios specialiai dokumentiniam filmui sukurtos „sceninės citatos" vizualizuoja žūtbūtinę pabėgėlių kovą skęstančiame laive bei jų grimzdimą į vandenį. Istorinių įvykių perspektyva nėra distancinė kaip kadruose iš Vizbaro filmo, o turi imersijos požymių. Tai pasiekiama rankine kamera iš subjektyvios perspektyvos, kurios iškreipti vaizdai priartėja prie traumos vaizdinio kaip netobulos, bet apčiuopiamos ekstremalios patirties. Taip Knopo istorinių įvykių televizija itin konvencionalia maniera imituoja traumos kino estetikos elementus ir įkūnytą suvokimą bei nesiorientavimą vietoje ir laike. Lemiamas yra šių scenų „čia ir dabar" efektas, laikinai užvaldantis pasakojimą, todėl dokumentinio filmo hipermedialumas užleidžia vietą transparentiškumo įspūdžiui. Audiovizualiai simuliuojamas ir žiūrovui suvokiamu paverstas traumos vaizdinys atlieka istorijos pasakojimo santykio tikroviškumo ir dabarties būsenoje vaidmenį. Pagal remediacijos teoriją sceninės citatos atrodo kaip kino estetikos traumos imitacija televizijos istorijos estetikos ribose.

Iš istorinės vaizdinės medžiagos Knopas naudoja 1937 m. vykusių *Gustlofo* krikštynų įrašus ir kadrus iš propagandinio trumpametražio filmo *Schiff ohne Klassen (Laivas be klasių)* bei spalvoto filmo iš organizacijos KdF[a] išvykos. Begalinį dydį ir nepaprastą laivo ištaigą iliustruojantis montažas iliustruoja KdF garlaivio titulavimą, kaip teigia balsas už kadro, „4-ojo dešimtmečio svajonių laivu". Šią nacistų valdžios laikotarpio „svajonių laivo" viziją filme sustiprina liudininkų pasakojimai, kuriuose kelionė *Gustlofu* pakylima iki vieno įsimintiniausių įvykių gyvenime, bei svingo garsai, pagyvinantys besimėgaujančių poilsiautojų vaizdus *laive be klasių*. Kita vertus, Knopas pateikia ir bėgimo bei išvarymo įrašų, pavyzdžiui, per Aistmares keliamas pabėgėlių gurguoles, kurios rodomos beveik visuose prieš 1990 m. ir vėliau sukurtuose filmuose ta tema. Taip filmas tęsia jau pradėtą vokiečių kaip Antrojo pasaulinio karo aukų ikonografiją. Kaip ir teigiama remediacijos apibrėžime, taip ir filme *„Vilhemo Gustlofo* žūtis" derinama daugybė skirtingų kontekstų vaizdinės medžiagos. Tad atsirandantis vizualinis eklektizmas būdingas televizijai, kuri, kaip pabrėžia Bolteris ir Grusinas, nuolat intensyviai skolinosi iš kitų medijų ir integravo įvairias jų estetikos apraiškas[7]. Kad Knopo dokumentinis filmas šiuo atžvilgiu smarkiai pralenkia Remi filmą, atskleidžia didėjantis šiuolaikinės televizijos estetikos hibridiškumas – būtent istorijos rekonstravimo srityje. Galiausiai filme *„Vilhelmo Gustlofo* žūtis" remediavimas ir fiktyvios bei dokumentinės vaizdinės medžiagos

a Vok. Kraft durch Freude, žr. įvadą – vert. pastaba.

montažas paryškina kontrastą tarp „svajonių laivo" *Gustlofo* mito ir kolektyvinio masto trauminio įvykio vaizdinio.

Betarpiškumą ir sąsajas su dabartimi Knopas daug daugiau nei Remy pabrėžia ir amžininkų atsiminimuose. Tai jis visų pirma pasiekia atskleisdamas šeiminius ryšius, – ypač motinų ir vaikų. Taip liudininkų atsiminimai įpinami į pasakojimus apie visos šeimos likimą. Laivo su pabėgėliais žūtį filmas vaizduoja kaip negailestingą šeimos narių išskyrimą arba – išskirtiniais atvejais – kaip stebuklingą šeimos suvienijimą. Be to, interviu įrašyti ne privačioje aplinkoje, kaip kad Remi filmuose, o neutraliame studijos fone. Per šią vizualią abstrakciją išlikusieji gyvi per *Gustlofo* katastrofą tampa vokiečių masinio likimo atstovais, o dokumentinis filmas – viešu istorijos rašymo aktu. Svarbu dar ir tai, kad filme bėgimas iš Rytų ir *Gustlofo* žūtis vaizduojami kaip istorinė patirtis, kurios poveikis jaučiamas iki pat šių dienų, o įvykių liudininkai titruose vadinami „išgyvenusiais katastrofą" arba „pabėgėlių vaikais". Šios liudininkų pasakojimų vizualizavimo ir naratyvizavimo strategijos rodo, kaip *Gustlofo* katastrofa Knopo dokumentiniame filme tampa dalimi sumanymo atgaivinti visos kartos aukų patirtį ir ją aktualizuoti kaip tapatybę stiprinantį įvykį.

Taigi „*Gustlofo* žūtis" yra dar vienas šiuolaikinio konkuravimo dėl kolektyvinio aukos statuso pavyzdys, kuris, sakysim, pasirodė metais anksčiau už kontroversišką holokausto sąvokų vartoseną Jorgo Frydricho (Jörg Friedrich) filme *Der Brand (Gaisras)* (2002). Kaip ir *Die große Flucht*, taip ir šis filmas dar kartą rodo katastrofos liudininkų negebėjimą papasakoti savo išgyvenimus ir su jais susitaikyti. Labiausiai tai išryškėja liūdnose scenose, kai išgyvenusiesiems katastrofą nutrūksta balsas. Kaip ir Remi filme, liudininkų jausmų protrūkiais siekiama sukelti momentinį efektą žiūrovams, kurie įsivaizduoja skausmingas istorijas galį tiesiogiai patirti emocinėje plotmėje. Nors „*Gustlofo* žūtis" taip pat baigiama laivo kapo vaizdais po vandeniu, aukų traumos tęstinumą pabrėžiantys balso už kadro komentarai ir liudininkų pasakojimai juos kontekstualizuoja. Mat, kaip teigiama komentare, *Gustlofo* katastrofa „jaudina dar ir šiandien", o išsigelbėjusieji taip ir liks „atsiminimų kaliniai". Tai pabrėžiama amžininkų atsiminimuose, kurių reziumė – nesibaigiantis skausmas ir negebėjimas pamiršti įvykių, o filmo pabaiga – ilgalaikės traumos konstatavimas.

Faktą, kad *Gustlofo* žūtis XX a. paskutiniame dešimtmetyje tapo tarptautiniu istorijos rekonstrukcijos produkcijos objektu, atspindi dokumentinis filmas *Killer Submarine: The Sinking of Wilhelm Gustloff and General Von Steuben (Povandeninis laivas – žudikas: Vilhelmo Gustlofo ir Generolo fon Štoibeno žūtis)* (1999), sukurtas ir

transliuotas „History Channel". O 2003 m. „Discovery Channel" parodė Džeimso Jungerio (James Younger) ir Roberto M. Vaiso (Robert M. Wise) dokumentinį filmą *Wilhelm Gustloff: World's Deadliest Sea Disaster (Wilhelmas Gustlofas: daugiausia gyvybių pasaulyje nusinešusi katastrofa jūroje)* iš serijos „Unsolved history". Vokietijos televizijoje šis filmas su sinchroniniu vertimu buvo parodytas pavadinimu *Die letzte Fahrt von Wilhelm Gustloff (Paskutinė Vilhelmo Gustlofo kelionė)*, 2004 m. kovą ZDF, o 2008 m. kovą, tuo pačiu metu, kaip ir *Gustlofo* žūtį pasakojantis „TV įvykis", n-tv[a].

Die letzte Fahrt von Wilhelm Gustloff pasakojime apie *Gustlofo* žūtį suaktyvinami įvairūs medialumo ir tikroviškumo elementai, kuriuos randame jau Knopo dokumentikoje. Šiame filme derinamos įvairios pasakojimo rūšys – išgyventa istorija pagal liudininkų pasakojimus, istorijos tyrimai per mokslinę laivo skendimo rekonstrukciją bei žurnalistinis tyrimas – ir pateikiama naujų išvadų apie užmirštą tragediją[8]. Kaip ir Knopo filme, taip ir šiame yra fiktyvių persikėlimų į praeitį ir pabėgėlių laivo žūties vaizdinių iš subjektyvios perspektyvos, tačiau daugiausia naudojami skaitmeniniai vizualizavimo būdai. Taip filme sukuriamos katastrofos tyrėjo *Ed Galea* kompiuterinės simuliacijos, atskleidžiančios pabėgėlių elgesį skęstant laivui, bei laivo inžinieriams padedant sudarytų skaitmeninių grafikų bei animuotų *Gustlofo* modelių. Krinta į akis, kaip glaudžiai filme supinamos šios skirtingos medijos bei vizualizavimo medžiaga – pasitelkiant ne tik greitą montažą ir vaizdo efektus, bet ir dramatišką styginio orkestro muziką bei garso efektus. Lyginant su ZDF „Redaktion Zeitgeschichte" produkcija, perėjimas nuo hipermedialumo iki tikroviškumo dėl to nepalyginamai greitesnis. „History Channel" laidoje nuolat vyksta svyravimas tarp šių dviejų istorijos pasakojimo filme polių. Palankumas skaitmeninėms medijoms, naudojamoms istorijos įvykiams simuliuoti, šiuo atveju tendencingai sutampa šių technikos rūšių „realybės efektu".

Atsižvelgiant į *Die letzte Fahrt der Wilhelm Gustloff* istorinį diskursą, įdomu, kad filmas įvairiose vietose pabrėžia, jog *Gustlofo* žūties faktai ilgą laiką buvę nutylimi. Neišaiškintas aukų skaičius, kuris nustatomas tik dokumentiniame filme, esąs įrodymas, kad pabėgėlių laivo žūtis buvo išstumta iš kolektyvinės atminties. O vertime į vokiečių kalbą už kadro konstatuojama, kad *Gustlofas* nugrimzdo „į istorijos tamsumas", ir tragedija buvo „iš visų pusių tyliai apeita", be kita ko, ir todėl, kad aukos buvo vokiečiai. Greičiausiai kaip tik dėl šių atsiminimų „Discovery Channel" produkcija

a Vok. Nachrichtenfernsehen – žinių televizijos kanalas, priklausantis didžiausiam Europoje komerciniam televizijos ir radijo koncernui „RTL Group" – vert. pastaba.

Pabėgėliai vaikai Vakarų Vokietijos miesto gatvėje.

tapusi patraukli Vokietijos televizijos kanalams, ypač dėl XX a. devintojo dešimtmečio antrojoje pusėje prasidėjusių debatų vokiečių tautos kaip Antrojo pasaulinio karo aukos tema[9]. Taip pat atrodo verta paminėti, kad šiame dokumentiniame filme teiginys apie nutylėtą ir užmirštą katastrofą išreiškiamas primygtiniau nei Knopo „Der Untergang der *Wilhelm Gustloff*". Kitas pavyzdys šiame kontekste – Markaus Kolgos (Marcus Kolga) Kanados televizijoje sukurtas dokumentinis filmas *Sinking The Gustloff: A Tragedy Exiled From Memory (Gustlofo žūtis: tragedija, išguita iš atminties)* (2009). Filme šis tabu tiesiogiai siejamas su holokaustu ir pasakojimą pateikia laivo žūtį išgyvenusi Eva Dorn, kuri šeimos rate negalėjusi kalbėti apie *Gustlofo* katastrofą, nes jos žydų kilmės vyras nacionalsocialistų laikais neteko daug šeimos narių. Taigi nutylėtos ar net tabu paverstos nelaimės vaizdinys nėra išskirtinis vokiečių filmų bruožas, nors tarptautine tapusi istorijos rekonstravimo rinka, be abejo, suponuoja ir vienpusį „nacionalinių" perspektyvų skverbimąsi.

REMEDIACIJA IR KONVERGENCIJA: *GUSTLOFO* KATASTROFĄ VAIZDUOJANTIS „TV ĮVYKIS"

2008 m. kovą ZDF parodė dviejų dalių filmą *Die Gustloff* ir taip pradėjo laidų ciklą „TV įvykis", kurį XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje pagal amerikietišką modelį sukūrė įmonė „TeamWorx". Daugybė šio stiliaus laidų apie Vokietijos istoriją, ypač Trečiąjį reichą, jau buvo pelniusios didelę sėkmę. Pagrindinė ARD sukurtų filmų *Dresden* (2006) ir *Die Flucht* (2007), kaip ir *Die Gustloff*, tema yra diskusija dėl aukų[10]. Kaip atskleidžia šiame kontekste vartota anglų kalbos sąvoka *Event Movie*, „TV įvykis" yra tam tikra kino remediacija televizijoje. Vilsmejerio karo epas

Stalingrad (1993), pirmasis reikšmingas vokiečių filmas apie Antrąjį pasaulinį karą po Vokietijos susijungimo, kaip ir jo pirmtakas, režisieriaus Vizbaro *Hunde, wollt ihr ewig Leben (Šunys, ar norit amžinai gyventi)* (1959), dar buvo sukurtas kino studijoje. Dviejų dalių Vilsmejerio *Die Gustloff*, atvirkščiai, iš dalies buvo Vizbaro *Nacht fiel über Gotenhafen* perdirbinys[11], kurį nuo pat pradžių buvo planuojama kurti televizijoje. Kaip įrodė Polas Kukas (Paul Cooke), į „TV įvykį" integruojamos pagrindinės žanrinio kino sudedamosios dalys, pirmiausia Holivudo melodramos ir katastrofas vaizduojančių filmų struktūros bei filmų apie karą ir holokaustą elementai[12]. Be to, kuriant šio stiliaus filmus, naudojamasi televizijos pažanga, orientuojantis į namų kiną su didžiuliais raiškiaisiais ekranais ir erdvinio garso sistemomis, kad būtų galima perteikti specialiuosius efektus, kurie neretai kuriami kino produkcijos lėšomis. Istorija kaip kolektyvinė trauma „TV įvykyje" vaizduojama pirmiausia pasitelkiant audiovizualinius efektus, o filme *Dresden* – ugnies jūros inscenizavimą.

Vilsmejerio filme *Die Gustloff* laivo žūtis kaip kulminacija trunka maždaug dvidešimt dvi minutes – beveik dukart ilgiau negu Vizbaro *Nacht fiel über Gotenhafen*. Nors katastrofos vaizduose ir Vilsmejeris naudoja bendro ir vidutinio plano kadrus, tačiau, lyginant su Vizbaro filmu, imersijos estetika šiuo atveju gerokai ryškesnė. Tai pirmiausia atskleidžia rankine kamera įvykio centre nufilmuoti kadrai iš kritusių ant žemės ar po pasivaikščiojimo denyje įkalintų pabėgėlių perspektyvos. Šią imersijos estetiką sustiprina ir garso dizainas, pavyzdžiui, laikinas garso išjungimas, sugestijuojantis kurtinančius įvykius. Ši ir kitos audiovizualinės priemonės perteikia ekstremalią žmonių kūno būseną skęstant laivui ir jų trauminę patirtį. Kaip tik dėl to Vilsmejerio filmas taip pat pasižymi traumos kino estetikos remediacija televizijoje[13].

Nors kiekvieno „TV įvykio" objektas yra sensacinga televizijai skirta produkcija, pagrindinis šio stiliaus laidų požymis yra televizijos derinimas su kitomis, dažniausiai naujomis medijomis. „TV įvykyje" atsisakoma tradicinės atskiro filmo koncepcijos, kai, vaizduojant tam tikrą įvykį, siekiama išlaikyti pusiausvyrą tarp istorinių faktų autentiškumo ir meninės laisvės. „TV įvykis" sukuria ištisą medijų ir stilių ansamblį – tai ne tik knygos, bet ir dokumentiniai filmai, pokalbių ir žinių laidos bei interneto puslapiai, – ir šios medijos bei stiliai, nors sutelkti į tą patį įvykį, apdoroja jį pagal specifinius produkto reikalavimus ir specifinius jo vartotojo poreikius. Remdamasis *Gustlofo* „TV įvykiu", parodau, kad šis stilius, be jau minėtos remediacijos logikos, importuoja ir transmedijų pasakojimo („transmedia storytelling") bei daugiakanalės sistemos („multichannel marketing") strategijas. Laikausi požiūrio, kad šios

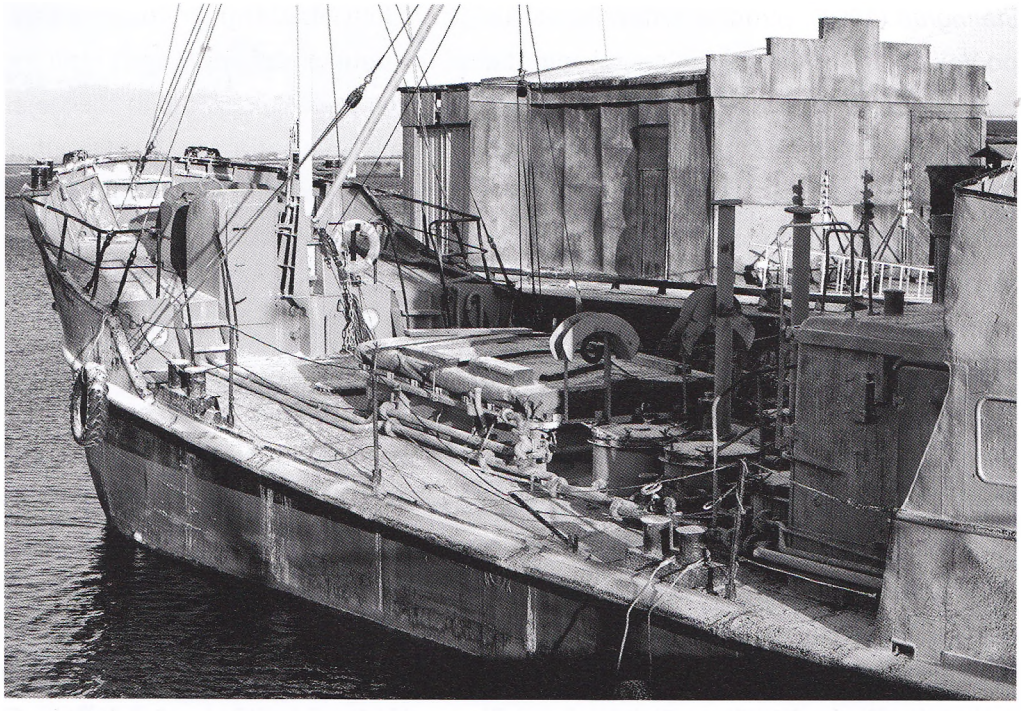

Scena iš televizijos filmo apie laivo *Wilhelm Gustloff* žūtį.

strategijos taikomos ne vien naujo stiliaus istorinėms laidoms, o pakeičia istorinių vaizdinių konstrukciją ir distribuciją audiovizualinių medijų būdu.

2008 m. vasario 28 d. ZDF kaip reklaminę Vilsmajerio filmo *Die Gustloff* platformą panaudojo pokalbių laidą „Johannes B. Kerner". ZDF istorinių laidų redaktorius Knopas apibūdino *Gustlofo* spindesį ir tragizmą, katastrofos liudininkas Jurgenas Daniolis (Jürgen Danöhl) pasidalijo savo jaudinančiais išgyvenimais, o aktorius Michaelis Mendlis (Michael Mendl) pabrėžė įvykio ir ekranizavimo išskirtinumą. Visa tai sujaudinta veido išraiška stebėjo pirmojoje laidos dalyje kalbinta Veronika Pūt (Veronica Pooth). Tuo metu už pokalbių laidos svečių nugarų dideliame ekrane buvo rodomi *Gustlofo* vaizdai: istorinės nuotraukos, skaitmeninė animacija ir sustabdyti Vilsmejerio filmo kadrai. Ir, žinoma, pokalbių laidoje kaip anonsas buvo parodytos ir kelios *Gustlofo* žūtį vaizduojančios ištraukos iš dviejų dalių filmo. Į laivą plūstančio vandens ir tarp pabėgėlių kylančios panikos vaizdai atskleidė sunkiai suvokiamą ne tik įvykio, bet ir kūrinio mastą. Taip laida „Johannes B. Kerner" pasakojime apie *Gustlofo* katastrofą susiejo pagrindinius „TV įvykio" požymius: viena vertus, populiarią „Redaktion Knopp" televizijos istoriografiją su visažiniais balso už kadro

komentarais ir emocingais liudininkų pasakojimais; kita vertus, televizijos produktą, kuriam skirtas maždaug dešimt milijonų eurų biudžetas ir kurio įspūdingos scenos atskleidžia pastangas pelnyti didelį visuomenės susidomėjimą. Be to, Kernerio pokalbių laida buvo pagrindinė dalis didžiulės reklaminės kampanijos, kuri sudaryta iš daugybės įvairių ZDF laidų, pradedant pramogine laida „Wetten dass...?" („Kertam, kad...") bei „Frontal 21" ir baigiant ryto laidomis. Visa tai liudija būdingą praktiką apie vieną „TV įvykį" pranešti įvairiose kitose laidose ir taip sukurti viešo medijų įvykio įvaizdį.

Be to, „Johannes B. Kerner" laidoje Knopas medijų įvykio įvaizdį kūrė pateikdamas nuorodas į du filmus. Norėdamas apibūdinti *Gustlofo* prabangą KdF laikais, jis laivą pavadino „Trečiojo reicho svajonių laivu". Panašiai pasakojime apie Vilsmejerio filmo užkulisius konstatavo ir scenarijaus autorius Raineris Bergas (Rainer Berg), „kad čia [...] svajonių laivo žūtis vaizduojama kaip nacistų karalystės pabaiga". Tai akivaizdžios Knopo ir Bergo užuominos į ZDF serialą *Das Traumschiff (Svajonių laivas)* – nuo 1981 m. su dideliu pasisekimu rodomo amerikiečių serialo *The Love Boat (Meilės laivas)* (1977–1986) vokišką versiją. Ši nuoroda atskleidžia, kad kuriant *Gustlofo* žūties „TV įvykį", norėta ne tik pavaizduoti istorijos įvykius. Reikėjo ir sutelkti publikos grupes „remedijuojant" populiarias programas. Žinoma, svajonių laivo nuoroda implikavo tam tikrą *Gustlofo* įvaizdį prieškariniame Trečiajame reiche. Tai konservatyvios, harmoningos ir pasiturinčios vokiečių visuomenės įvaizdis, alegorinė dimensija, kurią sustiprina faktas, kad nuo 1990 m. serialo *Traumschiff* veiksmo vieta tapo vintažo stiliaus kruizinis laivas *MS Deutschland*. Taip nuoroda į svajonių laivą pakeičia nacistų propagandos skleistą visuomenės be klasių, sukurtą pasitelkiant vidurinės klasės gerovės utopiją, mitą[14]. Taigi „svajonių laivas" plaukioja kaip fantastiška susisiekimo priemonė už kaltės ir atsakomybės kategorijų ribų primindamas apie pirmųjų Trečiojo reicho metų, kuriuos reprezentuoja *Gustlofas*, spindesį.

Kernerio pokalbių laidos pabaigoje Knopas *Gustlofo* likimą vaizdžiai palygino su dar vienu filmu. Apibendrindamas jis teigė, jog *Gustlofas* yra „vokiečių *Titanikas*", tačiau jis, tučtuojau pridūrė Knopas, kad „pasiglemžė šešiskart daugiau gyvybių". Knopui tikriausiai nebuvo labai svarbu iš tiesų palyginti skirtingų kruizinio britų laivo ir KdF garlaivio, vėliau tapusio pabėgėlių laivu, istorijų. Vis dėlto šie jo žodžiai prižadino *Titaniko* mitą, sukėlė tarptautinį šio laivo bei jo žūties atgarsį ir nuskambėjo kaip reikalavimas tokio paties masto dėmesio ir *Gustlofui*. Itin patraukli galėjo būti

paplitusi nuomonė, kad *Titaniko* žūties priežastis – įgulos vadovų pasipūtimas, nes ji implikuoja masinę nekaltų keleivių mirtį. Be to, Knopo žodžiai padėjo įsiskverbti į žmonių atmintį daugybei filmų apie *Titaniką*, pradedant Žano Negulesko filmu *Titanic* (1953). O Vilsmejerio filme iš tiesų imituojamas epinis žinomų filmų apie *Titaniką* efektas, ypač naudojant kompiuterio sukurtą kompiuterių generuojamų vaizdų[a] technologiją norint pavaizduoti laivo dydį ir perteikti katastrofos mastą. Kaip reikšmingiausias „TV įvykio" atstovas Knopas *Gustlofo* spindesį ir likimą pirmiausia perteikia naudodamasis kitų, itin gerai žinomų filmų *Traumschiff* ir *Titanic*, remediacija. Kaip ir filme *Die große Flucht*, nuorodos į dviejų dalių Vilsmejerio filmą yra ir abiejų Knopo dokumentinių filmų balso už kadro komentaruose.

Dokumentiniai filmai „Hafen der Hoffnung" ir „Flucht über die Ostsee", parodyti iš karto po filmo, iš esmės yra išplėsti *Gustlofo* vaizdų iš filmo *Die große Flucht* perdirbiniai. Su beveik identiška išlikusiųjų gyvų grupe buvo įrašyti nauji interviu, kuriuose gvildenamos iš esmės tos pačios temos ir pasakojamos tos pačios istorijos. Scenos iš Vizbaro *Nacht fiel über Gotenhafen* buvo pakeistos atitinkamomis Vilsmejerio *Die Gustloff* scenomis, nors abiejuose dokumentiniuose filmuose, siekiant ištrinti ribą tarp dokumentinio ir meninio filmo, nuo nespalvotų įrašų kartais pereinama prie spalvotų. Filme *Die große Flucht* Knopas dar nurodo Vizbaro filmo kadrų šaltinį, o kadrus iš Vilsmejerio filmo pateikia be jokio komentaro, lyg jie būtų objektyvių istorinių įvykių vizualizavimas. Abiejų Knopo dokumentinių filmų pagrindinė tema ta pati kaip ir *Die große Flucht* – tėvynės praradimas, kurį simbolizuoja *Gustlofo* žūtis. Štai pirmasis filmas prasideda atsisveikinimo su Rytų Prūsija scena, idealizuotu tėvynės kraštovaizdžiu ir kultūros vertybių vaizdais. Filme *Die Gustloff* ši tema beveik nepaliečiama galbūt dėl to, kad ji jau buvo gvildenta „TV įvykyje" rodytame *Die Flucht*. Vilsmejerio filme ji pasitraukia į antrąjį planą, pavyzdžiui, tėvynės kraštovaizdis matomas laive kabančiuose paveiksluose. Apskritai šie du dokumentiniai filmai iliustruoja „TV įvykio" kūrėjų polinkį remedijuoti ir perdirbinėti, taip sukeliant atpažinimo efektą žiūrovo atžvilgiu.

Tuo metu, kai populiariausio Džeimso Kamerono filmo apie *Titaniką* (1997) veiksmo schema jau buvo nukopijuota filme *Dresden*, filmas *Die Gustloff* suvienija daugybę gana įvairialypių, bet iš esmės vienarūšių naratyvų. Paminėsime tik su priešiškomis aplinkybėmis kovojančius mylinčiuosius, susvetimėjusių brolių susitaikymą, lemtingą priešiškai nusiteikusių kapitonų konkurenciją bei išdaviko

a Angl. Computer Generated Imagery – vert. pastaba.

Scenai iš televizijos filmo buvo surinkti to meto pabėgėlių autentiški daiktai.

šnipinėjimą laive. Filme nėra nuosekliai laikomasi holivudinio filmo modelio, kaip kad buvo numatyta „TeamWorx" koncepcijoje, todėl *Die Gustloff* nėra tipiškas „TV įvykio" pavyzdys. Pasak Bilo Niveno (Bill Niven), pagrindinė šio nenuoseklumo priežastis greičiausiai yra filmo kūrėjų noras sujungti įvairias diskusijų dėl vokiečių tautos aukų linijas[15]. Pagrindinė filmo tema – bendras daugybės pabėgėlių vaikų likimas, nors vienoje scenoje Vilsmajeris nesibaido parodyti juos už spygliuotosios vielos ir taip atkurti ikonišką holokausto atminimo vaizdą. Į šio likimo vaizdus Vilsmejeris įpina įvairių scenų, atskleidžiančių revizionistinės vokiečių visuomenės paveikslą Trečiojo reicho metais. Viena vertus, *Die Gustloff* demonstruoja priešpriešą tarp padorių civilių gyventojų daugumos ir fanatiškų nacistų mažumos. Atitinkamai bejėgių pabėgėlių minios supriešinamos su pavieniais veikėjais, kurie vis dar tiki „fiureriu" ir pasisako už karą. Kita vertus, filme sukuriama prieštara tarp civilių gyventojų ir kariuomenės, Kedingui (Kehding), vaidinamam Kajaus Vyzingerio (Kai Wiesinger), suteikiant pareigingo, tačiau bejėgio karinio jūrų laivyno kapitono vaidmenį, tada kai povandeninio laivo kapitonas Petris (aktorius Karlas Markovičius (Karl Markovics) nusikalsta įjungdamas šviesas, kurios rusų povandeniniams laivams išduoda *Gustlofo* buvimo vietą. Nė vienas šių elementų šiuolaikiniame diskurse apie vokiečius kaip

Antrojo pasaulinio karo aukas nėra naujas, tačiau Vilsmejeris siekia juos bet kokia kaina suvienyti. Rezultatas yra mėginimų atkreipti dėmesį į eilinių vokiečių dalyvavimą nacistinėje sistemoje patikrinimas.

Be to, šnipinėjimo linija Vilsmejerio filme atskleidžia, kaip veikia *Gustlofo* žūtį vaizduojanti „TV įvykio" rubrika. Ypač išryškinama sąveika tarp išgalvotų ir tikrų elementų bei jos įtaka tolesniam istorijos dėstymui. Antrojoje *Die Gustloff* dalyje paaiškėja, kad mistinis radijo pranešimas, davęs akstiną įjungti skiriamąsias šviesas, buvo sovietų kolaborantų radisto klastotė[16]. Įdomu, kad antrojoje Knopo dokumentinio filmo „Flucht über die Ostsee" dalyje grįžtama prie vieno „laive esančio išdaviko" sąmokslo teorijos. Filme ši teorija iš pradžių primetama katastrofą išgyvenusiam istorikui Haincui Šionui – nors nė vienoje jo publikacijų tokia nuomonė neišryškėja, – o vėliau, remiantis įvairių istorikų nuomone, šis faktas paneigiamas kaip gryna spekuliacija. Viena vertus, taip „TV įvykio" kūrėjai kalba apie *Gustlofo* katastrofos tyrimus televizijos bei dokumentiniuose filmuose. Kita vertus, jie atsisako susišaukiančių naratyvų ir vietoje jų pateikia prieštaringų įvykio versijų. Užuot skirtingose laidose pateikę tokį patį vaizdinį, jie pasiduoda įvairių stilių poveikiui, kuris formuoja istorijos veidą. Tuo metu, kai šnipinėjimo veiksmu Vilsmejerio filme siekiama sukelti įtampą, sąmokslo teorijos atmetimas Knopo dokumentiniame filme sudaro rimto tyrimo įspūdį. Šiuo atžvilgiu iš tiesų būtent medija yra istorinių įvykių skleidėja.

Televizijos scena, vaizduojanti laivą uoste.

Toks „TV įvykio" reklamavimas ir *Gustlofo* katastrofos vaizdavimas įvairiose medijose bei laidose parodo, kaip laidos stilius sugeria audiovizualinio turinio gamybos ir distribucijos naujoves. Pirmiausia jos atskleidžia transmedijų pasakojimo („transmedia storytelling") bei daugiakanalės sistemos („multichannel marketing"), dviejų strategijų, kurių vartoseną vis daugiau skatina tarptautinė medijų aplinka, įtaką. Henris Dženkinsas savo studijoje *Convergence Culture* transmedijų pasakojimą apibrėžia kaip pasakojimą, išsiplėtojantį per skirtingas medijų platformas, o kiekvienas tekstas šiame procese atlieka ypatingą vaidmenį[17]. *Gustlofo* žūtį vaizduojantis „TV įvykis" atitinka šį apibrėžimą, nes jame naudojamas specifinis dokumentinio arba fiktyvaus vaizdavimo potencialas siekiant sudaryti itin reikšmingo įvykio įspūdį. Drauge „TV įvykio" vaizdavimo stilių įvairovė žiūrovams suteikia įvairių priėjimo prie istorinio pasakojimo paletės galimybių[18]. Daugiakanalės sistemos koncepciją galima atpažinti iš daugybės laidų, rodomų reklamos tikslais, ypač sutelkiant žurnalistikos formatus. Pavyzdžiui, apie artėjantį „TV įvykį" ZDF pranešė ir per įtakingą politinę laidą „Frontal 21". Tuo pačiu metu kanalas panaudojo laidos reputaciją žurnalistiniam tyrimui bei skandalingiems faktams atskleisti ir padėjo sudaryti įspūdį, kad ši tema buvo per ilgai ignoruojama, gal net paversta tabu. „TV įvykis" bei laidos rinkodaros kampanija įtraukė net ir internetą, o į ZDF mediateką buvo įdėti visų laidų „siuntinukai"[a] bei interaktyvus *Gustlofo* modelis. Pagal didėjančią televizijos ir interneto integraciją galima tikėtis, kad šis aspektas ateityje taps gerokai reikšmingesnis.

Transmedijų pasakojimo ir daugiakanalės sistemos strategijos, ryškios ir tokiuose „TV įvykiuose" kaip filmai *Dresden* ir *Die Flucht*, liudija reikšmingą televizijoje vaizduojamos istorijos konstrukcijos pokytį. Viena vertus, įvairių stilių sąveika atlieka autentifikavimo vaidmenį. Šiuo požiūriu žinių, politinė bei pokalbių laida, dokumentinis filmas bei televizija sukuria nuorodų tinklą, kuris stabilizuojasi. Kita vertus, šis tinklas suvienija skirtingas vizualizavimo bei naratyvizavimo rūšis, kaip priešingai Knopo dokumentikai parodė „išdaviko laive" sąmokslo teorijos analizė Vilsmejerio filme. Abiem atvejais būtent skirtingi stiliai ir jų kūrėjų elgesys su žiūrovų lūkesčiais bei įpročiais iš esmės lemia istorijos konstrukcijos pobūdį.

„TV įvykyje", kuriame sukuriama įvairių medijų ir stilių mozaika, istorijos pasakojimas daugiau orientuojamas į žiūrovą. Būtent žiūrovai gali pasirinkti turinius, juos derinti ir prisidėti formuojant istorinio įvykio vaizdinį. Taip žiūrovai įgyja vis daugiau galimybių susikurti audiovizualines įvykio versijas, atitinkančias jų lūkesčius

a Angl. podcasts – vert. pastaba.

ir įpročius. Galiausiai istorijos pasakojimas ir vaizdinių perteikimas vis daugiau nukreiptas į adresatą ir vartotoją. Tuo pačiu metu įvairių medijų ir stilių tarpusavio sąveika padeda sukurti ypatingo medijos įvykio įspūdį, kuris sustiprina įsivaizdavimą, kad šis įvykis atspindi ypatingą istorijos faktą. Medijų įvykį formuojančią ypatingo įvykio kokybę laiduoja kolektyvinės traumos idėja.

Filmui *Die Gustloff* nesulaukus dešimties milijonų žiūrovų dėmesio, kurio buvo tikėtasi, o Vokietijos spaudai į filmą reagavus daugiausia neigiamai, kai kurie komentatoriai ėmė prognozuoti „TV įvykio" stiliaus laidų saulėlydį[19]. Aš, priešingai, kuklią filmo sėkmę būčiau linkęs bent jau iš dalies aiškinti kitais, programos strategijos bei psichologiniais, veiksniais. Pirmoji priežastis būtų miglotas „TV įvykio" – itin tradicinių Knopo dokumentinių filmų ir naratyviniu požiūriu perkrauto Vilsmejerio filmo derinio – profilis. Iš to kylantį nekoherentiškumą liudija ir faktas, kad „TV įvykį" komentavo ne Vilsmejeris, o Knopas. Antroji priežastis būtų tai kad, kitaip nei kitose dviejose ARD televizijai sukurtose „TeamWorx" laidose, filme *Die Gustloff* nėra beveik jokio susitaikymo ar vilties pėdsako. Juk meilės istorija filme užsimezga ne tarp dviejų kariaujančių tautų žmonių, o tarp dviejų vokiečių, kuriuos laikinai išskiria nacionalsocialistų režimas. Be to, *Die Gustloff* ir baigiasi ne priešiškai nusiteikusių tautų susitaikymu ar taikios, susivienijusios Europos vizija, o minios nekaltų vokiečių pabėgėlių mirties ir uoste plūduriuojančių nuskendusių vaikų kūnų vaizdais. Tad filmas pateikia gerokai ribotesnį ir beviltiškesnį žvilgsnį į Antrąjį pasaulinį karą – šios strategijos privilioti masinę auditoriją veikiausiai neužtenka. Taigi *Gustlofo* istoriją pasakojantis „TV įvykis" parodo, jog būtina derinti įtakingesnių laidų remedijavimą ir konvergencijos kultūros sąveikos efektą su vienijančio, į ateitį orientuoto paveldo vaizdiniu, kaip tai buvo padaryta filmuose *Dresden* ir *Die Flucht*.

PASTABOS

1 Jay David Bolter, Richard Grusin, Remediation: Understanding New Media (Cambridge, MA: MIT Press, 1999).

2 Henry Jenkins, Convergence culture: Where Old and New Media Collide (New York and London: New York University Press, 2006).

3 Taip teigiama pirmojoje šio dokumentinio filmo dalyje „Inferno im Osten".

4 Wulf Kansteiner, „Die Radikalisierung des deutschen Gedächtnisses im Zeitalter seiner kommerziellen Reproduktion: Hitler und das ‚Dritte Reich' in den Fernsehdokumentationen von Guido Knopp". Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 51 (2003), S. 626–648.

5 Šiais archeologinio pobūdžio interesais pasižymi ir vėliau sukurtas dokumentinis filmas Ostsee 45: Drei Schiffe, ein Schicksal (Baltijos jūra 1945-aisiais: trys laivai, vienas likimas) (2005), sukurtas regioninėje Vidurio Vokietijos televizijoje (vok. MDR) režisieriaus Pėterio Drekmano (Peter Dreckmann), surengusio ekspedicijas į pabėgėlių laivų *Goya, Steuben* ir *Gustloff* nuolaužas.

6 Vėliau Remi tapo bendraautoriu daugelio Knopo dokumentinių filmų serijų, pavyzdžiui, sukūrė keletą filmų iš itin didelį populiarumą pelniusios serijos Hitler – eine Bilanz (Hitleris. Vertinimas) (1995).

7 Bolter, Grusin: Remediation, S. 188.

8 Šis aspektas būdingas ZDF „TV-Ereignis" reklaminei kampanijai, nes į ją įpintos žinių ir politinės laidos. Be to, jis įdomus ir tuo, kad dokumentinis filmas buvo transliuojamas per žinių kanalą n-tv.

9 Bill Niven (Hg.), Germans as Victims: Remembering the Past in Contemporary Germany (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2006).

10 Paul Cooke, „Dresden (2006) TeamWorx and Titanic (1997): German Wartime Suffering as Hollywood Desaster Movie", German Life and Letters 61 (2008), S. 279–294. T. p. žr. Tobias Ebbrecht, „History, Public Memory and Media Event: Codes and Conventions of Historical Event-television in Germany", Media History, 13 (2007), S. 221–234.

11 Iš tiesų, Vizbaro filmas galėtų būti laikomas „TV įvykių" triptiko apie vokiečius kaip Antrojo pasaulinio karo aukas modeliu, nes pirmojoje dalyje vaizduojamas, kad ir ne pats Drezdeno sugriovimas, tačiau nuo sąjungininkų bombardavimų nukentėję civiliai gyventojai, o antrojoje – pabėgėlių sunkumai traukiantis.

12 Žr. Cooke, „Dresden (2006), TeamWorx and Titanic (1997)".

13 Apskritai Die Gustloff pabėgėlių kančias ir mirtį vaizduoja daug atviriau negu Nacht fiel über Gotenhafen, nors kai kurios scenos, sakysim, į vandenį krintanti gelbėjimo valtis, kuri kaip ir Gustlofas, simboliškai tampa karstu, atrodo itin choreografinės.

14 Apie nacistų propagandą visuomenėje be klasių žr. pirmąjį šios knygos skyrių „..."

15 Bill Niven, „The Good Captain and the Bad Captain: Joseph Vilsmaier's *Die Gustloff* and the Erosion of Complexity", German Politics & Society 26 (2008), S. 82–98.

16 Taip filmas tam tikra prasme diskredituoja vokiečių pasipriešinimą ir toks vaizdavimas buvo palygintas su „smūgiu į nugarą " (vok. Dolchstoßlegende). Žr. ebd., t.p. Stephan Maus, „Hitlers‚Titanic'", Stern, 2008 m. vasario 28 d.

17 Jenkins, Convergence Culture, S. 95–96.

18 Ebd., S. 57.

19 Bernd Gäbler, „Gustloff – ein Filmgenre säuft ab", stern.de, 2008 m. kovo 4 d., <http://www.stern.de/kultur/tv/die-medienkolumne-gustloff-ein-filmgenre-saeuft-ab-612732.html> (žiūrėta 2009 m. gruodžio 20 d.); Erik Kirschbaum, „Die Gustloff' earns low ratings", mariety.com, 2008 m. kovo 7 d., <http://www.variety.com/article/VR1117982042.html?categoryid=2523&cs=1> (žiūrėta 2009 m. gruodžio 20 d.)

Drezdenas po bombardavimo. 1945 m. vasaris.

12 SKYRIUS

Eric Langenbacker

NETEKTIES FRAGMENTAI: GRĮŽĘ PRISIMINIMAI APIE VOKIEČIŲ KANČIAS IR *VILHELMĄ GUSTLOFĄ*. DISKUSIJOS DĖL VOKIEČIŲ KANČIŲ ATMINIMO

Neseniai padidėjusį susidomėjimą *Vilhelmu Gustlofu* reikia sieti su svarbiais XXI a. Vokietijos politiniais ir kultūriniais įvykiais, o ypač su senokai į praeitį nugrimzdusiais ir vėl atgijusiais kolektyviniais prisiminimais apie vokiečių patirtas kančias ar apie tai, kad vokiečiai taip pat buvo karo aukos[1]. Tai prisiminimai apie Antrojo pasaulinio karo pabaigą ir pokario suirutę, apie 1944 ir 1945 metus, kai per oro antskrydžius buvo subombarduota daugelis Vokietijos miestų, nugalėtas vokiečių vermachtas, o šalį užėmė sąjunginininkų kariuomenė, kai, artėjant Raudonajai armijai, iš rytinių šalies provincijų ėmė ristis pabėgėlių banga ar kai vėliau iš ten priverstinai buvo išvaryti vietos gyventojai.

Taip po karo atrodė Kelnas ir kiti Vokietijos miestai.

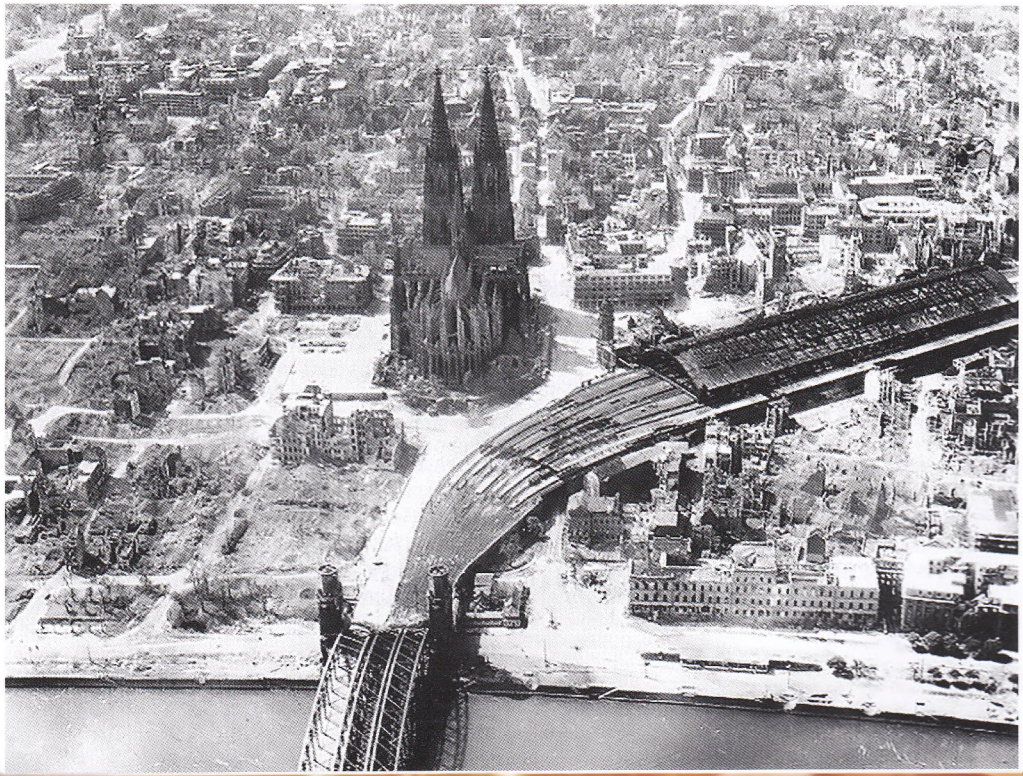

Šiame skyriuje aptariamos tokių vėl atgijusių prisiminimų sąsajos su pagrindinėmis šalies politinio bei kultūrinio gyvenimo rutuliojimosi kryptimis ir išsamiai analizuojami keturių garsių kino ir televizijos filmų tekstai[2]. Tikrai tikėtina, kad šiuolaikiniai filmų kūrėjai sąžiningai vaizduoja įvykius, įpina juos į istorinį kontekstą ir kad jie, kaip ir daugelis paprastų vokiečių, labai kritiškai vertina nacistų ar senuosius tradicinius vokiečių valdymo metodus nesiekdami jokių revanšistinių ar revizionistinių tikslų[3]. Tačiau pastangos karo įvykius vėl atgaivinti atminties kultūroje ir pavaizduoti juos šiandieninėms kartoms, kelia rimtų iššūkių, todėl, kad vis dar dominuoja prisiminimas apie nacistų padarytus nusikaltimus[4] ir – dar svarbiau – todėl, kad jau beveik nėra išlikusių daiktų, simbolių ar duomenų, kurie liudytų tokius prisiminimus. Iš tikrųjų, vokiečių patirtų kančių atminimas gali būti geras pavyzdys, kai mėginama išrasti tradiciją ar kurti abstrakčią atminimo vietą („lieu de mémoire")[5].

Maždaug nuo 2002 m. visuomenė vėl ėmė domėtis kolektyvine vokiečių patirtų kančių atmintimi, kuri gyvavo ar net dominavo pirmaisiais pokario metais, tik vėliau, pradedant aštuntuoju dešimtmečiu, darėsi vis mažiau svarbi. Tačiau ši atmintis visada veikė Vokietijos ir Europos politinius sprendimus, pavyzdžiui, kai buvo aršiai diskutuojama, ar reikia Berlyne kurti trėmimų atminties centrą[a]. Nuskambėjusios tarptautinėje erdvėje šios diskusijos pablogino Vokietijos santykius su Čekijos Respublika ir ypač su Lenkija. Tai rodo 2007 m. vykęs Europos viršūnių susitikimas, kai Lenkijos Respublikos ministras pirmininkas Jaroslavas Kačinskis pareiškė, kad Europos Sąjungos Taryboje Lenkija turėtų gauti daugiau balsų, nes, esą, Lenkija dabar turėtų gerokai daugiau gyventojų, jei nebūtų buvę Antrojo pasaulinio karo[6]. Prisiminimai apie vokiečių patirtas kančias paskatino daugelį autorių kurti šia tema, atsirado nemažas skaičius mokslinių ir meninių darbų, nuo Jorgo Frydricho (Jörg Friedrich)[b] knygos *Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg* (2003) ar Tomo Urbano (Thomas Urban)[c] darbo *Der Verlust* (2004) iki grožinės literatūros kūrinių, tokių kaip Giunterio Graso (Günter Grass) novelė *Im Krebsgang*[d] (2002)[7] ar Stefano Vakvico (Stephan Wackwitz) romanas *Ein unsichtbares Land*[e] (2003). Uždėjo dokumentinių

a Vok. Zentrum gegen Vertreibungen – vert. pastaba.

b Vok. Jörg Friedrich (g. 1944) – vokiečių publicistas ir istorikas, vadinantis save istorijos revizionistu. 2002 m. pasirodžiusi J. Frydricho knyga Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg (liet. Gaisras: ant Vokietijos krito bombos), kurioje jis aprašo Antrojo pasaulinio karo metais subombarduotus Vokietijos miestus, sąjunginiukų oro antskrydžius ir amerikiečių bei anglų pilotus gretina su holokausto vykdytojais, sulaukė daug kritikos – vert. pastaba.

c Vok. Thomas Urban (g. 1954) – vokiečių žurnalistas ir rašytojas, buvęs laikraščio Süddeutsche Zeitung korespondentas Varšuvoje ir Kijeve. Knyga Der Verlust (liet. Netektis), skirta vokiečių ir lenkų santykių istorijai ir skausmingai represijos aukų atminčiai, sukėlė audringą reakciją Lenkijoje ir Vokietijoje – vert. pastaba.

d Liet. Vėžio žingsniu (žr. pastabą „a" šios knygos 10-ame skyriuje) – vert. pastaba.

e Liet . Nematoma šalis – vert. pastaba.

filmų, pavyzdžiui, smarkiai kritikuota režisieriaus Gvido Knopo (Guido Knopp) juosta *Die große Flucht*[f] (2001)[8], buvo sukurta vaidybinių filmų, pavyzdžiui, *Der Untergang*[g] (2004), televizijos filmų, pavyzdžiui, *Die Gustloff* (2008)[9]. Vėl atgijusiems prisiminimams daug dėmesio skyrė spauda – ir prestižiniai leidiniai (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Der Spiegel*), ir bulvariniai laikraščiai (*Bild*) – bei įvairūs televizijos kanalai[10].

Iš pradžių atrodė, kad dauguma objektyviai, nepalaikydami nė vienos pusės, domisi ir remia šias diskusijas, tačiau istoriniai prisiminimai vėl išryškino senąsias politines pozicijas. Vienoje pusėje atsidūrė vokiečių konservatyvieji (Erikas Šteinbach[h], Edmundas Stoiberis[i11]) ir kai kurios interesų grupės (Tremtinių sąjunga[j], Sudetų vokiečių draugija[k]), kurie skatino šią diskusiją ir prisidėjo prie įvairių tokios pakraipos iniciatyvų, nors bendrosios holokausto atminties (bent tiesiogiai) nekritikavo[12]. Daug kam atrodė, kad tokie pagrindiniai veikėjai, kaip Erika Šteinbach, lyg ir laikosi neutralios pozicijos[13], tačiau net, jei taip ir būtų buvę, diskusijos ir įvairios iniciatyvos, pavyzdžiui, „Trėmimų atminties centro" kūrimas konservatyviųjų politinėje stovykloje visada sukeldavo atbalsį. Tai rodo ir Angelos Merkel bei jos pirmosios vyriausybės sprendimas finansiškai paremti šį centrą[14]. Šią aplinkybę verta pastebėti, nes nuo devintojo dešimtmečio ir per visą paskutinį dešimtmetį konservatyvieji Vokietijos politikai vis mažiau rėmė per karą patirtų vokiečių kančių diskursą (nors jo ir neneigė), o tai privedė prie to, kad šį vaidmenį perėmė daugiausia radikalūs dešinieji elementai, tokie kaip Vokietijos nacionaldemokratų partija (NDP)[l] ar Vokiečių tautos unija (DVU)[m].

Daugumai konservatyvių veikėjų įspūdį padarė V. G. Zebaldo (W. G. Sebald)[n] esė

---

f Liet. „Didysis pabėgimas" – vert. pastaba.

g Liet. Žlugimas – vert pastaba.

h Vok. Erika Steinbach (g. 1943) – Vokietijos krikščionių demokratų sąjungos (vok. Christlich Demokratische Union, CDU) politikė, Bundestago narė, Vokietijos tremtinių sąjungos vadovė – vert. pastaba.

i Vok. Edmund Rüdiger Stoiber (g. 1941) – vokiečių politikas, Bavarijos valstybės sekretorius (1982), Bavarijos vidaus reikalų ministras (1988–1993), Bavarijos ministras pirmininkas (1993–2007), bundestago narys (2005 spalis-lapkritis), CSU partijos vadovas (nuo 1999) – vert. pastaba.

j Vok. Bund der Vertriebenen – vert. pastaba.

k Vok. Sudetendeutsche Landsmannschaft – vert. pastaba.

l Vok. Nationaldemokratische Partei Deutschlands, sutr. NPD – 1964 m. VFR įkurta dešiniųjų radikalų partija, puoselėjanti nacionalistinę, tautinę ir revanšistinę ideologiją. Partija nedidelė, nesurenka reikalingo balsų skaičiaus į bundestagą, tačiau turi po keletą atstovų kai kurių federacinių žemių parlamentuose – vert. pastaba.

m Vok. Deutsche Volksunion, sutr. DVU – 1971 m. VFR įkurta dešiniųjų radikalų nacionalistinė draugija, nuo 1987 m. užsiregistravusi kaip partija. Konstituciniam teismui išaiškinus, kad partija vykdo ekstremistinę veiklą, 2011 m. partija išregistruota – vert. pastaba.

n Vok. Winfried Georg Sebald (1944–2001) – vokiečių rašytojas ir literatūros kritikas, rašęs Vokietijos istorijos temomis. V. G. Zebaldui rūpi išlikę praėjusių laikų katastrofų pėdsakai dabartyje, jis mėgina juos suprasti ir fiksuoti. V. G. Zebaldo esė ir romanai pirmiausia išpopuliarėjo užsienyje, jie išversti į daugelį kalbų – vert. pastaba.

Luftkrieg und Literatur[a], kurioje teigiama, kad paskutiniais dešimtmečiais vokiečių kančių diskursas buvęs nepamatuotai slopinamas[15], kad „masinių mirčių" negalima paprasčiausiai ignoruoti[16]. Dešinieji taip pat ragina aptarti, kokią įtaką šios mirtys ir atsiminimai apie jas turėjo pokario įvykiams. Primenama, kad dešimt ar dvylika milijonų pabėgėlių sudarė apie 16–20% abiejų vokiečių valstybių pokario gyventojų, kad trečdalis buvusių vokiškų teritorijų (Silezija, didžioji dalis Pomeranijos, Rytprūsiai) buvo prijungtas prie Lenkijos ir Sovietų Sąjungos, kad šalis 40 metų buvo padalyta, o rytinei jos daliai uždėtas kitos, šįkart komunistinės, šalies jungas. Tokios patirties, pasak jų, negalima nustumti į šalį, dabar, suvienytoje Vokietijoje, reikalingas jos diskursas, ypač dėl jaunosios kartos.

Kitoje debatų pusėje atsidūrė kairieji ir daugelis liberalų, dažniausiai jaunesnio amžiaus (vadinamoji 68-ųjų metų karta)[b], kurie, ignoruodami skaudžią vokiečių karo patirtį[17], septintajame dešimtmetyje ir vėliau aktyviai ragino minėti holokaustą ir kitus vokiečių nusikaltimus, padarytus Lenkijoje, nepamiršti, kaip žiauriai buvo elgiamasi su Raudonosios armijos belaisviais, čigonais bei kitais. Paskutiniaisiais dešimtmečiais vis stiprėjant holokausto diskursui, minėti vokiečių kančias (bent jau po 1986–1987 m. vykusio istorikų ginčo[c]) tapo nekorektiška. Daugelis kairiųjų ir dabar mano, kad, tematizuojant vokiečių kančias, reiškiama nederama savigaila ar simpatija vokiečiams, kad ugdomas istorinis revizionizmas ir revanšizmas, kad skatinamos radikalios dešiniosios jėgos[18]. Politiniai vadovai, pvz., Gerhardas Šrioderis[d] ar Joška Fišeris[e19] bei daugelis tokių žinomų intelektualų, kaip Volfgangas Bencas[f], Haraldas Velceris[g] ar Hanesas Heras,[h]

---

a Liet. *Oro karas ir literatūra*, kurioje V. G. Zebaldas griežtai kaltina pokario vokiečių autorius susitaikėliškumu, net dviveidiškumu, siekiais pamiršti ir užglaistyti praeitį – vert. pastaba.

b Vakaruose 1968 metai siejami su protestų lavina: JAV ir Europoje buvo protestuojama prieš karą Vietname, prieš karą apskritai, prieš Martyno Liuterio Kingo nužudymą, Vokietijos studentai ir jaunimas protestavo prieš autoritarinę mokymo ir studijų sistemą, prabilo apie tėvų kartos bendradarbiavimą su nacistais, tuo pačiu metu buvo reikalaujama lygybės įvairių mažumų atžvilgiu, pasisakoma už moterų, už seksualinių mažumų lygybę, už sekso laisvę, kilo hipių judėjimas – vert. pastaba.

c Vok. Der Historikerstreit (arba: Historikerdebatte, Historikerkontroverse, Habermas-Kontroverse) – 1986 –1987 m. Vakarų Vokietijoje prasidėję debatai dėl holokausto išskirtinumo ir dėl jo vaidmens Vokietijos istorijoje formuojant vokiečių identitetą. Diskusijos kilo oponentams kaltinant vieniems kitus ir nacistų, ir sovietų vykdyto genocido menkinimu. Dešiniųjų pažiūrų istorikai bei politikai teigė, jog nusikaltimų mastas ir pobūdis panašus, o kairieji tikino, jog vokiečių padaryti nusikaltimai nepalyginami su niekuo kitu – vert. pastaba.

d Vok. Gerhard Fritz Kurt Schröder (g. 1944) – Vokietijos politikas, socialdemokratų partijos narys, 1998–2005 m. ėjęs kanclerio pareigas, visuomenės veikėjas, vadybininkas, teisininkas – vert. pastaba.

e Vok. Joseph Martin (Joschka) Fischer (g. 1948) – Vokietijos politikas, žaliųjų partijos aktyvistas. 1998–2005 ėjęs VFR užsienio reikalų ministro ir vicekanclerio pareigas – vert. pastaba.

f Vok. Wolfgang Benz (g. 1941) – žinomas vokiečių istorikas, pripažintas stereotipų, antisemitizmo ir nacistų politikos tyrėjas, buvęs Berlyno technikos universiteto dėstytojas ir antisemitizmo tyrimo centro vadovas – vert. pastaba.

g Vok. Harald Welzer (g. 1958) – vokiečių sociologas ir socialinių santykių psichologas, tyrinėjantis nacistų valdymo laikotarpį socialpsichologiniu aspektu – vert. pastaba.

h Vok. Hannes Heer (g. 1941) – vokiečių istorikas, režisierius ir publicistas, išgarsėjo surengęs parodą Wehrmachtsausstellung apie vermachto padarytus nusikaltimus, kuri sugriovė kuriamą mitą apie „švarų vermachtą" – vert. pastaba.

nedviprasmiškai gynė holokausto atminties hegemoniją ir su šia atmintimi susijusią „atgailos kultūrą"[20]. Jų teigimu, ta atminties kultūra, kuri keletą dešimtmečių po karo buvo kruopščiai kuriama, yra politinė ir moralinė būtinybė, o, ėmus plėtoti vokiečių kančių diskursą, šie laimėjimai gali būti palaidoti[21].

Kita vertus, dauguma autorių pastebi, kad šeimose atsiminimai apie patirtus skaudžius išgyvenimus niekada neišblėso ir buvo pasakojami iš kartos į kartą[22]. Kartais sakoma, jog tai esąs įrodymas, kad „oficialioji" holokausto atmintis beveik nepasiekė vokiečių visuomenės sąmonės. Todėl, esą, būtina daugiau pastangų siekiant prislopinti prisiminimus apie vokiečių patirtas kančias, o holokausto diskursą sustiprinti. Į šias vokiečių diskusijas ypač griežtai reagavo Čekija ir Lenkija. Tenykščiai kritikai tikino, kad vėl atgyjantys prisiminimai apie vokiečių kančias mažina istorinę vokiečių kaltę ir svarbą kitų kentėjimų, kuriuos teko patirti žydams, lenkams bei čekams. Jie sako, jog dabarties Vokietija ir šiaip beveik pamiršo, kad lenkams ir čekams yra tekę kentėti nuo vokiečių. Todėl tų šalių vadovaujantys politikai reiškia susirūpinimą, jog Vokietijoje, pakrypus aukų mentaliteto link, galėtų kilti piniginių kompensacijų ar simbolinio moralinio atlyginimo reikalavimų, pretenzijų neužtarnautam gailesčiui, be to, tai galėtų paskatinti radikalaus nacionalizmo ar dešiniojo ekstremizmo reabilitavimą ir sukelti pavojų taikiam sambūviui Europoje[23].

APIE SKAUDŽIUS VOKIEČIŲ IŠGYVENIMUS DABARTINIAME KINE IR TELEVIZIJOJE

Kai kas teigia, kad minėtomis istorinėmis temomis diskutuoja tik politinis ar intelektualinis elitas, o vidutinio piliečio jos nepasiekia. Galbūt tikrai taip galima pasakyti apie jau minėtą istorikų ginčą (*Historikerkontroverse*) ar apie 1998 m. vykusią M. Valzerio (M. Walser) ir I. Bubiso (I. Bubis) polemiką (*Walser-Bubis-Debatte*),[i] bet dabar yra nepaneigiamų įrodymų, jog smarkiai išaugęs susidomėjimas skaudžiais vokiečių prisiminimais jau tapo nauja bendra kultūrine ir socialine tradicija. Pavyzdžiui, galima patikrinti, kaip dažnai nacionalinėje bibliotekoje žmonės renkasi skaitinius pagal paieškos žodžius „tremtis" (vok. „Vertreibung"), „Rytprūsiai" (vok. „Ostpreußen"), „Silezija" (vok. „Schlesien"), tiesa, du pastarieji reiškia buvusių Vokietijos reicho provincijų pavadinimus, taigi yra mažiau politizuoti. Iš pateikto grafiko matyti, kad po Vokietijos suvienijimo domėjimasis naujais ar bibliotekoje

i Polemika tarp vokiečių rašytojo M. Valzerio (M. Walser) ir Vokietijos žydų tarybos pirmininko I. Bubiso (I. Bubis) prasidėjo, kai 1998 m. spalio 11 d., atsiimdamas Vokietijos knygynų įsteigtą taikos premiją ir sakydamas kalbą, rašytojas pasmerkė piktnaudžiavimą holokausto ir vokiečių nusikaltimų diskursu, kai per jį siekiama savo politinių tikslų ar tiesiog mėginama įžeisti vokiečius – vert. pastaba.

esančiais leidiniais, skirtais vokiečių patirtų kančių atminimui, nuolat didėja.

Populiarioji kino produkcija turi daugiau poveikio plačiosioms masėms nei moksliniai straipsniai, literatūriniai tekstai ar politiniai diskursai, kuriuose aptariama, renkama ir kaupiama svarbi informacija apie praeities įvykius, nes kino paskirtis ir yra tą informaciją skleisti[24]. Neabejotina, kad 1979 m. vokiečių televizijoje rodyti atminties kultūrai priskiriami filmai, tokie kaip didelį atbalsį sukėlęs *Šindlerio sąrašas*[a] ar amerikiečių sukurta serija *Holocaust*[b], padarė didelį poveikį visuomenės nuomonei ir istorijos suvokimui[25]. Bilas Nivenas (Bill Niven) iš Vokietijos radijo ir televizijos archyvo (DRA)[c] bei iš ARD televizijos[d] surinko duomenis apie paskutinių metų televizijos laidas, skirtas šiai temai. Duomenys pateikiami grafike, iš kurio matyti, kad paskutinio dešimtmečio pradžioje tokių laidų skaičius padidėjo, o minint, karo pabaigos sukaktis 1985 m. ir 2005 m., buvo itin didelis[26].

Domėjimąsi liudija ir dideli filmų žiūrovų skaičiai[27].

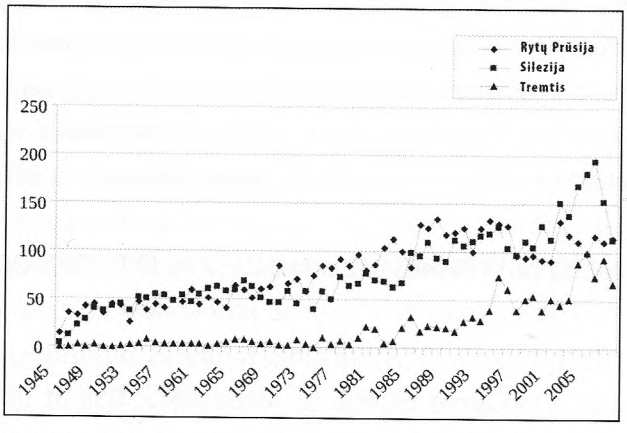

Grafikas, iliustruojantis Frankfurto nacionalinėje bibliotekoje skaitytojų įvairiais metais augantį susidomėjimą tremtimi, Rytų Prūsija ir Silezija.

Keturi vaidybiniai filmai *Pabėgimas* (vok. *Die Flucht*, 2007), *Drezdenas* (vok. Dresden, 2006), *Anonimė: viena moteris Berlyne* (vok. *Anonyma: Eine Frau in Berlin*,

a „Šindlerio sąrašas" (angl. Schindler's List) – septyniais „Oskarais" įvertintas Stiveno Spilbergo filmas apie Antrojo pasaulinio karo baisumus, holokausto aukas ir Sudetų vokiečių verslininką Oskarą Šindlerį, gelbėjusį žydus nuo sunaikinimo. Filmo scenarijus remiasi tikra gyvenimo istorija, kurią Thom Keneally išdėstė to paties pavadinimo knygoje. Visuotinai pripažįstamas vienu geriausių visų laikų filmų – vert. pastaba.

b „Holocaust" – 1978 m. amerikiečių režisieriaus Marvino J. Chomskio sukurtas keturių dalių televizijos filmas, pasakojantis pramanytą istoriją apie žydų kilmės gydytojo Veiso šeimą, kuri nacistų valdymo metais gyvena Berlyne – vert. pastaba.

c Vok. Das Deutsche Rundfunkarchiv – garso ir vaizdo dokumentų archyvas, kuriame taip pat kaupiami ir spaudiniai (knygos, laikraščiai, žurnalai, dalykiniai užrašai), iliustruojantys radijo ir televizijos plėtrą – vert. pastaba.

d Vok. Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland – vienas iš dviejų Vokietijos nacionalinių transliuotojų, priklausančių Europos transliuotojų sąjungai – vert. pastaba.

2008) ir *Gustlofas* (vok. *Die Gustloff*, 2008), skirti skaudžios vokiečių patirties atminimui, itin išpopuliarėjo[28]. Ar šie populiarūs, masiniam vartojimui sukurti filmai patvirtina skelbtus nuogąstavimus dėl aukų mentaliteto, dėl revizionizmo ar jais reiškiama nederama simpatija, ar nemenkinama vokiečių kaltė? O gal jie vaizduoja praeitį sudėtingiau nei manoma?

Dviejų dalių filmą *Pabėgimas* 2007 m. kovo mėnesį parodė ARD televizija, kuriai tenka 30% Vokietijos eterio. Veiksmo centre – kilmingo Rytprūsių dvarininko dukra grafaitė Lena fon Malenberg (aktorė Marija Furtvengler)[29] ir grafo namuose dirbanti tarnaičių – vien moterų – grupė. Rūsčią 1944–1945 m. žiemą moterys bėga nuo sparčiai artėjančios Raudonosios armijos. Dramatiško veiksmo fone, moterims bėgant ir kovojant už gyvybę, parodoma nemaža istorinės tikrovės fragmentų. Filmas pradedamas su meile vaizduojamais Rytprūsių gamtos paveikslais, pro žiūrovo akis praplaukia nuostabūs ežerai, miškai, laukai, kalvos[30]. Be to, matome

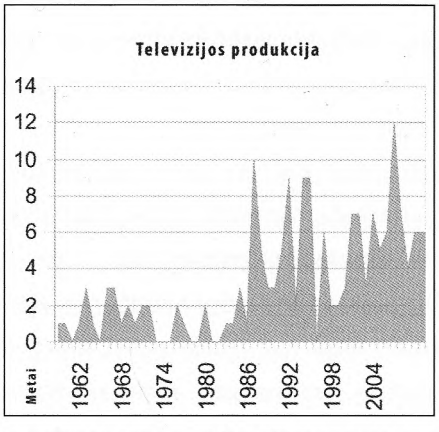

Televizijos žiūrovų susidomėjimo augimas.

ankstesnio kaimo gyvenimo vaizdų: paskutinį derliaus dorojimą, paskutinę Kalėdų eglutę Rytprūsiuose – t.y. pagrindinius vokiečių tautinio identiteto simbolius. Tokia nostalgiška duoklė provincijai, kuri tapo Lenkijos ir Sovietų Sąjungos dalimi ir kurioje greitai neliks nė vieno vokiečio, primena daug kritikos sulaukusius šeštojo ir septintojo dešimtmečio mėginimus vadinamaisiais „tėviškės filmais" lyg ir nekaltu, apolitišku tonu priminti „prarastas rytines provincijas"[31].

Tvirta ir ryžtinga pabėgėlių kolonai vadovaujanti Lena įkūnija archetipinį protestantišką prūsišką stoicizmą, kaip ir jos tėvas grafas Bertoldas fon Malenbergas (aktorius *Jürgen Hentsch*), užsispyręs likti savo rūmuose, nors tikrai žino, kad, atėjus

rusams, teks mirti. Lenos charakteriu aukštinamos ir kitos „senosios prūsiškos dorybės", jai būdinga ne tik visa, kas apibrėžiama sparnuotu pasakymu „noblesse oblique" („kilmė įpareigoja"), bet ir gebėjimas užjausti, širdies gerumas ir motiniškumas, kuris reiškiamas ir žodžiais, kai ji kalba su savo dukra, ir veiksmais, kai motiniškai rūpinasi visa grupe, bėgančia į Vakarus. Lena nepaiso pavojaus gyvybei, kai sėlina už fronto linijos gelbėti moterų, kurias rusų kareiviai suėmė (ir, aišku, išprievartavo).

Tačiau negalima sakyti, kad Rytprūsiai pavaizduojami vien pagražintai. Parodoma ir pasmerkiama neteisinga daugiasluoksnė feodalinė klasinė struktūra, kurioje dominuoja junkeriai ir militaristinės aristokratų tradicijos, persmelktos dar ir nacistinės ideologijos. Prieš aštuonerius metus Lena su nesantuokine dukra buvo pabėgusi į Berlyną, nes, mirus motinai, pasijuto tolstanti nuo tradicinės kultūros ir ją atstovaujančio savo tėvo. Lenai sekasi, pažangi karjeros moteris (kartu ir vieniša motina), šis simpatiškas personažas ryškiai skiriasi nuo anachronistinės provincijos. Bėgdama į Vakarus drauge su kitais žmonėmis Lena niekada nepasirodo arogantiška, nereikalauja sau pagarbos, nors tai ypač būdinga Prūsijos aristokratams. Filmo pabaigoje ji džiaugiasi radusi prieglobstį Bavarijoje ir gyvena tokiomis pačiomis vargingomis sąlygomis, kaip ir kiti pabėgėliai.

Filme gausu vermachto kareivių, jie vaizduojami neigiamai ir atrodo kaip nuožmios, nemąstančios mašinos. Vienoje scenoje kareiviai, vykdydami įsakymą, ieško ir be gailesčio žudo ginkluotus pabėgusius iš priverstinių darbų žmones, nepaisydami, kad jų pačių laukia tikra apokalipsė, nes Raudonoji armija jau visai čia pat. Matome, kokia beprotybe nacizmas gali užkrėsti jaunimą, matome, koks korumpuotas ir nusikalstamas yra nacistų režimas. Nacistų karininkai atsisako evakuoti civilius gyventojus, aiškindami, kad jie tariamai turį dalyvauti „paskutiniame mūšyje", tačiau iš tikrųjų jie mąsto tik apie save, kenkdami kitiems, gelbstisi patys. Išsamiai parodomi visi karo baisumai, ne mažiau kritiškai vaizduojamas ir sovietų kareivių elgesys – kaip jie čiumpa vokiečių moteris, jas prievartauja ir žudo, kaip jų lėktuvai skutamuoju skridimu sėja mirtį pabėgėlių vilkstinėse, kai jie mėgina gelbėtis eidami užšalusių Aistmarių ledu.

Subtilios ir įtaigios romantiškosios antraplanio veiksmo scenos. Grįžusi iš Berlyno į Rytprūsius padėti sirguliuojančiam tėvui Lena iš pareigos susižada su jai lygios kilmės aristokratu grafu Heinrichu fon Gernstorfu (aktorius *Tonio Arangio*), nes jau seniai yra jam pažadėta. Akivaizdu, kad Lena Heinricho nemyli, jis – klasikinis šaltų prūsiškų dorybių rinkinys: ne nacistas, bet nepailstantis pareigos, hierarchijos ir drausmės

gynėjas. Kai karas iš esmės jau pralaimėtas, Heinrichas dar įsako sušaudyti visą būrį dezertyrų – tai poelgis, po kurio Lena jį galutinai palieka. Ankstesnėse scenose matėme, kad Lenos širdos linko prie Heinricho jaunesniojo brolio – Ferdinando, tačiau jis, tapęs vermachto kareiviu, apimtas baimės ir nusivylimo, nusišauna. Šiuo filmu smerkiami ne tik nacistai, bet ir daug senesnės bei tvirtesnės prūsiškos bei vokiškos tradicijos.

Vėliau Lena įsimyli prancūzą Fransua Buve (aktorius *Jean-Yves Berteloot*), kuris vadovauja priverstinį darbą atliekantiems darbininkams. Tai nesavanaudiškas herojus, didvyris, jis, nepaisydamas jam pačiam – priverstinių darbų darbininkui ir pabėgėliui – gresiančio pavojaus, keletą kartų nuo mirties išgelbsti Leną ir jos dukterį. Jis šoka į ledinį vandenį gelbėti civilių pabėgėlių, kai po Raudonosios armijos atakų iš oro šie įlūžta, paskutinę akimirką nuo mirties išgelbsti girtų rusų kareivių išprievartautas moteris. Fransua ir Lenos „uždraustos" meilės kulminacija įvyksta amerikiečių okupacinėje zonoje, kai jie pagaliau pasijunta saugūs, ir po kurios herojų keliai skiriasi. Galima sakyti, kad taip parodyta ši meilės istorija simbolizuoja Vokietijos ir Prancūzijos susitaikymą po karo (arba Vakarų šalių solidarumą, parodytą tada, kai iškilo bolševikų pavojus). Lyčių vaidmenys taip pat iš dalies atitinka standartą – juk tik dėl herojiškų Fransua poelgių Lenos vadovaujamai pabėgėlių grupei pavyksta išgyventi. Kita vertus, žiūrovui nuolat primenama, kad vyrai yra atsakingi už nacistų režimą ir visą senąjį prūsišką vokiečių pasaulį, kuris dabar teisėtai griūva. Bertoldas fon Malenbergas, senosios prūsiškos tvarkos atstovas, pasmerkdamas save mirčiai, pabėgėlių likimą patiki dukrai Lenai, sakydamas, kad dabar atėjusi „moterų valanda". Vokiečių vyrai, kaip rodo Lenos ir Fransua meilės istorija, nuvainikuojami. Vokiečių moterys juos atstumia ir renkasi „geresnius", doresnius ir simpatiškesnius užsieniečius.

Tą patį motyvą galima atpažinti ir kituose šios krypties filmuose. Kitą dviejų dalių ZDF[a] televizijos filmą *Drezdenas* žiūrėjo 39 procentai 14–49 metų žiūrovų, o Saksonijoje jis pasiekė nebūtai aukštą tokių laidų populiarumo lygį, kai jį vienu metu pažiūrėjo 45% žiūrovų[32]. Filme rodoma, kaip 1945 m. vasario 13–14 d. britų ir amerikiečių karinės oro pajėgos sugriovė Drezdeną. Filme naudojama įprasta pasakojimo maniera, kupina patoso ir praeities ilgesio, žadinanti emocijas. Pradžioje žiūrovas mato miestą prieš ataką – idilišką barokinį vaizdą. Tačiau jau tada kyla bloga nuojauta, ji stiprėja, kai kamera atsisuka į lėtai artėjančią prie taikinio bombonešių armadą. Vėliau bombardavimas parodomas su visomis smulkmenomis, siaubą

a Vok. Zweites Deutsches Fernsehen – Vokietijos antrasis visuomeninis televizijos kanalas – vert. pastaba.

keliančiais vaizdais: gatvėse guli suanglėję lavonai, kūnai įsilydę į asfaltą, uždusę ar iš nevilties nusižudę žmonės, ir ypač dramatiškomis scenomis, kai žmonės bėga degančio miesto gatvėmis ir slepiasi rūsiuose. Vėliau matome negyvo miesto vaizdą „po to": buvusi „Florencija prie Elbės" nukarūnuota, sugriauta, Švč. Marijos bažnyčia (vok. *Frauenkirche*), kurioje žmonės mėgino slėptis ir kuri tuojau įgrius, dar tebestovi – neabejotina projekcija į dabar „vėl atgimusio" Drezdeno praeities simbolį. Tai akivaizdu, kai filmo pabaigoje matome dokumentinius kadrus su vėl atstatyta ir 2005 m. atšventinta bažnyčia ir senaisiais Drezdeno gyventojais, išlikusiais per šią tragediją. Gyvenimo tęstinumą simbolizuoja ir beveik pornografinė scena, kai ligoninėje, tarp sužeistų kareivių matome besimylinčią porą ir vėliau sužinome, jog po karo moteris pagimdė kūdikį, o vaikelio tėvas po karo žuvo lėktuvo katastrofoje.

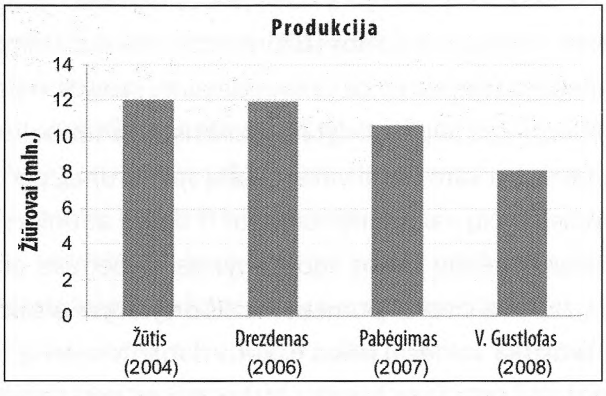

Filmų „Žūtis", „Drezdenas", „Pabėgimas", „Gustlofas" žiūrovų skaičius.

Nepaisant standartinio karo vaizdavimo būdo, filmo veiksmas ir herojai kur kas sudėtingesni nei įprasta. Filme pasakojama meilės istorija, kuri užsimezgė tarp vokiečių medicinos sesers Anos (aktorė Felicitas Woll), kilusios iš ramios, aprūpintos biurgerių šeimos, ir besislapstančio britų lakūno Roberto Noimano (aktorius Džonas Laitas), kurio ieškoma, nes per ankstesniąją ataką jo pilotuojamas bombonešis buvo numuštas. Ana nepritaria nacistų režimui ir yra geros širdies, todėl imasi padėti dailiam anglui, kai jis, ieškodamas prieglobsčio, atsiranda ligoninės, kurioje ji dirba, rūsyje. Nepaisant pirmųjų nepasitikėjimo apraiškų, ypač po to, kai ji supranta, kad Robertas nėra slaptasis agentas, kaip tikino iš pradžių, o bombonešio pilotas, jų santykiai greit šyla. Kai Ana paslepia Robertą savo tėvų namo palėpėje, atkakliai ieškantys nacistai jį aptinka ir iškviečia specialiąsias tarnybas. Įsimylėjėliams pavyksta pabėgti, jie atsiduria bombarduojamame mieste, o mes jų akimis pamatome visą griovimo ir

mirčių siaubą. Filme aiškiai parodoma, kad būtent bombų ataka išgelbsti Roberto (matyt, ir Anos) gyvybę. Anksčiau buvusi sužadėta su bejausmiu vokiečių gydytoju Aleksandru Veningeriu (aktorius Benjaminas Zadler) ji palieka jį, nes myli Robertą. Kaip ir filme *Pabėgimas*, vokietė moteris tikrąją meilę randa ne tarp vokiečių vyrų, o tarp užsieniečių.

Gretutinėje siužeto linijoje matome keleto Drezdene gyvenančių ar besislapstančių žydų likimą. Tarp jų – Simonas Goldbergas (aktorius Kajus Viezingeris), žydas, Anos draugės vyras. Pasakojimas apie jį paremtas tikra Drezdene gyvenusio žydo Viktoro Klempererio (Victor Klemperer) istorija, kuris buvo susituokęs su vokiete, patyręs nacistų persekiojimą bei miesto bombardavimą, liko gyvas ir aprašė šiuos įvykius savo dienoraščiuose, kurie vėliau buvo publikuoti ir labai gerai perkami[33]. Filmo herojė Ana, „geraširdė vokietė", nepaisydama šeimos narių perspėjimų, padeda šiai sutuoktinių porai. Vėliau išgirstame apie įsakymą deportuoti žydus. Goldbergas taip pat turi būti išvežtas, tačiau prasidėjęs bombardavimas išgelbsti jį ir kitus nekaltai persekiotus žmones. Taigi, jei filme ir matome vokiečių kančias, kartu matome ir tai, kad siaubingas bombardavimas išgelbėjo gyvybę kai kuriems kitiems (simpatiškesniems) veikėjams.

Atsakomybė už viską vėl tenka vokiečių vyrams. Filme beveik neliečiamas klausimas, ar galima pateisinti britų surengtą ataką iš oro, išskyrus trumpą sceną, kai vienas britų pilotas suabejoja, ar tikrai reikia bombarduoti Drezdeną, senos kultūros miestą, o seras Artūras Haris (Arthur Harris)[a] atsako, jog tai būtina, nes vermachtas, siekdamas atremti sovietų ofenzyvą, visas pajėgas perkeliąs į Rytus. Nediskutuojama ir tai, ar tokios atakos, kai žuvo daugybė civilių gyventojų, iš tikro priartino karo pabaigą[34]. Tai labai svarbu, nes dešimtmečius buvo kartojama, kad Drezdene nebuvo kariuomenės, kad tai buvo beginklis miestas, prikimštas civilių gyventojų ir tapęs tūkstančių pabėgėlių prieglobsčiu, – vadinasi, bombarduojant tokį miestą, padarytas beveik karo nusikaltimas. Iš tiesų pokario metais ir vėliau, po Vokietijos suvienijimo, Drezdenas tapo kare patirtų skaudžių vokiečių išgyvenimų simboliu. Tačiau filme šis „savigailos mitas" beveik neatspindimas. Negalima pamiršti ir to, kad Lenos tėvas Karlas Mautas (aktorius Heineris Lauterbachas), gerbiamas gydytojas, iš ligoninės vagia morfiją ir parduoda jį nacistams tikėdamasis sukaupti pinigų ir su šeima pabėgti į Šveicariją. Nors filmo pabaigoje jis supranta, kad elgėsi nederamai,

a Angl. Sir Arthur Travers Harris, 1st Baronet, kartais vadinamas „Hariu bombarduotoju" (angl. Bomber Harris) – kontroversiškai vertinamas britų karinis veikėjas, nuo 1946 m. britų Karališkųjų oro pajėgų maršalas, Antrojo pasaulinio karo metais vadovavo britų bombonešių vadovybei (RAF Bomber Command) – vert. pastaba.

atgailauja ir vėl yra gerbiamas (kai numiršta), ši detalė parodo tai, ką teigia dabartiniai istorijos tyrinėjimai – nacistams valdant, klestėjo korupcija ir plėšikavimas[35].

Filmas *Anonimė: viena moteris Berlyne* sukurtas pagal nežinomos moters dienoraštį, kuris buvo parodytas dar 1954 metais, tačiau Adenauerio eros[a] skaitytojų, nenorinčių nieko girdėti apie Raudonosios armijos kareivių išprievartautas vokiečių moteris, buvo greitai pamirštas ir antrąkart išleistas tik 2003 metais. Knygoje vaizduojama sovietų pergalė Berlyne, aprašoma, kaip ją matė ir ką patyrė moteris, tuo metu gyvenusi Berlyne. 1945 m. balandį užėmę sostinę Raudonosios armijos kareiviai daugybę moterų (mieste buvo likusios beveik vien moterys) išprievartavo ir paskui nužudė[36]. Filme ypač vaizdžiai parodomi paskutiniai mūšiai ir prievartavimo scenos. Didžioji filmo dalis pasakoja apie tai, kaip pagrindinė veikėja (aktorė *Nina Hoss*), kurios „vardas nesvarbus", ir kitos drauge su ja nuomojamame name gyvenančios moterys mėgina siaubingoje situacijoje išlikti gyvos. Jos pačios atsiduoda rusų karininkams, kad nenušautų, kad gautų už tai maisto produktų ar kad išvengtų seksualinės rusų kareivių prievartos. Vienoje scenoje, kai moterys sėdi prie virtuvės stalo su kava ir pyragu, lyg gyvenimas vėl būtų atėjęs į normalias vėžes, juokiasi iš savo nuotykių ir pasakojasi istorijas apie savo sovietinius „kavalierius", Anonimė atitoksta, ji vadina visa tai „išprievartautųjų humoru". Baugu žiūrėti, kaip greitai žmonės geba prisitaikyti ir kaip greitai, net baisiausiomis aplinkybėmis, atsiranda „normalumo" pojūtis. Filme, skirtingai nei knygoje, pagal kurią jis sukurtas, Anonimė pajunta meilę savo gynėjui, kultūringam ir išsilavinusiam sovietų majorui Andrejui Rybkinui (aktorius Jevgenijus Sidichinas), ir labai nusimena, kai jis (įskųstas vienos pavydžios rusų karininkės) tampa komunistų partijos gretų valymo auka. Kritikai giria filmą už tai, kad sovietų kareiviai jame nevaizduojami į žmones nepanašiomis būtybėmis, ką dažnai tekdavo matyti ankstesniuose filmuose, o parodomi kaip grupė skirtingų individų, iš skirtingų etninių ir socialinių sluoksnių, tačiau dauguma jų pasirengę išprievartauti nugalėto priešo moteris[37]. Filmas baigiamas, kai visą miestą okupuoja svetima kariuomenė ir namo iš fronto ar iš nelaisvės grįžta Anonimės sutuoktinis Gerdas (aktorius *August Diehl).*

Sužinojęs, ką darė Anonimė ir jos draugės (ji pati duoda Gerdui paskaityti savo dienoraštį, kurį tariamai rašė jam, kad suprastų, ką jai teko patirti), Gerdas įsiunta ir nepaguodžiamai nuliūsta. Anonimė mėgina paaiškinti, kokioje beviltiškoje situacijoje buvo atsidūrusios moterys, tačiau jis nenori nieko suprasti, išvadina ją

a Vok. Konrad Adenauer – vokiečių politikas, pirmasis Vokietijos Federacinės Respublikos kancleris. Adenauerio era vadinamas pokario laikotarpis Vakarų Vokietijoje nuo 1949 iki 1963 m. – vert. pastaba.

„šlykštyne", jos drauges – „begėdėmis kalėmis"[38] ir palieka ją, nes jaučiasi apgautas. Drauge jis bjaurisi ir pats savimi, nes neįstengė apsaugoti nei savo žmonos, nei jos draugių nuo tokio likimo, kuris yra žlugusio vokiečių patriarchato padarinys. Filmas tarsi be pabaigos: nepamatome jokios laimingos, vėl susitaikiusios šeimos, pasirengusios nerti į būsimo „ekonominio stebuklo" parengtą vartotojų rojų, nesužinome, kaip Anonimė gyvena toliau.

Kiti vokiečių vyrų personažai taip pat nekelia didelių simpatijų. Vienos moters vyresnio amžiaus vyras, atrodo, viską supranta ir užjaučia moteris, tačiau, kai gyvenimas vėl pamažu grįžta į vėžes, jis staiga nusižudo. Paauglys berniukas ilgą laiką slepiasi palėpėje, net ir po kapituliacijos lieka „ištikimas režimo sekėjas" ir žūsta, kai, nepaisydamas savo draugės perspėjimų, mėgina beprasmiškai priešintis naujajai valdžiai. Kai kurie vokiečių vyrai filme vaizduojami ypač negatyviai, jų paveikslais netiesiogiai smerkiami ir jų sukurti dariniai – nacistų režimas ir patriarchatas. Be to, filmo kūrėjai nemėgina nupurtyti kaltės ir nuo pagrindinės herojės, kuri taip buvo susipainiojusi su nacistų režimu, nors tai dažnai buvo daroma ankstesniuose literatūros ar kino kūriniuose. Vienoje pradinių filmo scenų matome Anonimę, keliančią taurę už nacistus ir jų sukeltą karą (ji prisipažįsta dirbusi „nereikšminga propagandiste"), lengvabūdiškai besijuokiančią iš žinių apie baisumus Rytų fronte.

2008 m. ZDF televizijos sukurtas ir parodytas filmas *Gustlofas* buvo žiūrimas vidutinio žmonių skaičiaus ir smarkiai kritikuosjamas[39]. Iš visų keturių aptariamų filmų šiame bene ryškiausiai atsispindi jau minėta savigaila ir požiūris, kad „nekaltiems vokiečiams" teko dvigubai kentėti: nuo negailestingų sovietų ir nuo žmoniškumo netekusių nacistų. Pavyzdžiui, scena, kurioje vaizduojami į laivą netilpę pabėgėliai, stovintys už tvoros, aptvertos spygliuotąja viela, ir liūdnai žiūrintys pro ją ar pro vartus, tuoj kelia asociacijas su koncentracijos stovyklomis ir holokaustu. Kino kritikai peikė prastai sulipdytus filmo veikėjų charakterius, pabaisomis rodomus vokiečių kareivius ir tai, kad filme beveik nematyti nacistų. Vienintelis tikras nacistų funkcionierius yra vietinės partinės grupės vadovas Ešeris, pavaizduotas kaip korumpuotas, nepaprastai storas drimba, besivaikantis moterų. Kai susigrūdusiems pabėgėliams laive trūksta vietos, jis, apsuptas dailių merginų, švenčia užėmęs visą restoraną ir įsiunta, kai civilis kelto kapitonas Helmutas Kedingas (aktorius Kajus Vyzingeris) jo puotą iš valgiais nukrautų stalų restorane perkelia į kitą vietą. Lipdamas į gelbėjimo valtį Ešeris kvailai įsikibęs nepaleidžia iš rankų Hitlerio portreto. Kitas fašistinis veikėjas yra korvetės kapitonas, povandeninių laivų vadovybės atstovas

Petris (aktorius *Karl Markovics*), jis stereotipiškas šaltas ir negailestingas nacistas, visur vaikščiojantis su savo vilkšuniu. Parodžius, kaip šie abu šabloniški veikėjai (o su jais ir skystablauzdis kapitonas Johansenas) mėgina gelbėti savo kailį, nedviprasmiškai pasmerkiama ir politinė militaristinė sistema, kuriai jie atstovauja.

Kritikams nepatiko ir tai, kaip lengvai filme susitvarkyta su visomis neišaiškintomis aplinkybėmis, kuriomis įvyko nelaimė. Kai iki šiol neaišku, kodėl laivas iš Gdynės išplaukė be reikalingos palydos, kodėl pasirinko maršrutą per gilius vandenis, o ne palei krantą (kur būtų buvęs saugesnis ir neprieinamas sovietų povandeniniams laivams), kodėl buvo įjungtos signalinės šviesos, filmo kūrėjai visą atsakomybę sukrovė niekšui Petriui ir skystablauzdžiui Jasageriui Johansenui. Petris taip neapgalvotai nusprendžia, nes jam rūpi kuo greičiau atgabenti povandeninio laivo įgulą į Kylį, kad ji galėtų toliau dalyvauti karo veiksmuose. Dramatinė įtampa sustiprinama pramanytu sąmokslu, kurio centre – radistas leitenantas Kochas (aktorius Detlevas Bukas), kuris, be to, yra ir pagrindinės veikėjos Erikos Galečki (aktorė Valeri Nyhaus) pusbrolis. Filme matome, kad šis sąmokslas ir yra pagrindinė tragedijos priežastis. Radistas, pranešęs klaidingą žinią, kad prie *Gustlofo* artėja kiti vokiečių laivai, nusišauna. O Petris, išsigandęs galimo susidūrimo, įsako uždegti visas signalines šviesas, todėl *Gustlofas* tampa gerai matomu taikiniu netoliese esančiam sovietų povandeniniam laivui. Pabaigoje žiūrovams pranešama, kad radistas Kochas anksčiau buvo patekęs į sovietų nelaisvę, kur kankintas ir priverstas tapti išdaviku – tai lyg ir paaiškina jo keistą poelgį. Ši dalis yra pati silpniausia filmo vieta, ji apsunkina ir šiaip dramatišką veiksmą, neatitinka istorinių tyrimų ir skatina klaidingas interpretacijas.

Kritiškai vertinamas ir abiejų pagrindinių herojų elgesys bei jų meilės istorija, priekaištaujama, jog tai esanti dabartinės Vokietijos visuomeninių normų projekcija į praeitį, kad ji neatitinka istorinės tiesos[40]. Iš tikro filmo herojus Helmutas, atstovaudamas pabėgėlių interesams, turi nuolat kovoti su kitais kapitonais, jis reikalauja veikti, kad būtų išvengta nelaimės, bet jo neklausyta. Šiame kūrinyje apie praeities įvykius vis išlenda tam tikros sąsajos su dabartimi. Tiesa, 1945 m. pradžioje partijos veikėjų, kariškių ir civilių santykiai iš tikro buvo įtempti[41]. Filme juos konfliktas tarp brolių Kedingų, t.y. tarp jaunesniojo, žmogiškai šilto, civilio, kelto kapitono Helmuto ir vyresniojo jo brolio Haraldo (aktorius Heineris Lauterbachas), bejausmio karinio jūrų laivyno karininko. Helmutas lieka gyvas, o Haraldas, paskutinę akimirką supratęs, kad elgėsi ir mąstė neteisingai, jog civiliniai idealai yra svarbesni nei kariniai, lyg ir reabilituojasi, tačiau nuskęsta – taip šiuo personažu simbolizuojami

vokiečių kariniai idealai ir jų „mirtis". „Nuodėmių išpirkimo" tema tęsiama, kai vėliau Helmutas, vienoje gelbėjimo valtyje radęs ką tik gimusį kūdikį, jį įsūnija ir pavadina Haraldo vardu[42]. Tačiau, nepaisant šabloniško veiksmo, Haraldo charakteris yra šiek tiek sudėtingesnis. Ankstesnėse scenose parodyta, kad jis ne visai tiki savo idealais, pavyzdžiui, kai matyti, kad tikrai dreba ir kovoja pats su savimi atiduodamas egzekucijai du sabotažo dalyvius, kai padeda nėščiajai iš pabėgėlių ar kai lieja savo skausmą dėl prarastos šeimos, kuri žuvo per bombonešių antskrydį.

Filme mėginama įvykius įpinti į istorinį kontekstą ir pateikti daugiasluoksnį pabėgėlių masės vaizdą. Parodytos žmonių kančios ir daugybė žuvusių moterų bei vaikų, be jokios abejonės, kelia gailestį. Graudu matyti bejėgius ir nusiminusius veikėjus, kai apšaudomos pabėgėlių vilkstinės ar kai jie mėgina gelbėtis iš perpildyto greit skęstančio laivo. Žiūrovui tenka pamatyti ir išgirsti istorijų apie fronte žuvusius sutuoktinius, apie gimdant mirusias moteris, apie raudonarmiečių nužudytus tėvus – filme matyti daug sovietų žiaurumų detalių.

Tačiau, nepaisant visų galimybių šiame filme reikštis „savigailai", jau pradžioje aiškiai pasakoma, jog karą pradėjo būtent nacistinė Vokietija. Vėliau vienoje scenoje, kai paskelbiamas oro pavojus, Erika kalba: „Tėtis vis sakydavo, kad dėl mūsų kraujuoja visas pasaulis, tačiau karas atsisuks atgal ir tada mums teks už viską susimokėti". Kitoje scenoje, kai keletas pabėgėlių denyje kalbasi apie tai, kad Hitleris dabar panaudosiąs seniai žadėtąjį „stebuklingą ginklą" ir jie galėsią grįžti į savo namus, pasigirsta pašaipus juokas ir pastaba, jog rusai niekada neatiduos to, ką užkariavo. Matome, kaip, laive per garsiakalbius transliuojant Hitlerio kalbą (tą dieną, kai nuskendo *Gustlofas*, suėjo lygiai 12 metų, kai 1933 m. Hitleris atėjo į valdžią), viena moteris įsakmiai tildo aplinkinius: „Tyliau, kalba fiureris!" ir kaip nutilę visi pagarbiai klausosi. Vieni civiliai pabėgėliai švenčia drauge su nacistų funkcionieriumi, kiti savanoriškai padeda karinio jūrų laivyno kariams ir jų padėjėjoms. Erikos viršininkė iš pabėgėlių registravimo tarnybos Berta Burkat (aktorė Ulrikė Kryner) yra uoli nacistė, ji įskundžia Eriką, kad ši neleistinais būdais mėgino pagelbėti pabėgėliams, ir Erika trumpam suimama. Šiame filme vaizduojamos moterys taip pat remia nacistų režimą ir yra į jį įsipainiojusios. Negirdime, kad kuris iš veikėjų pasakytų piktą pastabą apie nacistus, kad kas ištartų: „Šis karas jau pralaimėtas". Gal tik pačioje filmo pabaigoje korvetės kapitonas Leonbergas pasako, jog tai pabaiga, ir kad Vokietijai gresia humanitarinė katastrofa, kai jis ragina Helmutą nepasiduoti ir toliau gelbėti žmones (paskutinėje scenoje sužinome, kad jam pavyko išgelbėti 50 000 civilių). Be to, filme užsimenama

Civiliai gyventojai pėsčiomis traukiasi į Vakarus.

ir apie *Gustlofo* istoriją, apie tai, kad jį pastatyti užsakė nacistinė organizacija masiniam laisvalaikiui organizuoti „Kraft durch Freude", apie legendomis apipintą laivo šlovę, kai apie jį buvo sakoma „prabangus", „pastatytas darbininkams", „per didelis, kad galėtų paskęsti". Vienoje iš pirmųjų filmo scenų partinės grupės vadovas Ešeris žiūri dokumentinį filmą apie tai, kaip *Gustlofas* nuleidžiamas į vandenį, kitose scenose veikėjai prisimena apie *Gustlofo* keliones po Vidužemio jūrą, kai jis gabeno atostogaujančius vokiečių darbininkus.

Trumpai tariant, filme rodoma nepagražinta didžiosios dalies civilių gyventojų pozicija nacistų režimo ir Hitlerio atžvilgiu. Matome įvairių požiūrių, girdime įvairių balsų. Suprantama, pagrindiniai filmo herojai, su kuriais žiūrovas turėtų identifikuotis, kaip ir anksčiau aptartuose kūriniuose, yra žmoniški, kritiškai vertinantys nacistų režimą, jie įkūnija vertybes, kurios yra ir mūsų laikotarpio vertybės. Kad ir kaip neigiamai apie tai atsilieptų kai kurie kritikai, reikia pasakyti, jog priešingu atveju būtų dar blogiau. Vargu ar galėtų žiūrovas įsijausti į veiksmą ir susitapatinti su veikėju, kuris būtų tikras nacistas ar įsitikinęs vermachto garbintojas. Šiaip ar taip, tokia veikėjų charakterių kūrimo maniera būdinga daugeliui pokario istorinių filmų arba, kaip sako V. Kanšteineris (Kansteiner): „tokiuose kūriniuose žiūrovams visada pasiūloma antinacistinė herojaus pozicija"[43].

Svarbu ir tai, kad filme pažymima, jog laive buvo ne vien civilių. Žmonėms lipant į laivą, girdime pokalbį, kažkas pastebi: kai laive tiek daug kariškių, tai, matyt, jau nebus paprasta civilių kelionė. Karinį personalą dažnai matome priekiniame plane, kariškių skaičius vaizduojamas galbūt net padidintas, nes iš tikro laive *Gustloff*

kariškių būta apie 10–15% viso keleivių skaičiaus. Be to, matyti, kaip į laivą kraunama įvairi ginkluotė. Taip filmo kūrėjai pabrėžia, kad *Gustlofas* buvo legalus karinis taikinys, ir polemizuoja su tais, kurie skleidžia legendą apie „didžiausią visų laikų laivo tragediją" ir tais, kurie mano, jog laivo paskandinimą reikėtų laikyti karo nusikaltimu. Filmo pradžios scenose matome, kaip Helmutas stengiasi įkalbėti Petrį ir Johanseną paimti į laivą kuo daugiau pabėgėlių – taip aiškiai parodoma, kad tariamai iš pradžių buvę planuota laivą naudoti tik kariniam tikslui.

Filme, aišku, minimi ir „rusai". Kiekvienam, ir filmo veikėjams, ir dabartiniam žiūrovui, suprantama, ką norima pasakyti šiuo baisiu žodžiu. Juk rusų anuomet bijojo visi – tai istorinė laiko žymė. Po Nemersdorfo skerdynių, kurias 1944 m. spalį įvykdė raudonarmiečiai ir apie kurias plačiai žinią paskleidė nacistų propaganda (pavaizduodama viską dar baisiau, nei buvo iš tikrųjų), vokiečiai iš rusų galėjo tikėtis tik patiės blogiausio. Kritikai priekaištavo filmo kūrėjams, kad rusus jie pavaizdavo „nežmogiškomis būtybėmis", pavyzdžiui, tose scenose, kai matome artėjantį sovietų povandeninį laivą. Rusams kalbantis, filme nepateikiami subtitrai, tad žiūrovas jų dialogų nesupranta[44]. Toks vaizdavimo būdas skiriasi nuo subtilesnio, kurį pasirinko filmo *Anonimė: viena moteris Berlyne* kūrėjai. Tačiau apskritai taip pavaizduota ryžtinga ir tik savo taikinį matanti rusų įgula atitinka ano meto, kai vyko povandeninių laivų mūšiai, istorinę tikrovę.

Kai kurie autoriai reiškia susirūpinimą, kad aptarti televizijos filmai prisideda prie, kaip jie sako, vokiečių visuomenėje stiprėjančios tendencijos gailėtis savęs, tačiau reikia suprasti, kuo tokie filmai apie skaudžią vokiečių praeitį dabartinėje Vokietijoje yra svarbūs. Rašytojas G. Grasas novele *Vėžio žingsniu* parodė, jog vokiečių atminties kultūroje būtina naujai pažvelgti į šiuos prisiminimus, juos susieti su pažangiomis vertybėmis, kad radikalūs elementai jų nesisavintų ir neiškreiptų. Pavyzdžiui, buvo tikrai teisinga neignoruoti ir nenuvertinti Drezdeno bombardavimo metinių minėjimo, kurį dešinieji NPD partijos radikalai pamėgino išnaudoti savo gėdingiems tikslams[45], o prieštarauti istorijos klastojimui ir parodyti, kaip toks minėjimas gali būti naudingas demokratijai ir taikai. Taip ir nutiko 2010 m. vasarį, kai daugiau nei 12 000 demonstrantų gyva žmonių grandine apjuosė Drezdeno senamiestį ir neleido su savo šūkiais po jį marširuoti 6000 neonacistų[46]. Be to, yra daug socialinių psichologinių darbų[47], kuriuose pabrėžiama, jog gali būti pavojinga neigti arba mėginti nustumti užmarštin egzistencinės svarbos įvykius, kurie, nepriklausomai nuo istorinio priežastingumo ar moralinės atsakomybės, smarkiai paveikė juos patyrusius ir išgyvenusius žmones[48].

Šiaip ar taip, visi čia aptarti filmai vaizduoja įvykius istoriniame kontekste, juose nenutylima ir vyraujanti holokausto atmintis – matyti, kad ano meto vokiečių visuomenė buvo giliai įsipynusi į nacistų režimo tinklą. Nė vienas iš šių filmų negina nacionalsocializmo, nė vienas jo neignoruoja, kaip buvo daroma anksčiau šeštojo dešimtmečio tariamai apolitiškuose „tėviškės filmuose"[49]. Vokiečių nacistai visuose šiuose filmuose neabejotinai pasmerkiami, aiškinamos rodomų įvykių priežastys – nacistinis vokiečių režimas pradėjo karą, be atodairos kariavo net ir paskutinėmis karo dienomis ir nenorėjo ar neįstengė apginti savo civilių gyventojų, kai karas atėjo į jų pačių šalį. Be to, parodomi veikėjai, kurie iki pačios pabaigos išliko prisiekę nacistai ar bejausmiai prūsiško sukirpimo karininkai (pvz., Heinrichas filme *Pabėgimas*) arba tokie, kurie iš pradžių buvo prisidėję prie režimo, o vėliau pamatė klydę (pavyzdžiui, daktaras Mautas filme *Drezdenas*).

Tokie filmai kritikuojami dėl to, kad juose, neva, pritariama mėginimui teisintis ir teigti, jog didžioji vidutinių vokiečių dalis yra nekalta, o nusikaltėliai buvo tik nedaugelis. Priekaištaujama ir dėl to, kad kai kuriuose iš jų mėginama vaizduoti, jog atskiri individai buvę nacistų „suklaidinti" ar „suvedžioti", kad kartais tai parodoma lyg „laikino pobūdžio beprotybė", iš kurios žmonės paskui išsivadavo. Tuo pačiu metu priešingos nuostatos filmuose matome vokiečių visuomenę, susidariusią vien iš fanatiškų nacistų. Juose pritariama minčiai, kad visi vokiečiai entuziastingai rėmė nacistų režimą ir nacistų propaguota tautinė bendruomenė iš tikro sėkmingai gyvavo, kad vokiečiai todėl ir nusipelnė to, kas paskui įvyko. Iš tikro dabar vis dar vyrauja standartinis supratimas, esą, vokiečiai visuotinai rėmė nacistų režimą, kad visiems tenka „kolektyvinė kaltė", ir pagal tokį supratimą vis dar vertinami visi kultūros darbai[50]. Tačiau naujojoje istoriografijoje jau rašoma, kad žmonių laikysena režimo atžvilgiu buvo įvairi ir įvairūs buvo jų motyvai, režimo ir jo ideologijos palaikymas jau apibūdinamas įvairiapusiškiau, jau atidžiau vertinamas 1944 ir 1945 metų nacifikavimo mastas[51]. Daugelyje tyrimų daroma išvada, kad dauguma vokiečių kovojo iki galo ne (tik) todėl, kad rėmė režimo ideologiją, o todėl, kad gynė Reicho teritoriją, t.y. iš tautinių paskatų[52]. Taigi negalima kategoriškai pasmerkti aptartų filmų už tai, kad juose daugiau niuansų kalbant apie paramą režimui, apie gyventojų politizavimą ir paprastų vokiečių patirtį nacistų režimo pradėto siaubingo karo pabaigoje.

Be abejo, juose vokiečiai skirstomi į „gerus" ir „blogus", į nacistus ir kitus, į kareivius ir civilius (dažniausiai tai moterys). Žmonių kolektyvinė atmintis – norime mes to, ar

ne – susijusi su dabartimi, iš jos daugiau galima spręsti apie dabartį nei apie praeitį, kuriai ji, atrodytų, yra skirta[53]. Taigi, jei kai kurie kino kritikai priekaištauja, kad šiuose filmuose istoriniai įvykiai pritempiami prie dabarties, tai reikia pripažinti, kad taip yra ir dėl visos istorinės atminties. O tikrai susirūpinti reikėtų tada, jei tie istoriniai įvykiai būtų iškraipomi ir mėginama taip pateisinti režimą, nacistus, agresyvųjį militarizmą ir konservatyvųjį liaudies nacionalizmą.

Kiekviename iš šių filmų pasmerkiami nacionalizmo bei militarizmo dariniai (vermachto kareiviai juose neatrodo esantys nekalti sraigteliai didžiulėje tautų žudymo mašinoje) ir prūsiškasis mentalitetas – tai ypač akivaizdu filmuose *Pabėgimas* ir *Anonimė*. Filme *Gustlofas* parodoma, kaip žlunga tautinės bendruomenės solidarumas – klesti korupcija ir vadovaujamasi šūkiu „gelbėkitės, kuris kaip galite". Matome, kaip trypiami vaikai, kaip sėdintys gelbėjimo valtyse į ledinį Baltijos jūros vandenį atgal stumia tuos, kurie mėgina į jas įlipti. Civiliai vaizduojami taip pat negatyviai. Pirmosiose filmo *Drezdenas* scenose numušti britų bombonešiai nukrinta valstiečio lauke, kai kurie lėktuvo įgulos nariai lieka gyvi, tačiau juos, nors ir beginklius, pribaigia civilis. Tame pačiame filme Anos sužadėtinis Aleksandras, sužinojęs, kad Ana myli ne jį, o anglų lakūną, rodo į atskrendančius britų bombonešius ir sako: „Žiūrėk, tai jis", o Ana atsako: „Ne, tai mes". Šiuose filmuose ypač rūsčiai teisiami vokiečių vyrai: jie vaizduojami kaip visų kančių ir sielvarto kaltininkai, kaip nusikaltėliško nacistų režimo kūrėjai ir gynėjai, kaip beviltiškai susipainioję individai.

Pagaliau filmuose parodoma ir tai, kad nevienodai viską vertino net tos pačios šeimos nariai: skirtingos nuostatos laikosi broliai (pavyzdžiui, Heinrichas ir Ferdinandas filme *Pabėgimas* arba Helmutas ir Haraldas filme *Gustlofas*), tėvai ir vaikai (pavyzdžiui, gydytojo Mauto šeima filme *Drezdenas*), sutuoktiniai (pavyzdžiui, filme *Anonimė*). Nebūtina iš to daryti išvadas ir skubėti teigti, kad ne visi vokiečiai buvo nacistai (ir taip galbūt mažinti vokiečių kaltę), tačiau galima pastebėti, jog tai primena pilietinio karo situaciją. Nacizmas, liaudies nacionalizmas ir militarizmas buvo giliai įsiėdęs į vokiečių kultūrą ir griovė šeimas bei žlugdė atskirus asmenis. Įveikti nacizmą anuomet reiškė nugalėti dalį savęs arba, kaip sakoma, vokiečių kančių priežastis buvo nusikalstamas nacistų režimas. Buvęs Vokietijos užsienio reikalų ministras J. Fišeris, kurio pažangios pažiūros nekelia nė mažiausios abejonės, yra pasakęs, jog dėl anų laikų žaizdų vokiečiai patys kalti, ir diskutuoti belieka viena tema: „Ką mes patys sau padarėme?"[54].

ARTEFAKTŲ PROBLEMA

Kaip minėta, Vokietijoje prisiminimus apie vokiečių kančias, mėginama įtvirtinti bendroje atminties kultūroje ir pamažu keisti vidutinio piliečio istorijos suvokimą. Jau minėti keturi filmai yra ryški tų pastangų dalis, dėl jų vokiečių kančių diskursas smarkiai išsiplėtė. Tačiau kokia tokių siekių ateitis?

Kolektyvinės atminties formavimas trunka ilgai, šiam procesui reikia priemonių, kurios padėtų konstruoti ir išlaikyti prisiminimus, konkuruojančius su kitais diskursais. Tokie procesai, kaip ir kolektyvinio identiteto formavimas, kelia iššūkių. *Pierre Nora* teigia, kad ankstesnėse epochose prisiminimus išlaikyti padėdavo tai, kad jie buvo kasdienio gyvenimo dalis, o šiais moderniaisiais laikais to nėra. Dabar kolektyviniams prisiminimams reikia kurti specialias dirbtines vietas „lieux de mémoire", kuriose kaupiamos „pirminės medžiagos" (geriausia autentiškos), artefaktai ir tekstai – kuriamas vadinamasis „multimedinis tinklas"[55].

Visiems šiais laikais puoselėjamiems prisiminimams kyla tos pačios problemos, tačiau prisiminimams apie skaudžią vokiečių patirtį jos dar didesnės. Paprasčiau tariant, turime mažai autentiškų pėdsakų ar likusių daiktų, kuriuos būtų galima panaudoti konstruojant tokią atmintį ir ginantis nuo kritikų. Juk jau neturime bombų sugriautų miestų – juos reikėjo kaip galima greičiau atstatyti (milijonai žmonių buvo likę be pastogės). Tiesa, daugelyje miestų stovi paminklai, memorialai ar įrengtos kitos atmintinos vietos, pavyzdžiui, kapinės Bonoje[56], Kaizerio Vilhelmo atminimo bažnyčia Berlyne, „griuvėsių kalnas" Miunchene. Be abejo, galima ir kitaip paaiškinti, kodėl praeities žaizdos tapo nematomos, juk ten, kur stovėjo gražūs fachverkiniai namai, šiandien automobiliams reikia platesnių gatvių, o prekybininkams – pigių modernių statinių miesto centre. Taip atsitiko Kelne, Hamburge, Frankfurte prie Maino. Be to, Vakarų Vokietijoje iš pradžių šeimininkavo tie kovotojai su bolševizmu, kurie tuos miestus patys ir sugriovė, taigi prisiminimų diskursas jiems nerūpėjo. Nors labai skųstis, atrodo, nereikėtų, juk buvo ir pastangų įamžinti sugriautų miestų atminimą, tik dauguma memorialų buvo įrengti kapinėse už miestų, o su jais siejamuose diskursuose patys griovėjai retai įvardijami ar kritikuojami[57]. Rytų Vokietijoje kitaip, ten buvo garsiai kalbama apie „angloamerikiečių teroristines atakas", ypač Drezdene, tačiau ten (skirtingai nei Vakaruose) tabu tapo vokiečių trėmimų tema, nes reikėjo įtikti sovietinei valdžiai ir stiprinti „draugystę" su Lenkija bei Čekoslovakija.

Ta pati artefaktų trūkumo problema kyla ir tada, kai reikia įtvirtinti prisiminimus, kaip vokiečiams teko bėgti, kaip jie buvo išvaryti iš tėviškės ir kaip Vokietija neteko rytinių provincijų. Tie, kuriems pavyko pasiekti Vakarus, atsinešė nedaug daiktų. Šaltojo karo metais nebuvo galimybių aplankyti gimtąsias vietas (jų beveik nepadaugėjo ir vėlesniais, labiau į Rytus orientuotos V. Branto politikos metais). Nuo 1989 m., o ypač po 2004 m., kai Lenkija ir Čekijos Respublika įstojo į Europos Sąjungą, galima netrukdomai lankyti vietas, kuriose anksčiau gyveno vokiečiai, bet jos jau neatpažįstamai pasikeitusios ir vokiečių pėdsakų beveik neliko. Ten yra atstatytų namų, kurie (nors ir be vokiškų užrašų)[58] atrodo taip, kaip seniau, bet tie namai stovi jau ne vokiečių žemėje. Paminklinių lentų ar paminklų, kurie informuotų, kas ten buvo anksčiau, ar kurie primintų apie skaudžią vokiečių, kai jiems teko bėgti ir visa tai palikti, patirtį beveik apskritai nėra, ypač Lenkijoje, o Gdansko istorijos muziejuje įrengtą parodą apie vokiškąjį Dancigą galima laikyti reta išimtimi[59].

Vokietijoje yra (valstybės lėšomis finansuojamų) visuomeninių organizacijų ir muziejų, skirtų atskiriems regionams, iš kurių buvo išvaryti vokiečiai, pavyzdžiui., *Silezijos vokiečių muziejus* Gerlice, *Sudetų krašto vokiečių namai* Miunchene arba *Rytprūsių kraštotyros muziejus* Liuneburge. Bet dauguma vietinės reikšmės kraštiečių draugijų didelių ambicijų neturi, yra retokai lankomos ir apskritai jas galima pavadinti abstrakčiais dariniais. Net ir Berlyno *Vokietijos istorijos muziejuje* vokiečių

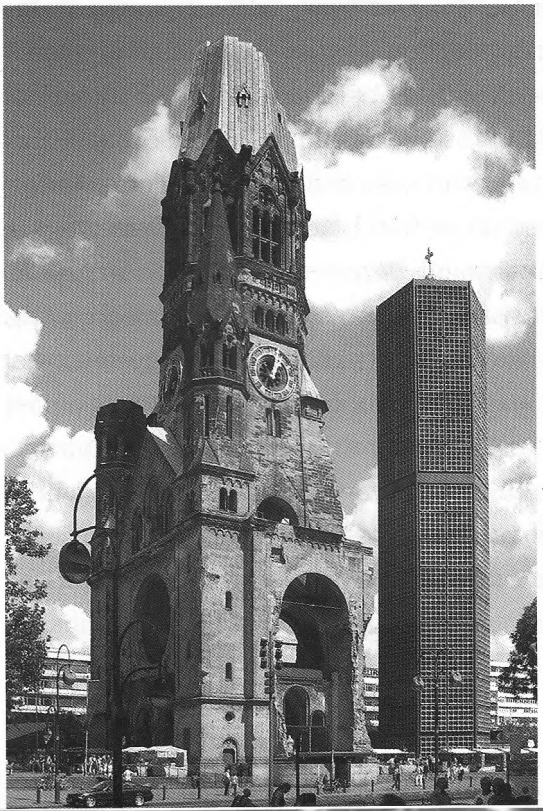

Kaizerio Vilhelmo memorialas karo aukoms atminti. Po 1943 m. bombardavimo išlikęs bažnyčios bokštas.

bėgimo ir tremties tema pristatoma labai supaprastintai, geresnė situacija gal tik Bonos *Istorijos muziejuje*[60]. Vienintelė vieta, kur šiai temai skirta rimtesnio dėmesio, yra kontroversiškai vertinamas naujasis Berlyno memorialas *Neue Wache*[a], tik jis skirtas „visoms karo aukoms ir nusikaltimams". Prisiminimus, kad vokiečių moterys buvo masiškai prievartaujamos, apskritai stengiamasi nustumti šonan, jie beveik netiriami, šia tema vengiama diskutuoti[61].

Taigi matyti, kad prisiminimams apie vokiečių kančias trūksta konkrečios medžiagos. Nėra tokių vietų, kokias turi holokausto diskursas, pavyzdžiui, koncentracijos stovyklos, kuriose minimos nacistų režimo aukos[62], nėra daiktų, kuriuos būtų galima eksponuoti muziejuose, gal tik keleto namų, iš kurių teko pabėgti, buvusių miesto tarnybų ar bažnyčių, kurias teko palikti, raktų. Tai atrodė akivaizdu, kai Berlyne buvo rengiama paroda *Erzwungene Wege*[b], kuri davė pradžią įkuriant trėmimų atminties centrą[63]. Greta daugybės fotografijų toje parodoje buvo galima pamatyti tik keletą raktų, lagaminų, keletą asmeninių daiktų ir varpą, kuriuo skambinta laive *Wilhelm Gustloff*. Ankstyvuoju pokariu Vakarų Vokietijoje buvo rengiama tikrai daug pabėgėlių susitikimų, daugelis miestų ir seniūnijų buvo užmezgę partnerystės ryšius su buvusiais vokiškais, Rytuose likusiais, miestais ir gyvenvietėmis, juose buvo statoma nemažai paminklų. Tačiau septintajame dešimtmetyje politiniai įvykiai pakrypo kitaip, tad tokių iniciatyvų gerokai sumažėjo[64]. Beje, po Vokietijos suvienijimo pirmiausia Rytų Vokietijoje vėl imta aktyviau kurti atminimo vietas ištremtiesiems. Dabar Vokietijoje jų suskaičiuojama daugiau nei 1400. Dauguma – tai paminkliniai akmenys ar kryžiai, pastatyti dažniausiai kapinėse, tačiau yra ir gerai žinomų, pavyzdžiui, Niurnbergo paminklas, 1999 m. pastatytas miesto centre[65].

Pagaliau neturime ir specialių istorinių datų, kurias minint būtų galima atkreipti visuomenės dėmesį. Po suvienijimo mėginta perimti iš komunistinės eros atėjusią tradiciją ir vasario 13-ąją bei 14-ąją organizuoti Drezdeno sugriovimo minėjimą. Tačiau, kaip jau sakyta, šią tradiciją mėgino savintis radikalios dešiniosios jėgos ir taip ją sugadino, be to, teisėtai nepatenkinti liko kitų miestų piliečiai, kad jų gyvenamajai vietai neskiriama tiek dėmesio. Kalbant apie trėmimus, galima pasakyti, jog nėra ir niekada nebuvo tokios datos, kuri tiktų prisiminimams telkti, yra tik dienų virtinė, kai vieniems teko bėgti iš tėviškės, o kiti buvo išvaryti. Taip masinis gyventojų „kraustymasis" nusitęsė per kelerius metus iki pat 1949-ųjų, kai paskutiniai vokiečiai buvo išvaryti iš būsimųjų Lenkijos, Čekoslovakijos, Vengrijos ar Sovietų Sąjungos

a Liet. Naujoji sargyba – vert. pastaba.
b Liet. Priversitiniai maršrutai – vert. pastaba.

teritorijų. Lapkričio mėnesį minima tautos liūdesio diena daugelį metų buvo gana svarbi, tačiau paskui pamažu tapo vietinės reikšmės data ir ėmė vis labiau prarasti svarbą. Tiesa, kai kas mėgina teigti, kad ši diena neva dabar išgyvenanti atgimimą, kai Berlynas vėl tapo sostine (nors ją iškart užgožė Aušvico koncentracijos stovyklos kalinių išvadavimo data, kuri oficialiai minima sausio 27-ąją). Kita tinkama data būtų gegužės 8-oji – diena, kai Europoje baigėsi Antrasis pasaulinis karas. Jaunesniems vokiečiams ši diena tikrai galėtų reikšti išsivadavimą, tačiau tie, kuriems patiems teko patirti karo pabaigą, ją, matyt, vertintų įvairiai (Pralaimėjimo ar išvadavimo diena? O gal diena, po kurios pradėta žmones varyti iš namų ar tremti į Sibirą?)[66].

Po karo Vokietijoje buvo milijonai žmonių, kurie išvaryti iš tėviškės. Milijonai pabėgėlių buvo gyvoji tų įvykių atmintis. Nors šiandien daugelio jų jau nėra, jų dėka bent jau šeimos ir visuomenės lygmenyje išliko daug tokių prisiminimų[67], kuriuos dabar mėginama perkelti į kolektyvinę atminties kultūrą. Šio proceso negalima lyginti su holokausto atmintimi, kai Vokietijoje liko tik nedidelė žydų bendruomenė, kuri pati neįstengė sukurti holokausto atminties kultūros. Išlaikyti ir pagilinti prisiminimus apie holokaustą padėjo balsai iš užsienio, pirmiausia iš Izraelio ir iš JAV, jie prisidėjo ir kuriant „atgailos kultūrą" Vokietijoje.

Taigi prisiminimai apie skaudžius vokiečių išgyvenimus atsidūrė kryžkelėje: suprantamas siekis nepamiršti ir minėti, tačiau nėra svarbių autentiškų daiktų ir objektų, kurių reikia šiam procesui. Ši problema ryškiausiai reiškiasi norint paminėti *Vilhelmo Gustlofo* paskandinimą. Nepaisant didžiulio šios tragedijos masto, ją liudijantys daiktai tikrąja to žodžio prasme guli giliai palaidoti – Baltijos jūros dugne (o keletą dešimtmečių – dar ir už geležinės uždangos). Dabar katastrofos vieta yra paskelbta kapu jūroje, kurio ramybės negalima drumsti. Tą vietą saugo Lenkijos jūrų laivynas. Tėra pora daiktų, liudijančių šią tragediją – tai viename Kylio muziejuje laikomas laivo iliuminatorius ir laivo varpas, kuris buvo eksponuojamas jau minėtoje Berlyno parodoje *Erzwungene Wege*. Prieš tai šis varpas buvo vieno Gdansko žuvų restoranų puošmena, o dabar yra Gdansko muziejuje. Tad laivo tragediją liudija tik senų laikraščių pranešimai ir dabartinės rekonstrukcijos medijose, pavyzdžiui, kino filmas *Gdynę apgaubė naktis* (1959), šiame straipsnyje aptartas televizijos filmas *Gustlofas*, dokumentinis filmas *Wilhelm Gustloff Worlds Deadliest Sea Disaster,* kurį 2003 m. parodė *Discovery Channel*. Paskutiniu metu prie *Gustlofo* diskurso daug prisidėjo interneto puslapiai ir forumai[68]. Suprantama, kad tai medijų rutuliojimosi padariniai, bet jie labai svarbūs, kai atminčiai stiprinti trūksta kitos medžiagos.

Beje, nedaug pasaulyje tokių atvejų, kai kolektyvinė atmintis susiduria su tokiomis akivaizdžiomis problemomis: sudėtinga išlikusios medžiagos paieška, kurios reikia kuriant paveikias atmintinas vietas (*heu de mimoire*), didelė medijų įtaka ir būtinybė konstruoti praeities prisiminimus pagal dabarties modelius. Akivaizdi ir kita kliūtis, su kuria susiduria skaudžius išgyvenimus patyrusi ir (ar) juos tinkamai norinti minėti visuomenės dalis – tai kitokios kolektyvinės atminties puoselėtojų priešinimasis ir Vokietijoje, ir užsienyje. Dauguma tų, kurie dabar siekia įtvirtinti vokiečių kančių atminimą, pripažįsta (teisėtai) ir „oficialų" holokausto atminties diskursą, tokiems skaudiems pačių vokiečių prisiminimams lieka mažiau dėmesio ir vietos. Dėl šių priežasčių pastaraisiais metais vykstantis šios atminties renesansas, matyt, truks neilgai.

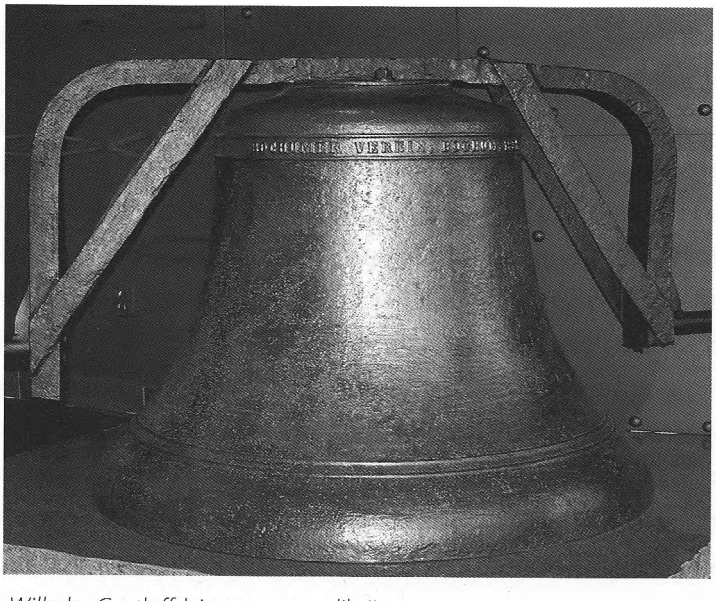

Wilhelm Gustloff laivo varpas – relikvija.

PASTABOS

1 Bill Niven (Hg.), Germans as Victims: Remembering the Fast in Contemporary Germany (Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2006); Helmut Schmitz (Hg.), A Nation of Victims? Representations of German Wartime Suffering from 1945 to the Present (Amsterdam: Rodopi, 2007).

2 Eric Langenbacher, „Changing Memory Regimes in Contemporary Germany?" German Politics and Society 21:2 (2003), S. 46–68; Eric Langenbacher, „Moralpolitik versus Moralpolitik: Recent Struggles over the Construction of Collective Memory in Germany", German Politics and Society 23:3 (2005), S. 106–134.

3 Revanšizmas – politika, kuria siekiama atgauti per karą prarastas teritorijas. Revizionizmą galima interpretuoti ir pozityviai, tai galėtų būti sveikas skeptiškas požiūris į nusistovėjusią nuomonę arba mėginimas ją pakeisti remiantis naujais įrodymais. Tačiau ši sąvoka gali reikšti ir tendencingas ar klaidinančias pastangas manipuliuoti istorijos mokslu, pavyzdžiui, mėginti neigti holokaustą (holokausto revizionizmas).

4 Plg. Aleida Assmann, Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik (München: C. H. Beck, 2006), S. 203.

5 Plg. Eric Hobsbawn und Terence Ranger (Hg.), The Invention of Tradition (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Memoire", Representations 26 (1989).

6 Eric Langenbacher, „Twenty-first Century Memory Regimes in Germany and Poland: An Analysis of Elite Discourses and Public Opinion", German Politics and Society 26:4 (2008), S. 50–81.

7 Plg. Stephen'o Brockmann'o straipsnį „Vokiečių kančių politika Giunterio graso novelėje Vėžio žingsniu" šios knygos 10 skyriuje.

8 Tanja Dückers, „Alles nur Opfer", Die Zeit, 7. März 2008 (http://wwvv.zeit.de/online/2008/11/gustloff-ns-zeit-dueckers); Wulf Kansteiner, In Pursuit of German Memory: History, Television and Politics afier Auschwitz (Athen: Ohio University Press, 2006).

9 Jörg Friedrich, Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg, 1940–1945 (München: Propyläen, 2002); Thomas Urban, Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert (München: C. H. Beck 2004); Günter Grass, Im Krebsgang (Göttingen: Steidl, 2002); Stephan Wackwitz, Ein unsichtbares Land: Familienroman (Frankfurt a. M.: Fischer, 2003).

10 Spiegel-Special „Die Flucht der Deutschen", 2002; „Neues Filmmaterial zeigt Hinrichtung deutscher Vertreibungs-Opfer", Bild, 26. Mai 2010.

11 Bavarijoje politikai iš seno remia tremtinius. E. Steinbach yra Vokietijos tremtinių sąjungos prezidentė ir Vokietijos krikščionių demokratų sąjungos deputatė bundestage.

12 Žr.: http://vvww.z-g-v.de/aktuelles/?id=40 (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys) nuoroda „Menschen an unserer Seite". Plačiau apie kitokį požiūrį žr.: Bill Niven, „Implicit Equations in Constructions of German Suffering", in Schmitz, A Nation of Victims?, S. 125–133.

13 Anne Fuchs, „From ‚Vergangenheitsbewältigung' to Generational Memory Contests in Günter Grass, Monika Maron, and Uwe Timm", German Life and Letters 59:2 (2006), S. 169–186.

14 Lily Gardner Feldman, „Can Erika Steinbach Derail German-Polish Relations?" A /CGS Advisor, 4. März 2010.

15 W G. Sebald, Luftkrieg und Literatur (Frankfurt a. M.: Fischer, 2003). Vokiečių kančių diskurso sudėtingumas ir argumentai ne visada buvo suprantami. Autorius rašo, kad buvo nelengva mėginti vokiečiams priminti apie sugriautus miestus, nes dauguma nenorėjo suprasti, kam reikia prisiminti tai, kas prarasta.

16 Alon Confino, Paul Betts und Dirk Schumann (Hg.), Between Mass Death and Individual Loss: The Place of the Dead in Twentieth-Century Germany (New York: Berghahn, 2008).

17 Tačiau kai kurie iš jų, pavyzdžiui, socialdemokratas Peteris Glocas (Peter Glotz) ar liberalų partijos narė Marion Grefin Denhoff (Marion Gräfin Dönhoff) palaikė vokiečių kančių diskursą.

18 Eva Hahn und Hans Henning Hahn, „Die ‚Holocaustisierung des Flucht- und Vertreibungsdiskurses': Historischer Revisionismus oder alter Wein in neuen Schläuchen?" Deutsch-Tschechische Nachrichten, Dossier Nr. 8, Mai 2008.

19 Bet kartais abiejų šių politikų požiūris būdavo prieštaringas, buvo progų, kai jie galbūt dėl asmeninės patirties palaikė ir vokiečių kančių diskursą.

20 David Art, The Politics of the Nazi Past in Germany and Austria (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

21 Aleida Assmann, „Funke einer gesamtgesellschaftlichen Erregung", Frankfurter Rundschau, 3. Februar 2004.

22 Harald Welzer, Sabine Moller and Karolina Tschuggnall (Hg.), „Opa war kein Nazi": Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis (Frankfurt a. M.: Fischer, 2002); Gilad Margalit, Guilt, Suffering and Memory: Germany Remembers its Dead of World War II (Bloomington: Indiana University Press, 2010).

23 Jan Puhl, „A Wave of Outrage", Spiegel Online, 21. Mai 2009.

24 Astrid Erll and Stephanie Wodianka, Film und kulturelle Erinnerung: Plurimediale Konstellationen (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), S. 4, 6.

25 Geoffrey H. Hartman (Hg.), Bitburg in Moral and Political Perspective (Bloomington: Indiana University Press, 1986).

26 Duomenis 2010 m. liepos 20 d. pateikė Bilas Nivenas (Bill Niven). Vulfas Kanšteineris (Wulf Kansteiner) tyrė ir gretino ZDF televizijos laidas, skirtas nacionalsocializmui ir holokaustui, ir padarė išvadą, kad 1960–1995 m. nacizmui buvo skirta mažiau televizijos laiko nei holokaustui, be to, holokaustui skirtų laidų laikas nuolat ilgėjo. Plg. Kansteiner, In Pursuit of German Memory, S. 116, 138.

27 „Feuersturm mit Millionenpublikum", Spiegel Online, 7. März 2006; „Gustloff überfährt Jauch", Spiegel Online, 4. März 2008; Erik Kirschbaum, „Die Gustloff earns low ratings", Variety, 7. März 2008; Paul Cooke, „Dresden (2006), Teamworx and Titanic (1997): German Wartime Suffering as Hollywood Disaster Movie", German Life and Letters 61:2 (2008), S. 279–294.

28 Visi keturi filmai paremti tikrais istoriniais įvykiais, kuriuose veikia pramanyti personažai (išskyrus filmo Anonimė herojė, kuri yra realus asmuo).

29 Kirschbaum, „Die Gustloff Earns Low Ratings". Lena daug kuo panaši realų istorinį asmenį – Marion Gräfin von Dönhoff, kuri buvo kilminga dvarininkė Rytprūsiuose, vadovavo pasipriešinimo judėjimui, paskui pasitraukė į Vakarus, buvo įtakinga rašytoja ir keletą dešimtmečių leido Hamburgo savaitraštį Die Zeit. Įdomu, kad knygą, pagal kurią sukurtas filmas *Pabėgimas*, parašė šios moters anūkė.

30 Filmuota buvo Lietuvoje, Vilniaus apylinkėse ir Klaipėdoje.

31 Robert Moeller, War Stories: The Search for a Usable Fast in the Federal Republic of Germany (Berkeley: University of California Press, 2001); Pertti Ahonen, After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945–1990 (Oxford: Oxford University Press, 2003).

32 „German Miniseries On Dresden Bombing Sets Record Ratings", 7. März 2006, Studio Briefing; žr.: http://www.imdb.cominewsini0075816/ (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys).

33 Victor Klemperer, I Will Bear Witness (New York: Random House, 1998); Cooke,„Dresden (2006), Teamworx and Titanic", S. 286, 291.

34 Eric Langenbacher,„The Anglo-American Aerial Bombardment of Germany during World War Two", in Adam Jones (Hg.), Genocide, War Crimes and the West: History and Complicity (London: Zed Books, 2004), S. 116–133.

35 Richard Evans, The Third Reich in Power: How the Nazis Won over the Hearts and Minds of a Nation (London: Penguin, 2005).

36 Heike Sander und Barbara Johr (Hg.), BeFreier und Befreite: Krieg, Vergewaltigungen, Kinder (Frankfurt a. M: Fischer, 1995).

37 Plg.: Christiane Pelz,„Haltlose Bilder, haltlose Zeit", Der Tagesspiegel, 22. Oktober 2008.

38 Cituojama pagal: Joachim Kronsbein,„Tränen in rauchenden Trümmern", Spiegel Online, 22. Oktober 2008.

39 Bill Niven, „The Good Captain and the Bad Captain: Joseph Vilsmaier's Die Gustloff and the Erosion of Complexity", German Politics and Sociee 26:4 (2008), S. 82–98. Plg. t.p. Dückers„Alles nur Opfer".

40 Niven,„The Good Captain and the Bad Captain", S. 90.

41 Plačiau apie tai žr.: Robert Gellately, Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany (Oxford: Oxford University Press, 2001).

42 Niven,„The Good Captain and the Bad Captain", S. 92.

43 Kansteiner, In Pursuit of German Memory, S. 140.

44 Niven,„The Good Captain and the Bad Captain".

45 „Dresden 60 Years On: Misusing the Memory", The Economist, 10. Februar 2005.

46 Žr.: http://wvvw.spiegel.de/politik/deutschland/0,1518,607655,00.html (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys).

47 Dominick La Capra, Representing the Holocaust: History Theory Trauma (Ithaca: Cornell University Press, 1994); Alexander und Margarethe Mitscherlich, The Inability Co Mourn: Principles of Collective Behavior (New York: Grove Press, 1975); Henry Krystal und William Niederland (Hg.), Psychic Traumatization: Aftereffects in 1ndividuals and Communities (Boston: Little, Brown and Company, 1971).

48 Plg. straipsnius: in Confino, Betts und Schumann, Between Mass Death and Individual Loss.

49 Moeller, War Stories.

50 Margalit, Guilt, Suffering and Memory.

51 Evans, The Third Reich in Power, Götz Aly, Hitlers Volksstaat: Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus (Frankfurt a. M.: Fischer, 2005).

52 Gellately, Backing Hitler.

53 Barry Schwartz, „The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory", Social Forces 61:2 (1982), S. 374–402.

54 „Außenminister Fischer: Zentrum gegen Vertreibung nur im europäischen Kontext denkbar", http://archiv.bundesregierung.de/bpaexport/interview/67/517767/multi.htm (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys).

55 Erll und Wodianka, Film und kulturelle Erinnerung.

56 Alexandra Kaiser, „Performing the New German Past: Ilse People's Day of Mourning and 27 January as Postunification Commemorations", German Politics and Society, 26:4 (2008), S. 28–49.

57 Margalit, Guilt, Suffering and Memory, S. 116, 173, 175.

58 Gregor Thum, „Cleansed Memory; The New Polish Wroclaw/Breslau and the Expulsion of the Germans", in Steven Várdy, Steven und T. Hunt Tooley (Hg.), Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe (Boulder: Columbia University Press, 2003), S. 333–357; čia: S. 341; Langenbacher, „Twenty-first Century Memory Regimes in Germany and Poland".

59 Žr.: http://www.mhmg.gda.pl/international/?lang=eng&0ddzi5l=1 (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys).

60 Be to, Vokietijos istorijos muziejus 2006 m. surengė parodą „Flucht - Vertreibung - Integration" (liet. „Bėgimas iš tėvynės – trėmimai – integracija"), kuri buvo eksponuojama Bonoje ir Leipcige. Ši paroda taip pat vėliau tapo trėmimų centro dalimi.

61 Išskyrus keletą filmų: režisierės Sanders-Brahms 1980 m. sukurtą Deutschland, bleiche Mutter ir Fassbinder'io režisuotą Die Ehe der Maria Braun (1975). Žr. Apie tai: Ingeborg Jacobs, Freiwild: Das Schicksal deutscher Frauen 1945 (Berlin: Propyläen, 2008).

62 Po Vokietijos suvienijimo buvusiose koncentracijos stovyklose, pavyzdžiui, Buchenvalde, buvo surengta parodų, vaizduojančių, kaip jose po karo buvo internuojami vokiečiai. Tačiau netikėtina, kad Vokietijos žemėje buvusias koncentracijos stovyklas būtų galima mėginti sieti su vokiečių patirtomis kančiomis. Žr.: Klaus Neumann, Shifiing Memories: The Nazi Fast in the New Germany (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000).

63 Zentrum gegen Vertreibungen, Erzwungene Wege: Flucht und Vertreibung im Europa des 20. Jahrhunderts (Berlin 2006).

64 Manfred Kittel, Vertreibung der Vertriebenen? Der historische deutsche Osten in der Erinnerungskultur der Bundesrepublik (1961–1982) (München: Oldenbourg, 2007).

65 Šiuo metu pabėgėlių ir ištremtųjų atmintinas vietas tyrinėja Stefanas Šolcas (Stephan Scholz) iš Oldenburgo universiteto (žr.: http://idw-online.de/de/news328661, 2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys). Apie Niurnbergo paminklą „Flucht und Vertreibung" žr.: http://www.hausderheimat-nuernberg.de/kulturarbeit.html#Drei (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys).

66 Vokietijos tremtinių sąjunga siūlo dar vieną datą – rugpjūčio 5-ąją dieną, kai buvo pasirašyta tremtinių chartija, tačiau į šį siūlymą kol kas neatsižvelgta.

67 Assmann (2006), S. 203.

68 Daugiau apie laivą *Wilhelm Gustloff* žr.: http://www.wilhelmgustloff.com ir http://www.wilhelm-gustloff.net, taip pat http:// de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_GuStlOff_(Schif) (2010 m. rugpjūčio 25 d. duomenys).

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

AINA	*Animicale Internationale de Neuengamme* – Nojengamo koncentracijos stovyklos aukų tarptautinė draugija
ARD	*Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland* – vienas iš dviejų Vokietijos nacionalinių transliuotojų, priklausančių Europos transliuotojų sąjungai
BDM	*Bund Deutscher Mädel* – nacistinės Vokietijos moterų jaunimo organizacija, hitlerjugendo padalinys, į kurį buvo priimamos mergaitės ir merginos nuo 10 iki 18 metų
CDU	*Christlich Demokratische Union* – Vokietijos krikščionių demokratų sąjunga
DAF	*Deutsche Arbeitsfront* – Vokietijos profesinė sąjunga, kurią prižiūrėjo nacistai
DEFA	*Deutsche Film-AG* – VDR pagrindinė kino studija
DRA	*Deutsches Rundfunkarchiv* – Vokietijos radijo ir televizijos archyvas
EU	*Europäische Union* – Europos sąjunga
FDP	*Freie Demokratische Partei (Deutschlands)* – Vokietijos liberalų partija
GmbH	*Gesellschaft mit beschränkter Haftung* – ribotosios atsakomybės bendrovė
HJ	*Hitlerjugend* – jaunimo organizacija, priklausiusi Vokietijos nacionalsocialistinei darbininkų partijai (NSDAP)
KdF	*Kraft durch Freude* – Džiaugsmo jėga – politinė organizacija nacistinėje Vokietijoje, kuriai buvo patikėta organizuoti ir kontroliuoti darbo žmonių laisvalaikį bei derinti jį su nacistine ideologija
KPD	*Kommunistische Partei Deutschlands* – Vokietijos komunistų partija
MS	*Motorschiff* – motorlaivis
NATO	*North Atlantic Treaty Organisation* – Šiaurės Atlanto Sutarties Organizacija
NKWD	*Narodny kommissariat wnutrennich del* – Vidaus reikalų liaudies komisariatas (rus. *НКВД, Народный комиссариат внутренних дел*) – Sovietų Rusijos ir Sovietų Sąjungos valstybinė institucija, represinė žinyba

NPD	*Nationaldemokratische Partei Deutschlands* – dešiniųjų radikalų partija, puoselėjanti nacionalistinę, tautinę ir revanšistinę ideologiją
NSDAP	*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – Vokietijos nacionalsocialistinė darbininkų partija
RAF	*Royal Air Force* – „Karališkosios oro pajėgos" (Jungtinės Karalystės karinės oro pajėgos)
SA	*Sturmabteilung der NSDAP* – smogikų padalinys arba Smogikai (sukarinta Vokietijos nacionalsocialistų partijos (NSDAP) organizacija)
SED	*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – Vokietijos vieningoji socialistų partija
SPD	*Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – Vokietijos socialdemokratų partija
SS	*Schutzstaffel der NSDAP* – Vokietijos nacionalsocialistinės darbininkų partijos „apsaugos rinktinė"
VoMi	*Volksdeutsche Mittelstelle* – Centrinė valdyba tautiečiams remti (viena iš pagrindinių nacistinės Vokietijos žinybų, sukurta skleisti nacistinę propagandą užsienyje gyvenantiems vokiečiams ir buvusi atsakinga už etninių vokiečių perkėlimą į Vokietiją)
ZDF	*Zweites Deutsches Fernsehen* – Vokietijos antrasis visuomeninis televizijos kanalas

Bibliografija Wilhelm Gustloff katastrofos tema

Michael Ennis

Pirminė literatūra

I. SVARBIAUSIOS HEINCO ŠIONO PUBLIKACIJOS

Sudaryta iš: Armin und Heinz Schön. *Erich Koch, Hitlers brauner Zar. Gauleiter von Ostpreussen und Reichskommissar der Ukraine.* München: Olzog, 2010.

Schön, Heinz. „Die *Wilhelm Gustloff*-Katastrophe. Wie sie wirklich war". *Heim und Welt* 7-9 (20. Februar-6. März 1949).

Schön, Heinz. „Tot – und doch am Leben. Das Schicksal des, Gustloff-Findlings". *Heim und Welt,* 1951. Serie, 15-teilig.

Schön, Heinz. *Der Untergang der „Wilhelm Gustloff": Tatsachenbericht eines Überlebenden.* Göttingen: Karina-Goltze, 1952.

Schön, Heinz. *Die letzte Fahrt der Gustloff (Untergang der Wilhelm Gustloff).* Rastatt in Baden: Pabel, 1960.

Schön, Heinz. „Die *Gustloff* -katastrophe – eine Bilanz – Zahlen, Daten, Fakten". *Damals, Zeitschrift für geschichtliches Wissen* 1 (1971), S. 59-81.

Schön, Heinz. *Ostsee 45 Menschen, Schiffe, Schicksale. Umfassender Dokumentarbericht über das größte Rettungswerk der Seegeschichte.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1983, 1984, 1985, 1992, 1998.

Schön, Heinz. *Die „Gustloff"-Katastrophe: Bericht eines Überlebenden über die größte Schiffskatastrophe im Zweiten Weltkrieg.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1984, 1985, 1994, 1995, 1999, 2002.

Schön, Heinz. „Flucht über die Ostsee 1944/45. Der Untergang der „Wilhelm Gustloff" vor 50 Jahren". *Schriftenreihe des Westpreussischen Landesmuseums* 43. Münster/Wolbeck, 1994.

Schön, Heinz. *Flucht über die Ostsee 1944/45 im Bild. Ein Foto-Report über das größte Rettungswerk der Seegeschichte.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1985, 1990, 1994, 1996.

Schön, Heinz. *Die KdF-Schiffe und ihr Schicksal.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1987.

Schön, Heinz. *Die letzten Kriegstage. Ostseehäfen 1945.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1995.

Schön, Heinz. „Der Tag, an dem die *Gustloff* sank. Bericht eines Überlebenden zum 50. Jahrestag der Katastrophe in der Ostsee". *Blaue Jungs. Magazin der Marine* 1 Januar 1995), S. 2–3.

Schön, Heinz. „Unternehmen Rettung Ostsee 1945". In *50 Jahre Vertreibung. Der Völkermord an den Deutschen. Ostdeutschland - Sudetenland - Rückgabe statt Verzicht,* Hg. Rolf-Josef Eibicht. Tübingen: Hohenrain-Verlag, 1995.

Schön, Heinz.„Ich habe überlebt: Vom Untergang der *Wilhelm Gustloff*". *Flensburger Tageblatt*. 28. Januar 1995.

Schön, Heinz. *SOS „Wilhelm Gustloff": Die größte Schiffikatastrophe der Geschichte.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1998.

Schön, Heinz. „Unternehmen Rettung- Ostsee 1945". In *Wagnis Wahrheit: Historiker in Handschellen? Festschrift für David Irving.* Hg. Reinhard Uhle-Wettler, Kiel: Arndt, 1998, S. 219–232.

Schön, Heinz. *Die Tragödie der Flüchtlingsschiffe: Gesunken in der Ostsee 1944/45.* Stuttgart: Motorbuch, 1998. 2004.

Schön, Heinz. *Im Heimatland in Feindeshand: Schicksale ostpreussicher Frauen unter Russen und Polen 1945–1948: eine ostdeutsche Tragödie.* Kiel: Arndt, 1998, 1999.

Schön, Heinz. *Tragödie Ostpreussen 1944-1948: Als die Rote Armee das Land besetzte.* Kiel: Arndt: 1999.

Schön, Heinz. *Hitlers Traumschiffe: Die Kraft durch Freude-Flotte 1934–1939.* Kiel: Arndt, 2000.

Schön, Heinz. *Flucht aus Ostpreußen 1945: Die Menschenjagd der Roten Armee.* Kiel: Arndt, 2001.

Schön, Heinz. *Das Geheimnis des Bernsteinzimmers: Das Ende der Legenden um den in Königsberg verschollenen Zarenschatz.* Stuttgart: Pietsch, 2002.

Schön, Heinz. *Rettung über die Ostsee. Die Flucht aus den Ostseehäfen.* Stuttgart: Motorbuch, 2002, 2003.

Schön, Heinz. *Ostpreußen 1944,45 im Bild Endkampf – Flucht –Vertreibung.* Kiel: Arndt, 2007.

Schön, Heinz. *Die letzte Fahrt der Wilhelm Gustloff. Dokumentation eines Überlebenden.* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 2008.

II. RINKTINIAI STRAIPSNIAI IR DOKUMENTAI, KURIUOSE APRAŠOMA *WILHELM GUSTLOFF* TRAGEDIJA, TEMOMIS:

„GINTARO KAMBARYS" IR SU JUO SUSIJUSIOS TEMOS

Enke, Paul. *Bernsteinzimmer-Report. Raub, Verschleppung und Suche des weltbekannten Kunstwerkes.* Berlin: Verlag der Wirtschaft, 1987.

Framke, Gisela. *Mythos Bernsteinzimmer. Die Geschichte des einzigartigen Kunstwerkes im Katharinenpalast in Puschkin bei St. Petersburg.* Dortmund: Museum für Kunst und Kulturgeschichte, 2001.

Gause, Fritz. *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen: Von Ersten Weltkrieg bis zum Untergang Königsbergs.* Böhlau, 1971.

Hela, Ortrun Brunhild. *Das wahre Märchen vom Bernsteinzimmer.* Michelstadt: Neuthor-Verlag, 1997.

Haase, Günther. *Kunstraub und Kunstschutz. Band 1: Kunstraub und Kunstschutz.* Nordestedt: Books on Demand, 2008.

Ivanov, Jurij N. *Von Kaliningrad nach Königsberg. Auf der Suche nach verschollenen Schätzen.* Rautenberg, 1991.

Knopp, Guido, et al. *Das Bernsteinzimmer. Dem Mythos auf der Spur.* Hamburg: Hoffmann und Campe, 2003.

Kurz, Jakob. *Kunstraub in Europa:1938-1945.* Facta Oblita, 1989.

Müller, Peter. *An der Front der Menschlichkeit. Das Rote Kreuz heute.* Graz: Stocker, 1975.

Remy, Maurice Philip. *Mythos Bernsteinzimmer.* München: List, 2003.

Reuth, Ralf Georg. *Auf der Spur des Bernsteinzimmers.* Berlin: Propyläen, 1998.

Scott-Clark, Catherine and Adrian Levy. *7he Amber Room.* London: Atlantic Boolcs, 2004.

lhomae, Otto. *Die Propaganda-Maschinerie. Bildende Kunst und Öffentlichkeitsarbeit im Dritten Reich.* Mann, 1978.

Wermusch, Günter. *Die Bernsteinzimmer-Saga. Spuren, Irrwege, Rätsel.* Berlin: Ch. Links, 1991.

Zeise, Jörg. *Das Bernsteinzimmer. Die Suche nach einem verschollenen Kunstwerk und seine Entdeckung.* Berlin: Edition Ost, 1999.

LAIVININKYSTĖS ISTORIJA

Alcraft, Rob. *Shipping Disasters.* Chicago: Heinemann Library, 1999.

Bonsall, Thomas E. *Great Shipwrecks of the 20th Century.* Gallery Books, 1988.

Braynard, Frank Osborn and William H. Miller. *Fifty Famous Liners, Volume I.* P. Stephens, 1982.

Brennecke, Jochen. *Eismeer – Atlantik – Ostsee. Die Einsätze des schweren Kreuzers „Admiral Hipper".* Jugenheim/ Bergstraße: Koehlers, 1963, 1968, 1973, 1974, 1979, 1982, 1985, 1987, 1988, 1990, 1992, 2002, 2003.

Bunk, Lutz. *50 Klassiker Schiffe. Von der Arche Noah bis zur Cap Anamur.* Hildesheim: Gerstenberg, 2004.

Cornell, James. *The Great International Disaster Book.* New York: Scribner, 1982.

Davis, Lee. *Man-Made Catastrophes. From the Burning of Rome to the Lockerbie Crash.* New York: Facts on File, 1993.

Eastlake, Keith. *Sea Disasters. The Truth Behind the Tragedies.* London: Greenwich Editions, 1998, 1999.

Eastlake, Keith. *Die grössten Katastrophen auf See.* Bindlach: Gondrom, 1998.

Edwar, William. *Thse Great Disasters.* New York: Grosset & Dunlap, 1976.

Gardiner, Robert. *Warship.* Annapolis: Naval Institute Press, 1992.

Goering, Erich. „Fahrgastschiff *Willhelm Gustloff* ". *Schiffi-Ingenieur-Journal* 26 (Mai/Juni 1980), S. 14–24.

Hervieux, Pierre. „The Elbing Class Torpedo boats at war". *Warship* 10 (1986), S. 95–102.

Hansen, Clas Broder, *Passenger Liners ftom Germany 1816 –1990.* West Chester, PA: Schiffer, 1991.

Hoehling, Adolph A. *Great Ship Disasters.* Spokane, WA: Cowles, 1971.

Jordan, Roger. *The World's Merchant Fleets, 1939: The Particulars And Wartime Fates of 6,000 Ships.* Annapolis: Naval Institute Press, 1999.

Kludas, Arnold. *Great Passenger Ships of the World: 1936–1950.* Cambridge: Patrick Stephens, 1970.

Kludas, Arnold. *Die Geschichte der deutschen Passagierschifffahrt 5: Eine Ära geht zu Ende. 1930 bis 1990. Schriften des Deutschen Schifffahrtsmuseums.* Hamburg: Kabel, 1990.

Kludas, Arnold. *Vergnügungsreisen zur See: Eine Geschichte der deutschen Kreuzfahrt. Band 1.* Kuden: Convent, 2001.

Miller, Bill. *Ocean Liners.* Moorebank, N.S.W.: Mallard Press, 1990.

Miller, William H. *German Ocean Liners of the 20th Century* Wellingborough, Northamptonshire, England: P. Stephens, 1989.

Mitchell, William H. and Leonard A Sawyer. *Cruising ships.* Garden City, NY: Doubleday, 1967.

Paine, Lincoln. *Ships of the World An Historical Encyclopedia.* Boston: Houghton Mifflin, 1997.

Pickford, Nigel. *Lost Treasure Ships of ehe Northern Seas: A Guide and Gazetteer to 2000 Years of Shipwreck.* Barnsley, South Yorkshire: Chatham Publishing, 2006.

Van der Vat, Dan. *Stealth at Sea: The History of the Submarine.* Boston: Houghton Mifflin, 1995.

Weit, Gary E. and Walter Boyne. *Rising Tide: The Untold Story of the Russian Submarines that Fought the Cold War.* New York: Basic Books, 2003.

Wiese, Eigel. *Die letzte Fahrt. Schiffskatastrophen auf Elbe, Nord- und Ostsee.* Hamburg: Lund-H-Verlag, 2005.

Williams, David. *Wartime Passenger Ship Disasters.* Yeovil, Somerset: Stephens, 1997.

Willis, Sam. *Shipwreck: A History of Disasters at Sea.* London: Quercus, 2009.

Wise, James E. and Scott Baron. *Lost at Sea. A Chronicle of Troopship Disasters,* Annapolis: Naval Institute Press, 2004.

Witt, Jann M. *Die Ostsee - Schauplatz der Geschichte.* Darmstadt: Primus Verlag, 2009.

Woods, Michael and Mary B. Woods. *Disasters at Sea.* Minneapolis: Lerner, 2008.

TREČIOJO REICHO IR ANTROJO PASAULINIO KARO ISTORIJA

Böddeker, Günter. *Der Untergang des Dritten Reiches.* Munich: Herbig, 1980, 1985.

Bollmann, Klaus H. *KdF: Ein Zeitbild.* Stegen am Ammersee: VGB, 2002.

Danco, Walter. *Der Weltveränderer. Drei Perspektiven der Hitler-Tragödie.* Berg am Starnberger See: Druffel, 1994.

Dieckert, Kurt and Horst Grossmann. *Der Kampf um Ostpreußen.* München: Gräfe und Unzer, 1960.

Dollinger, Hans and Hans Adolf Jacobsen. *Die letzten hundert Tage. Das Ende des Zweiten Weltkrieges in Europa und Asien.* München: Desch, 1965.

Duffy, Christopher. *Red Storm on the Reich. The Soviet March on Germany, 1945.* New York: Atheneum, 1991.

Engelmann, Bernt. *Hitler's Germany.* New York: Pantheon, 1986.

Hastings, Max. *Armageddon: 7he Battle ftr Germany,* 1944-45. London: Macmillan, 2004.

Hillgruber, Andreas. *Zweierlei Untergang. Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums.* Berlin: Corso bei Siedler, 1986.

Knopp, Guido und Stefan Brauburger. *Damals 1945: Das Jahr Null.* Stuttgart: Deutsche Verlagsgesellschaft, 1994.

Koburger, Charles W. *Steel Ships, Iran Crosses aus! Refugees. The German Navy in the Baltic, 1939–1945.* New York: Praeger, 1989.

Lucas, James Sidney. *Last days of the Third Reich: The Collapse of Nazi Germany, May 1945.* New York: Morrow, 1986.

Martienssen, Anthony. *Hitler and his Admirals.* Boston: E. P. Dutton, 1949.

Mittermaier, Klaus. *Vermisst wird – Die Arbeit des deutschen Suchdienstes.* Berlin: Ch. Links, 2002.

Muggenthaler, August Karl. *German Raiders of World War IL* Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, 1977.

Müller, Wolfgang. „Die Flotte der N. S. Gemeinschaft *Kraft durch Freude.* 1934–1939". *Broschürenreihe zur Deutschen Geschichte* 5 (2006).

Polmar, Norman und Jurrien Noot. *Submarines of the Russian and Soviet Navies, 1718–990.* US Naval Institute Press, 1991.

Polmar, Norman und Thomas B. Allen. *World War IL The Encyclopedia of the War Years, 1941–1945.* New York: Random House, 1996.

Schneider, Ross. *Gotterdammerung 1945: Germany's Last Stand in the East.* Philomont: Eastern Front/Warfield Books, 1998.

Showell, Jack P. Mallmann und Gordon Williamson. *Hitler:s Navy: A Reference Guide to the Kriegsmarine, 1935–1945.* Annapolis: Naval Institute Press, 2009.

Sollbach, Gerhard E. *Flucht vor Bomben: Kinderlandverschickung aus dem östlichen Ruhrgebiet im 2. Weltkrieg.* Hagen: Lesezeichen, 2002.

Steinweg, Günter. *Die deutsche Handelsflotte im Zweiten Weltkrieg, Aufgaben und Schicksal.* 0. Schwartz, 1954.

Toland, John. *The Last 100 Days.* New York: Random House, 1966.

Urban, Thomas. *Von Krakau bis Danzig. Eine Reise durch die deutsch-polnische Geschichte.* Munich: C. H. Beck, 2004.

Wiggins, Melanie. *U-Boat Adventures: Firsthand Accounts ftom World War IL* Annapolis: Naval Institute Press, 1999.

Williams and De Kerbrech. „The ‚Kraft durch Freude' Cruise Ships". *Sea Breezes* 417 & 418 (1980).

Williamson, Gordon. *Kriegsmarine Coastal Forces.* Oxford: Osprey, 2009.

KARO PABAIGOS ISTORIJA (BĖGIMAS IR TREMTIS)

Böddeker, Günter. *Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten.* München: F. Herbig, 1995.

De Zayas, Alfred-Maurice. „Die Flucht". In *Flucht und Vertreibung. Deutschland zwischen 1944 und 1947,* Hg. Frank Grube und Gerhard Richter, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1980, S. 129–168.

De Zayas, Alfred-Maurice. „Die Vertreibung". In *Flucht und Vertreibung. Deutschland zwischen 1944 und 1947,* Hg. Frank Grube und Gerhard Richter, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1980, S. 169-200.

De Zayas, Alfred-Maurice. *Zeugnisse der Vertreibung. Band* 6. Kilchberg: Sinus-Verlag, 1983.

De Zayas, Alfred-Maurice. *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten.* Stuttgart: W Kohlhammer, 1986.

Gerlach, Horst. *Nightmare in Red.* Lake Mary, FL: Creation House, 1970.

Karweina, Günter. *Der große Treck: Dokumentarbericht über die Flucht und Austreibung von 14 Millionen Deutschen.* Wien: E. Wancura, 1958.

Knopp, Guido. *Die große Flucht.* München: Econ, 2001.

Kuhn, Ekkehard. *Nicht Rache, nicht Vergeltung: Die deutschen Vertriebenen.* München: Langen Müller, 1987.

Thorwald, Jürgen. *Es begann an der Weichsel* Klagenfurt: Verlag Buch und Welt, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1956, 1958, 1959, 1960, 1965, 1974, 1975, 1979, 1981, 1995.

Thorwald, Jürgen. *Es begann an der Weichsel! Die Große Flucht.* 1962, 1965, 1966, 1979, 1980, 1981, 2001, 2005.

Welzel, Wolfhard *Ein deutsches Trauerspiel. Die Tragödie der Millionen vergessenen Opfer von Flucht, Vertreibung, Bombenkrieg und Gefangenschaft.* Tübingen: Grabert, 2007.

Westpreußisches Landesmuseum *Vor 50 Jahren 1945. Flucht, Vertreibung, Kriegsende. Ausstellung vom 25. März bis 19. November 1995. Schriftenreihe des Westpreußischen Landesmuseums* 44. Münster/Wolbeck, 1995.

BĖGIMAS PER BALTIJOS JŪRĄ IR OPERACIJA „HANNIBAL"

Bekker, Cajus. *Flucht übers Meer. Ostsee. Deutsches Schicksal 1945.* Frankfurt a.M.: Ullstein, 1959, 1964, 1976, 1981,1983, 1999, 2000.

Brustat-Naval, Fritz. *Unternehmen Rettung.* Herford: Koehlers, 1970, 1972, 1976, 1981, 1985, 1987, 1991, 1998, 2001.

Brustat-Naval, Fritz. „Flucht über die Ostsee". In *Flucht und Vertreibung. Deutschland zwischen 1944 und* 1947, Hg. Frank Grube und Gerhard Richter, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1980, 1981, 1982, S. 105–128.

Der Spiegel. *Die Flucht der Deutschen. Spiegel Special* 2 (2002).

Fredmann, Ernst. *Sie kamen übers Meer. Die größte Rettungsaktion der Geschichte.* Düsseldorf: Staats-und Wirtschaftspolitische Gesellschaft, 1971, 1981, 1983.

Gerdau, Kurt. *Albatros: Rettung über See. 115 Tage bis zum Frieden.* Herford: Koehlers, 1984.

Hartwig, Dieter. „Rettung über die Ostsee 1945 durch die deutsche Kriegsmarine". In *Dieter Hartwig: Marinegeschichte und Sicherheitspolitik. Vorträge und Texte aus drei Jahrzehnten. Festschriftm zum 60. Geburtstag. Kleine Schriftenreihe zur Militär- und Marinegeschichte* 6, Hg. Jens Grau and Michael Kämpf. Bochum: Winlder, 2003, S. 111–122.

Holz, Martin. *Evakuierte, Flüchtlinge und Vertriebene auf der Insel Rügen 1943–1961.* Köln: Böhlau, 2003.

Hubatsch, Walter. „Flüchtlingstransporte aus dem Osten über See. Die letzten Geleitaufgaben der deutschen Kriegsmarine 1945". *Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates* 9. München: Oldenbourg, 1962, S. 404–427.

Kieser, Egbert. *Danziger Bucht 1945. Dokumentation einer Katastrophe.* Gütersloh: Bertelsmann Lesering, 1970, 1975, 1978, 1979, 1980, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1997.

Noffke, Arthur. *Hafen der Heising: Gdynia (Gdingen) Gotenhafen – 1945 – Ein Bericht mit Perspektiven.* Hohenwestedt: Broschat, 1987.

VILHELMO GUSTLOFO PASKANDINIMAS

Block, B. W. v.„6,000 Victims. Hitler's Most Incredible Act of Treachery". *Battle Cry* (Juli 1958), S. 17–21,40.

Delmer, Selton. „Wilhelm GustlofF torpediert: 7,000 ertrinken in Danziger Bucht". *Nachrichten für die Truppe* Nr. 308. 18. Februar 1945.

Delmer, Selton. „„Wilhelm Gustloff -Katastrophe. Partei mit Anfragen bestürmt". *Nachrichten für die Truppe* Nr. 309. 19. Februar 1945.

Diester, Erich. „Zum Untergang der „Wilhelm Gustloff". *Deutsches Soldatenjahrbuch* 18 (1970), S. 8–9.

Pfitzmann, Martin. „Tragödie in der Ostsee. Der Untergang des Passagierschiffes *Wilhelm Gustloff*". *Der Landser. Großband* 352 (1960).

Pfitzmann, Martin. *Großband* 352 (1974).

Pfitzmann, Martin. *Großband* 614 (1984).

Ries, John. „History's Greatest Naval Disasters. The Little-Known Stories of die *Wilhelm Gustloff*, the *General Steuben* and the *Goya*". *The Journal of Historical Review* 12.3 (1992), S. 371–381.

Hägermann, Dieter and Manfred Leier. *Schauplätze der europäischen Geschichte.* Gütersloh: Chronik-Verlag, 2004.

Hessel, Manfred. „Zur Versenkung der Wilhelm Gustloff". *Schiff & Zeit* 27 (1991).

Kappes, Irwin J. „Hitler's Death Ships". *Sea Classics* 33.8 (August 2000).

Knopp, Guido. *Der Untergang der ‚Gustlor. Wie es wirklich war.* München: Ullstein, 2002, 2008.

Mielke, Otto. „Katastrophe bei Nacht". *Schicksale deutscher Schifft* 23 (1953).

Micklitza, Kerstin and Andre Micklitza. *Polnische Ostseeküste. Zwischen Oder und Frischem Haff* Berlin: Trescher, 2002, 2004, 2008.

Müller, Wolfgang. „30. Januar 1945. Untergang der *Wilhelm Gustloff*. Schiffsschicksale". *Broschürenreihe zur Deutschen Geschichte* 7 (2005).

Müller, Wolfgang. *Der Untergang der „Wilhelm Gustloff"* Martenshagen: Sundwerbung, 2005.

Paus, Paul. „Fahrt in den Tod". *Der Landser. Sammelband* 1768 (1992).

Paus, Paul. *Sammelband* 2260 (2001).

Röhl, Klaus Rainer. *Verbotene Trauer Die vergessenen Opfer.* München: Universitas, 2002, 2004.

Sager, Peter. „Das Totenschiff von Gotenhafen. *Zeitmagazin* 34(17. August 1979), S. 4–10.

Sandmeyer, Peter. „Schiffskatastrophe: Das Drama der *Wilhelm Gustloff*". *Stern.* 14. Januar 1993.

Sandmeyer, Peter. „*Wilhelm Gustloff*: Seid still, wir müssen alle sterben". *Stern.* 21. Januar 1993.

Schnepf, Ed. „*Wilhelm Gustloff*: The Worst Sea Tragedy in History". *Sea Classics* 18.6 (August 1985), S. 20-25, 62, 72, 80–81.

Der Spiegel. *Die Deutsche Titanic. Der Spiegel* 6 (2002).

Stender, Irene. „Am 30. Januar auf der *Wilhelm Gustloff*". *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* (1965), S. 71–76.

Theisen, Alfred. *Die Vertreibung der Deutschen. Ein unübewältigtes Europäischer Zeitgeschichte. Eine Ausstellung des Bundes der Vertriebenen-Vereinigte Landsmannschaften und Landesverbände.* Meckenheim: BdV, 1995.

Thomer, Egbert. „*Wilhelm Gustloff*. Vom KdF-Dampfer zum Totenschiff". *Schiffe – Menschen – Schicksale* 15 (Januar 1995).

Timms, Edward. „Remembering Refugees Lost at Sea: The *Struma*, the *Wilhelm Gustloff* and the Cap *Anamur*". In *For The Sake of Humanie Essays in Honour of Clemens N Nathan,* Hg. Alan Stephens and Raphael Walden, Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 2006, S. 325–349.

Welzel, Wolfhard *Ein deutsches Trauerspiel. Die Tragödie der Millionen vergessenen Opfer von Flucht, Vertreibung, Bombenkrieg und Gefangenschaft.* Tübingen: Graben, 2007.

Winhold, Erich. „Untergang der *Wilhelm Gustloff*". *Das III Reich.* Nachkrieg 53 (1975), S. 12–19.

Wille, Peter C. *Sound Images of the Ocean in Research and Monitoring.* Berlin: Springer, 2005.

III. LIUDININKŲ UŽRAŠAI IR (AUTO)BIOGRAFIJOS SU *WILHELM GUSTLOFF* TRAGEDIJOS APRAŠYMAIS:

TEKSTAI, SKIRTI KARO METŲ KARTOS IŠGYVENIMAMS

Abraham, Waltraud. *Flucht aus Ostpreußen.* Willebadessen, Zwiebelzwerg, 1999.

Chinnow, Heinz. *Pomerania 1945 Echoes of the Past: A Teenager's Diary of Peace, War, Flight.* Lincoln, NE: iUniverse, 2004.

Ehlert, Christel. *Wolle von den Zäunen. Ein heiterer Lebensbericht.* Heilbronn: Salzer, 1963.

Heye, Uwe-Karsten. *Vom Glück nur ein Schatten. Eine deutsche Familiengeschichte.* München: Karl Blessing, 2004.

Horchern, Hans Josef. *Kinder im Krieg: Kindheit und Jugend im Dritten Reich.* Hamburg: Mittler, 2000.

Kalkenings, Artur. *Das Inferno. Ostpreußen.* Buchholz: Karisma, 2002.

Krutein, Eva. *Eva's War: A True Story of Survival.* Albuquerque: Amador, 2007.

Kurowski, Franz. *Grossadmiral Karl Dönitz. Vom U-Boot-Kommandanten zum Staatsoberhaupt.* Berg a. S.: Vowinckel-Verlag, 1983, 2006.

Olk, Wilfried. *Erinnerungen an mein Leben.* Norderstedt: Books on Demand, 2009.

Oppel, C. v. and Hartmut Mathieu. *Im Rücken des Feindes: Erinnerungen von Edgar Burger 1925–1945.* Norderstedt: Books on Demand, 2004.

Otto, Eva-Maria. „Glück im Unglück – Kein Platz auf der *Gustloff*". In *Nichts fuhrt zurück. Flucht, Vertreibung, Integration 1944–1948,* Hg. Jürgen Kleindienst. Berlin: Zeitgut Verlag, 2007, S. 71–76.

Samuel, Wolfgang W. E. *77re War of Our Childhood: Memories of World War IL* University Press of Mississippi, 2002.

Serafin, Harald. *Nicht immer war es wunderbar.* Wien: Amalthea, 2009.

Späth, Bernd. *Trümmerkind.* Bergisch-Gladbach: Lübbe, 2004.

Zydek, Hans-Jürgen. *Duisburg, Mannheim, Rotterdam: Vom Jungen an Land zum Schiffsjungen auf einem holländischen Rheinschif* Norderstedt: Books on Demand, 2010.

TEKSTAI APIE „GUSTLOFO" TRAGEDIJOS LIUDININKUS

Barthel, Fr. „Die größte Schiffskatastrophe aller Zeiten". *Die Seekiste 7* (1950), S. 38–42. „Der Untergang der *Wilhelm Gustloff*. Ein Zeitzeuge berichtet". In *Kriegskinder. Kinderschicksale im 2. Weltkrieg,* Hg. Karsten Kriwat. München: FZ-Verlag, 2009, S. 67–71.

„*Die Gustloff*-Tragödie überlebt". In *Unser Engerwitzdorf Geschichte, Gegenwart, Zukunft;ein Beitrag zur Heimatkunde des Mühlviertels,* Hg. Wilhelm Mayrhofer. Engerwitzdorf: Gemeinde Engerwitzdorf, 2007, S. 296.

Dollinger, Hans. *Kain, wo ist dein Bruder? Was der Mensch im Zweiten Weltkrieg erleiden musste, dokumentiert in Tagebüchern und Briefen.* Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, 1983, S. 31–315.

Fredebeul, Johannes Antonius. *Jahrgang 1927. Zeitzeugenbericht eines Überlebenden.* Bad Salzuflen: Dröge Schötmar, 2006.

Fuhrer, Armin. *Die Todesfahrt der „Gustloff: Porträts von Überlebenden der größten Schiffskatastrophe aller Zeiten.* München: Olzog„ 2007.

Kamper, Lieselotte. *Edith: Das Schicksal einer Überlebenden der Wilhelm Gustloff.* Oldenburg: Schardt, 2009.

Keller-Dommasch, Inge. *Wir aber mussten es erleben: Erinnerungen an Ostpreußen bis zur Vertreibung 1947.* Frankfurt a. M.: Fouque, 2002.

Koschnick, Karl-Heinz. *Mensch Charlie! Ein unterhaltsamer Erfahrungsbericht über Zucker, Unterzucker und 50 Jahre Diabetes.* Friedberg: Schlosser, 2009.

Lange, Rudi. *Rettung über See. Der Untergang der „Wilhelm Gustloff". Auf den Spuren der Geschichte nach 43 Jahren.* Hamburg: Lange & Partner, 1990.

Matuschka, Renate Gräfin, Hg. *„All unsere Lieben sind verloren". Der Untergang der „Wilhelm Gustloff". Zwei Überlebende erzählen.* München: Knaur-Taschenbuch-Verlag, 2008.

Radtke, Lutz. *Entkommen!: Mein Weg durch Chaos, Krieg und Kälte.* Graz: Ares, 2007.

Reuth, Ralf Georg. *Deutsche auf der Flucht: Zeitzeugen-Berichte über die Vertreibung aus dem Osten.* Augsburg: Weltbild, 2007.

Schulz, Wilhelm. *Über dem nassen Abgrund: Als Kommandant und Flottillenchef im U-Boot-Krieg.* Hamburg: E. S. Mittler, 1994.

Spieler, Silke. „Flucht unter Luftangriffen aus Königsberg und von Pillau über See mit der ‚Göttingen', Beobachtungen des Untergangs der *Wilhelm Gustloff*, Ankunft in Swinemünde und Weitertransport nach Güstrow/Mecklenburg". *Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948. Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974. Archivalien und ausgewählte Erlebnisberichte.* Bonn: : Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, 1989, S. 138–141.

Uschdraweit, Paul. „Der Untergang der *Wilhelm Gustloff*". *Schiff & Zeit* 5 (1977), S. 26–33.

Vollrath, Paul. „Tragedy of the *Wilhelm Gustloff*". *Sea Breezes* 55/424 (1981), S. 225–234.

Weise, Peter. *Hürdenlauf Erinnerungen eines Findlings.* Rostock: Büro und Service Rostock, 2006.

IV. „GUSTLOFO" TEMA LITERATŪROS KŪRINIUOSE

TEMA, MINIMA VDR LITERATŪROS KŪRINIUOSE

Licht, Wolfgang. *Die Geschichte der Gussmanns.* Berlin: Aufbau, 1986.

Schulz-Semrau, Elisabeth. *Suche nach Karalautschi: Report einer Kindheit.* Halle, Leipzig: Mitteldeutscher Verlag, 1984.

Wolf, Christa. *Kindheitsmuster.* Darmstadt und Neuwied: Luchterhand, 1976.

TEMA, MINIMA VFR LITERATŪROS KŪRINIUOSE

Draesner, Ulrike. *Mitgift*. München: Luchterhand, 2002.

Dückers, Tanja. „Der Leuchtturmwächter". In *Stadt. Land. Krieg,* Hg. Tanja Dückers und Verena Carl. Berlin: Aufbau, 2004.

Fährmann, Willi. *Das Jahr der Wölfe.* Würzburg: Arena, 1962, 1969, 1972, 1978, 1981, 1990, 1999, 2003.

Grass, Günter. *Die Rättin.* Darmstadt und Neuwied: Luchterhand, 1986, 1987, 1988.

Grass, Günter. *Mein Jahrhundert. Illustrierte Ausgabe.* Göttingen: Steidl, 2003.

Harstall, Madeleine. *Das Geheimnis der Gräfinnen.* München: Droemer Knaur, 2004.

Hausschild, Reinhard. *Plus Minus Null?.* Darmstadt: F. Schneekluth, 1952.

Grass, Günter.*Flammendes Haff Der Roman vom Untergang Ostpreußens.* München: Heyne, 1979, 1983, 1984, 1989, 2001.

Marin, Karen. *Lauf Karen, Lauf Roman einer Kindheit von 1939 bis 1947.* Husum: Husum, 2007.

Surminski, Arno. *Jokehnen oder Wie lange fährt man von Deutschland nach Ostpreußen?* Stuttgart: Gebühr, 1974.

Surminski, Arno. *Winter Fünfundvierzig oder Die Frauen von Palmnicken.* Hamburg: Ellert & Richter, 2011.

Vondran, Emmerich. *Ostpreußen im Fegefeuer: oder Die letzten Tage am Frischen Haff Flüchtlings-Roman.* Osterzell: Thurm-Verlag. 1974, 1982, 1993, 2005.

ROMANAI, NOVELĖS IR REPORTAŽAI, SKIRTI „VILHELMO GUSTLOFO" TRAGEDIJAI

Brock, Joachim. *Nackt in den Tod. Der Untergang der „Wilhelm Gustloff".* Wien: Kaiser, 1968, 1970.

Dobson, Christopher, John Miller und Ronald Payne. *Die Versenkung der „Wilhelm Gustloff".* Hamburg: Zsolnay, 1979, 1985, 1989, 1995.

Dobson, Christopher, John Miller und Ronald Payne. *The Cruelest Night. Germany's Dunkirk and the sinking of the „Wilhelm Gustloff".* London: Arrow Books, 1979, 1980, 1981, 1985, 1989, 1995, 2002.

Dönhoff, Tatjana Gräfin. *Die „Gustloff". Die letzte Fahrt der „Wilhelm Gustloff'* Berlin: Bloomsbury, 2008, 2010.

Dückers, Tanja. *Himmelskörper.* Berlin: Aufbau, 2004.

Grass, Günter. *Im Krebsgang.* Göttingen: Steidl, 2002, 2003, 2004, 2006, 2007.

Greenspan, Bud. „The Greatest Sea Disaster in History". *Coronet* Nov 1958, S. 31–36.

Kempowski, Walter. *Das Echolot. Fuga Furiosa. Ein kollektives Tagebuch. Winter 1945. Band* 3. München: Albrecht Knaus, 1999, 2005.

Sellwood, Arthur V. *Der Untergang der „Wilhelm Gustloff".* Stuttgart: Motorbuch Verlag, 1995.

Sufrin, Mark. „The sinking of the Wilhelm *Gustloff* ". *Mankind: The Magazine of Popular History* 3.3 (1971), S. 50–57.

Wehrle, Hans. „Das Nackte Leben". *Der Stern.* 14–17 (1959). *Anglo-amerikanische literarische Reportage/Geschichtsschreibung*

Sellwood, Arthur V. *The Damned Don't Drown.* London: Allen Wingate, 1973, 1974, 1975, 1996.

LITERATŪROS KRITIKA

Assmann, Aleida. „Limits of Understanding Generational Identities in Recent German Memory Literature". In *Victims and Perpetrators. 193–1945. (Re)Presenting the Past in Post-Unification Culture,* Hg. Laurel Cohen-Pfister und Dagmar Wienröder-Skinner. Berlin: de Gruyter, 2006, S. 29–48

Assmann, Aleida. *Generationsidentitäten und Vorurteilsstrukturen in der neuen deutschen Erinnerungsliteratur.* Wien: Picus, 2006.

Bernhardt, Rüdiger. *Erläuterungen zu Günter Grass: Im Krebsgang.* Hollfeld: Bange, 2003.

Beyersdorf, Herman. „Günter Grass' *Im Krebsgang* und die Vertreibungsdebatte im Spiegel der Presse". In *Wende des Erinnerns?,* Hg. Barbara Beßlich, Katharina Grätz und Olaf Hildebrand. Berlin: Erich-Schmidt, 2006, S. 157–168.

Bernhardt, Rüdiger. „Von der *Blechtrommel* bis zum *Krebsgang*. Günter Grass als Schriftsteller der Vertreibung". *Weimarer Beiträge* 48.4 (2002), S. 568–593.

Blum, Heiko R. *30 Jahre danach: Dokumentation zur Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus im Film 1945 bis 1975.* Köln: Horst May, 1975.

Braese, Stephan. *„Tote zahlen keine Steuern.* Flucht und Vertreibung in Günter Grass' *Im Krebsgang* und Hans-Ulrich Treichels *Der Verlorene." Gegenwartsliteratur* 2 (2003), S. 171–197.

Braun, Michael. „Die Medien, die Erinnerung, das Tabu: *Im Krebsgang* und *Beim Häuten der Zwiebel* von Günter Grass". In *Tabu und Tabubruch in Literatur und Film,* Hg. Michael Braun. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007, S. 117–136.

Brunssen, Frank. „Tabubruch? Deutsche als Opfer des zweiten Weltkrieges in Günter Grass' Novelle *Im Krebsgang*". *Oxfird German Studies* 35.2 (2006), S. 115–130.

Coetzee, J. M. „Günter Grass and the *Wilhelm Gustloff* ". *Inner Workings: Literary Essays 2000–2005.* New York: Viking, 2007, S. 132–144.

Cohen-Pfister, Laurel. „The Suffering of the Perpetrators: Unleashing Collective Memory in German Literature of the Twenty-First Century". *Forum of Modern Language Studies* 41.2 (2005), S. 123–135.

Corbin, Marie. „Engagement und neue Distanz bei Günter Grass: Vom Wenderoman *Ein weites Feld* zur Flüchtlingsnovelle *Im Krebsgang*". In *Deutschsprachige Erzählprosa seit 1990 im Europäischen Kontext. Interpretation, Intertexualität, Rezeption,* Hg. Volker Wehdeking und Anne-Marie Corbin. Trier: WVT, 2003, S. 79–90.

Dye, Elizabeth. „*Weil Die Geschichte Nicht Aufhört*: Günter Grass' *Im Krebsgang*". *German Lift and Letters* 57.4 (2004), S. 472–487.

Dückers, Tanja. „Der Schrecken nimmt nicht ab, er wächst". In *Morgen nach Utopia: Kritische Beiträge,* Hg. Tanja Dückers. Berlin: Aufbau, 2007, S. 101–107.

Emmerich, Wolfgang. „Dürfen die Deutschen ihre eigenen Opfer beklagen? Schiffsuntergänge 1945 bei Uwe Johnson, Walter Kempowski, Günter Grass, Tanja Dückers und Stefan Chwin". In *Danzig und der Ostseeraum,* Hg. Holger Böning, Hans W Jäger, Andrzej Katny und Marian Szczodrowski. Bremen: Edition Lumiere, 2005, S. 29–324.

Fricke, Hannes. „Günter Grass'*Im Krebsgang* als verspätetes Dokument." *Das hört nicht auf Trauma, Literatur und Empathie.* Göttingen, Wallstein: 2004, S.161–168.

Giese, Nicola. *Geschichtliche Wirklichkeit als erzählte Erinnerung. Der Untergang der „Wilhelm Gustloff" als Motiv in den Romanen „Im Krebsgang" und „Himmelskörper".* München: GRIN Verlag, 2007.

Hage, Volker. „*Das tausendmalige Sterben*. Die Versenkung des Flüchtlingsschiffs *Wilhelm Gustloff* in Günter Grass' Novelle *Im Krebsgang*." In *Die Flucht: Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten,* Hg. Stefan Aust, Stephan Burgdorff und Rudolf Augstein. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 2002.

Hall, Katharina. *Günter Grass's ‚Danzig Quintet. Explorations in the Memory and History of the Nazi Era from ‚Die Blechtrommel' to ‚Im Krebsgang'.* Oxford: Peter Lang, 2007.

Hall, Katharina.Why only nown The Representation of German Wartime Suffering as a *Memory Taboo* in Günter Grass's Novella *Im Krebsgang*". In *Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Republic,* Hg. Stuart Taberner und Karina Berger. New York: Garn-den House, 2009, S. 133–146.

Höfer, Adolf. „Die Entdeckung der deutschen Kriegsopfer in der Gegenwartslitertur. Eine Studie zu der Novelle *Im Krebsgang* und ihrer Vorgeschichte". *Literaturflur Leser* 26.3 (2003), S. 182–197.

Jaroszewski, Marek. „*Das leuchtende Schiff*: Der Untergang der *Wilhelm Gusdoff* bei Günter Grass und Tanja Dückers". In *Danzig und der Ostseeraum,* Hg. Holger Böning, Hans W. Jäger, Andrzej Katny und Marian Szczodrowski. Bremen: Edition Lumiere, 2005, S. 277–291.

Janssen, Ute and Torben Fischer. „Günter Grass: *Im Krebsgang*". In *Lexikon der ‚Vergangenheftsbewältigung' in Deutschland. Debatten-und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945,* Hg. Torben Fischer und Matthias N. Lorenz. Bielefeld: Transcript, 2007, S. 349–350.

Kannapin, Detlef. *Dialektik der Bilder.* Berlin: Dietz, 2005.

Kittel, Manfred. *Vertreibung der Vertriebenen? Der historische deutsche Osten in der Erinnerungskultur der Bundesrepublik (1961–1982).* München: Oldenbourg, 2006.

Kossert, Andreas. *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945.* München: Siedler, 2008.

Krimmer, Elisabeth. *The Representation of War in German Literature: From 1800 to the Present.* Cambridge: CUP, 2010.

Michel, Andreas. „Heros and Taboos. Expansion of Memory in Contemporary Germany". *War, Literature & the Arts* 17.1/2 (2005): 59-73.

Midgley, David. „Günter Grass *Im Krebsgang*: Memory, Medium, and Message". *Seminar* 41.1 (2005), S. 55–67.

Moeller, Robert G. „Sinking Ships, the Lost Heimat and Broken Taboos: Gunter Grass and the Politics of Memory in Contemporary Germany". *Contemporoy European History* 12.2 (May 2003), S. 147-181.

Moeller, Robert „Der ‚Barde des Zweiten Weltkriegs' und der Zusammenbruch des *Deutschen Ostens*. Frank Wisbars *Nacht fiel über Gotenhafen*". In *Mediale Mobilmachung HL Das Kino der Bundesrepublik Deutsch&nd als Kulturindustrie (1950–1962). Mediengeschichte des Films Band 6,* Hg. Harra Segeberg. München: Wilhelm Fink, 2007, S. 337–365.

„Nacht fiel über Gotenhafen". In *Lexikon des internationalen Films: Das komplette Angebot inKino und Fernsehen seit 1945,* Hg. Klaus Brüne. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1987.

„„Nacht fiel über Gotenhafen". In *Reclams Lexikon des deutschen Films,* Hg. Thomas Kramer. Stuttgart: Reclam, 1995.

Niven, Bill. „The Good Capitan and the Bad Capitan: Joseph Vilsmaiers *Die Gustloff* and the Erosion of Complexity". *German Politics and Society* 26.4 (Winter 2008), S. 82–98.

Odile, Jansen. „Doppelte Erinnerung: Täter-und Opferidentitäten in Christa Wolfs Rekonstruktion des Traumas der Flucht". *German Life and Letters* 57.4 (2004), S. 440–455.

Preusser, Heinze-Peter. „Erinnerung, Fiktion und Geschichte. Über Die Transformation Des Erlebten ins Kulturelle Gedächtnis: Walser – Wilkomirski – Grass". *German Life and Letters* 57.4 (2004), S. 488–503.

Prinz, Kirsten. „*Mochte doch keener davon hören* – Günter Grass *Im Krebsgang* und das Feuilleton im Kontext aktueller Erinnerungsverhandlungen". In *Medien des Kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität - Historizität - Kulturspezifität,* Hg. Astrid Erll and Ansgar Nünning. Berlin: de Gruyter, 2004, S. 174–194.

Stüben, Jens. „Erfragte Erinnerung, entsorgte Familiengeschichte: Tanja Dückers *Wilhelm Gustloff*-Roman *Himmelskörper*". In *Wende des Erinnerns?* Hg. Barbara Beßlich, Katharina Grätz und Olaf Hildebrand. Berlin: Erich-Schmidt, 2006, S. 169–189.

Schödel, Kathrin. „*Narrative Normalization* and Günter Grass's *Im Krebsgang*". In *German Culture, Politics, and Literature into the Twenty-First Century. Beyond Norrnalization,* Hg. Stuart Taberner and Paul Cooke. New York: Camden House, 2006, S. 195–208.

Schönemann, Martin. „Auf der Suche nach Danzig – mit Hilfe von Günter Grass". In *Danzig und der Ostseeraum,* Hg. Holger Böning, Hans W. Jäger, Andrzej Katny und Marian Szczodrowski. Bremen: Edition Lumiere, 2005, S. 337–345.

Schmitz, Helmut. „*History is a clogged Toilet* – Günter Grass's *Im Krebsgang*". In *On Their Own Terms: The Legacy, of National Socialism in Post-1990 German Fiction,* Hg. Helmut Schmitz. Birmingham, U. K.: Birmingham University Press, 2004, S. 263–286.

Taberner, Stuart. „Representations of German Wartime Suffering in Recent Fiction". In *Germans as Victims. Remembering the Fast in Contemporary Germany,* Hg. Bill Niven. New York: Palgrave Macmillan, 2006, S. 164–180.

Taberner, Stuart. „Literary Representations in Contemporary German Fiction of the Expulsions of Germans from the East in 1945". In *A Nation of Victims? Representations of German W'artime Suffering from 1945 to the Present,* Hg. Helmut Schmitz. Amsterdam: Editions Rodopi BV, 2007, S. 223–246.

Vell, ICristin. „Virtual Memory in Günter Grass' *Im Krebsgang*". *German Life and Letters* 57.2 (April, 2004), S. 206–218.

Youngman, Paul A. „The Realization of a Virtual Past in Günter Grass's *Crabwalle*". *Studies in 20th 21st Centuzy Literature* 32.1 (2008), S. 179–201.

TRUMPAI APIE AUTORIUS

Axel Bangert – Homertono (Kembridžas, Anglija) koledžo jaunesnysis mokslinis bendradarbis. Domisi kino meno, istorijos, atminties kultūros, Trečiojo reicho temomis. Parašė disertaciją apie nacistinės Vokietijos laikų evakuacijų atspindį suvienytos Vokietijos kine ir televizijoje. Tyrinėja šiuolaikinio Europos kino tarptautinius aspektus.

Karina Berger – Lidso universiteto (Anglija) doktorantė. Rašo disertaciją ir tyrinėja, kaip po šeštojo dešimtmečio vokiečių literatūroje reprezentuojamos traukimosi ir tremties iš buvusių rytinių Reicho teritorijų temos. Drauge su Stiuartu Taberneriu (Stuart Taberner) sudarė ir išleido knygą *Germans as Victims in the Literary Fiction of the Berlin Republic* (Camden House, 2009).

Stephen Brockmann – Carnegie Mellon universiteto (Pitsburgas, Pensilvanija) profesorius Vokietijos studijų programoje, JAV ir germanistikos studijų asociacijos prezidentas. Daugelio knygų ir straipsnių XX a. Vokietijos kultūros istorijos tema autorius, paskutinis jo darbas – knyga *A Critical History of German Film* (Camden House, 2010).

Michael Ennis – Vokietijos studijų fakulteto Cincinačio universiteto (JAV) doktorantas. Rašo disertaciją ir tiria *Wilhelmo Gustlofo* tragedijos vaizdavimą tekstuose ir filmuose konkuruojančių „vokiečių aukų" ir „vokiečių nusikaltėlių" diskursų atminties kultūroje aspektu.

Sascha Howind – Hanoverio (Vokietija) socialinių mokslų mokslinis bendradarbis, Leibnico universiteto dėstytojas. Rašo disertaciją socialinės propagandos nacistinėje organizacijoje „Kraft durch Freude" tema, publikuoja straipsnius Trečiojo reicho socialinės politikos ir antisemitizmo temomis, iš jų paskutinis – „Repressive Egalisierung in der ‚Volksgemeinschaft'. Faschistische Gerechtigkeitsvorstellungen im Zeichen eines ‚malicious egalitarianism'", in Gideon Botsch, Christoph Kopke, Lars Rensmann und Julius H. Schoeps (Hg.), *Politik des Hasses. Antisemitismus und radikale Rechte in Europa* (Georg Olms, 2010).

Eric Langenbacher – Džordžtauno universiteto (JAV) politikos studijų skyriaus, kuriame 2002 m. apgynė daktaro disertaciją, vizituojantis docentas ir studijų programos vadovas. Žurnalo *German Politics and Sociee* vyriausiasis redaktorius.

Christian Lotz – studijavo istoriją ir socialinius mokslus Leipcige, Edinburge, Vienoje ir Poznanėje. 2007 m. apgynė daktaro disertaciją tema „Die Deutung des Verlusts. Erinnerungspolitische Kontroversen im geteilten Deutschland um Flucht, Vertreibung und die Ostgebiete 1948–1972" (Böhlau-Verlag, 2007) (Praradimų interpretacija. 1948–1972 m. atminties kultūros politinės kontroversijos padalytoje Vokietijoje traukimosi ir tremties iš rytinių provincijų klausimais). Mainco Europos istorijos studijų instituto (Vokietija) bei Vokietijos istorijos tyrimo Varšuvos ir Londono institutų mokslinis bendradarbis, Marburgo (Vokietija) Herderio instituto stipendiatas.

Bill Niven – Notingemo (Anglija) universiteto profesorius, dalyvauja Vokietijos šiuolaikinės istorijos studijų programoje. Parašė knygas: *Facing the Nazi Past* (Routledge, 2002) ir *The Buchenwald Child* (Camden House, 2007), kurią Vokietijos leidykla *Mitteldeutsch* 2009 m. išleido vokiečių kalba. Rašo atsiminimų knygą apie vokiečių bėgimą ir trėmimus pokario kultūroje.

Rüdiger Stutz – nuo 1993 iki 1998 m. Jenos (Vokietija) Frydricho Šilerio universiteto mokslinis bendradarbis, dirba naujosios ir naujausios istorijos katedroje. Nuo 2001 iki 2008 m. Jenos ir Halės (Vokietija) universitetų projekto SFB 580 mokslinis bendradarbis. Nuo 2008 m. – Jenos miesto istorikas.

Jann Markus Witt – studijavo vidurinių ir naujųjų laikų istoriją, politikos mokslus ir visuomenės teisę Kylyje (Vokietija) ir Londone (Anglija). Tiria Šlezvigo–Holšteino istoriją ir Europos laivynų bei kelionių jūromis istoriją. Nuo 2008 m. – Vokietijos jūrų laivyno Labojės memorialo asociacijos istorikas.

Svajonių laivas WILHELM GUSTLOFF
Sudarė Bill Niven

Vertėja Alma Imbrasienė
Redaktorė Danutė Kuodienė
Iliustracijas parinko Rimvydas Užukukis
Dizainerė Emilija Kaltenytė

Išleido leidykla „Briedis"
Parodų g. 4, LT-04133 Vilnius, Lietuva
www.briedis.eu, info@briedis.lt

Spausdino UAB „BALTO print"
Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius, Lietuva
www.baltoprint.com, info@baltoprint.com

Jei iliustracijų autoriai pareikštų savo teises,
esame pasirengę vykdyti visus pagrįstus reikalavimus.

1945 m. sausio 30-oji. Audringa žiemos naktis Baltijos jūroje. Oro temperatūra -18°C, vandens – vos keli laipsniai. Perpildytu, tuo metu vienu geriausiu pasaulyje kruiziniu laivu *Vilhelmas Gustlofas (Wilhelm Gustloff)* plaukia 10 582 žmonės, daugiausia civiliai, jie evakuojasi iš Rytų Prūsijos ir Klaipėdos krašto į Vakarus.

Netikėtai sovietų povandeninis laivas, vadovaujamas A. Marineskos, torpedavo ir paskandino *Vilhelmą Gustlofą*. Žuvo 9343, iš jų – apie 3000 vaikų. Tai didžiausia laivo katastrofa per visą istoriją, *Titaniko (Titanic)* tragediją aukų skaičiumi pralenkianti beveik septyniskart.

Ši katastrofa daugelį dešimtmečių Sovietų Sąjungoje ir Rytų Vokietijoje buvo slepiama. Dancige (Gdanske) gimęs vokiečių rašytojas Nobelio premijos laureatas G. Grasas (G. Grass) novelėje *Krabo žingsniu* rašė: „Bet aš nenorėjau rašyti, nes niekas nenorėjo apie tai girdėti čia, Vakaruose, o juo labiau – Rytuose. *Gustlofas* ir jo prakeikta istorija dešimtmečius buvo tabu, bendravokiškas, taip sakant." Vakarų Vokietijoje tik 9-ajame dešimtmetyje pradėta apie tai kalbėti daugiau ir garsiau. Parašyta knygų, atsiminimų, straipsnių, sukurta kino filmų. Šios knygos sudarytojo tikslas – atskleisti nežinomas *Vilhelmo Gustlofo* tragedijos aplinkybes. Lietuviškasis leidimas gausiai papildytas nuotraukomis.

Juodkrantiškė Ursula Schulze-Resas, viena iš nedaugelio išgyvenusiųjų, prisimena išvykimą iš tėviškės: „Manėme esančios didžiuliame laive, kuris nuplukdys mus į Vakarus." Tuo metu Ursulai buvo 21 m., bet visą gyvenimą ji negalėjo pamiršti vieno tragiškiausių per katastrofą išvystų vaizdų: lediniame vandenyje Ursula plaukė įsikibusi į plaustą ir kažkuriuo metu pamatė daugybę vaikų, kurie buvo su gelbėjimosi liemenėmis. Kadangi galvos yra sunkesnės už kojas, tai kojos kyšojo iš vandens (Užmirštoji tragedija, laikraštis Klaipėda, 2002 05 18).

SERIJA: II PASAULINIS KARAS

ISBN 978-9955-26-506-1

E. KNYGYNAS
LEIDĖJO KAINOMIS
www.briedis.eu